

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

40

Τὸ Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ιδρύθηκε τὸ 1929 με πρωτοβουλία τοῦ Δημήτριου Παππούλια καὶ ἔφερε μέχρι τὸ 1966 τὴν ἐπωνυμία Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου. Ἀπὸ τὸ 1948 ἄρχισε ἡ ἔκδοσι τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ τεῦχος 10/11 καὶ ἐφεξῆς μετονομάζεται σὲ Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (= Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.). Περιοδικὴ ἔκδοσι ποὺ ἀριθμεῖ μέχρι σήμερα 40 τόμους, ἡ Ἐπετηρὶς δημοσιεύει ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν ὅλες τίς περιόδους τῆς ἐλληνικῆς θεσμικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὸν 34^ο τόμο ἐγκαινιάσθη καὶ ἡ παράλληλη ἔκδοσι Παραρτημάτων, ἐλληνικῶν καὶ ξενόγλωσσων, με μονογραφίες ποὺ ἔχουν σχέση με τὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου.

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

40

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΕΠΙΘΕΤΙΚΗ
ΑΡΙΘ. ΕΠΙΘΕΤ. 9613
ΕΙΔ. ΑΡΙΘ. ΔΕΡ 47

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

40

ΑΘΗΝΑ 2007

Υπεύθυνος έκδοσης: Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Ἡ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων ἔγινε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν χειμένων.

© Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Κέντρο Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.

Ἀναγνωστοπούλου 14 – 10 673 Ἀθήνα.

Τηλ. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.

Fax 210-3664628.

Academy of Athens.

Research Centre for the History
of Greek Law.

14, Anagnostopoulou str. – 10 673 Athens.

Tel. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.

Fax 210-3664628.

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1105-0055

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ηλίας ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ	
Θεμελιώδη δικαιώματα στην Αθηναίων Πολιτεία;	9-28
Φωτεινή ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	
Έπιτρέποντες. Η ιδιωτική διαιτησία στον Μένανδρο	29-53
Αικατερίνη ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ	
Το πολίτευμα των Κρητών στην ελληνιστική Αίγυπτο	55-83
Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ	
Ανεκπλήρωτες «ἐπαγγελίαι» προς τις πόλεις. Συμβολή στη μελέτη της νομικής τους αντιμετώπισης κατά τη ρωμαιοβυζαντινή περίοδο	85-126
Georges E. RODOLAKIS	
Les mesures de l'empereur de Byzance Nicéphore I ^{er} (802-811) concernant les <i>naukleroi</i> : formes atypiques de sûreté de créances en droit maritime byzantin?	127-146
Γιάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ	
Η διαφορετική λειτουργία των αντικειμένων. Το ενέχυρο στη νοταριακή πρακτική της βενετοκρατούμενης Κρήτης	147-236
Γεώργιος Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – Χαρίκλεια Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	
Ή δικαστική υπεράσπισης τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου, 1833-1882	237-306
Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ	
Η γενική ρήτρα των χρηστών ηθών. Μια ιστοριοδικαιική προσέγγιση	307-328

Ηλίας ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

Θεμελιώδη δικαιώματα στην Ἀθηναίων Πολιτεία;¹

Ι. Τα θεμελιώδη δικαιώματα έχουν αποτελέσει αντικείμενο έντονων δικαιο-πολιτικών αντιπαραθέσεων με πιο πρόσφατη περίπτωση την κωδικοποίησή τους στο σχέδιο της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης του 2004. Στις συζητήσεις αυτές κυριαρχούν οι ειδικοί του δημοσίου και συνταγματικού δικαίου, οι μελετητές της αρχαίας φιλοσοφίας και πολύ πιο σπάνια οι ιστορικοί του δικαίου. Ο γενικότερος δισταγμός των ιστορικών του δικαίου γίνεται εμφανέστερος από το γεγονός ότι η έρευνα για την καταγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην αρχαιότητα αποτέλεσε το αντικείμενο μόνο της πανηγυρικής 50^{ης} συνόδου της Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1996 στις Βρυξέλλες.²

1. Το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης ενασχόλησης με τα θεμελιώδη δικαιώματα, στο πλαίσιο του προγράμματος «Γενεαλογία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ι. Ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα» του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ευχαριστίες απευθύνονται στους επιστημονικούς συντονιστές και συνεργάτες του προγράμματος, καθ. κ. Ι. Βελισσαροπούλου, επικ. καθ. κ. Α. Χέλμη, δρ. Αθ. Δημοπούλου και Δημ. Καραμπέλα για σχόλια τους σε πρώιμη μορφή του άρθρου αυτού.

2. Jones, H. (ed) (1998) *Le monde antique et les droits de l' homme* (Actes de la 50e session de la Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, Bruxelles, 16-19 septembre 1996), Bruxelles. Βλ. όμως και τον

Η σύγχρονη συζήτηση σχετικά με την «καταγωγή» των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κλίνει μάλλον προς την αναγωγή τους στον «εύφορο» δέκατο όγδοο αιώνα και ειδικότερα στα θεμελιώδη νομικο-πολιτικά κείμενα των Η.Π.Α. και της Γαλλίας.³

Όλοι όσοι έχουν ασχοληθεί με τη μελέτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε προ-νεωτερικές κοινωνίες μπορούν να εντοπίσουν προδρομικές μορφές, επιμέρους εκδηλώσεις αλλά όχι την κωδικοποιημένη έκφραση που πήραν τα δικαιώματα αυτά από το δέκατο όγδοο αιώνα κι έπειτα. Τα αίτια της εξέλιξης αυτής δεν αποτελούν την κεντρική προβληματική του παρόντος άρθρου, παρόλα αυτά θα πρέπει να επισημάνω ότι τα ανθρωπίνα δικαιώματα είναι συνδεδεμένα με την αντίληψη του ανθρωπίνου υποκειμένου ως αυταξίας, δικαιουμένου την προστασία κάποιων δικαιωμάτων του, τα οποία θεωρούνται θεμελιώδη και αποκρυσταλλώνονται στη θεωρία ως φυσικά, αναπαλλοτρίωτα και απαράγραπτα.⁴ Αυτή δε η νοσηματοδότηση προϋποθέτει την εξάπλωση σε σημαντικό βαθμό της έννοιας «άτομο», το οποίο απελευθερωμένο από διαφόρων ειδών καταναγκασμούς, μπορεί να αυτενεργήσει με σκοπό την εκπλήρωση των επιθυμιών, των ιδεών και των κλίσεών του.

Οι όροι «ατομικά» και «ανθρωπίνα δικαιώματα» είναι ιστορικά και πολιτικά φορτισμένοι. Στην πρώτη περίπτωση περιγράφονται τα δικαιώματα του πολίτη στο νεωτερικό κράτος-έθνος, τα οποία είναι κυρίως τα δικαιώματα των μελών της αστικής τάξης. Στα μετα-νεωτερικά κράτη, η ανεπάρκεια της έννοιας των «ατομικών δικαιωμάτων» αποδείχθηκε με τραγικό τρόπο και η κοινωνικό-πολιτική σκέψη οδηγήθηκε στην επινόηση της έννοιας των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Όταν ασχολείται κανείς με προ-νεωτερικές κοινωνίες, είναι προτιμότερο ν' απομακρύνεται από τους ιστορικά βεβαρημένους όρους και να χρησιμοποιεί τον όρο «θεμελιώδη δικαιώματα», επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι ο όρος δε συναντάται στην ελληνική αρχαιότητα.

Παρόμοιες αντιλήψεις είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστούν στην αρχαία Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα, πόλη-αρχέτυπο, για την οποία

τόμο *L'individu face au pouvoir* στη σειρά των Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions 46, Bruxelles 1981 και τις επισημάνσεις του Méléze-Modrzejewski (1987).

3. Βλ. Τσάτσος (1988: 49-50), Δαγτόγλου (1991: 16), Dragona-Monachou (1992: 113), Tzitzis (1991-92: 473).

4. Βλ. την πρόσφατη μελέτη της Dembour, M.-B. (2006) *Who believes in human rights? Reflexions on the European convention*, Cambridge, όπου διακρίνονται τέσσερεις διαφορετικοί τρόποι αντίληψης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είτε ως «φυσικά» (natural school), είτε ως «συμβατικά» (deliberative school), είτε ως προϊόν διαμαρτυρίας (protest school) είτε, τέλος, ως «λόγος» (discourse school).

διαθέτουμε τα περισσότερα στοιχεία. Η αρχαία Αθήνα αποτελούσε μια κοινωνία θεσμοποιημένων και οριοθετημένων πεδίων δράσης για κάθε κατηγορία υποκειμένου δικαίου (πολίτης, γυναίκα, ξένος, μέτοικος, απελεύθερος, δούλος). Οι όποιες υπερβάσεις των ορίων αυτών αποτελούν εξαιρέσεις, οι οποίες υπογραμμίζουν τον αδιαπερατό χαρακτήρα των ορίων.⁵ Σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο είναι προφανές ότι όποιος λόγος για θεμελιώδη δικαιώματα γίνεται, αποτελεί αναχρονισμό. Επομένως, σε τι θα εξυπηρετούσε η αναζήτηση τέτοιων δικαιωμάτων σε προ-νεωτερικές και ιδιαίτερα στις αρχαίες κοινωνίες; Τι θα συνεισέφερε μια «αρχαιολογία» των θεμελιωδών δικαιωμάτων; Εκτός από το προφανές ιστορικό ενδιαφέρον, η έρευνα μπορεί να αναδείξει την ιστορική διάσταση των δικαιωμάτων –σύμφωνα με την επιτυχή έκφραση του Δ. Θ. Τσάτσου η ελληνιστική αρχαιότητα αποτέλεσε περίοδο κήσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων⁶– αλλά και τη διαφοροποίηση των ερμηνειών σχετικά με το περιεχόμενο και τη συνάρθρωση τους στο εσωτερικό της κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο J. Méléze-Modrzejewski σε μια ιδιαίτερα σημαντική μελέτη για τα δικαιώματα του ατόμου και την πτολεμαϊκή δικαιοσύνη, συμπεραίνει ότι η διασφάλιση κάποιων θεμελιωδών δικαιωμάτων από τη μοναρχική εξουσία στην Αίγυπτο των Λαγιδών δε στηριζόταν σε θεωρητικές κατασκευές και εξαγγελίες, αλλά στην οργάνωση και αποτελεσματική λειτουργία του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης.

II. Στα σύγχρονα κράτη τα θεμελιώδη δικαιώματα θεσπίζονται, συνήθως, στον καταστατικό τους χάρτη. Ακολουθώντας την παράδοση αυτή, το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 στο άρθρο 5 παρ. 1 καθιερώνει το δικαίωμα στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου ως εξής «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».⁷

5. Βλ. Méléze-Modrzejewski (1987: 350-351), Manville, Ph. B. (1990) *The origins of citizenship in ancient Athens*, II, Princeton, και Hedrick (1994) αλλά και την αντίθετη εκτίμηση του Ober (2000).

6. Για τη σκοπιμότητα αλλά και χρησιμότητα τέτοιων αναζητήσεων, βλ. Méléze-Modrzejewski (1987: 345-347) και Τσάτσος (1988: 53-55).

7. Βλ. ειδικότερα άρθρα 4-25. Για τις σχετικές διατάξεις στα επαναστατικά συντάγματα της δεκαετίας του 1820, βλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Αλ. (1980) «Τα ανθρωπίνια δικαιώματα στα συντάγματα της ελληνικής επανάστασης» *Νομικό Βήμα* 28, 1023-1030, Βλάχος, Γ. Κ. (1982) «Η αυτονομία του ανθρώπου και του πολίτη. Το κοσμοπολιτικό δικαίωμα του ανθρώπου στα ελληνικά προεπαναστατικά και επαναστατικά κείμενα και η συνταγματική προστασία του αλλοδαπού» στον *Τιμητικό τόμο του Συμβουλίου της Επικρατείας* II, 25-38, Αθήνα-Κομοτηνή, Argyropoulou, R. (1989)

Στο σχέδιο της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης του 2004 τα θεμελιώδη δικαιώματα εξειδικεύονταν στα άρθρα II 61-II10, όπου διασφαλίζεται η αξιοπρέπεια του ατόμου [το δικαίωμα στην ανθρωπινή αξιοπρέπεια, το δικαίωμα στη ζωή, ακεραιότητα, η απαγόρευση δουλείας], οι ελευθερίες του ατόμου [δικαίωμα στην ελευθερία και ασφάλεια, ο σεβασμός της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, η ελευθερία σκέψης, συνείδησης, θρησκείας, έκφρασης και πληροφόρησης, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, το δικαίωμα στην εκπαίδευση και στην εργασία, η επιχειρηματική ελευθερία, το δικαίωμα ιδιοκτησίας και ασύλου], η ισότητα [η ισονομία, η απαγόρευση διακρίσεων, η ισότητα ανδρών – γυναικών, τα δικαιώματα των ηλικιωμένων, η ένταξη ατόμων με αναπηρίες], η αλληλεγγύη [προστασία της υγείας, η προστασία του περιβάλλοντος, η προστασία του καταναλωτή], τα δικαιώματα των πολιτών [το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, το δικαίωμα χρηστής διοίκησης, το δικαίωμα αναφοράς, η ελευθερία κυκλοφορίας και διαμονής], και η δικαιοσύνη [το δικαίωμα προσφυγής και αμερόληπτης δικαστικής κρίσης, το τεκμήριο αθωότητας και το δικαίωμα υπεράσπισης, η αρχή της νομιμότητας και αναλογικότητας αξιόποινων πράξεων και ποινών, το δικαίωμα να μη δικάζεται ή να μην τιμωρείται ποινικά δύο φορές για το ίδιο έγκλημα].

Επομένως, στις νεωτερικές κοινωνίες τα θεμελιώδη δικαιώματα εγγράφονται στα διεθνή και εσωτερικά θεμελιώδη κείμενα κάθε δικαιοταξίας και ενσωματώνονται σε διατάξεις, οι οποίες δεωρούνται από τους δικαιοδοτικούς μηχανισμούς –τόσο τους νομοπαραγωγικούς όσο και τα όργανα εφαρμογής του δικαίου– ότι εμπεριέχουν βασικούς κανόνες για την οργάνωση και λειτουργία της πολιτείας. Τι συμβαίνει όμως στις προ-νεωτερικές πολιτείες, εκεί απ' όπου απουσιάζουν παρόμοια νομικά κείμενα; Με άλλα λόγια, που μπορεί να αναζητήσει κανείς παρόμοιες δικαιοϊκές

«Les droits de l' homme dans la pensée morale et politique des Lumières en Grèce» στον τόμο *La révolution française et l' Hellénisme moderne* (Actes du III colloque d'histoire, Athènes 14-17 octobre 1987), 69-86, Athènes, Tsourka-Papastathi, D. (1989) «L' influence de la Révolution française sur les premières Constitutions grecques (1822-1827). Les droits de l' homme» στον τόμο *La révolution française et l' Hellénisme moderne* (Actes du III colloque d'histoire, Athènes 14-17 octobre 1987), 341-348, Athènes, Δελλής, Ι. Γ. (2003) «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο Σύνταγμα (Κατάστασιν) της "Επτανήσου Πολιτείας» του 1803. Επιδράσεις των ιδεών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού στη θέσπιση τους» στον τόμο *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807). Το πρώτο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος*, (Πρακτικά του Συνεδρίου "Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807)" 200 χρόνια από την ίδρυση της (1800-2000), Αργοςτόλι 28-31 Οκτωβρίου 2000), 57-77, Αθήνα. Για την κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, βλ. Σερεπειδάκης, Γ. (2003) «Τα ανθρώπινα δικαιώματα κατά την περίοδο της ενετοκρατίας στην Κρήτη» *Παλίμψηστον* 18, 227-260.

αρχές και πως θα είναι αυτές διατυπωμένες; Η έλλειψη θεμελιωδών κειμένων του τύπου «σύνταγμα» ή «καταστατικός χάρτης», δε σημαίνει και την απουσία δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των μελών της κάθε πολιτείας⁸. Δικαιώματα και υποχρεώσεις θεμελιακού χαρακτήρα, ενδεχομένως, να είναι διάχυτα σε νομικά ή μη κείμενα και να θεωρούνται γνωστά από το σύνολο των μελών. Στην αρχαία Αθήνα της κλασικής περιόδου, δικαιώματα και υποχρεώσεις είναι διάσπαρτα σε νόμους, ψηφίσματα ή όρκους, πολλά από τα οποία έχουν διασωθεί, άμεσα ή έμμεσα. Τέτοιου είδους «θεμελιακή ρύθμιση» ενυπάρχει π.χ. στον όρκο των «ήλιαστων»⁹ όπου η αναφορά στην αποφυγή αναδασμού συνιστά, με σύγχρονους όρους, ένα «αρνητικό δικαίωμα». Με αυτό το σκεπτικό θα μπορούσαμε, ίσως, να ανατρέξουμε στο πλέγμα των αρμοδιοτήτων των διαφόρων αρχόντων και στην προστασία που παρέχεται μέσω αυτών. Όταν κάποιος αξιωματούχος (οριζόμενοι είτε με κλήρωση είτε με εκλογή) είναι επιφορτισμένος με καθήκοντα που αφορούν την εξασφάλιση και διατήρηση κάποιων υλικών όρων, απαραίτητων για την απρόσκοπτη δραστηριοποίηση των πολιτών και ξένων, τότε αυτό συνεπάγεται ότι –έστω και σιωπηρά– η έννομη τάξη αναγνωρίζει στα άτομα κάποια δικαιώματα, την ικανοποίηση ή διασφάλιση των οποίων εμπιστεύεται στους εκλεγμένους άρχοντες. Έτσι, π. χ. οι «άγορανόμοι» ήταν υποχρεωμένοι να επιβλέπουν την καταλληλότητα των πωλουμένων προϊόντων και οι «μετρονόμοι» την ακεραιότητα των μέτρων και σταθμών με στόχο την διασφάλιση των συναλλαγσόμενων από νοθεία και απάτες. Ταυτόχρονα, όμως, μήπως η ανάληψη τέτοιων υποχρεώσεων από την πλευρά της πόλης, συνεπάγεται την, έστω έμμεση ή και σιωπηρή, αναγνώριση ενός δικαιώματος των συναλλαγσόμενων να προστατεύονται από δολίους εμπόρους; Δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι παρόμοιες διατάξεις παράγουν αγωγήμα δικαιώματα, αλλά αυτός που έχει υποστεί βλάβη θα μπορούσε να στραφεί εναντίον του αξιωματούχου.¹⁰

8. Βλ. Méléze-Modrzejewski (1987: 347).

9. Δημοσθένης 24 (*Κατά Τιμοκράτους*) 149-151 και ιδιαίτερα «οὐδὲ τῶν χρεῶν τῶν ἰδίων ἀποκοπὰς οὐδὲ γῆς ἀναδασμὸν τῆς Ἀθηναίων οὐδ' οἰκιῶν». Παρόμοιοι ὅροι εμφανίζονται και στην επιγραφή IC iii, iv 8, 1-38 η οποία χρονολογείται στις αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ. και διασώζει τον ὅρκο των πολιτῶν της πόλης Ἰτανος της ανατολικῆς Κρήτης, «οὐ/[δὲ γὰρ] ἀναδασμὸν οὐδὲ οἰκιᾶν/ [οὐδὲ] οἰκοπέδων, οὐδὲ χρεῶν ἁ/[ποκ]οπὴν ποιησέω, οὐδὲ δίκαν ἐ/[παξέ]ω ξενικὰν τῶν πολιτῶν/ [οὐδὲ] γι' ἐριθεοτᾶν παρεορέσι οὐ/[δεμ]ῖαι» (Ούτε θα προχωρήσω σε ἀναδασμὸ τῆς γῆς, ούτε σπιτιῶν ούτε οἰκοπέδων, ούτε σε ἀκύρωση χρεῶν. Δεν θα ἀμφισβητήσω τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη σε κανένα ἀπὸ τοὺς συμπολίτες μου και ούτε θα ἐνάγω πολίτη γιὰ διαφθορά, με οποιαδήποτε πρόσχημα).

10. Βλ. Αδάμ (2004: 93-114).

III. Φυσικά, υποστηρίχθηκε ότι στην κλασική Αθήνα υπήρχαν θεμελιώδη δικαιώματα και μάλιστα ότι η κλασική Αθήνα είναι η κοιτίδα τους.¹¹ Η προσέγγιση του ζητήματος από πολλούς Έλληνες ιστορικούς και νομικούς πάσχει καταρχήν από έναν αδεράπευτο αθηνοκεντρισμό. Σύμφωνα με αυτήν την αξιωματικού χαρακτήρα αντίληψη, οτιδήποτε ίσχυε στην αρχαία Αθήνα θα πρέπει να ίσχυε *a fortiori* και στις υπόλοιπες πόλεις-κράτη. Έτσι, όμως, παραβλέπεται η πολιτειακή δομή της κλασικής Αθήνας, οι θεμελιώδεις, για μια αρχαία πόλη-κράτος, διακρίσεις πολίτης-ξένος, ελεύθερος-δούλος, άνδρας-γυναίκα καθώς και οι έννομες συνέπειες τους, με αποτέλεσμα οι αρχαιοελληνικές κοινωνίες να θεωρούνται ομογενοποιημένα πολιτικά σύνολα, δίχως εσωτερικές διαφοροποιήσεις, εντάσεις, ανταγωνισμούς και κρίσεις. Έτσι, μπορεί κάποιος να υποστηρίξει με αξιώσεις ότι «η Αθηναϊκή Δημοκρατία εμφανίζεται ως ένα αυθεντικό Κράτος Δικαίου, ακριβώς όπως και στη γαλλική Διακήρυξη του '89»,¹² χωρίς να λαμβάνει υπόψη ότι οι πολιτικοί δεσμοί και οι δεσμικές εγγυήσεις της αθηναϊκής δημοκρατίας της κλασικής περιόδου αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά τους ενήλικες άνδρες πολίτες των Αθηνών και όχι το σύνολο του πληθυσμού που ζούσε στην αρχαία Αθήνα.

Περισσότερο γόνιμη αποδεικνύεται η προσέγγιση του J. Ober, ο οποίος ξεκινώντας από το ερώτημα εάν η πολιτική δημοκρατία μπορεί να προωθήσει την εμφάνιση και ανάπτυξη θεμελιωδών ελευθεριών, καταλήγει να επιχειρηματολογήσει, πειστικά κατά τη γνώμη μου, ότι σε ορισμένες ιστορικές περιστάσεις είναι δυνατόν η πολιτική δημοκρατία να οδηγήσει στη διάχυση δικαιωμάτων που προσιδιάζουν στα θεμελιώδη. Ειδικότερα, ο Ober καταδεικνύει ότι η πολιτική δημοκρατία, η δημοκρατική ιδεολογία και πρακτική της κλασικής Αθήνας βοήθησαν στην εξάπλωση κάποιων «αρνητικών» δικαιωμάτων και σε κατηγορίες ατόμων που παρέμεναν αποκλεισμένα από το προσκήνιο της πόλης, δηλαδή στις γυναίκες, στους ανήλικους και στους δούλους.¹³

Στο άλλο άκρο ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα εκφράστηκε η θέση ότι στην κλασική Αθήνα δεν υπήρχαν θεμελιώδη δικαιώματα των ατόμων, επειδή μόνο οι πολίτες συμμετείχαν άμεσα στις πολιτικές και πολιτειακές διεργασίες. Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται στην έλλειψη διακριτής

11. Βλ. Vamvoukos (1979), Zeppos (1981), Tenekides (1988), την απόπειρα του Bauman (2000), ο οποίος βασίζεται στην έννοια της «φιλανθρωπίας» / *humanitas* αλλά και το σύνολο της σχετικής ελληνόφωνης βιβλιογραφίας. Από το σύνολο ξεχωρίζει η σχετικά άγνωστη, μολονότι ουσιαστική, συνεισφορά του Κυριαζή-Γουζέλη (1966), ο οποίος διακρίνει τον Αθηναίο πολίτη ως υποκείμενο ατομικών δικαιωμάτων, όχι όμως με τη σύγχρονη έννοια του όρου.

12. Βλ. Βλάχος (1991: 161).

13. Βλ. Ober (2000).

δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας στη ζωή των Αθηναίων. Η θέση αυτή βάλλεται από τον Μ.Η. Hansen, ο οποίος υποστηρίζει ότι υπήρχε δημόσια και ιδιωτική σφαίρα στην Αθήνα του 4^{ου} αιώνα, αλλά διαφορετική από τη σύγχρονη.¹⁴ Επιπλέον, ο Αθηναίος πολίτης και ο ελεύθερος μη-Αθηναίος ερχόταν σε επαφή μ'έναν –έστω και εμβρυακής μορφής– μηχανισμό εξουσίας, ο οποίος είχε αρμοδιότητες και οριοθετημένα δικαιώματα. Εφόσον, λοιπόν, υπήρχε μια σχετικά αυτονομημένη διοίκηση των κοινών, ο Αθηναίος πολίτης αλλά και κάθε ελεύθερος μη-Αθηναίος θα πρέπει να είχε, αν όχι τυπικά, τουλάχιστον ουσιαστικά, κάποια δικλείδες προστασίας π.χ. σε περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας.¹⁵

Από την πλευρά μου θα υποστηρίξω ότι στην Αθήνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. υπήρχαν κάποια προπλάσματα θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία δεν γινόταν αντιληπτά ως απαράγραπτα δικαιώματα,¹⁶ αλλά ως περιορισμοί της αυθαίρετης εξουσίας των αξιωματούχων της πόλης και εγγυήσεις έναντι αυθαιρεσιών. Κάποια από αυτά τα δικαιώματα προορίζονταν αποκλειστικά για τους Αθηναίους πολίτες και κάποια για το σύνολο του πληθυσμού που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα.

Ο εντοπισμός παρόμοιων ρυθμίσεων δεν μπορεί να θεμελιώσει την αναγωγή των σημερινών δικαιωμάτων στην ελληνική αρχαιότητα, σηματοδοτεί όμως την «προϊστορία» παρομοίων δικαιωμάτων.¹⁷ Καταδεικνύει ότι κοινωνίες διαφορετικές από τις σύγχρονες νεωτερικές μπορεί να συνέλαβαν και να κατοχύρωναν τον θεμελιώδη χαρακτήρα κάποιων δικαιωμάτων στην πολιτική και κοινωνική ζωή.

IV. Στη μελέτη αυτή λαμβάνω ως παραδειγματικό κείμενο την περιγραφή του αθηναϊκού πολιτεύματος στην *Αθηναίων Πολιτεία*.¹⁸ Η επιλογή

14. Βλ. Méléze-Modrzejewski (1987: 348), ο οποίος επισημαίνει ότι η ταύτιση του ατόμου με την πολιτειακή δομή στις αρχαιοελληνικές πόλεις-κράτη εμπόδιζε την ανάδειξη του συγκρουσιακού χαρακτήρα των σχέσεων ατόμου-πόλης. Πρβλ. όμως Hansen (1991: 79-81) και Tzitzis (1991-92).

15. Βλ. Αδάμ (2004).

16. Κυριαζής-Γουβέλης (1966: 123), Rhodes (1979: 66), Ober (2000: 96), Carter (2004: 203).

17. Βλ. Hansen (1996: 99-100), ο οποίος υποστηρίζει ότι οι ομοιότητες δεν αντανακλούν επιδράσεις αλλά όμοιες απαντήσεις σε παρόμοια προβλήματα.

18. Κυριότερες εκδόσεις του έργου: Kenyon, F. G. (1920) *Aristotelis Atheniensium Respublica*, Oxford, Matthieu, G. & B. Haussoullier (1922) *Aristote. Constitution d'Athènes*, Paris, Oppermann, H. (1928) *Aristoteles Αθηναίων Πολιτεία*, Leipzig, Rackham, H. (1935) *Aristotle. The Athenian constitution*, London, Chambers, M. (1986) *Aristoteles, Αθηναίων Πολιτεία*, Leipzig, και Sève, M. (2006) *Aristote. Constitution d'Athènes: Le régime politique des Athéniens*, Paris. Σχολιασμός: Rhodes, P. J. (1981) *A commentary on the Aristotelian Athenian Politeia*, Oxford. Βλ. τις μελέτες στον τόμο του Piérart, M. (ed.) (1993) *Aristote et Athènes*. Aristote et

δικαιολογείται από το μοναδικό χαρακτήρα της διατριβής, η οποία διασώζει την ιστορία, πολιτειακή δομή και λειτουργία μιας αρχαιοελληνικής πολιτείας.¹⁹ Οι σωζόμενοι δικανικοί λόγοι αποτελούν μιάν άλλη μεγάλη κατηγορία πηγών, δύσβατη αλλά και πλούσια σε έμμεσες αναφορές σε ρυθμίσεις δεμελιακού χαρακτήρα, η οποία αξίζει ιδιαίτερης προσοχής και μελέτης.

Η *Αθηναίων Πολιτεία*, γραμμένη κατά πάσα πιθανότητα, τη δεκαετία μεταξύ 334-325 π.Χ., θα μπορούσε να χαρακτηριστεί με σύγχρονους όρους ως ένα εγχειρίδιο της αθηναϊκής συνταγματικής ιστορίας, το οποίο διαιρείται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος (έως το κεφ. 41) διασώζεται μια αφήγηση της συνταγματικής ιστορίας της Αθήνας έως το 403 π.Χ., ενώ στο δεύτερο μέρος (κεφ. 42-69) ακολουθεί η παρουσίαση της συνταγματικής οργάνωσης της πόλης. Η *Αθηναίων Πολιτεία* αποδίδεται είτε στον Αριστοτέλη είτε σε κάποιο μαθητή του από το «Λύκειο»,²⁰ και ενώ έχει αποτελέσει, από την εποχή της ανακάλυψης του παπύρου που περιείχε μεγάλο μέρος του έργου,²¹ το δεμέλιο των ερευνών για το δίκαιο της αρχαίας Αθήνας, δεν έχει ακόμα χρησιμοποιηθεί ως πεδίο για την αναζήτηση ενδείξεων ή σπερμάτων δεμελιωδών δικαιωμάτων.

Μία, λοιπόν, ανάγνωση της *Αθηναίων Πολιτείας*, υπό το πρίσμα της αναζήτησης αρχών που προσιδιάζουν στα σύγχρονα δεμελιώδη δικαιώματα, έχει εντοπίσει τα εξής στοιχεία.

Δικαιϊκή προστασία του πολίτη

Αθηναίων Πολιτεία 4.4-5

Ἡ δὲ βουλὴ ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου φύλαξ ἦν τῶν νόμων καὶ διετῆρει τὰς ἀρχὰς ὅπως κατὰ τοὺς νόμους ἄρχωσιν. ἐξῆν δὲ τῷ ἀδικουμένῳ πρὸς τὴν τῶν Ἀρεοπαγιτῶν βουλὴν εἰσαγγέλλειν ἀποφαίνοντι παρ' ὃν ἀδικεῖται νόμον.

Στην περιγραφή του πολιτεύματος την εποχή του Δράκοντα, δηλ. στα τέλη του έβδομου αιώνα π.Χ. και ιδιαίτερα της αρμοδιότητας του Αρείου

Athens (Séminaire d'histoire ancienne de l'Université de Fribourg 23-25 mai 1991) Paris και Chambers, M. (1996) «The *Athenaion Politeia* after a century» στον τόμο των Wallace, R. W. & E. M. Harris (eds) *Transitions to empire. Essays in Greco-Roman History, 360-146 B.C., in honor of E. Badian*, 211-225, London.

19. Βλ. Toye, D. L. (1999) «Aristotle's other politeiai: Was the *Athenaion Politeia* atypical?» *CJ* 94 (3), 235-253.

20. Στην πιο πρόσφατη μελέτη ο Keaney, J. (1992) *The composition of Athenaion Politeia: Observation and explanation*, New York, αποδίδει το έργο στον Αριστοτέλη.

21. P. Berol. 163 και P. Lond. 131; Kenyon, F. G. (ed) (1891) *Aristotle on the Athenian constitution*, London.

Πάγου να επιβλέπει την εφαρμογή των νόμων, ο συγγραφέας μνημονεύει την αρχή που ίσχυε και στο μεταγενέστερο δίκαιο των Αθηναίων, ότι όποιος νόμιζε ότι αδικούνταν μπορούσε να προσφύγει στο συμβούλιο των Αρεοπαγιτών καταγγέλλοντας την παραβίαση του νόμου.²² Αν και η ιστορικότητα της διάταξης και η ακρίβεια των πληροφοριών για την καταστατική οργάνωση της Αθήνας, τις οποίες παρέχει το τέταρτο κεφάλαιο της *Αθηναίων Πολιτείας* δικαιολογημένα αμφισβητείται,²³ αυτό δεν επηρεάζει το επιχείρημα μου. Επιπλέον, θα μπορούσε κάποιος, εύλογα, να αναρωτηθεί για το εύρος εφαρμογής της διάταξης αυτής στην αρχαϊκή Αθήνα, διότι η έννοια του πολίτη των κλασικών χρόνων δεν είχε ακόμα αποκρυσταλλωθεί. Ακόμα και εάν η παραπάνω διάταξη αποτελεί ιστορική ερμηνεία με όρους του τετάρτου αιώνα π.Χ., η διάταξη αυτή συνιστά κάτι ανάλογο με το σύγχρονο δικαίωμα προσφυγής σε δικαστήριο.

Αθηναίων Πολιτεία 45.1

Ἡ δὲ βουλὴ πρότερον μὲν ἦν κυρία καὶ χρήμασιν ζημιῶσαι καὶ δῆσαι καὶ ἀποκτεῖναι. καὶ Λυσίμαχον αὐτῆς ἀγαγούσης ὡς τὸν δῆμιον, καθήμενον ἤδη μέλλοντα ἀποδνήσκειν, Εὐμηλίδης ὁ Ἀλωπεκῆθεν ἀφείλετο, οὐ φάσκων δεῖν ἄνευ δικαστηρίου γνώσεως οὐδένα τῶν πολιτῶν ἀποδνήσκειν. καὶ κρίσεως ἐν δικαστηρίῳ γενομένης, ὁ μὲν Λυσίμαχος ἀπέφυγεν, καὶ ἐπωνυμίαν ἔσχεν ὁ ἀπὸ τοῦ τυπάνου, ὁ δὲ δῆμος ἀφείλετο τῆς βουλῆς τὸ θανατοῦν καὶ δεῖν καὶ χρήμασι ζημιοῦν, καὶ νόμον ἔθετο, ἂν τις ἀδικεῖν ἢ βουλὴ καταγῶ ἢ ζημιώσῃ, τὰς καταγνώσεις καὶ τὰς ἐπιζημιώσεις εἰσάγειν τοὺς δεσμοθέτας εἰς τὸ δικαστήριον, καὶ ὃ τι ἂν οἱ δικασταὶ ψηφίσωται, τοῦτο κύριον εἶναι.²⁴

Το παραπάνω απόσπασμα, το οποίο διασώζει ένα ιστορικό ανέκδοτο, δεικνύει μια πρώιμη μορφή διάκρισης των εξουσιών, μεταξύ της νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας και προβλέπει την δικαϊκή προστασία του ατόμου. Ειδικότερα, προβλέπει ότι ποινή που επιβάλλει η βουλή των

22. Βλ. Hansen, M. H. (1975) *Eisangelia. The sovereignty of the people's court in Athens in the fourth century B.C. and the impeachment of generals and politicians*, 18, Copenhagen και Rhodes (1981: 117) όπου σημειώνεται η ασάφεια στη χρήση του όρου «εἰσαγγέλλειν».

23. Wallace R. W. (1985) *The Areopagos council, to 307 B.C.*, 44-45, Baltimore και de Bruyn, O. (1995) *La compétence de l' Areopage en matière de procès publics*, 69-70, Stuttgart (Historia Einzelschriften 90).

24. Βλ. Rhodes (1981: 537-540). Βλ. και Δημοσθένης 24 (*Κατὰ Τιμοκράτους*) 148-149: ἄκυρον οὖν τοῦ δῆσαι τὴν βουλὴν ποιῶν ὁ Σόλων τοῦτο πρὸς τὸν ὄρκον τὸν βουλευτικὸν προσέγραψεν, ἀλλ' οὐ πρὸς τὸν ὑμέτερον.

Πεντακοσίων δεν θεωρείται έγκυρη και επομένως δεν μπορεί να εκτελεστεί αν δεν αποφανθούν τα λαϊκά δικαστήρια. Παρ' όλες τις αντιρρήσεις που εκφράζει ο Rhodes σχετικά με τις εξαιρέσεις από την εφαρμογή αυτού του κανόνα, η δικαστική λειτουργία αυτονομείται και προαναγγέλλεται το δικαίωμα προσφυγής σε δικαστήριο αλλά και το δικαίωμα σε αμερόληπτη κρίση για όλους τους Αθηναίους πολίτες. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι μη Αθηναίοι μόνιμοι κάτοικοι (μέτοικοι, *ισοτελείς*) δεν απολάμβαναν δικαιοσύνης προστασίας. Οι μέτοικοι μπορούσαν να απευθύνονται στον πολέμαρχο, *ΑθΠολ.* 58.

Αθηναίων Πολιτεία 45.2

κρίνει δὲ τὰς ἀρχὰς ἢ βουλὴ τὰς πλείστας, καὶ μάλισθ' ὅσαι χρήματα διαχειρίζουσιν. Οὐ κυρία δ' ἡ κρίσις, ἀλλ' ἐφέσιμος εἰς τὸ δικαστήριον. ἔξεστι δὲ καὶ τοῖς ἰδιώταις εἰσαγγέλλειν ἢν ἂν βούλωνται τῶν ἀρχῶν μὴ χρῆσθαι τοῖς νόμοις. ἔφεσις δὲ καὶ τούτοις ἐστὶν εἰς τὸ δικαστήριον, ἐὰν αὐτῶν ἡ βουλὴ καταγῶ.²⁵

Στη συνέχεια της προηγούμενης διάταξης, όπου δεμελιώνεται η ανωτερότητα της δικαστικής εξουσίας επί της νομοθετικής σε ζητήματα επιβολής ποινών, στην παράγραφο αυτή ορίζεται το δικαίωμα της χρηστής διοίκησης, στο οποίο περιλαμβάνεται το δικαίωμα της βουλής αλλά και των πολιτών να ελέγχουν τις «αρχές» (δηλ. την εκτελεστική εξουσία). Η απόφαση της βουλής υπόκειται στην κρίση των λαϊκών δικαστηρίων, σε εφαρμογή των διατάξεων της προηγούμενης παραγράφου. Συγγενής είναι και η διάταξη όπου ορίζεται η διαδικασία υποβολής προσφυγής εναντίον άρχοντος (*Αθηναίων Πολιτεία 48.4-5*).²⁶

25. Βλ. Rhodes (1981: 540-542). Βλ. και Αισχίνης 3 (*Κατὰ Κτησιφῶντος*) 14. Αντιφών 6 (*Περὶ χορευτοῦ*) 35.

26. *ΑθΠολ* 48.4-5 «κληροῦσι δὲ καὶ εὐθύνοὺς ἓνα τῆς φυλῆς ἑκάστης, καὶ παρέδρους β' ἑκάστῳ τῶν εὐθύνων, οἷς ἀναγκαῖόν ἐστι ταῖς ἀγοραῖς κατὰ τὸν ἐπώνυμον τὸν τῆς φυλῆς ἑκάστης καθῆσθαι, κἂν τις βούληται τινὶ τῶν τὰς εὐθύνας ἐν τῷ δικαστηρίῳ δεδωκότων ἐντὸς γ' ἡμερῶν ἀφ' ἧς ἔδωκε τὰς εὐθύνας εὐθύναν ἂν τ' ἰδίαν ἂν τε δημοσίαν ἐμβαλέσθαι, γράψας εἰς πινάκιον λελευκωμένον τοῦνομα τὸ δ' αὐτοῦ καὶ τὸ τοῦ φεύγοντος, καὶ τὸ ἀδίκημ' ὅτι ἂν ἐγκαλῇ, καὶ τίμημα ἐπιγραψάμενος ὅτι ἂν αὐτῷ δοκῇ, δίδωσιν τῷ εὐθύνῳ, ὁ δὲ λαβὼν τοῦτο καὶ ἀνακρίνας, ἐὰν μὲν καταγῶ, παραδίδωσιν τὰ μὲν ἴδια τοῖς δικασταῖς τοῖς κατὰ δήμους τοῖς τὴν φυλὴν ταύτην εἰσάγουσιν, τὰ δὲ δημόσια τοῖς δεσμοδέταις ἀναγράφει, οἱ δὲ δεσμοδέται, ἐὰν παραλάβωσιν, πάλιν εἰσάγουσιν ταύτην τὴν εὐθύναν εἰς τὸ δικαστήριον, καὶ ὅτι ἂν γνῶσιν οἱ δικασταί, τοῦτο κύριόν ἐστιν».

Προστασία της ατομικής ελευθερίας και της προσωπικότητας

Αθηναίων Πολιτεία 6

Κύριος δὲ γενόμενος τῶν πραγμάτων Σόλων τόν τε δῆμον ἡλευθέρωσε καὶ ἐν τῷ παρόντι καὶ εἰς τὸ μέλλον, κωλύσας δανεῖζειν ἐπὶ τοῖς σώμασιν, καὶ νόμους ἔθηκε καὶ χρεῶν ἀποκοπὰς ἐποίησε καὶ τῶν δημοσίων, ἃς σεισάχθειαν καλοῦσιν, ὡς ἀποσεισάμενοι τὸ βάρος.

Η πιο θεμελιώδης και ταυτόχρονα δημοφιλής στους μεταγενέστερους του νομοθετική παρέμβαση του Σόλωνα ήταν η απαγόρευση δανεισμού με παρεχόμενη ασφάλεια το πρόσωπο του δανειζομένου (προσωπική ασφάλεια) και η κατάργηση των χρεών.²⁷ Αυτή η επέμβαση απηχεί όμως και μια τροποποίηση στη θεώρηση του Αθηναίου πολίτη, όχι μόνο ως υποκείμενο δικαίου αλλά και ως φορέα αξιοπρέπειας, άξιας σεβασμού. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το παραπάνω χωρίο συμπυκνώνει δύο θεμελιώδεις αρχές (έστω και κατά μέρος), την απαγόρευση της δουλείας και την προστασία της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας. Άλλωστε, η έννοια της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας χρησιμοποιείται στο εναρκτήριο άρθρο της Ευρωπαϊκής συνθήκης, χωρίς να εξειδικεύεται όμως, το περιεχόμενο της.

Αθηναίων Πολιτεία 42.1

Ἔχει δ' ἡ νῦν κατάστασις τῆς πολιτείας τόνδε τὸν τρόπον. μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἐξ ἀμφοτέρων γεγονότες ἀστῶν, ἐγγράφονται δ' εἰς τοὺς δημότας ὀκτωκαίδεκα ἔτη γεγονότες. ὅταν δ' ἐγγράφονται, διαψηφίζονται περὶ αὐτῶν ὁμόσαντες οἱ δημόται, πρῶτον μὲν εἰ δοκοῦσι γεγονέναι τὴν ἡλικίαν τὴν ἐκ τοῦ νόμου, κἂν μὴ δόξωσι, ἀπέρχονται πάλιν εἰς παῖδας, δεύτερον δ' εἰ ἐλεύθερός ἐστι καὶ γέγονε κατὰ τοὺς νόμους. ἔπειτ' ἂν μὲν ἀποψηφίσωνται μὴ εἶναι ἐλεύθερον, ὁ μὲν ἐφήσιν εἰς τὸ δικαστήριον, οἱ δὲ δημόται κατηγόρους αἰροῦνται πέντε ἄνδρας ἐξ αὐτῶν, κἂν μὲν μὴ δόξη δικαίως ἐγγράφεσθαι, πωλεῖν τοῦτον ἡ πόλις.²⁸

Ο συγγραφέας, μετά την ιστορική εισαγωγή, ξεκινά την περιγραφή των θεμελιωδών κανόνων της Αθηναϊκής πολιτείας με την παρουσίαση του

27. Βλ. όμως και *Αθηναίων Πολιτεία* 9: «Δοκεῖ δὲ τῆς Σόλωνος πολιτείας τρία ταῦτ' εἶναι τὰ δημοτικώτατα. Πρῶτον μὲν καὶ μέγιστον τὸ μὴ δανεῖζειν ἐπὶ τοῖς σώμασιν», όπου το μέτρο αυτό αξιολογείται ως ένα από τα πιο δημοφιλή μέτρα του Σόλωνα. Βλ. Rhodes (1981: 125-28) για σχολιασμό των ερμηνειών του χωρίου αυτού.

28. Βλ. Rhodes (1981: 495-502).

καθεστώτος που διέπει την κτήση του δικαιώματος του πολίτη. Η κτήση της πολιτείας συναρτάται με την «ιθαγένεια» των γονέων (*jus sanguinis*) και την ηλικία. Η διαδικασία ελέγχου στο «δήμο» εξετάζει αυτά τα δύο ζητήματα. Η διάταξη αυτή φέρνει, λοιπόν, στο προσκήνιο την δεμελιώδη αντίθεση που διαπερνά τις αρχαίες κοινωνίες, ελεύθερος και δούλος.²⁹ Όσο και αν υπήρχε πλήθος ενδιαμέσων δικαϊκών καθεστώτων, η αντίθεση αυτή κυριαρχεί και επικαθορίζει τη νομική αντιμετώπιση των ατόμων. Η παράγραφος αυτή απεικονίζει τις αντιφάσεις που η έρευνα για τα δεμελιώδη δικαιώματα, όπως νοούνται στη νεωτερική και μετανεωτερική Δύση, συναντά. Από τη μια πλευρά περιγράφεται η διαδικασία κτήσης της «πολιτείας», δηλ. το δικαίωμα συμμετοχής στους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων της πόλης και κατοχυρώνεται η ιδιότητα του πολίτη, από την άλλη πλευρά η προβλεπόμενη ποινή για τον αποτυχόντα δεν είναι η χορήγηση ενός καθεστώτος μειωμένης δικαϊκής προστασίας, αλλά αντίθετα ο πλήρης εξανδραποδισμός του.

Δικαίωμα του «εκλέγειν και εκλέγεσθαι» και δητεία αξιωματούχων

Αθηναίων Πολιτεία 43.1

τὰς δ' ἀρχὰς τὰς περὶ τὴν ἐγκύκλιον διοίκησιν ἀπάσας ποιοῦσι κληρωτὰς, πλὴν ταμίου στρατιωτικῶν καὶ τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικὸν καὶ τοῦ τῶν κρηνῶν ἐπιμελητοῦ. ταύτας δὲ χειροτονοῦσιν, καὶ οἱ χειροτονηθέντες ἄρχουσιν ἐκ Παναθηναίων εἰς Παναθήναια. χειροτονοῦσι δὲ καὶ πρὸς τὸν πόλεμον ἀπάσας.³⁰

Μετά την παρουσίαση του τρόπου κτήσης της αθηναϊκής «πολιτείας» ο συγγραφέας αναλύει τον τρόπο λειτουργίας των πολιτειακών οργάνων. Οι αξιωματούχοι, εκτός από ρητές εξαιρέσεις, δεν εκλέγονται αλλά κληρώνονται από το σύνολο των ενηλίκων Αθηναίων πολιτών για δητεία διάρκειας ενός έτους. Με σύγχρονους όρους το δικαίωμα του «εκλέγεσθαι» σχεδόν σ' όλα τα πολιτειακά αξιώματα της αρχαίας Αθήνας ήταν για την εποχή του ευρύτατο, επειδή συμπεριλάμβανε το σύνολο σχεδόν του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού των Αθηνών.

29. Βλ. Hedrick (1994).

30. Βλ. Rhodes (1981: 513-517) και το άρθρο του Tully, V. (2006) "Democracy in action: Office-holding in fourth century Athens. Pytheas of Alopecce and the Panathenaic Quadrennium" *Historia* 55, 504-508.

Αθηναίων Πολιτεία 62.3

ἄρχειν δὲ τὰς μὲν κατὰ πόλεμον ἀρχὰς ἔξεστι πλεονάκις, τῶν δ' ἄλλων οὐδεμίαν, πλὴν βουλευῆσαι δις.³¹

Μία θεμελιώδης αρχή της αθηναϊκής έννομης τάξης, ο ενιαύσιος χαρακτήρας των αξιωμάτων διατυπώνεται στην παράγραφο αυτή. Με τις ρητές εξαιρέσεις των «στρατηγών» (οι οποίοι μπορούσαν να επανεκλεγούν διαδοχικά ή μη) και των «βουλευτών», (οι οποίοι μπορούσαν να επανεκλεγούν μία φορά) όλοι οι υπόλοιποι άρχοντες μπορούσαν να ασκήσουν τα καθήκοντα τους για ένα ημερολογιακό έτος.

Προστασία του καταναλωτή και του δομημένου περιβάλλοντος

Αθηναίων Πολιτεία 50.2

(Κληροῦνται δὲ) καὶ ἀστυνόμοι δέκα. τούτων δὲ ε' μὲν ἄρχουσιν ἐν Πειραιεῖ, πέντε δ' ἐν ἄστει, καὶ τὰς τε αὐλητριῆδας καὶ τὰς ψαλτρίδας καὶ τὰς κιθαριστρίδας οὗτοι σκοποῦσιν, ὅπως μὴ πλείονος ἢ δυεῖν δραχμαῖν μισθωθήσονται, κἂν πλείους τὴν αὐτὴν σπουδάζωσι λαβεῖν, οὗτοι διακληροῦσι καὶ τῷ λαχόντι μισθοῦσιν. Καὶ ὅπως τῶν κοπρολόγων μηδεὶς ἐντὸς ἰ' σταδίων τοῦ τείχους καταβαλεῖ κόπρον ἐπιμελοῦνται. καὶ τὰς ὁδοὺς κωλύουσι κατοικοδομεῖν, καὶ δρυφάκτους ὑπὲρ τῶν ὁδῶν ὑπερτείνειν, καὶ ὀχετοὺς μετεώρους εἰς τὴν ὁδὸν ἔκρουν ἔχοντας ποιεῖν, καὶ τὰς θυρίδας εἰς τὴν ὁδὸν ἀνοίγειν. καὶ τοὺς ἐν ταῖς ὁδοῖς ἀπογιγνομένοις ἀναιροῦσιν, ἔχοντες δημοσίους ὑπὲρ-
τας.³²

Η διάταξη αυτή φέρνει στο προσκήνιο το μεθοδολογικό πρόβλημα του σε ποιο βαθμό μπορούν να εντοπιστούν ίχνη θεμελιωδών δικαιωμάτων στις αρμοδιότητες των αρχόντων. Τα καθήκοντα των αρχόντων αποτελούν μια έμμεση μαρτυρία για τις αρχές που διέπουν το πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους. Έτσι οι αρμοδιότητες των «άστυνόμων» περιλαμβάνουν την προστασία του δομημένου περιβάλλοντος και τη διατήρηση της υγιεινής στις πόλεις. Η αναφορά αυτή μπορεί να ενέχει μία υποχρέωση

31. Βλ. Rhodes (1981: 696-697).

32. Βλ. Rhodes (1981: 573-575). Adam, S. (2003) "Environnement et droit dans l'antiquité grecque" στον τόμο *Symposion 1999. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (Pazo de Mariñán, La Coruña, 6-9 September 1999), 371-386. Köln. (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 14). Βλ. και Υπερείδης 4 (Υπὲρ Εὐξενίππου) 3: Διογίδης μὲν καὶ Αντίδωρος ὁ μέτοικος εἰσαγγέλλονται ὡς πλέονος μισθοῦντες τὰς αὐλητριῆδας ἢ ὁ νόμος κελεύει.

προστασίας του περιβάλλοντος. Θα μπορούσε αυτό το δικαίωμα να αφορά και τους μη πολίτες που διαμένουν στην Αθήνα, αποτελώντας έτσι μια προδρομική μορφή θεμελιώδους δικαιώματος; Υπέρ μιας τέτοιας ερμηνείας δεν συνηγορεί το γεγονός ότι μη Αθηναίοι δεν μπορούσαν να είναι ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας στην Αθήνα, αλλά κάλλιστα θα μπορούσαν να μισθώσουν οικίες.

Αθηναίων Πολιτεία 51

Κληροῦνται δὲ καὶ ἀγορανόμοι ι', πέντε μὲν εἰς Πειραιέα, ε' δ' εἰς ἄστυ. Τούτοις δὲ ὑπὸ τῶν νόμων προστέτακται τῶν ὠνίων ἐπιμελεῖσθαι πάντων, ὅπως καθαρὰ καὶ ἀκίβδηλα πωλῆσεται. Κληροῦνται δὲ καὶ μετρονόμοι ι', πέντε μὲν εἰς ἄστυ, ε' δὲ εἰς Πειραιέα. Καὶ οὗτοι τῶν μέτρων καὶ τῶν σταδμῶν ἐπιμελοῦνται πάντων, ὅπως οἱ πωλοῦντες χρήσονται δικαίως. ἦσαν δὲ καὶ σιτοφύλακες κληρωτοὶ ι', πέντε μὲν εἰς Πειραιέα, πέντε δ' εἰς ἄστυ, νῦν δ' εἴκοσι μὲν εἰς ἄστυ, πεντεκαίδεκα δ' εἰς Πειραιέα. Οὗτοι δ' ἐπιμελοῦνται, πρῶτον μὲν ὅπως οἱ τε μυλωθροὶ πρὸς τὰς τιμὰς τῶν κριθῶν τὰ ἄλφιστα πωλῆσουσιν, καὶ οἱ ἄρτοπῶλαι πρὸς τὰς τιμὰς τῶν πυρῶν τοὺς ἄρτους, καὶ τὸν σταδμὸν ἄγοντας ὅσον ἂν οὗτοι τάξωσιν. ὁ γὰρ νόμος τούτους κελεύει τάττειν. ἐμπορίου δ' ἐπιμελητὰς δέκα κληροῦσιν. τούτοις δὲ προστέτακται τῶν τ' ἐμπορίων ἐπιμελεῖσθαι, καὶ τοῦ σίτου τοῦ καταπλέοντος εἰς τὸ σιτικὸν ἐμπόριον τὰ δύο μέρη τοὺς ἐμπόρους ἀναγκάζειν εἰς τὸ ἄστυ κομίζειν.³³

Στην αμέσως επόμενη παράγραφο ο συγγραφέας παρουσιάζει τις αρμοδιότητες των δέκα «ἀγορανόμων», των δέκα «μετρονόμων» και των δέκα «ἐπιμελητῶν ἐμπορίου». Οι μεν «ἀγορανόμοι» είναι υπεύθυνοι για την προστασία των εμπορευομένων και των καταναλωτῶν ἀπὸ νοθείας και ἀπάτης. Οι «μετρονόμοι» είναι αρμόδιοι για την ορθή χρήση των μέτρων και σταδμῶν, εγγυώμενοι ἔτσι προστασία ἀπὸ ἐξαπάτηση, ἐνῶ οι «ἐπιμελητὲς τοῦ ἐμπορίου» είναι ἐπιφορτισμένοι με την εξασφάλιση ἐπάρκειας της αγοράς με τις ἀναγκαῖες ποσότητες σίτου για να ἀποφευχθεῖ ἄνοδος των τιμῶν και κερδοσκοπία. Οι αρμοδιότητες αὐτές υποκρύπτουν ἓνα τουλάχιστον θεμελιώδες δικαίωμα, τὸ δικαίωμα προστασίας του κα-

33. Βλ. Rhodes (1981: 575-579), Stanley, Ph.V. (1979) «Agoranomoi and metronomoi: Athenian market officials and regulations» *Ancient World* 2, 13-19 και Γκόφας, Δ. Χ. (1992) «Το ἐμπορικὸ δίκαιο της Αθηναϊκῆς Αγορᾶς κατὰ τὸν Δ' αἰ. π.Χ.» στον τόμο της Αδάμ. Σ. (ἐπιμ.) *Συμβολές στην ἐρευνα του ἀρχαίου ἐλληνικοῦ και ἐλληνιστικοῦ δικαίου*, 1, 79-125, Αθήνα (= Γκόφας, Δ. Χ. (1993) *Μελέτες ιστορίας του ἐλληνικοῦ δικαίου των συναλλαγῶν, ἀρχαίου, βυζαντινοῦ, μεταβυζαντινοῦ*, 167-195, Αθήνα (Βιβλιοθήκη της ἐν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας 133).

ταναλωτή. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ένα μέρος του εμπορίου, λιανικού και χονδρικού, διεξαγόταν από μη Αθηναίους, ότι στην αγορά Αθηναίοι και μη Αθηναίοι συγχρωτίζονταν, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι το εν λόγω δικαίωμα φαίνεται ότι άρχισε να προστατεύεται ήδη από τα μέσα του τέταρτου αιώνα π.Χ. Παραμένει, βεβαίως, υποκείμενο σε επαλήθευση το εάν ένας μη Αθηναίος εμπορευόμενος μπορούσε να ζητήσει την εφαρμογή των παραπάνω διατάξεων με προσφυγή ενδεχομένως στον αρμόδιο άρχοντα.

Εγγύηση δικαιώματος ιδιοκτησίας

Αθηναίων Πολιτεία 56.2

Καὶ ὁ μὲν ἄρχων εὐδὺς εἰσελθὼν πρῶτον μὲν κηρύττει, ὅσα τις εἶχεν πρὶν αὐτὸν εἰσελθεῖν εἰς τὴν ἀρχὴν, ταῦτ' ἔχειν καὶ κρατεῖν μέχρι ἀρχῆς τέλους.³⁴

Ο επώνυμος άρχοντας με την ανάληψη των καθηκόντων του στην αρχή του αθηναϊκού έτους (Ιούλιος), υποσχόταν ότι όσα κάποιος Αθηναίος είχε και κατείχε πριν την ανάληψη της αρχής, θα συνεχίσει να απολαμβάνει μέχρι το τέλος της θητείας του. Τα απαρέμφατα «ἔχειν καὶ κρατεῖν» χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν τα περιουσιακά δικαιώματα. Επομένως, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η επίσημη υπόσχεση του νεοεκλεγέντος άρχοντα, ισοδυναμεί με την εγγύηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας.

Κοινωνικά δικαιώματα

Αθηναίων Πολιτεία 49.4

Δοκιμάζει δὲ καὶ τοὺς ἀδυνάτους ἢ βουλὴ. νόμος γάρ ἐστιν, ὃς κελεύει τοὺς ἐντὸς τριῶν μνῶν κεκτημένους καὶ τὸ σῶμα πεπηρωμένους, ὥστε μὴ δύνασθαι μηδὲν ἔργον ἐργάζεσθαι, δοκιμάζειν μὲν τὴν βουλὴν, διδόναι δὲ δημοσίᾳ τροφὴν δύο ὀβολοὺς ἐκάστῳ τῆς ἡμέρας. καὶ ταμίας ἐστὶν αὐτοῖς κληρωτός.³⁵

Η διάταξη αυτή, η οποία ισχύει μόνο για τους πολίτες, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πρόδρομος κάποιων σύγχρονων κοινωνικών δικαιωμάτων και ιδιαίτερα του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση και της προστασίας

34. Βλ. Rhodes (1981: 622) και Mossé (1983).

35. Βλ. Rhodes (1981: 570-571). Βλ. και Λυσίας 24 (*Περὶ ἀδυνάτου*) passim. Αισχίνης 1 (*Κατὰ Τιμάρχου*) 103-104.

των ατόμων με ειδικές ανάγκες. Η διατύπωση του αντίστοιχου άρθρου της Ευρωπαϊκής Συνθήκης (II 86) απηχεί παρόμοια αντίληψη για την προστασία ατόμων με ειδικές ανάγκες «Η Ένωση αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρίες να επωφελούνται μέτρων που θα τους εξασφαλίζουν την αυτονομία, την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή στον κοινοτικό βίο».

Αθηναίων Πολιτεία 56.7

(Καὶ ὁ μὲν ἄρχων) ἐπιμελεῖται δὲ καὶ τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων, καὶ τῶν γυναικῶν ὅσαι ἂν τελευτήσαντος τοῦ ἀνδρὸς σκήπτωνται κύειν, καὶ κύριός ἐστι τοῖς ἀδικοῦσιν ἐπιβάλλειν ἢ εἰσάγειν εἰς τὸ δικαστήριον. Μισθοὶ δὲ καὶ τοὺς οἴκους τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων, ἕως ἂν τις τετταρακαίδεκέτις γένηται, καὶ τὰ ἀποτιμήματα λαμβάνει, καὶ τοὺς ἐπιτρόπους, ἐὰν μὴ διδῶσι τοῖς παισὶ τὸν σῖτον, οὗτος εἰσπράττει.³⁶

Στο χώρο των κοινωνικών δικαιωμάτων, η *Αθηναίων Πολιτεία* διασώζει ρυθμίσεις που αφορούν την προστασία των ορφανών παιδιών και της περιουσίας τους αλλά και των γυναικών που εγκυμονούν. Βεβαίως, θα μπορούσε να αντιτείνει κάποιος ότι η φροντίδα αυτή έχει ως πρωταρχικό σκοπό τη διασφάλιση της περιουσίας τους και όχι την προσωπική τους κατάσταση. Σε αυτή την περίπτωση η διαφοροποίηση ως προς τον σκοπό από τα σύγχρονα κοινωνικά δικαιώματα είναι εμφανής, αλλά το αποτέλεσμα είναι το ίδιο.

Η παράθεση των παραπάνω χωρίων και παραγράφων δεν αρκεί για να δεμελιώσει την άποψη ότι στην κλασική Αθήνα υπήρχαν δεμελιώδη δικαιώματα. Αυτό, όμως, που προκύπτει από την έρευνα στην *Αθηναίων Πολιτεία* είναι α) ότι το μεγαλύτερο μέρος των δεμελιωδών δικαιωμάτων ήταν προορισμένο για τον ανδρικό ενήλικο πληθυσμό, με εξαίρεση τις γυναίκες και τους ανήλικους, όταν ήταν φορείς περιουσιακών στοιχείων, και β) ότι στην κλασική Αθήνα υπήρχε ένα πεδίο όπου κάποια προπλάσματα δεμελιωδών δικαιωμάτων εξασφαλιζόταν. Ένας τέτοιος χώρος ήταν το πεδίο της αγοράς και του εμπορίου, όπου οι εμπορευόμενοι αλλά και οι καταναλωτές, είτε Αθηναίοι, είτε μέτοικοι, είτε παρεπιδημούντες ξένοι εθεωρείτο ότι είχαν κάποια βασικά δικαιώματα, όπως την προστασία τους από την κερδοσκοπία, τη νοθεία και την απάτη.

36. Βλ. Rhodes (1981: 633-636) και για την αντιμετώπιση της εγκύου γυναίκας. Adam, S. (1984) «L'avortement dans l'antiquité grecque» στον τόμο *Μνήμη Πετροπούλου Ι*, 138-153, Αθήνα.

Βιβλιογραφία

Αδάμ, Σ. (2004) Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην Αθηναϊκή δημοκρατία, Αθήνα-Κομοτηνή.

Bauman, R. A. (2000) *Human rights in ancient Rome*, London.

Βλάχος, Γ. Κ. (1991) «Η διακήρυξη των δικαιωμάτων, η γαλλική επανάσταση και η δημοκρατία των Αθηναίων» στον τόμο *Από τον Μακιαβέλλη ως σήμερα. Σελίδες ιστορίας του ευρωπαϊκού πολιτικού στοχασμού*, 149-167, Αθήνα-Κομοτηνή.

Burnyeat, M. F. (1994) "Did the ancient Greeks have the concept of human rights?" *Hyperboreus* 1, 19-28.

Carter, D. M. (2004) "Citizen attribute, negative right: A conceptual difference between ancient and modern ideas of freedom of speech" στον τόμο των Sluiter, I. & R. M. Rosen (eds) *Free speech in classical antiquity*, 197-220, Leiden. (Mnemosyne Suppl. 254)

Δαγτόγλου, Π. Δ. (1991) *Συνταγματικό δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα Α'*, Αθήνα-Κομοτηνή.

Dragona-Monachou, M. (1992) "Greek philosophy and human rights" στον τόμο *2500 χρόνια δημοκρατίας*, 113-117, Αθήνα.

Fabre, P. (1998) «Droits de l'homme et respect de la dignité humaine en Grèce antique» στον τόμο του Jones, H. (ed) *Le monde antique et les droits de l'homme* (Actes de la 50e session de la Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, Bruxelles, 16-19 septembre 1996), 155-168, Bruxelles.

Gaudemet, J. (1998) «Le monde antique et les droits de l'homme. Quelques observations» στον τόμο του Jones, H. (ed) *Le monde antique et les droits de l'homme* (Actes de la 50e session de la Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, Bruxelles, 16-19 septembre 1996), 175-183, Bruxelles.

Gillespie, A. (1999) "Ideas of human rights in antiquity" *Netherlands Quarterly of Human Rights* 17 (3), 233-258.

Haarscher, G. (1998) «Le monde antique et les droits de l' homme» στον τόμο του Jones, H. (ed) *Le monde antique et les droits de l'homme* (Actes de la 50e session de la Société Internationale Fernand de Visscher pour l' Histoire des Droits de l' Antiquité, Bruxelles, 16-19 septembre 1996), 197-208, Bruxelles.

Hansen, M.H. (1989) *Was Athens a democracy? Popular rule, liberty and equality in ancient and modern political thought*, Copenhagen.

Hansen, M. H. (1991) *The Athenian democracy in the age of Demosthenes. Structure, principles, and ideology*, London.

Hansen, M. H. (1996) "The ancient Athenian and the modern liberal

view of liberty as a democratic ideal” στον τόμο των Ober, J. & Ch. Hedrick (eds) *Demokratia. A conversation on democracies, ancient and modern*, 91-104, Princeton. (= Robinson, E. W. (ed) (2004) *Ancient Greek democracy. Readings and sources*, 171-184, London)

Hedrick Jr., Ch. W. (1994) “The zero degree of society: Aristotle and Athenian citizen” στον τόμο των Euben, P. J. & J. R. Wallach (eds) *Athenian political thought and the reconstitution of American democracy*, 289-318, New York.

Κυριαζής-Γουδέλης, Δ. Α. (1966) «Θεμελιώδη δικαιώματα εις την αρχαίαν Ελλάδα (Σκέψεις)» στον *Τιμητικό τόμο υπέρ Ηλίας Γ. Κυριακοπούλου*, τόμ. Α, 123-133, Θεσσαλονίκη. (ΕΕΣ ΝΟΕ 13)

Λεντάκης, Α. (1988) «Τα ανθρωπίνια δικαιώματα στην αρχαία Αθήνα τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ.» *Αρχαιολογία* 28, 15-26.

Μάνεσης, Α. Ι. & Φ. Κ. Σπυρόπουλος (1995) «Το πολίτευμα της Αθηναϊκής δημοκρατίας» στον τόμο *Η Αθηναϊκή δημοκρατία. Μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων*, 49-77, Αθήνα.

Mélèze-Modrzejewski, J. (1987) “Droit de l’individu et justice lagide” *RHD* 65, 345-356.

Miller jr, F. D. (1995) *Nature, justice, and rights in Aristotle’s Politics*, Oxford.

Mossé, Cl. (1983) “La démocratie athénienne et la protection de la propriété” στον τόμο του P. Dimakis (ed.) *Symposion 1979. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (Agina, 3-7 September 1979), 261-272, Köln. (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 4).

Ober, J. (2000) “Quasi rights: Participatory citizenship and negative liberties” *Social Philosophy and Policy* 17, 27-61. (= *Athenian legacies. Essays on the politics of going together*, 92-127, Princeton 2005)

Rhodes, P. J. (1979) “The Graeco-Roman perspective” στον τόμο του Dowrick, F. E. (ed) *Human rights. Problems, perspectives and texts*, 62-77, Farnborough.

Tenekidis, G. (1970) «Esquisse d’une théorie des droits internationaux de l’homme dans la Grèce des cités» *Revue des droits de l’homme* 213, 195-244.

Tenekidis, G. (1988) «La cité d’Athènes et les droits de l’homme» στον τόμο των Matscher, F. & H. Petzold (eds) *Protecting human rights: The European dimension: Studies in honour of G. J. Wiarda*, 605-637, Köln. (= *Les relations internationales dans la Grèce antique*, 438-469, Athènes 1993).

Τσάτσος, Δ. Θ. (1988) *Συνταγματικό δίκαιο. Γ’ Θεμελιώδη δικαιώματα* Ι. Γενικό μέρος, Αθήνα-Κομοτηνή.

Tzitzis, St. (1991-92) «Le droit grec précurseur des droits de l'homme?» *Philosophia* 21-22, 468-478.

Vamvoukos, A. (1979) "Fundamental freedoms in Athens of the fifth century" *RIDA* 26, 89-124.

Vlachos, G. G. (1994) *L' idée d' homme libre dans la république des Athéniens. Le témoignage de Démosthène*, Athènes-Komotini.

Wallace, R .W. (1996) "Law, freedom, and the concept of citizens' rights in democratic Athens" στον τόμο των Ober, J. & Ch. Hedrick (eds) *Demokratia. A conversation on democracies, ancient and modern*, 105-119, Princeton.

SUMMARY

IL. ARNAOUTOGLU, *Fundamental rights in Athenaion Politeia?*

The publication of the Constitutional Treaty by the European Union in 2004 and the subsequent discussions and referendums have rekindled interest in fundamental rights. While experts on public and constitutional law as well as philosophers have the lion's share in the discussions, legal historians are more circumspect. Despite efforts to project the existence of human rights in Greco-Roman antiquity and especially in the cradle of western civilisation, classical Athens, it is commonly agreed that human (or civic or fundamental) rights were conceived of and developed in the 18th century western Europe and the nascent U.S.A.

In this paper I examine the only surviving handbook on the constitutional history of classical Athens, Aristotle's *Athenaion Politeia*, in order to pinpoint any references to claims of individuals against the *polis* administrative apparatus or rules pertaining to what modern theorists call fundamental rights. *Athenaion Politeia* contains several references to a distinct category of rights which guarantee access to justice, the right to a fair trial, a right on personal liberty, the restrictive nature of citizenship, protection of property, protection of the consumer and the environment and protection of the least privileged members of the society (elderly, orphans, pregnant women).

However, it would be misleading to identify such rights with their modern equivalent, since the historical context of such claims in 5th and 4th century Athens was completely different. The rationale for the protection afforded to orphans and pregnant women, for example, was not the recognition of the vulnerability of these individuals but their association with property rights. Most of these rights or claims are destined and enjoyed by citizens and naturalized aliens. The only area in which there is a close affinity between modern rights and classical Athenian claims is the right to be protected from fraudulent practices in the market place, which sounds very much like the modern "consumer rights".

Φωτεινή ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐπιτρέποντες.

Η ιδιωτική διαιτησία στον Μένανδρο

Οι Ἐπιτρέποντες θεωρούνται μια από τις καλύτερες – και, πάντως, η καλύτερα διατηρημένη μέχρι την ανακάλυψη, το 1957, του παπύρου που περιείχε τον Δύσκολο – κωμωδίες του Μενάνδρου.¹ Ο ίδιος ανήκει στους ποιητές της Νέας Κωμωδίας.² Για πρώτη φορά παρουσίασε έργο το 321 π. Χ.³ Ήταν η εποχή που η Αθήνα βίωνε αλλεπάλληλες οικονομικές, κοι-

1. Το 1905 ο Γάλλος Gustave Lefebvre ανακάλυψε, στην αρχαία Αφροδιτόπολη της Αιγύπτου, παπύρους με 1468 στίχους του Μενάνδρου, οι οποίοι αντιστοιχούν στις κωμωδίες του Ἐπιτρέποντες, Περικειρομένη, Σαμία και Ἡρώς. Η μοναδική ακέραιη κωμωδία του Μενάνδρου, ο Δύσκολος, ανακαλύφθηκε πολύ αργότερα, το 1957.

2. Είναι, μάλιστα, ο κύριος εκπρόσωπός της.

3. Ο Μένανδρος γεννήθηκε στην Κηφισιά το 342/341 π. Χ. Γιος του πλούσιου κτηματία Διοπεΐδη και της Ηγησιστράτης, ανηψιάς του Ἄλεξι, ονομαστού εκπροσώπου της Μέσης κωμωδίας, έζησε μια πλούσια ζωή, χωρίς έγνοιες και προβλήματα, στη Φρεατύδα του Πειραιά όπου και πέθανε, αιφνίδια, ενώ κολυμπούσε, το 292/291 π. Χ. Η οικονομική ευρωστία της οικογένειάς του τον προίκισε με αξιόλογη μόρφωση και του εξασφάλισε το «ἡδέως καὶ εὐδαιμόνως ζῆν», σύμφωνα με το δόγμα του φίλου του Επίκουρου. Κατά τη διάρκεια της ζωής του συνδέθηκε με φίλια και με τον Θεόφραστο, η επιρροή του οποίου, άλλωστε, είναι ευδιάκριτη στις κωμωδίες του. Στο θέατρο εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 321 π. Χ. με την κωμωδία Οργή. Εγγραψε περισσότερες από εκατό κωμωδίες, από τις οποίες ένα μικρό μέρος μόνο έχει σωθεί, σε μεγαλύτερα ή μικρότερα αποσπάσματα. Ανάμεσά τους η Ασπίς, ο Γεωργός, ο Κόλαξ, ο Μισογύνης, ο Μισούμενος, η Περικειρομένη, η Περιινδία, η Σαμία, ο Σικυνώνιος, ο Στρατιώ-

νωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις. Η δημοκρατία γνώριζε την αποδυνάμωση και η πόλη – κράτος προχωρούσε σταθερά προς την κατάρρευση.

Το κλίμα αυτό είχε την αντανάκλασή του, όπως ήταν φυσικό, στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια εξουδετέρωναν το ενδιαφέρον τους για τις υποθέσεις της πόλης. Συνειδητοποιούσαν άλλωστε ότι δεν είχαν πλέον δυνατότητα ουσιαστικής παρέμβασης σ' αυτές. Έτσι, η προσοχή τους άρχισε να εστιάζεται αποκλειστικά στον δικό τους χώρο, στους δικούς τους ανθρώπους. Οι έγνοιες, οι δυσκολίες και τα προβλήματα άρχισαν να μονοπωλούν τον χρόνο και τη σκέψη τους και να καταλαμβάνουν ολόκληρο τον ορίζοντα της ζωής τους. Φυσικό επακόλουθο της κατάστασης αυτής ήταν η επικράτηση ενός κλίματος εσωστρέφειας και η στροφή από την πόλη στον οίκο. Δεν γνωρίζουμε βέβαια πότε ακριβώς διδάχθηκαν οι Επιτρέποντες, πρέπει όμως να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι την εποχή που έγραφε ο ποιητής είχε κλονιστεί η εμπιστοσύνη στους δεσμούς της πόλης και είχαν αυξηθεί εκείνοι που προτιμούσαν να λύνουν τις διαφορές τους μακριά από τα δικαστήρια, προσφεύγοντας στην κρίση φίλων ή ανθρώπων γνωστών για την εντιμότητα και την ευθυκρισία τους. Ο τίτλος της κωμωδίας παραπέμπει στην πρακτική αυτή αφού το ρήμα «ἐπιτρέπειν» δηλώνει συναίνεση για την υπαγωγή μιας υπόθεσης σε ιδιωτική διαιτησία.⁴ Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι ο τίτλος αναφέρεται σ' ένα μόνο μέρος της υπόθεσης του έργου. Μόνο, δηλαδή, στη δεύτερη πράξη, στους στίχους 218 επ., ο Μένανδρος περιγράφει μια διαιτησία, μια «πρόδικη», όπως θα την ονόμαζε ο Αριστοφάνης, δίκη.⁵

Δεν σκοπεύουμε να αποδώσουμε εδώ ολόκληρη την κωμωδία. Θα μας απασχολήσει μόνο η σκηνή της διαιτησίας, που φαίνεται πως ο Μένανδρος τη δανείστηκε – όπως και ολόκληρη την υπόθεση του έργου – από την Αλόπη, τη χαμένη τραγωδία του Ευριπίδη. Για τις ανάγκες της με-

της, ο Ήρωες, το Φάσμα, η Τίτλη, ο Τροφώνιος, ο Υποβολιμαίος ή Άγροικος, ο Δις Εξαπατών κ. α. Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα όμως ήρθαν στην επιφάνεια σημαντικά έργα, όπως οι Επιτρέποντες και κυρίως ο Δύσκολος, που μας παρέχουν μια ολοκληρωμένη εικόνα του έργου του Μενάνδρου.

4. Τον τίτλο «Ἐπιτρέποντες» οφείλει η κωμωδία στην πρώτη σκηνή της δεύτερης πράξης, όπου δυο άντρες, ο βοσκός Δάος και ο καρβουνιάρης Συρίσκος «ἐπιτρέπουν», εξουσιοδοτούν έναν κριτή να λύσει τη διαφορά τους, συναινούν, δηλαδή, να υποβάλουν τη διαφορά στην κρίση του διαιτητή, τον οποίο επιλέγουν οι ίδιοι. Είναι, επομένως, λογική συνέπεια να υποχρεώνονται από τον νόμο να αποδεχθούν την απόφαση του διαιτητή ως τελεσίδικη και ισότιμη με απόφαση δικαστηρίου.

5. Αριστοφάνης, Κένταυρος, απ. 267 Edmonds :

«ἐγὼ γάρ, εἴ τί σ' ἡδίκηκ', ἐθέλω δίκην
δοῦναι πρόδικον ἐν τῶν φίλων τῶν σῶν ἐνί».

λέτης αυτής, ωστόσο, είναι αναγκαία μια σύνοψη όσων προηγήθηκαν και οδήγησαν στη διαφορά και τη διαιτητική επίλυσή της.

Τη νύχτα της γιορτής των Ταυροπολίων⁶, στη Βραυρώνα, κάποιος νέος διάζει μια κόρη καλής οικογένειας και εξαφανίζεται. Η άτυχη κοπέλα, μέσα στο σκοτάδι, δεν καταφέρνει να δει το πρόσωπο του βιαστή της, ούτε και αυτός όμως γνωρίζει ποια είναι η νέα που κακοποίησε. Η τύχη⁷, ωστόσο, παίζει συχνά περίεργα παιχνίδια. Τέσσερις μήνες μετά, ο πατέρας της κοπέλας, ο Σμικρίνης, την παντρεύει με έναν νέο που δεν είναι άλλος από τον βιαστή της. Ο γαμπρός, λίγο μετά το γάμο, φεύγει σε ταξίδι. Αλλά η γυναίκα του ήταν ήδη έγκυος από την περιπέτειά της στη Βραυρώνα και, πέντε μήνες αργότερα, φέρνει στον κόσμο ένα παιδί. Πανικοβάλλεται. Πώς θα γινόταν να δικαιολογήσει στον αντρα της μια τόσο πρόωρη γέννα; Κάτι έπρεπε να σκεφτεί. Αποφασίζει να παραδώσει το νεογέννητο σε μια έμπιστη δούλη ζητώντας της να το εκδέσει.⁸ Αυτή παίρνει το μωρό, το ντύνει καλά για να μην πεθάνει από το κρύο, τού φορά και τα χρυσαφικά, τα στολίδια, δηλαδή τα «διακριτικά γνωρίσματα» και το εγκαταλείπει στο κοντινό βουνό, σε μια ράχη.

6. Τα Ταυροπόλια γιορτάζονταν στην Αττική προς τιμήν της Ταυροπόλου Αρτέμιδας, η λατρεία της οποίας συνδεόταν με άγρια και, συχνά, αιματηρά θρησκευτικά έθιμα. Είναι γνωστό άλλωστε ότι μπροστά στο άγαλμά της, στην Κολχίδα, τελούνταν ανθρωποθυσίες. Το άγαλμα αυτό, έλεγαν ότι μεταφέρθηκε από τον Ορέστη και την Ιφιγένεια (πρβλ. Πausan., I. 33. 1) στην Ελλάδα και, συγκεκριμένα, στην Αττική, στην περιοχή «Ἀλαί Ἀραφνίδες». Εκεί, κατά τη θυσία στην Ταυροπόλο Αρτεμιδα – που μετονομάστηκε σε Βραυρωνία – χαρασσόταν με μαχαίρι ο λαιμός ενός άντρα ενώ στη Σπάρτη, αντίστοιχα, στη γιορτή της Ορθίας, μαστιγώνονταν τελετουργικά έφηβοι έως ότου το αίμα τους ποτίσει τη γη μπροστά στο βωμό της θεάς. (πρβλ. Πausan., 3.16.7-11).

7. Η Τύχη, η θεοποιημένη συγκυρία, είναι η αναμφισβήτητη πρωταγωνίστρια της κωμωδίας του Μενάνδρου. Κοινή παράμετρος για πλούσιους και φτωχούς, το στοιχείο του ευμετάβλητου που διαφεντεύει τη ζωή τους, διατρέχει ολόκληρο το έργο του ποιητή. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του Δύσκολου: «πτωχὸς ἀδικηθεὶς.....λαμβάνει οὐκ εἰς ἀδικίαν ὅσα πέπονθ' ἀλλ' εἰς τύχην» (στ. 296-298) καθώς και: «τῷ μὲν εὐτυχοῦντι μέχρι τούτου μένειν τὰ πράγματ' εὐθενοῦντ' αἰεὶ τὰ τοῦ βίου, ὅσον ἂν χρόνον φέρειν δύνῃται τὴν τύχην» (στ. 274-276).

8. Η έκθεση σήμαινε την τοποθέτηση του νεογέννητου μέσα σε μια χύτρα (πρβλ. «χυτρίζειν») και, στη συνέχεια, την εγκατάλειψή του στο δρόμο, συνήθως όχι μακριά από τον οίκο. Τα κυριότερα δύματα της έκθεσης ήταν τα κορίτσια αφού η γέννησή τους σήμαινε υπέρμετρη οικονομική επιβάρυνση για την οικογένεια λόγω της συνήθειας της προικοδότησης των θηλέων. Η έκθεση των νεογνών αποτελούσε πρακτική που γινόταν ανεκτή από την κοινωνική συνείδηση παρά τις αντίθετες προτροπές (πρβλ. Αριστ. Πολιτικά, Η 1335b 20 επ.).

Το γεγονός όμως της γέννας δεν μένει για πολύ κρυφό και ο σύζυγός της, γυρίζοντας από το ταξίδι, το μαθαίνει. Έξαλλος, εγκαταλείπει την οικογενειακή στέγη, μετακομίζει στο σπίτι ενός φίλου, κοντά στο δικό του, και προσπαθεί να λησμονήσει την προδοσία της γυναίκας του. Όσο για το έκθετο, το βρίσκει ο Δάος, ένας άξεστος βοσκός.⁹ Ο ίδιος είναι δούλος, από τους «χωρίς οικούντες.»¹⁰ Ο φίλος του, ο Συρίσκος, δούλος και αυτός της ίδιας κατηγορίας, που δούλευε ως καρβουνιάρης, μαθαίνει για το παιδί. Το δικό του είχε πεθάνει πριν λίγο καιρό στη γέννα. Ζητά λοιπόν από τον Δάο να του δώσει το έκθετο να το αναδρέψει. Ο Δάος δεν έχει αντίρρηση. Τού παραδίδει το παιδί – τί να το κάνει αυτός άλλωστε; – όχι όμως και τα πράγματα, τα στολίδια δηλαδή, που βρέθηκαν μαζί του. Έτσι, ο Συρίσκος αφού πρώτα ανέλαβε τη φροντίδα του μωρού, αποφασίζει να διεκδικήσει τώρα και τα «προικιά» του.

Η απαίτηση όμως του Συρίσκου να του αποδοθούν και τα στολίδια που βρέθηκαν μαζί με το έκθετο, δεν βρίσκει σύμφωνο τον Δάο. Στο ξεκίνημα λοιπόν της δεύτερης πράξης, οι δυο δούλοι, ο Δάος και ο Συρίσκος, προχωρούν στον δρόμο διαπληκτιζόμενοι έντονα. Τους ακολουθεί, τρέχοντας σχεδόν, η γυναίκα του καρβουνιάρη με το μωρό στην αγκαλιά.

«Θέλεις να μου φας το δίκιο»,¹¹ ακούγεται να λέει ο Συρίσκος στον Δάο.

«Άσε βρε κακομοίρη τις συκοφαντίες, δεν σου ανήκουν τα ξένα πράγματα»,¹² του αντιγυρίζει εκείνος.

«Ας βάλουμε λοιπόν κάποιον διαιτητή να αποφασίσει»,¹³ προτείνει ο καρβουνιάρης.

Ο βοσκός συναινεί. «Σύμφωνοι, ας γίνει έτσι».¹⁴ «Ναι, αλλά ποιόν;»¹⁵ ρωτά ο Συρίσκος.

«Για μένα όλοι καλοί είναι» του απαντά ο Δάος. Και μουρμουρίζει : «καλά να πάθω, τί τότελα και σούδωσα μερτικό;»¹⁶

Στο μεταξύ ο Σμικρίνης, μαθαίνοντας για τον χωρισμό του ζευγαριού

9. Ο Μένανδρος, στις κωμωδίες του, συνηθίζει να χρησιμοποιεί το όνομα Δάος για τους δούλους. Έτσι, συναντάμε δούλο Δάο στην Ασπίδα αλλά και στον Δύσκολο.

10. Πρόκειται για δούλους που ζούσαν, σε καθεστώς ιδιότυπης αυτονομίας, μακριά από τους κυρίους τους και δούλευαν ανεξάρτητα από αυτούς ασκώντας κάποιο επηγήδευμα ή, μερικές φορές, διευθύνοντας τις επιχειρήσεις των αφεντικών τους. Οι δούλοι αυτοί κατέβαλαν στους κυρίους μια πάγια εισφορά, την «αποφορά», το ύψος της οποίας κυμαινόταν ανάλογα με την ικανότητα και τα κέρδη τους.

11. (Συ.) φεύγεις τὸ δίκαιον.

12. (Δα.) συκοφαντεῖς δυστυχῆς. οὐ δεῖ σ' ἔχειν τὰ μὴ σά.

13. (Συ.) ἐπιτρεπτέον τινί ἐστι περὶ τούτων.

14. (Δα.) θούλωμαι· κρινώμεθα.

15. (Συ) τίς οὖν;

16. (Δα.) ἐμοὶ μὲν πᾶς ἰκανός, δίκαια δὲ πάσχω· τί γάρ σοι μετεδίδουν;

και ανησυχώντας για την τύχη της προίκας που είχε δώσει στον γαμπρό, επισκέπτεται τη θυγατέρα του στην οικογενειακή της κατοικία. Κάνει κάποια συζήτηση μαζί της και βγαίνει από το σπίτι μάλλον συνοφρυωμένος. Τυχαίνει τότε να περνούν απ' εκεί και οι δυο δούλοι. Τόν βλέπουν και τους φαίνεται μάννα εξ ουρανού.

«Τί θάλεγες να βάζαμε αυτόν κριτή;»¹⁷ ρωτά τον Δάο ο Συρίσκος.

«Μακάρι»¹⁸ του απαντά εκείνος.

Και ο Συρίσκος πλησιάζοντας τον Σμικρίνη «να χαρείς, αφεντικό», του λέει δειλά, «μπορείς να μας διαδέσεις λίγο από τον χρόνο σου;»¹⁹

«Τί θέλετε;»²⁰ ρωτά εκείνος ενοχλημένος.

«Να, έχουμε κάποια διαφορά...»²¹ αποκρίνεται αμήχανος ο Συρίσκος.

«Και μένα τί με νοιάζει;»²² κάνει ο Σμικρίνης αδιάφορα.

«Έναν κριτή, αμερόληπτο, ζητάμε» λέει γρήγορα ο Συρίσκος, που άγχεται να υποβάλει το αίτημα της διαιτησίας. Παίρνει ανάσα και συνεχίζει: «Αν δεν σου δημιουργεί πρόβλημα, λύσε μας τη διαφορά».²³

«Ε, δεν έχετε τον θεό σας», τον κόβει ο Σμικρίνης. «Τριγυρνάτε τυλιγμένοι σε προβιές και ψάχνετε για δίκες;»²⁴

«Και όμως» του αντιγυρίζει ξεθαρρεύοντας ο Συρίσκος. «Η υπόθεση εύκολη είναι και δεν θα σε καθυστερήσει. Έλα, πατερούλη, κάνε μας τη χάρη. Μη μας καταφρονήσεις, για τ' όνομα του θεού. Το δίκιο, άλλωστε, παντού και πάντα πρέπει να νικά. Και ο καθένας έχει χρέος να φροντίζει γι' αυτό όποτε του δίνεται η ευκαιρία. Γιατί έτσι απαιτεί το γενικό καλό».²⁵

Έκπληκτος ο Δάος που ακούει τον «αντίδικό» του να πλέκει με τόση μαεστρία το εγκώμιο του δίκαιου ανθρώπου, ταραίζεται και μουρμουρίζει: «σάματι με ρήτορα καλό έχω μπλέξει. Τί τότελα και τούδωσα μερτικό;»²⁶

17. (Συ.) τοῦτον λαβεῖν βούλει κριτήν;

18. (Δα.) ἀγαθῇ τύχῃ.

19. (Συ.) πρὸς τῶν θεῶν, βέλτιστε, μικρὸν ἂν σχολάσαις ἡμῖν χρόνον;

20. (Σμ.) ὑμῖν; περὶ τίνος;

21. (Συ.) ἀντιλέγομεν πρᾶγμα τι.

22. (Σμ.) τί οὖν ἐμοὶ μέλει;

23. (Συ.) κριτὴν τούτου τινὰ ζητοῦμεν ἴσον· εἰ δὴ σε μὴδὲν

κωλύει, διάλυσον ἡμᾶς.

24. (Σμ.) ὦ κάκιστ' ἀπολούμενοι, δίκας λέγοντες περιπατεῖτε, διφθέρας ἔχοντες;

25. (Συ.) ἀλλ' ὅμως, τὸ πρᾶγμα ἔστιν βραχύ, καὶ ῥαῖδιον μαθεῖν. πάτερ, δὸς τὴν χάριν· μὴ καταφρονήσης, πρὸς θεῶν. ἐν παντὶ δεῖ καιρῶι τὸ δίκαιον ἐπικρατεῖν ἀπανταχοῦ, καὶ τὸν παρατυγχάνοντα τούτου τοῦ μέρους ἔχειν πρόνοιαν κοινόν ἐστι τῶι βίῳ πάντων.

26. (Δα.) μετρίῳ γε συμπλέγματι ῥήτορι. τί γὰρ μετεδίδουν;

Ο Σμικρίνης δέχεται μάλλον εύκολα. Κάνει, ωστόσο, την απαραίτητη ερώτηση για να τους δεσμεύσει. «Θα σεβαστείτε την απόφασή μου αν δικάσω;»²⁷

«Ασφαλώς»²⁸ του απαντά ο Συρίσκο.

Ο Δάος δεν μιλά και ο Σμικρίνης θεωρεί ότι δεσμεύθηκε και αυτός. Αμέσως μετά αναλαμβάνει, ως διαιτητής πλέον, να λύσει τη διαφορά επί της ουσίας.

«Εντάξει, λοιπόν, σας ακούω. Τί έχω να χάσω;» τους λέει και, γυρνώντας προς τον Δάο, του δίνει το λόγο για να εκθέσει την άποψή του. «Μίλα πρώτος εσύ που μέχρι τώρα δεν άνοιξες το στόμα σου.»²⁹

Ο Δάος παίρνει μια βαθειά ανάσα και ξεκινά. Εξηγεί πως θα αρχίσει τη διήγησή του όχι από το χρονικό σημείο που γεννήθηκε η διαφορά του με το Συρίσκο αλλά λίγο πιο πριν, έτσι ώστε ο διαιτητής να κατανοήσει την υπόθεση σε βάθος. Και συνεχίζει: «στο δάσος, κοντά στα μέρη αυτά έβοσκα – πάνε κάπου τριάντα μέρες – τα ζωντανά μόνος και θρήκα εκεί, εντιμότητα, ένα μωρουδάκι, έκδετο, που είχε πάνω του κάτι στολίδια και άλλα τέτοια «μπιχλιμπιδία».³⁰

«Εδώ είναι η διαφορά μας»³¹ διακόπτει ο Συρίσκο.

Ο Δάος διαμαρτύρεται στον διαιτητή. «Δεν μ' αφήνει να μιλήσω»,³² του λέει. Με τη σειρά του ο Σμικρίνης απειλεί τον Συρίσκο. «Αν τον ξαναδιακόψεις, θα φας μια με το μπαστούνι που θα είναι όλη δικιά σου».³³

«Και καλά θα κάνεις»³⁴ του λέει γεμάτος αγανάκτηση ο Δάος. Ο Σμικρίνης επαναφέρει την κατάσταση υπό τον έλεγχό του. «Λέγε εσύ»,³⁵ λέει στο Δάο.

«Καλά ντε, λέω», του αποκρίνεται αυτός. «Το παίρνω λοιπόν και το πάω στο σπίτι. Τότε ήθελα να το αναθρέψω, έτσι τουλάχιστον σκεφτόμουν. Αλλά τη νύχτα, όπως κάνουν όλοι, το ξανασκέφτηκα. Τάβαλα όλα κάτω και τα λογάρισα. Τί τα θέλω εγώ τα μωρά και τους μπελάδες τους;

27. (Σμ.) ἐμμενεῖτ' οὖν, εἰπέ μοι, οἷς ἂν δικάσω;

28. (Συ.) πάντως.

29. (Σμ.) ἀκούσομαι· τί γάρ τό με κωλύον; σὺ πρότερος ὁ σιωπῶν λέγε.

30. (Δα.) μικρόν γ' ἄνωθεν, οὐ τὰ πρὸς τοῦτον μόνονπραχθένθ', ἵν' ἦι σοι καὶ σαφὴ τὰ πράγματα. ἐν τῷ δασεῖ τῷ πλησίον τῶν χωρίων τούτων ἐποίμαινον τριακοστήν ἴσως, βέλτιστε, ταύτην ἡμέραν αὐτὸς μόνος κάκκειμενον παιδάριον εὔρον νήπιον ἔχον δέραια καὶ τοιοιτονί τινα κόσμον.

31. (Συ.) περὶ τούτων ἐστίν.

32. (Δα.) οὐκ ἔα λέγειν.

33. (Σμ.) ἐάν λαλήῃς μεταξὺ, τῇ βακτηρίαι καδίξομαί σου.

34. (Δα.) καὶ δικαίως.

35. (Σμ.) λέγε.

Και πώς θα βγουν τόσα έξοδα; Γιατί βάζω τέτοιες έγνοιες στο κεφάλι μου; Αυτά έλεγα με το νου μου. Πρωί πρωί πήρα ξανά τα ζώα να τα βοσκήσω. Τότε ήρθε αυτός στο δάσος – καρβουνιάρης είναι – με το πριόνι του να κόψει ξύλα. Τον γνώριζα από πριν και πιάσαμε κουβέντα. Με είδε που ήμουν στενοχωρημένος και μου λέει: «τί σε τρώει μωρέ Δάε; Γιατί είσαι κατσούφης; Γιατί; Γιατί μπλέκομαι σε πράγματα που δεν με αφορούν! Και κάθομαι και του εξιστορώ τα πάντα. Πώς το βρήκα, πώς το πήρα. Δεν πρόλαβα να τελειώσω την κουβέντα μου και αυτός αρχίζει τα παρακάλια. Ότι καλό επιθυμείς να τόβρεις, μούλεγε συνέχεια, δώστο μου. Δώστο μου μωρέ Δάε, έτσι να δεις ευτυχία και λευτεριά. Είμαι, μου είπε, παντρεμένος και η γυναίκα μου γέννησε, μα το μωρό μας πέθανε. Γι' αυτήν εδώ έλεγε, που τώρα κρατάει το μωρό. Πες Συρίσκε, παρακάλαγες;»³⁶

«Ναι»³⁷ απαντά κοφτά ο Συρίσκος. Και ο Δάος συνεχίζει την «κατάθεση». «Όλη μέρα μούφαγε τα αυτιά. Με το πες πες με κατάφερε. Του το υποσχέθηκα και του το έδωσα. Φεύγοντας, με γέμισε ευχές, μέχρι που μούπιασε τα χέρια και τα φίλαγε. Τόκανες μωρέ, ναι ή όχι;»³⁸

«Τόκανα»³⁹ απαντά πάλι ο Συρίσκος. Ο Δάος, γεμάτος αυτοπεποίθηση πλέον, αστράφτει. «Έφυγε λοιπόν. Και τώρα ξαφνικά με βρήκε – μαζί και η γυναίκα του – και έχει την απαίτηση να πάρει όσα είχε πάνω του το έκδετο – κάτι μικροπράγματα δηλαδή, τίποτα στην ουσία – και θεωρεί πως πολύ τον αδικώ που τα κρατάω και αρνιέμαι να τού τα δώσω. Εγώ λοιπόν πιστεύω πως πρέπει να μου χρωστά χάρη για το μερίδιο που με τα παρακάλια έχει πάρει. Γιατί, τί λόγο έχω να του παραχωρήσω τα

36. (Δα.) λέγω. άνειλόμην. ἀπῆλθον οἴκαδ' αὐτ' ἔχων, τρέφειν ἔμελλον. ταῦτ' ἔδοξέ μοι τότε· ἐν νυκτὶ βουλὴν δ', ὅπερ ἅπασι γίνεται, διδοὺς ἑμαυτῷ διελογιζόμεν· ἐμοὶ τί παιδοτροφίας καὶ κακῶν; πόθεν δ' ἐγὼ τοσαῦτ' ἀναλώσω; τί φροντίδων ἐμοί; τοιοῦτοσί τις ἦν. ἐποίμαινον πάλιν ἔωθεν. ἤλθεν οὗτος – ἐστὶ δ' ἀνδρακεὺς – εἰς τὸν τόπον τὸν αὐτὸν ἐκπρίσων ἐκεῖ στελέχη· πρότερον δέ μοι συνήθης ἐγεγόνει. ἐλαλοῦμεν ἀλλήλοις. σκυθρωπὸν ὄντα με ἰδὼν. «τί σύννους;» φησὶ «Δάος»; «τί γάρ;» ἐγώ. «περιεργός εἰμι», καὶ τὸ πρᾶγμ' αὐτῷ λέγω, ὡς εὖρον, ὡς άνειλόμην. ὁ δὲ τότε μὲν εὐδὺς πρὶν εἰπεῖν πάντ' ἔδειδ', «οὕτω τί σοι ἀγαθὸν γένοιτο Δάε» παρ' ἑκαστον λέγων, «ἐμοὶ τὸ παιδίον δός. οὕτως εὐτυχής, οὕτως ἐλεύθερος, γυναῖκά» φησὶ «γὰρ ἔχω, τεκούσῃ δ' ἀπέθανεν τὸ παιδίον», ταύτην λέγων, ἢ νῦν ἔχει τὸ παιδίον. ἐδέου, Συρίσκε;

37. (Συ.) <ἔγωγε.>

38. (Δα.) ὅλην τὴν ἡμέραν κατέτριψε. λιπαροῦντι καὶ πείδοντί με ὑπεσχόμεν. ἔδωκ', ἀπῆλθεν μυρία εὐχόμενος ἀγαθὰ· λαμβάνων μου κατεφίλει τὰς χεῖρας. ἐπὶ εἰς ταῦτα;

39. (Συ.) ἐπόουν.

πάντα; Και αν ακόμα περπατούσε μαζί μου τότε και τα βρίσκαμε μαζί, πάλι ένα μέρος από όσα θα βρίσκαμε θα έπαιρνε αυτός και άλλο ένα μέρος εγώ. Και τώρα, αφού τα βρήκα μόνος, και συ Συρίσκει δεν ήσουν κοντά μου τότε, πιστεύεις ότι εσύ μπορείς να τα έχεις όλα και εγώ τίποτα; Και για να τελειώνω. Εγώ, με τη θέλησή μου, σου έδωσα κάτι από τα δικά μου. Αν σ' αρέσει κράτα το και τώρα. Αν δεν σ' αρέσει, αν τόχεις μετανοιώσει, δώστο πίσω και κανείς μας δεν ζημιώνεται ούτε στο ελάχιστο. Μα να τα έχεις όλα δικά σου, άλλα με τη θέλησή μου και άλλα με το έτσι θέλω, έ, αυτό δεν είναι σωστό. Εγώ τελείωσα. Αυτά ήταν όλα, όσα είχα να πω».⁴⁰

Ο Συρίσκος κάνει πως δεν ακούει τον Δάο – είναι και αυτός ένας τρόπος μείωσης του αντιδίκου – και ρωτά τον διαιτητή. «Τελείωσε;»⁴¹

«Κουφός είσαι μωρέ;» ξεσπά αυτός. «Ναι, τελείωσε.»⁴²

«Καλά», λέει ήρεμα ο Συρίσκος, «τώρα λοιπόν είναι η σειρά μου.» Και χωρίς να περιμένει να πάρει τον λόγο από τον διαιτητή, εκθέτει τη δική του άποψη. «Μόνος του αυτός το βρήκε το παιδάκι και όσα είπε τώρα σωστά είναι και έτσι ακριβώς έγιναν, πατερούλη. Δεν το αρνιέμαι. Με παρακάλια και ικεσίες το πήρα από αυτόν το μωράκι. Την αλήθεια λέει. Κάποιος βοσκός, από τους φίλους του, που είχε μιλήσει μαζί του, με πληροφόρησε πως, μαζί με το μωρό, ο Δάος είχε βρει κάτι στολίδια. Για τα στολίδια αυτά το ίδιο το μωρό παρίσταται εδώ. Τα απαιτεί.»⁴³

Ο Συρίσκος γυρίζει προς το μέρος της γυναίκας του και της ζητά να του δώσει το παιδάκι. Το παίρνει, το σηκώνει στα χέρια του και το δείχνει στο Δάο. «Τα στολίδια που λες και τα διακριτικά, τούτος εδώ σου

40. (Δα.) ἀπηλλάγη. μετὰ τῆς γυναικὸς περιτυχὼν μοι νῦν ἄφνω τὰ τότε συνεκτεθέντα τούτῳ – μικρὰ δὲ ἦν ταῦτα καὶ ληρὸς τις, οὐθέν – ἀξιοῖ ἀπολαμβάνειν καὶ δεινὰ πάσχειν φῆσ', ὅτι οὐκ ἀποδίδωμ', αὐτὸς δ' ἔχειν ταῦτ' ἀξιώ. ἐγὼ δὲ γ' αὐτόν φημι δεῖν ἔχειν χάριν οὐ μετέλαβεν δεόμενος· εἰ μὴ πάντα δὲ τούτῳ δίδωμ', οὐκ ἐξετασθῆναι με δεῖ. εἰ καὶ θαδίζων εὖρεν ἅμ' ἐμοὶ ταῦτα καὶ ἦν κοινὸς Ἑρμῆς, τὸ μὲν ἂν οὗτος ἔλαβεν ἂν, τὸ δ' ἐγὼ μόνου δ' εὐρόντος, οὐ παρὼν τότε ἅπαντ' ἔχειν οἶε σε δεῖν. ἐμὲ δ' οὐδὲ ἔν; τὸ πέρασ' δέδωκά σοι τι τῶν ἐμῶν ἐγὼ· εἰ τοῦτ' ἀρεστόν ἐστί σοι, καὶ νῦν ἔχε· εἰ δ' οὐκ ἀρέσκει, μετανοεῖς δ', ἀπόδος πάλιν καὶ μηδὲν ἄδικοι μηδ' ἐλαττοῦ. πάντα δέ, τὰ μὲν παρ' ἐκόντος, τὰ δὲ κατισχύσαντά με, οὐ δεῖ σ' ἔχειν. εἴρηκα τόν γ' ἐμὸν λόγον.

41. (Συ.) εἴρηκεν;

42. (Σμ.) οὐκ ἤκουσας; εἴρηκεν.

43. (Συ.) καλῶς. οὐκοῦν ἐγὼ μετὰ ταῦτα, μόνος εὖρ' οὐτοσί τὸ παιδίον, καὶ πάντα ταῦθ' ἃ νῦν λέγει ὀρθῶς λέγει, καὶ γέγονεν οὕτως, ὦ πάτερ, οὐκ ἀντιλέγω, δεόμενος, ἱκετεύων ἐγὼ ἔλαβον παρ' αὐτοῦ τοῦτ'· ἀληθῆ γὰρ λέγει, ποιμὴν τις ἐξηγγεῖλέ μοι, πρὸς ὃν οὐτοσί ἐλάλησε, τῶν τούτῳ συνέργων, ἅμα τινὰ κόσμον συννευρεῖν αὐτόν· ἐπὶ τοῦτον, πάτερ, αὐτὸς πάρεστιν οὐτοσί.

τα γυρεύει, Δάε. Γιατί, για δικό του στόλισμα τα είχαν βάλει πάνω του και όχι για να ζήσεις εσύ καλύτερα.»⁴⁴

Ο Συρίσκος ξαναδίνει το μωρό στη γυναίκα του και συνεχίζει να απευθύνεται στον αντίδικό του. «Μαζί με αυτό παρίσταμαι και εγώ και σου τα γυρεύω, αφού είμαι πια ο κηδεμόνας του.»⁴⁵

Και επειδή ο Δάος τον κοιτά απορημένος, του εξηγεί. «Εσύ με έκανες κηδεμόνα από την ώρα που μου παρέδωσες το παιδί.»⁴⁶

Ύστερα, γυρίζοντας στον διαιτητή, «τώρα, εντιμότητα», του λέει, «έχεις, νομίζω, να αποφασίσεις το εξής. Τα χρυσαφικά ή ό,τι τελοσπάντων είναι αυτά που έδωσε η μάνα του παιδιού, όποια και αν ήταν αυτή, πρέπει άραγε να φυλαχτούν ώσπου να μεγαλώσει το παιδάκι ή πρέπει αυτός που τα έκλεψε να τα κρατήσει, επειδή πρώτος βρήκε ξένα πράγματα; Θα με ρωτήσεις βέβαια γιατί σαν πήρα το μωρό δεν του τα ζήτηγα. Αλλά τότε δεν μπορούσα ακόμα να μιλώ για λογαριασμό του. Μα και τώρα δεν ζητώ τίποτα για τον εαυτό μου. Άκου «κοινός Ερμής!», «από κοινού εύρεση!». Τίποτα δεν βρίσκεις όταν από αυτό αδικείται κάποιος. Αυτό δεν είναι εύρεση, αυτό είναι κλοπή!»⁴⁷ ξεσπά γεμάτος αγανάκτηση.

Δεν σταματά όμως εκεί. Προωθεί ένα ακόμα επιχείρημα. «Σκέψου πατερούλη και κάτι άλλο. Το παιδί μπορεί να ανήκει σε κοινωνική τάξη ανώτερη από τη δικιά μας και, αφού μεγαλώσει ανάμεσα σε δούλους, μπορεί να ανέβει στη φυσική του θέση και να ασχοληθεί με έργα που ταιριάζουν σε ελεύθερους. Να κυνηγά λιοντάρια, να οπλοφορεί, να παίρνει μέρος σε αγώνες δρόμου. Έχεις δει βέβαια τραγωδίες και όλα αυτά τα γνωρίζεις. Τον Νηλέα και τον Πελία* τους βρήκε κάποιος γέρος γιδοβο-

44. (Συ.) τὸ παιδίον δὸς μοι, γύναι. τὰ δέραια καὶ γνωρίσματα οὗτός σ' ἀπαιτεῖ Δᾶ· ἐαυτῷ φησι γὰρ ταῦτ' ἐπιτεδῆναι κόσμον, οὐ σοὶ διατροφὴν.

45. (Συ.) καγὼ συναπαιτῶ κύριος γεγεννημένος τούτου.

46. (Συ.) σὺ δ' ἐπόησάς με δούς.

47. (Συ.) νῦν γνωστόν, βέλτιστέ σοι ταῦτ' ἐστίν, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, τὰ χρυσά ἢ ταῦθ' ὅτι ποτ' ἐστὶ πότερα δεῖ κατὰ τὴν δόσιν τῆς μητρός, ἥ τις ἦν ποτε, τῷ παιδίῳ τηρεῖσθ', ἕως ἂν ἐκτραφῇ, ἢ τὸν λεωποδοκὸτ' αὐτὸν ταῦτ' ἔχειν, εἰ πρῶτος εὔρε τάλλοτριά. τί οὖν τότε, ὅτ' ἐλάμβανον τοῦτ', οὐκ ἀπῆιτον ταῦτά σε; οὐπω παρ' ἐμοὶ τότε ἦν ὑπὲρ τούτου λέγειν. ἤκω δὲ καὶ νῦν οὐκ ἐμαυτοῦ σ' οὐδὲ ἐν ἴδιον ἀπαιτῶν. κοινὸς Ἑρμῆς; μηδὲ ἐν εὐρίσχ', ὅπου πρόσσεσι σῶμ' ἀδικούμενον· οὐχ εὔρεσις τοῦτ' ἐστίν, ἀλλ' ἀφαιρέσις.

* Ο Νηλέας και ο Πελίας ήταν τα δίδυμα παιδιά του Ποσειδώνα και της Τυρώς που, μόλις γεννήθηκαν, η μητέρα τους τα εξέδωσε. Σύμφωνα με το μύθο τα δυο αδέρφια, όταν μεγάλωσαν, ξαναβρήκαν τη μητέρα τους αλλά μετά φιλονίκησαν για την εξουσία και χώρισαν. Ετσι, ο Νηλέας πήγε στη Μεσσηνία όπου ίδρυσε την Πύλο, στη συνέχεια όμως εξοντώθηκε – και αυτός και οι ένδεκα γιοί του – από τον Ηρακλή. Οσο για τον Πελία που παρέμεινε στη Θεσσαλία, στην Ιωλκό, ο μύθος τον θέλει να εμπλέκεται στις περιπέτειες του ανεψιού του Ιάσωνα και να δολοφονεί με δόλιο τρόπο τη μητέρα του ήρωα όσο εκείνος ήταν μακριά αναζητώντας το χρυσόμαλλο δέρας. Η εκδί- κηση του Ιάσωνα όμως δεν άργησε και το τέλος του Πελία υπήρξε οικτρό.

σκός, ντυμένος, όπως εγώ τώρα, με τομάρια. Μόλις όμως ένοιωσε πως ήταν ανώτεροί του, όλα τους τα αποκάλυψε, πώς τους βρήκε και πώς τους πήρε. Και τους έδωσε ένα σακκουλάκι με διακριτικά και από αυτά, αφού έμαθαν καλά όλα τα σχετικά με το γένος τους, έγιναν βασιλιάδες, αυτοί που μέχρι τότε ήταν γιδοβοσκοί. Αν λοιπόν κάποιος Δάος έπαιρνε τα διακριτικά και τα πουύλαγε, μήπως βγάλεи καμιά δωδεκαριά δραχμές, άγνωστοι θα περνούσαν τη ζωή τους όλη άντρες τόσο σπουδαίοι και από τόσο σπουδαίο γένος. Δεν είναι ωραίο πράγμα, πατερούλη, να ανατρέφω εγώ το σωματάκι τούτο και ο Δάος, τη μόνη ελπίδα σωτηρίας του, να την πάρει και να την αφανίσει. Από κάτι τέτοια διακριτικά κάποιος, έτοιμος να παντρευτεί την αδελφή του, κατάλαβε τι είχε συμβεί και το απέφυγε. Άλλος πάλι βρήκε έτσι τη μάνα του και την έσωσε και άλλος έσωσε τον αδελφό του. Επειδή, πατερούλη, ο βίος των ανθρώπων είναι από τη φύση του επισφαλής, πρέπει κανείς να προβλέπει και να προφυλάσσεται με κάθε τρόπο. Λέει ο Δάος, αν δεν σ' αρέσει δώστο πίσω. Νομίζει πως αυτό αποτελεί ατράνταχτο επιχείρημα.»⁴⁸

Τώρα στρέφεται στον Δάο. «Αν οφείλεις να γυρίσεις τα πράγματά του και εσύ όχι μόνο δεν το κάνεις αλλά ζητάς και το ίδιο να το πάρεις πίσω για ν' αρχίσεις ξανά, με την άνεσή σου, τις ατιμίες, μόνο και μόνο επειδή η τύχη διέσωσε κάτι από τα υπάρχοντά του, έ, αυτό δεν είναι σωστό. Εγώ τελείωσα», λέει στον Σμικρίνη. «Αποφάσισε ό,τι εσύ νομίζεις δίκαιο.»⁴⁹

Οι διάλογοι, από εδώ και εμπρός, είναι ακόμα πιο χαρακτηριστικοί. Ο Σμικρίνης καλείται λοιπόν από τον Συρίσκο να εκδώσει απόφαση.

48. (Συ.) βλέπον δὲ κάκεϊ, πάτερ· ἴσως ἔσθ' οὐτοσί ὁ παῖς ὑπὲρ ἡμᾶς καὶ τραφεῖς ἐν ἐργάταις ὑπερόψεται ταῦτ', εἰς δὲ τὴν αὐτοῦ φύσιν αἴξας ἐλεύθερόν τι τολμήσει πονεῖν, θηρᾶν λέοντας, ὅπλα βαστάζειν, τρέχειν ἐν ἀγῶσι. τεθέασαι τραγωιδούς, οἷδ' ὅτι, καὶ ταῦτα κατέχεις πάντα. Νηλέα τινὰ Περίαν* τ' ἐκείνους εὗρε πρεσβύτης ἀνὴρ αἰπόλος, ἔχων οἷαν ἐγὼ νῦν διφθέραν, ὡς δ' ἤισθες αὐτοὺς ὄντας αὐτοῦ κρεῖττονας, λέγει τὸ πρᾶγμ', ὡς εὗρεν, ὡς ἀνείλετο. ἔδωκε δ' αὐτοῖς πηρίδιον γνωρισμάτων, ἐξ οὗ μαθόντες πάντα τὰ καθ' αὐτοὺς σαφῶς ἐγένοντο βασιλεῖς οἱ τότε ὄντες αἰπόλοι. εἰ δ' ἐκλαβὼν ἐκεῖνα Δᾶος ἀπέδοτο, αὐτὸς ἵνα κερδάνειε δραχμὰς δώδεκα, ἀγνώτες ἂν τὸν πάντα διετέλουν χρόνον οἱ τηλικούτοι καὶ τοιοῦτοι τῷ γένει. οὐ δὴ καλῶς ἔχει τὸ μὲν σῶμ' ἐκτρέφειν ἐμὲ τοῦτο, τὴν [δε] τοῦδε τῆς σωτηρίας ἐλπίδα λαβόντα Δᾶον ἀφανίσαι, πάτερ, γαμῶν ἀδελφὴν τις διὰ γνωρίσματα ἐπέσχε. μητέρ' ἐντυχὼν ἐρρύσατο, ἔσωσ' ἀδελφόν. ὄντ' ἐπισφαλὴ φύσει τὸν βίον ἀπάντων τῇ προνοίᾳ δεῖ, πάτερ, τηρεῖν, πρὸ πολλοῦ ταῦθ' ὀρῶντ' ἐξ ὧν ἐνι. ἀλλ' «ἀπόδος, εἰ μὴ» φησ'. «ἀρέσκει». τοῦτο γὰρ ἰσχυρὸν οἶεται τι πρὸς τὸ πρᾶγμ' ἔχειν.

49. (Συ.) οὐκ ἔστι δίκαιον· εἴ τι τῶν τούτου σε δεῖ ἀποδιδόναι, καὶ τοῦτο πρὸς ζητεῖς λαβεῖν, ἵν' ἀσφαλέστερον πονηρεύῃς πάλιν, εἰ νῦν τι τῶν τούτου σέσωκεν ἡ Τύχη; εἶρηκα. κρίνον ὅτι δίκαιον νενόμικας.

«Εύκολη», λέει αυτός, «είναι η κρίση. Όσα βρέθηκαν μαζί με το παιδί, του παιδιού είναι. Αυτό αποφασίζω.»⁵⁰

Επεμβαίνει τότε ο Δάος και του ζητά να αποφανθεί πάνω στο επικουρικό του αίτημα. «Ωραία», του λέει. «Και το παιδί;»⁵¹

«Μα το Δία», του αποκρίνεται ο Σμικρίνης, «δεν κρίνω πως ανήκει σε σένα που ψάχνεις να του φας το δίκιο αλλά σε κείνον που το προστατεύει και το υπερασπίζεται από την αδικία σου.»⁵²

Η απόφαση προκαλεί διαμετρικά αντίθετες κρίσεις και σχόλια. «Να έχεις όλα τα αγαθά του κόσμου»,⁵³ λέει με ανακούφιση ο Συρίσκος.

«Άδικη απόφαση, Δία Σωτήρα», ξεσπά ο Δάος. «Εμένα που τα βρήκα όλα, όλα μου τα αφαιρούν και τα δίνουν σε κάποιον που δεν βρήκε τίποτα. Όστε λοιπόν», ρωτά τον διαιτητή, «να ήθελε να βεβαιωθεί πως άκουσε καλά, «λες να τα παραδώσω έ;»⁵⁴

«Έτσι λέω»,⁵⁵ απαντά κοφτά ο Σμικρίνης.

«Απόφαση άδικη», επαναλαμβάνει ο Δάος. «Να μη σώσω αν δεν είναι έτσι.»⁵⁶

«Ελα λοιπόν, τελειώνω»⁵⁷, τον κόβει εκνευρισμένος ο Συρίσκος.

«Βρε τι έπαθα, Ηρακλή μου»⁵⁸, μονολογεί ο Δάος.

«Άντε, άνοιξε το σακκούλι και άσε να κοιτάξω», του λέει επιτακτικά ο Συρίσκος. «Εκεί μέσα τα έχεις και τα περιφέρεις.»⁵⁹

Ο διαιτητής κινείται να φύγει.

Ο Συρίσκος όμως του ζητά να μείνει, να επιβλέψει την εκτέλεση της απόφασης. «Για μείνε λίγο σε παρακαλώ, ώσπου να μου τα παραδώσει.»⁶⁰

Ο Δάος εξακολουθεί να μουντουρίζει. «Τί ήθελα και τον έβαλα διαιτητή αυτόν εδώ;»⁶¹

50. (Σμ.) ἀλλ' εὐκριτ' ἐστί· πάντα τὰ συνεκκείμενα τοῦ παιδίου ὅτι. τοῦτο γινώσκω.

51. (Δα.) καλῶς· τὸ παιδίον δέ;

52. (Σμ.) οὐ γνῶσόν' εἶναι μὰ Δία σοῦ τοῦ νῦν ἀδικοῦντος, τοῦ βοηθοῦντος δὲ καὶ ἐπεξιόντος τὰδικεῖν μέλλοντί σοι.

53. (Συ.) πόλλ' ἀγαθὰ σοι γένοιτο.

54. (Δα.) δεινὴ γ' ἡ κρίσις νῆ τὸν Δία τὸν σωτῆρ'· ἅπανθ' εὐρὼν ἐγὼ ἅπαντα περιέσπασμ'. ὁ δ' οὐχ εὐρὼν ἔχει. οὐκοῦν ἀποδιδῶ;

55. (Συ.) φημί.

56. (Δα.) δεινὴ γ' ἡ κρίσις, ἢ μηδὲν ἀγαθὸν μοι γένοιτο.

57. (Συ.) φέρε ταχύ.

58. (Δα.) ὦ Ἡράκλεις, ἃ πέπονθα.

59. (Συ.) τὴν πῆραν χάλα καὶ δεῖξον· ἐν ταύτῃ περιφέρεις γάρ.

60. (Συ.) βραχὺ πρόσμεινον, ἱκετεύω σ', ἵν' ἀποδῶ.

61. (Δα.) τί γὰρ ἐγὼ ἐπέτρεψα τούτῳ;

«Δώστα επιτέλους παλιόδουλε!»⁶² φωνάζει ο Σμικρίνης και του αρπάζει το σακκούλι.

«Βρε τι έπαθα!»⁶³ ολοφύρεται ο Δάος.

«Τα παρέλαβες όλα;»⁶⁴ ρωτά τον Συρίσκο ο διαιτητής.

«Υποδέτω», απαντά εκείνος. «Εκτός και αν, βλέποντας πως δάχανε, κατάπιε κανένα πράγμα την ώρα που αγόρευα».⁶⁵

Ο Δάος διαμαρτύρεται όχι για την προσβολή που του έκανε ο Συρίσκος αλλά γιατί ούτε για μια στιγμή δεν του πέρασε από το μυαλό πως η «δίκη» θα έπαιρνε τέτοια τροπή.⁶⁶

Ο Συρίσκος παραλαμβάνει τα αντικείμενα που του επιδικάστηκαν και ευχαριστεί τον διαιτητή που φεύγει. «Ο θεός να σ' έχει καλά, εντιμότατε. Μακάρι σαν και σένα να ήταν όλοι οι κριτές.»⁶⁷

«Πράγμα άδικο», συνεχίζει να κλαίγεται ο Δάος. «Ναι, μα τον Ηρακλή, άλλη απόφαση τόσο κακή, δεν έχει εκδοθεί μέχρι τώρα.»⁶⁸

«Έκανε τον πονηρό»,⁶⁹ τον κόβει ο Συρίσκος.

Ο Δάος όμως το χαβά του. «Εσύ πονηρέ, κοίτα τώρα σαν τα μάτια σου να φυλάξεις τα πράγματα για το μωρό μέχρι να μεγαλώσει. Θα σ' έχω από κοντά συνέχεια, να το ξέρεις.»⁷⁰

«Άει χάσου, βρε. Εξαφανίσου!»⁷¹ του απαντά αγανακτισμένος ο Συρίσκος και εδώ τελειώνει η σκηνή.*

Η διαιτησία που περιγράφει με τον δικό του τρόπο ο Μένανδρος ήταν η μόνη πραγματική διαιτητική διαδικασία στην κλασική και τη μετακλασική Αθήνα. Μόνο κατ' όνομα σχετιζόταν με τη «δημόσια διαιτησία» που αποτελούσε «τακτική» δικαιοδοσία, υποχρεωτική για τις ιδιωτικές διαφορές μεχρις ορισμένου ποσού.⁷² Οι δημόσιοι διαιτητές, όσοι δηλαδή

62. (Σμ.) δός ποτ', έργαστήριον.

63. (Δα.) αίσχρά γ' ἃ πέπονθα.

64. (Σμ.) πάντ' ἔχεις;

65. (Συ.) οἶμαί γε δὴ, εἰ μή τι καταπέπωκε τὴν δίκην ἐμοῦ λέγοντος, ὡς ἤλσκετο.

66. (Δα.) οὐκ ἂν ωϊόμην.

67. (Συ.) ἀλλ' εὐτύχει, βέλτιστε, τοιούτους ἔδει δᾶττον δικάζειν πάντας.

68. (Δα.) ἀδίκου πράγματος. ὦ Ἡράκλεις, οὐ γέγονε δεινότερα κρίσις.

69. (Συ.) πονηρὸς ἦσθας.

70. (Δα.) ὦ πόνηρ', ὅπως σὺ νῦν τούτῳ φυλάξεις αὐτ[α] ἢ εὐ ἴσθι, τηρήσω σε πάντα τὸν χρόνον.

71. (Συ.) οἶμωξε καὶ βάδιζε.

* Η απόδοση των διαλόγων της κωμωδίας στη νεοελληνική γλώσσα οφείλεται στη συγγραφέα της παρούσας μελέτης.

72. Αθ. Πολ., 53, 2 «Καὶ τὰ μὲν μέχρι δέκα δραχμῶν αὐτοτελεῖς εἰσι δ[ικ]άζειν, τὰ δ' ὑπὲρ τοῦτο τὸ τίμημα τοῖς διαιτηταῖς παραδιδόασιν».

συμπλήρωναν το εξηκοστό έτος της ηλικίας τους⁷³ και δεν είχαν κάποιο κώλυμα⁷⁴, θεωρούνταν δικαστικοί αξιωματούχοι, υπόκεινταν σε δοκιμασία, υποχρεώνονταν σε απόδοση ευθυνών και για ένα χρόνο αναλάμβαναν την επίλυση ιδιωτικών διαφορών χωρίς τη συμφωνία των διαδίκων. Οι αποφάσεις τους μπορούσαν να εφεσιβληθούν⁷⁵.

Αντίθετα, ο σχετικός με την ιδιωτική ή εκούσια διαιτησία νόμος επέτρεπε σε όσους είχαν ιδιωτικές διαφορές να τις επιλύουν με διαιτησία, επιλέγοντας όποιον διαιτητή ήθελαν. Ο Δημοσθένης, στον Κατά Μειδίου λόγο του⁷⁶ αποτυπώνει το περιεχόμενο του σχετικού νόμου: «Αν κάποιοι διαφωνούν μεταξύ τους σε σχέση με ιδιωτικές συμφωνίες και επιθυμούν να επιλέξουν κάποιον ως διαιτητή, έχουν το δικαίωμα να επιλέξουν όποιον επιθυμούν». Φαίνεται μάλιστα ότι πολλοί ήταν εκείνοι που προτιμούσαν τη διαιτησία⁷⁷ για την εκδίκαση των ιδιωτικών τους διαφορών. Οι «τακτικές» δικαιοδοσίες, ιδιαίτερα η δημοκρατική Ηλιαία, τρώμαζαν τους ευκατάστατους και προβλημάτιζαν τους φτωχούς ανθρώπους. Η διαιτησία

73. Αθ. Πολ., 53, 4 «Διαιτηταί δ' εἰσὶν οἷς ἂν ἐξηκοστὸν ἔτος ᾗ· τοῦτο δὲ δῆλον ἐκ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἐπωνύμων».

74. Αθ. Πολ., 53, 5 «Ὁ γὰρ νόμος, ἂν τις μὴ γένηται διαιτητὴς τῆς ἡλικίας αὐτῷ καθηκούσης, ἄτιμον εἶναι κελεύει, πλὴν ἂν τύχη ἀρχὴν ἄρχων τινὰ ἐν ἐκείνῳ τῷ ἐνιαυτῷ ἢ ἀποδημῶν· οὗτοι δ' ἀτελεῖς εἰσὶ μόνοι».

75. Αθ. Πολ., 53, 2 - 3 «Οἱ δὲ παραλαβόντες, ἂν μὴ δύνωνται διαλυθεῖν, γιγνώσκουσι, κἂν μὲν ἀμφοτέροις ἀρέσκηι τὰ γνωσθέντα καὶ ἐμμένωσιν, ἔχει τέλος ἡ δίκη. Ἄν δ' ὁ ἕτερος ἐφῇ τῶν ἀντιδίκων εἰς τὸ δικαστήριον, ἐμβαλόντες τὰς μαρτυρίας καὶ τὰς προκλήσεις καὶ τοὺς νόμους εἰς ἐχίνους, χωρὶς μὲν τὰς τοῦ διώκοντος χωρὶς δὲ τὰς τοῦ φεύγοντος, καὶ τούτους κατασημνάζοντες καὶ τὴν γνώσιν τοῦ διαιτητοῦ γεγραμμένην ἐν γραμματείῳ προσαρτήσαντες παραδιδόασιν τοῖς δ' τοῖς τὴν φυλὴν τοῦ φεύγοντος δικάζουσιν. Οἱ δὲ παραλαβόντες εἰσάγουσιν εἰς τὸ δικαστήριον, τὰ μὲν ἐντὸς χιλίων εἰς ἓνα καὶ διακοσίους, τὰ δ' ὑπὲρ χιλίας εἰς ἓνα καὶ τετρακοσίους. Οὐκ ἔξεστι δ' οὔτε νόμοις οὔτε προκλήσεσι οὔτε μαρτυρίαις ἄλλ' ἢ ταῖς παρὰ τοῦ διαιτητοῦ χρῆσθαι ταῖς εἰς τοὺς ἐχίνους ἐμβεβλημέναις».

76. Δημοσθένης, Κατά Μειδίου, 94 «Ἐὰν δὲ τινες περὶ συμβολαίων ἰδίων πρὸς ἀλλήλους ἀμφισβητῶσι καὶ βούλωνται διαιτητὴν ἐλέσθαι ὄντινον, ἐξέστω αὐτοῖς αἰρεῖσθαι ὃν ἂν βούλωνται [διαιτητὴν ἐλέσθαι]».

77. Στους δικανικούς λόγους αποτυπώνεται ποικιλία ὀρων που υποδηλώνουν την ιδιωτική διαιτησία. Πιο συχνά συναντώνται οι ὀροι «δίαιτα» καὶ «διαιτᾶν» (Ισοκράτης, Πρὸς Καλλίμαχον, 13-14, Δημοσθένης, Πρὸς Απατούριον παραγραφή, 22, Ισαίος, Περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου, 31, Λυσίας, Δήμου καταλύσεως ἀπολογία, 16), το ομόρριζο «διαιτῆσαι» (Ισαίος, Περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου, 30) καθὼς καὶ ο ὀρος «δίαιτα ἐπὶ ῥήτοισι» (Ισοκράτης, Τραπεζιτικός, 19), «ἐπιτροπή» καὶ «ἐπιτρέψαι» (Λυσίας, Κατά Διογέitonος, 2, Δημοσθένης, Πρὸς Φορμίωνα περὶ δανείου, 44, Πρὸς Απατούριον παραγραφή, 14), «διαλλαγὴ», «διαλλάσσειν» καὶ «διαλλάξαι» (Ισαίος, Περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου, 32, Περὶ τοῦ Απολλοδώρου κλήρου, 44-45, [Δημοσθένης], Κατά Νεαίρας, 47), «διάλυσις» καὶ «διαλύειν» (Ισαίος, Περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου, 38 καὶ 40, Δημοσθένης, Πρὸς Απατούριον παραγραφή, 17).

ήταν πιο λειτουργική, ανέξοδη και μακριά από πολιτικές ή άλλες σκοπιμότητες. Επιπλέον διέδετε το πλεονέκτημα της διακριτικότητας, της εχεμύθειας, αφού αρκετοί ήταν εκείνοι που θα ήθελαν να επιλύσουν τις διαφορές τους χωρίς να τις διαλαλήσουν σε ολόκληρη την πόλη.

Η διατύπωση του περί διαιτησίας νόμου δίνει την εντύπωση πως η ύπαρξη ιδιωτικής διαφοράς αποτελούσε προαπαιτούμενο της συμφωνίας των ενδιαφερόμενων για την προσφυγή σε διαιτησία. Έτσι η συμφωνία θυμίζει συνυποσχετικό. Η έννοια του συνυποσχετικού, πάντως, προσδιορίζεται στον νόμο που καταγράφει ο Δημοσθένης, με τη φράση «βούλονται διαιτητήν ἐλέσθαι», ενώ ένα αντιπροσωπευτικό, τυπικό, συνυποσχετικό παρατίθεται στον «Προς Απατούριον παραγραφή» λόγο του ρήτορα: «... Όταν επρόκειτο να γίνουν οι δύο δίκες, πήραν την απόφαση, μετά από παραιτήσεις και πιέσεις των φίλων τους, να επιλύσουν την υπόθεση, με διαιτησία. Έτσι, συμφώνησαν εγγράφως να αναθέσουν τη διαιτησία σ' έναν κοινό διαιτητή, τον συμπολίτη τους Φώκριτο και καθένας τους όρισε και από έναν διαιτητή δικό του. Ο Απατούριος επέλεξε τον Αριστοκλή από την Οίη και ο Παρμένων εμένα. Στη γραπτή συμφωνία τους όρισαν ότι αν και οι τρεις διαιτητές κατέληγαν σε ομοφωνία, οι αποφάσεις θα ήταν υποχρεωτικές. Διαφορετικά, θα αρκούσαν δυο ψήφοι για την υποχρεωτικότητα της απόφασης. Μετά από τη συμφωνία αυτή προχώρησαν στον ορισμό εγγυητών ο ένας για τον άλλο. Εγγυητής του Απατούριου ορίστηκε ο Αριστοκλής και του Παρμένωνα ο Άρχιππος ο Μυρρινούσιος. Η γραπτή συμφωνία για τη διαιτησία, κατατέθηκε αρχικά στον Φώκριτο, αυτός όμως τους παρακάλεσε να τη δώσουν σε κάποιον άλλον και έτσι την έδωσαν στον Αριστοκλή. Και για την αλήθεια όσων ισχυρίζομαι, ακούστε τις μαρτυρίες». ⁷⁸

Το συνυποσχετικό αναφέρεται στους δικανικούς λόγους με διάφορους όρους όπως «συνθήκαι»⁷⁹, «συνθήκη» και «γραμματεῖον»⁸⁰. Το συνυ-

78. Δημοσθένης, Προς Απατούριον παραγραφή, 14-15: «... ἐνεστηκυῶν δ' αὐτοῖς τῶν δικῶν πεισθέντες ὑπὸ τῶν παρόντων εἰς ἐπιτροπὴν ἔρχονται, καὶ γράψαντες συνθήκας ἐπιτρέπουσιν ἐνὶ μὲν διαιτητῇ κοινῷ Φωκρίτῳ πολίτῃ αὐτῶν, ἕνα δ' ἑκάτερος παρεκαθίσατο, οὗτος μὲν Ἀριστοκλέα Ὀῆθεν, ὁ δὲ Παρμένων ἐμέ. καὶ συνθέντο ἐν ταῖς συνθήκαις, εἰ μὲν τρεῖς ὄντες ὁμογνώμονες γενοίμεθα, ταῦτα κύρια εἶναι αὐτοῖς, εἰ δὲ μὴ, οἷς οἱ δύο γνώισαν, τούτοις ἐπάναγκες εἶναι ἐμμένειν. συνθέμενοι δὲ ταῦτα, ἐγγυητὰς τούτων ἀλλήλοις κατέστησαν. οὗτος μὲν ἐκείνῳ τὸν Ἀριστοκλέα, ὁ δὲ Παρμένων τούτῳ Ἀρχιππον Μυρρινούσιον. καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐτίθεντο τὰς συνθήκας παρὰ τῷ Φωκρίτῳ, εἴτα κελεύσαντος τοῦ Φωκρίτου παρ' ἄλλῳ τινὶ θέσθαι, τίθενται παρὰ τῷ Ἀριστοκλεῖ. καὶ ὥς ἀληθῆ λέγω, ἀκούσατε τῶν μαρτυριῶν».

79. Δημοσθένης, Προς Απατούριον παραγραφή, 14 καὶ 30.

80. Ισοκράτης, Τραπεζίτικός, 20.

ποσχετικό προσλαμβάνει είτε το γραπτό είτε τον προφορικό τύπο⁸¹. Προφορική συμφωνία των δυο μερών συναντήσαμε ήδη στους Επιτρέποντες.⁸²

Η πρωτοβουλία για τη σύναψη του συνυποσχετικού ανήκε, κατά κύριο λόγο, στους ίδιους τους «αντιδίκους», τα αντιμαχόμενα, δηλαδή, μέρη, σύμφωνα, τουλάχιστον, με την πληροφόρηση που παρέχουν οι δικανικοί λόγοι⁸³. Ο Δημοσθένης αναφέρεται και σε περιπτώσεις που η πρωτοβουλία αυτή προέρχεται από το περιβάλλον ή τους φίλους των μερών.⁸⁴ Η πρωτοβουλία για την τυχόν ανάκληση του συνυποσχετικού, πάντως, ανήκε μόνο στα συμβαλλόμενα μέρη.

Στις πηγές απαντάται συχνά και το συνυποσχετικό, το οποίο συνάπτεται μετά από «πρόκληση» του ενός από τους αντιπάλους προς τον άλλο. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί εδώ ότι η κίνηση αυτή ήταν συχνά ατελέσφορη αφού δεν συναντούσε πάντα την καλή πίστη και τη συνακόλουθη αποδοχή της αντίπαλης πλευράς.⁸⁵ Η μη αποδοχή της «πρόκλησης» εκλαμβάνονταν άλλωστε ως ένδειξη κακής πίστης.

Το συνυποσχετικό μπορούσε να συναφθεί ακόμα και στην περίπτωση που η υπόθεση είχε ήδη αχθεί ενώπιον των αρμοδίων δικαστικών αρχών, όπως συνέβη στον «Προς Απατούριον» λόγο του Δημοσθένη⁸⁶. Το αντίθετο όμως δεν μπορούσε να συμβεί, δεν μπορούσε, δηλαδή, να μεταφερθεί στη δικαιοδοσία των οργάνων της πόλης η υπόθεση που είχε ήδη κριθεί από τον ιδιώτη διαιτητή.

Στους Επιτρέποντες, εξάλλου, πρέπει να επισημανθεί η ύπαρξη ιδιωτικής διαφοράς, όπως την προσδιορίζει ο «Κατά Μειδίου» λόγος του Δημοσθένη. Ωστόσο δεν υπάρχουν λόγοι να πιστεύουμε ότι δεν θα είχε ισχύ και μια συμφωνία διαιτητικής ρήτηρας που θα οδηγούσε στη διαιτησία μελλοντικές διαφορές στα πλαίσια μιας δεδομένης ιδιωτικής σχέσης.

Η ύπαρξη ιδιωτικής διαφοράς λοιπόν δεν αφορούσε τη συμφωνία περί

81. Ο γραπτός τύπος είναι ο επικρατέστερος ενώ ο προφορικός τύπος του συνυποσχετικού απαντάται σε λίγες περιπτώσεις. Ο γραπτός τύπος αποτελεί αυτός καθαυτός εγγύηση του περιεχομένου της συμφωνίας ενώ, για να αποδειχθεί το περιεχόμενο του προφορικού, τα μέρη πρέπει να προστρέξουν στις εμάρτυρες αποδείξεις (πρβλ. Ισαίος, Περί του Μενεκλέους κλήρου, 30, Περί του Δικαιογένους κλήρου, 31).

82. Πρβλ. σημ. 13 έως 18.

83. Ισαίος, Περί του Μενεκλέους κλήρου, 29-30, Δημοσθένης, Προς Απατούριον παραγραφή, 30.

84. Δημοσθένης, Προς Απατούριον παραγραφή, 14. [Δημοσθένης], Κατά Νεαίρας, 45.

85. Η «πρόκλησις» δεν γινόταν πάντα αποδεκτή (πρβλ. Δημοσθένης, Προς Ονήτορα Α' 1-2, Προς Φαίνιππον, 19).

86. Δημοσθένης, Προς Απατούριον παραγραφή, 14.

δαιτησίας, όπως αυτή που συνομολόγησαν ο Συρίσκος και ο Δάος πριν ακόμα συναντήσουν τον Σμικρίνη, αλλά αυτή καθαυτή τη δαιτησία, την υπαγωγή δηλαδή της διαφοράς στην κρίση τρίτου ή τρίτων προσώπων και την έκδοση απόφασης. Για να υπάρξει όμως ιδιωτική δαιτησία, πέρα από τη διαφορά, έπρεπε να υπάρχουν οι ενδιαφερόμενοι για δαιτησία «διάδικοι» και ο δαιτητής.

«Διάδικοι» μπορούσαν να είναι όλοι όσοι είχαν να επιλύσουν κάποια διαφορά. Πολίτες αλλά και κάποιες κατηγορίες μη πολιτών, ξένοι και μέτοικοι, ελεύθεροι και απελεύθεροι και, προφανώς, δούλοι που μπορούσαν, εξαιτίας της φύσης της εργασίας τους, να παρίστανται και στα δικαστήρια. Ερώτημα μπορεί να τεθεί μόνο για όσους δεν είχαν (ή είχαν, ενδεχομένως, χάσει) την ικανότητα να παρίστανται στο δικαστήριο. Τις γυναίκες δηλαδή, τους ανήλικους, τους λοιπούς δούλους. Πρέπει να υποθέσουμε πως αυτές οι ομάδες προσώπων δεν προσέρχονταν έγκυρα ούτε ενώπιον του ιδιώτη δαιτητή, διαφορετικά η απαίτηση της πολιτείας να εξαιρούνται ορισμένες κατηγορίες ατόμων από το δικαίωμα αυτοπρόσωπης δικαστικής παράστασης θα περιγραφόταν. Συνακόλουθα, πρέπει να δεχτούμε ότι ορισμένα από τα άτομα αυτά, παρά την ανικανότητά τους, μπορούσαν να αντιπροσωπευθούν στη δαιτητική διαδικασία με τους όρους και τις προϋποθέσεις που αντιπροσωπεύονταν στα τακτικά δικαστήρια.

Στους Επιτρέποντες οι «διάδικοι» ήταν δούλοι. Ανήκαν στην κατηγορία των «χωρίς οικούντων», αυτών, δηλαδή που διέδεται δική τους εγκατάσταση και κατοικούσαν μακριά από τον κύριό τους. Αυτό είναι φανερό για τον Συρίσκο, που έπρεπε να πληρώνει αποφορά στον αφέντη του⁸⁷ και μπορεί να συναχθεί για τον Δάο που διέδεται δικό του σπίτι.⁸⁸

Ο Δάος ήταν ένας άξεστος βοσκός, που όμως καταλάβαινε καλά το συμφέρον του και μπορούσε, κάπως, να το επενδύσει με νομικούς όρους. Αναμφίβολα, διέδεται πονηρία, στο βάθος όμως δεν ήταν κακός. Περιμάζεψε το έκδετο, είχε τη διάθεση να το αναδρέψει, το έδωσε από την καλή του την καρδιά στον άτεκνο φίλο του και, όταν έχασε τη δίκη, ζήτησε από τον αντίδικό του να μην αποστεί απ' ότι επέβαλλε το συμφέρον του παιδιού. Αλλά ήταν φτωχός και δύσκολα τα έβγαζε πέρα. Δεν θα του κακόπεφτε αν κέρδιζε μερικές δραχμές από τα προικιά του μωρού.

Ο Συρίσκος έδειχνε διαφορετικός. Ήταν καρβουνιάρης και όταν δεν

87. Επιτρέποντες, στ. 378-380: (Συ.) «... νῦν γὰρ μενοῦμεν ἐνθάδε, εἰς αὔριον δ' ἐπ' ἔργον ἐξορμήσομεν τὴν ἀποφορὰν ἀποδόντες».

88. Επιτρέποντες, στ. 250-251: (Δα.) «ἀνεῖλόμεν, ἀπῆλθον οἴκαδ' αὐτ' ἔχων, τρέφειν ἔμελλον. ταῦτ' ἔδοξέ μοι τότε».

έκοβε κούτσουρα βρισκόταν, συνέχεια σχεδόν, στο άστυ. Είχε έτσι την ευκαιρία να συζητά με μορφωμένους πελάτες του και να μαθαίνει πράγματα. Ο Μένανδρος τον παρουσιάζει να εκφράζεται καλά και να γνωρίζει τους τραγικούς έστω και αν, ως δούλος, δεν είχε πατήσει ποτέ το πόδι του στο θέατρο. Μιλούσε με παραδείγματα και μερικές φορές φιλοσοφούσε. Την υπόθεση δεν την υπερασπίστηκε νομικά. Ίσως γιατί γνώριζε ή, έστω, αντιλαμβανόταν πως μια νομική αντιμετώπιση θα απέβαινε εις βάρος του. Προσπάθησε μόνο να αγγίξει τις ανθρωπίνες χορδές του διαιτητή, να τον κάνει να δει την ηθική πλευρά του αιτήματός του.

Κάθε πολίτης, ξένος ή μέτοικος, αλλά και οποιοσδήποτε είχε την ικανότητα να μεσολαβήσει προκειμένου να επιλυθεί μια ιδιωτική διαφορά, μπορούσε να οριστεί διαιτητής. Η πολιτεία, η ιδαγένεια δεν αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για την επιλογή ή τον ορισμό του ιδιώτη διαιτητή. Ο Δημοσθένης μάλιστα μας γνωρίζει μια υπόθεση διαιτησίας, όπου ο διαιτητής είναι μετοικος από την κατηγορία των προνομιούχων ξένων. Πρόκειται για τον ιστοτελή Θεόδοτο του «Προς Φορμίωνα περί δανείου» λόγου του ρήτορα.⁸⁹ Δεν φαίνεται λοιπόν γιατί δεν θα μπορούσαν να είναι διαιτητές και απλοί μέτοικοι ή ξένοι. Ασφαλώς όμως οι δούλοι ή οι γυναίκες δεν είχαν την ικανότητα να είναι ιδιώτες διαιτητές.

Ο διαιτητής προερχόταν συνήθως είτε από τους συγγενικούς είτε από τους φιλικούς κύκλους των αντιμαχόμενων μερών. Έτσι οι διαιτητές ήταν οικείοι, γονείς, συγγενείς, γείτονες ή φίλοι των διαδίκων.⁹⁰ Τα πρόσωπα αυτά άλλωστε μπορούσαν να έχουν άμεση, προσωπική, γνώση των περιστάσεων, της φύσης και των λεπτομερειών της διαφοράς, γενικότερα δε ήταν σε θέση να έχουν προσωπική αντίληψη της υπόθεσης που υπαγόταν στην κρίση τους. Εξάιρεση αποτελούσαν οι εμπορικές υποθέσεις όπου η προτίμηση στρεφόταν προς τους ανθρώπους του επαγγέλματος, των χώρων εργασίας, που διέθεταν την απαραίτητη «τεχνογνωσία» για να τάμουν τη διαφορά.⁹¹

89. Δημοσθένης, Προς Φορμίωνα περί δανείου, 18: «Μελλούσης δὲ τῆς δίκης εἰσέναι εἰς τὸ δικαστήριον ἐδέοντο ἡμῶν ἐπιτρέψαι τινί· καὶ ἡμεῖς ἐπετρέψαμεν Θεοδότῳ ἱστοτελεῖ κατὰ συνθήκας».

90. Βλ. Δημοσθένης, Προς Σπουδιάν, 1: «...βουλόμενος διαλύεσθαι καὶ τοῖς φίλοις ἐπιτρέπεται...», Δημοσθένης, Προς Ονήτορα Α, 2: «Τὸν μὲν γὰρ οἰόμενος δεῖν ἐν τοῖς φίλοις διαδικάσασθαι τὰ πρὸς ἐμέ...», [Δημοσθένης], Κατὰ Νεαίρας, 45: «συνήγον αὐτοὺς οἱ ἐπιτήδαιοι καὶ ἔπεισαν δίαίταν ἐπιτρέψαι αὐτοῖς.», Ισαίος, Περί του Μενεκλέους κλήρου, 29-30: «... ἐπιτρέψαι τῷ τε κηδεστῇ τῷ τούτου καὶ τοῖς φίλοις διαιτῆσαι».

91. Βλ. Δημοσθένης, Κατὰ Διονυσόδωρου, 17: «...αὐτὸς μὲν οὗτος παρ' ἐτέρων εἰσπράττει ναυτικούς τόκους ἀπὸ τῶν ἡμετέρων χρημάτων, οὐκ Ἀθήνησι δανείσας οὐδ' εἰς Ἀθήνας, ἀλλ' εἰς Ῥόδον καὶ Αἴγυπτον, ἡμῖν δὲ τοῖς δανείσας εἰς τὸ ὑμέτερον ἐμπόριον οὐκ οἶται δεῖν τῶν δικαίων οὐδὲν ποιεῖν...».

Η εμπιστοσύνη στο πρόσωπο του διαιτητή ήταν προφανώς η αιτία ή μια από τις αιτίες της αύξησης του αριθμού των διαιτητών. Γιατί, όπως προκύπτει από τις πηγές, δεν αποκλειόταν ένας μεγαλύτερος αριθμός, ένα σώμα τριών ή και τεσσάρων διαιτητών.⁹²

Το έργο του διαιτητή έχρηζε αποδοχής. Έπρεπε δηλαδή ο ή οι διαιτητές να το αποδεχθούν με τη θέλησή τους. Δεν μπορούσε λοιπόν κάποιος να εξαναγκαστεί να γίνει διαιτητής ενάντια στη θέλησή του.

Έτσι, αφού πρώτα αποδεχόταν τον διορισμό του, ο διαιτητής προχωρούσε στη διαδικασία και, ενδεχομένως, στη δόση όρκου. Το ζήτημα, πάντως, της ορκοδοσίας του δικαστή παραμένει ασαφές. Ορισμένες πηγές, όπως ο Ισαίος στον «Περί του Μενεκλέους κλήρου» λόγο του αλλά και ο Δημοσθένης στον «Προς Φορμίωνα περί δανείου», κάνουν ρητή μνεία της ορκοδοσίας του διαιτητή.⁹³ Άλλες πάλι δεν αναφέρονται σε δόση όρκου από τον διαιτητή ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια μαρτυρία του Ισαίου, ο οποίος στον «Περί του Δικαιογένους κλήρου» λόγο του κάνει αναφορά σε δυο στάδια της διαιτητικής διαδικασίας. Επεδίωκαν, λέει, οι διαιτητές πρώτα τη συμφιλίωση χωρίς να δώσουν όρκο και, αν η προσπάθεια απέβαινε άκαρπη, έδιναν τότε τον όρκο και απήγγειλαν, στη συνέχεια, την απόφασή τους.⁹⁴ Η δόση όρκου λοιπόν, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ισαίου, επιβάλλεται όταν ο διαιτητής, εφόσον αποτύχει η απόπειρα συνδιαλλαγής, λειτουργεί πλέον ως δικαστής, τέμνει δηλαδή τη διαφορά κυριαρχικά σύμφωνα με τη δική του πεποίθηση. Στους Επιτρέποντες, πάντως, ο Σμικρίνης δεν ορκίστηκε αλλά αυτό θα μπορούσε να οφείλεται και στο ότι η υπόθεση αφορούσε δούλους ή ακόμα στο ότι η Νέα Κωμωδία, σε αντίθεση με την Αριστοφανική, δεν

92. Ο αριθμός των διαιτητών δεν ήταν συγκεκριμένος. Τα ενδιαφερόμενα μέρη μπορεί να συμφωνούσαν στην εγκατάσταση ενός μόνο διαιτητή, όπως συνέβη στους Επιτρέποντες, μπορεί όμως κάθε διάδικο μέρος να ήθελε ως διαιτητή ένα πρόσωπο της εμπιστοσύνης του. Βλέπουμε λοιπόν στον Προς Απατούριον λόγο του Δημοσθένη (14) να ορίζονται τρεις διαιτητές, το ίδιο και στον Κατά Νεαίρας λόγο του (45) ενώ στον Περί του Δικαιογένους κλήρου λόγο του Ισαίου (31) οι διαιτητές είναι τέσσερις.

93. Βλ. Ισαίος, Περί του Μενεκλέους κλήρου, 31: «Καὶ ἐκείνοι ὁμόσαντες ἡμῖν πρὸς τῷ θωμῷ τῷ τῆς Ἀφροδίτης Κεφαλῆσιν τὰ συμφέροντα γνῶσεσθαι ...». Δημοσθένης, Προς Φορμίωνα περί δανείου, 21: «Ἀκούσας τοῖνυν ἡμῶν, ὁ Θεόδοτος πολλὰκις, καὶ νομίσας τὸν Λάμπιν ψευδῇ μαρτυρεῖν, οὐκ ἀπέγνω τῆς δίκης, ἀλλ' ἐφῆκεν ἡμᾶς εἰς τὸ δικαστήριον· καταγνῶναι μὲν γάρ οὐκ ἐβουλήθη διὰ τὸ οἰκείως ἔχειν Φορμίῳνι τουτῷ, ὥς ἡμεῖς ὕστερον ἐπυθόμεθα, ἀπογνῶναι δὲ τῆς δίκης ὤκνει, ἵνα μὴ ἐπιорκήσειεν». Βλ. και Δημοσθένης, Προς Σπουδιάν, 15, Προς Κάλλιππον, 30-31, Ισοκράτης, Προς Καλλίμαχον, 10.

94. Ισαίος, Περί τοῦ Δικαιογένους κλήρου, 32: «... καὶ οἱ διαιτηταὶ ἔφασαν, εἰ μὲν ἀνώμοτοι δύναιντ' [ἂν] ἡμᾶς διαλλάξαι, οὕτω ποιήσειν, εἰ δὲ μή, καὶ αὐτοὶ ὁμόσαντες ἀποφανείσθαι ἃ δίκαια ἡγούνται εἶναι».

άντεχε την «ασέβεια» να παρωδήσει, έστω και σκηνικά, την επίκληση δεικνών δυνάμεων.

Η κυρίαρχη θέση του διαιτητή πήγαζε από την πραγματική ή την τεκμαιρόμενη εμπιστοσύνη των μερών προς το πρόσωπό του, μερικές φορές και προς το αξίωμά του. Ο διαιτητής ή οι διαιτητές, αφού μπορούσαν να είναι περισσότεροι, δεν χρειαζόταν να είναι τίποτα άλλο εκτός από αμερόληπτοι. Το αίτημα της αμεροληψίας είναι τόσο παλαιό όσο και η ίδια η διαιτησία. Αλλωστε, από την εποχή των Ησιόδειων «δωροφάγων» βασιλέων των Θεσπιών μέχρι και σήμερα, η αμεροληψία του κριτή αποτελεί κοινωνικό διακύβευμα.⁹⁵

Οι υποδέσεις που άγονταν ενώπιον του διαιτητή προς επίλυση αφορούσαν, όπως αναφέρεται στον Δημοσθενικό λόγο, τις ιδιωτικές συμφωνίες, «περί συμβολαίων ιδίων». Στις πηγές απαντάται ποικιλία αντικειμένων της ιδιωτικής διαιτησίας, όπως, για παράδειγμα, η διαχείριση της περιουσίας ανηλίκων⁹⁶, οι περιουσιακές διενέξεις μεταξύ αδελφών⁹⁷, η διαχείριση της κληρονομιάς του κηδεμονευόμενου⁹⁸, η διανομή της κληρονομιάς και το κεφάλαιο των προικίων που είχαν δοθεί⁹⁹ κ. α.

Οι υποδέσεις, πάντως, που έρχονταν στους διαιτητές δεν ήταν πάντα εύκολες. Στους Επιτρέποντες ο διαιτητής κλήθηκε να αποφανθεί επί μιας «διεκδικητικής» αγωγής. Οι βάσεις όμως της κατηγορίας και της υπεράσπισης ήταν διαφορετικές. Ο ενάγων ισχυρίστηκε πως είναι επίτροπος ενός ανηλίκου και πως ενάγει προσωπικά και για λογαριασμό του επιτροπευόμενου τον αντίδικό του που παρακρατεί παράνομα περιουσιακά στοιχεία του ανηλίκου. Η απαίτηση του ενάγοντα δεν ήταν ορισμένη. Διεκδικούσε «στολίδια», χρυσαφικά, αλλά δεν γνώριζε ούτε πόσα ήταν αυτά ούτε ποια ήταν η αξία τους. Ο εναγόμενος στήριξε την υπεράσπισή του στο ότι βρήκε «αδέσποτα πράγματα» (ένα έκδετο παιδάκι και ορισμένα στολίδια που είχαν εγκαταλειφθεί) και, αφού έγινε κύριος των πραγμάτων αυτών, συμφώνησε να παράσχει («υποσχέδηκα») και μεταβίβασε («έδωσα») χωρίς αντάλλαγμα, από ελευθεριότητα, μέρος από αυτά που βρήκε (το παιδί) στον ενάγοντα, ενώ αυτός κράτησε τα υπόλοιπα (τα στολίδια), όπως είχε δικαίωμα. Επικουρικά πρόβαλε – με ένα είδος διαιτητικής ανταγωγής – το αίτημα της αναστροφής της δικαιο-

95. Ησιόδος, Έργα και Ημέραι, στ. 263-264: «Ταῦτα φυλασσόμενοι, βασιλῆς, ἰθύνετε δίκας, δωροφάγοι, σκολιέων δὲ δικέων ἐπὶ πάγχυ λάθεσθε».

96. Λυσίας, Κατὰ Διογείτονος, 2 επ.

97. Ισαίος, Περί του Μενεκλέους κλήρου, 28επ.

98. Δημοσθένης, Προς Άφοβον, 58.

99. Δημοσθένης, Προς Σπουδῖαν, 29 επ.

οπραξίας ζητώντας, όπως θα λέγαμε σήμερα, την ανάκληση της δωρεάς λόγω «αχαριστίας».

Ο διαιτητής όφειλε να ακούσει τους «διαδίκους», να τηρήσει δηλαδή την αρχή της «εκατέρωθεν ακροάσεως». Δεν ήταν όμως υποχρεωμένος να ακολουθήσει κατά την ακρόαση κάποιους συγκεκριμένους διαδικαστικούς κανόνες εκτός από εκείνους που αφορούσαν την «ισότητα των όπλων». Έτσι έδινε στη διαδικασία τους ρυθμούς που αυτός επιθυμούσε. Ο Σμικρίνης, για παράδειγμα, αποφάσισε με δικά του προσωπικά κριτήρια ποιος από τους διαδίκους θα έπαιρνε πρώτος τον λόγο. Ο Δάος, που είχε θέση εναγόμενου, μίλησε πρώτος ενώ αν μια ανάλογη υπόθεση δικάζοταν από δικαστήριο, ο εναγόμενος θα μιλούσε τελευταίος. Ακόμα, στους Επιτρέποντες, οι διάδικοι πήραν τον λόγο μια φορά ο καθένας. Από αυτό όμως δεν μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα πως στη διαιτησία οι δευτερολογίες απαγορεύονταν.

Η έλλειψη σταθερών διαδικαστικών κανόνων δεν στερούσε τον διαιτητή από τα μέσα της οργάνωσης της συζήτησης και της τήρησης της διαδικαστικής ευταξίας. Αντίθετα μάλιστα. Οι οργανωτικές δυνατότητές του ήταν ευρύτερες αφού μπορούσε να επιβάλει ακόμα και «ποινές τάξεως» στους δύστροπους διαδίκους. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από τη σκηνή όπου ο Μένανδρος παρουσιάζει τον διαιτητή να απειλεί με το μαστούρι τον διάδικο, ο οποίος παρεμβαίνει χωρίς την άδειά του. Δεν πρέπει ωστόσο να μας διαφεύγει πως στους Επιτρέποντες, οι αντίδικοι ήταν δούλοι, πράγμα που δικαιολογεί και κάποιες υπερβάσεις από την πλευρά του διαιτητή.

Η διαιτητική διαδικασία διεξαγόταν κεκλεισμένων των θυρών. Επρόκειτο, άλλωστε, για δικαιοδοσία μεταξύ φίλων ή, σε κάθε περίπτωση, γνωστών, που στόχευε να σεβαστεί τη διακριτικότητα της διαδικασίας αλλά και την προσδοκία της συμφιλίωσης, η οποία διαπνέει στην κυριολεξία τον θεσμό της διαιτησίας. Το στοιχείο ενός γενικότερου σεβασμού συνδέεται και με τον χώρο όπου εκτυλίσσεται – συνήθως – η διαιτητική διαδικασία και που είναι ο χώρος ενός ιερού καθιδρύματος.¹⁰⁰ Τα ενδιαφερόμενα μέρη είναι παρόντα χωρίς ωστόσο, η ενδεχόμενη απουσία ενός από αυτά να σημαίνει αναγκαστικά τη διακοπή της συνεδρίας της διαδικασίας.

100. Πρβλ. {Δημοσθένης}. Κατά Νεαίρας, 46: «Συνελθόντες δ' οὔτοι ἐν τῷ ἱερῷ, ἀκούσαντες ἀμφοτέρων καὶ αὐτῆς τῆς ἀνθρώπου τὰ πεπραγμένα, γνῶμην ἀπεφώνησαντο, καὶ οὔτοι ἐνέμειναν αὐτῇ...». Πρβλ. Αντιφών, Περί του χορευτοῦ, 39, Ανδοκίδης, Περί των μυστηρίων, 42, Δημοσθένης, Υπέρ Φορμίωνος, 15 επ. Ο χώρος του ιερού καθιδρύματος συνδέεται εξάλλου και με την ορκοδοσία του δικαστή σε περίπτωση αποτυχίας συμφιλίωσης των μερών.

Η διάρκεια των εργασιών των διαιτητών δεν προσδιορίζεται στις πηγές. Ωστόσο, από τα Δημοσθενικά χωρία προκύπτει ότι οι εργασίες αυτές ήταν δυνατό να διαρκέσουν και για μεγάλο χρονικό διάστημα.¹⁰¹

Οι αποδείξεις που οι διάδικοι έπρεπε να προσκομίσουν στον διαιτητή δεν διέφεραν από αυτές που θα χρησιμοποιούσαν και στο δικαστήριο. Έτσι, μπορούσαν και εδώ να χρησιμοποιηθούν όλων των ειδών οι αποδείξεις, γραπτές ή προφορικές, ειλικρινείς και μη, αληθείς ή ψευδείς. Μπορούσαν όλες να προσκομιστούν ενώπιον του δικαστηρίου και να τεθούν υπό την κρίση του. Και ασφαλώς ο ή οι διαιτητές μπορούσαν να προστρέξουν σε όλες τις δυνατές αποδείξεις προκειμένου να επιλύσουν τη διαφορά.¹⁰²

Στους Επιτρέποντες οι διάδικοι δεν προσκαλούν μάρτυρες ούτε χρησιμοποιούν γραπτές μαρτυρίες. Αλλά και τα αθηναϊκά δικαστήρια συχνά καλούνταν να κρίνουν στηριζόμενα επί των «εικότων» μόνο. Έτσι και στην κωμωδία αυτή του Μενάνδρου, ο ένας διάδικος αξιοποιεί την κατάθεση του άλλου για να αποδείξει τους ισχυρισμούς του. Διαμορφώνει ελεύθερα τις ερωτήσεις του προς τον αντίδικο που απαντά μονολεκτικά με ένα ναι ή ένα όχι, όπως οι μάρτυρες στα δικαστήρια του τέλους του 5ου αιώνα.

Η ώρα της απόφασης είναι πραγματικά η ώρα του διαιτητή.¹⁰³ Η εξουσία του είναι ανάλογη με την εξουσία του δικαστή. Όπως και εκείνος, αποφαίνεται τελειωτικά για τα ζητήματα που του έχουν τεθεί. Είναι υποχρεωμένος βέβαια να αποφασίζει μόνος αλλά αυτό του δίνει το πλεονέκτημα να μπορεί, αν θέλει, να αιτιολογεί την απόφασή του εκθέτοντας τις σκέψεις που τον οδήγησαν σε αυτήν, πράγμα που οι πολυπρόσωπες δικαιοδοσίες ήταν αδύνατο να κάνουν. Φαίνεται πάντως πως αποφάσιζε με το σύστημα της «ελεύθερης διαιτησίας» και δεν πολυενδιαφερόταν για την κατά γράμμα τήρηση των διατάξεων του ουσιαστικού δικαίου της πόλης. Το βλέμμα του ήταν στραμμένο προς την επιείκεια και όχι προς τον νόμο, όπως συμβαίνει με τον δικαστή.¹⁰⁴ Αντίθετα, μάλιστα οι κυρίαρ-

101. Δημοσθένης, Προς Απατούριον παραγραφή, 32-33.

102. Η μαρτυρία των δούλων, όπως είναι γνωστό, λαμβανόταν υπόψη μόνο μετά από τον δημόσιο βασανισμό τους (πρβλ. μ.α. Ισοκράτης, Τραπεζιτικός, 13 και 15).

103. Η διαιτητική απόφαση αποτυπώνεται στα κείμενα με διάφορες ορολογίες όπως «ἀπεφώνητο τὴν δίκαιαν» (Δημοσθένης, Προς Απατούριον παραγραφή, 20-21), «ἔγνωσαν οἱ διαιτηταί» (Δημοσθένης, Προς Σπουδιάν, 28), «δικάζειν» (Ισοκράτης, Τραπεζιτικός, 52) κ.α.

104. Αριστοτέλης, Ρητορική, 1374b, 19-22: «Καὶ τὸ μᾶλλον λόγῳ ἐθέλειν κρίνεσθαι ἢ ἔργῳ. Καὶ τὸ εἰς δίκαιαν μᾶλλον ἢ εἰς δίκην βούλεσθαι ἵεναι ὁ γὰρ διαι-

χες έννοιες στη διαδικασία της διαιτησίας είναι οι έννοιες της συμφιλίωσης, της διαλλαγής εδραιωμένης στην εκτίμηση που έτρεφαν τα μέρη στο πρόσωπο του ιδιώτη διαιτητή και στην πεποίθηση για την ευθυκρισία και την αμεροληψία του. Και, πάνω από όλα, στη διαδικασία αυτή κυριαρχεί το δίκιο, ανεξάρτητα αν έχει επενδυθεί με τον νόμο ή όχι.

Έτσι σκέφθηκε και ο Σμικρίνης. Και έτσι έπραξε. Από την αποδεικτική διαδικασία πείστηκε πως το δίκιο ήταν με το μέρος του ενάγοντα και, ενεργώντας πλέον σύμφωνα με την πεποίθησή του αυτή, αποφάσισε να τον δικαιώσει. Σύμφωνα με τον νόμο, ωστόσο, το έκθετο παιδί, ως εγκαταλελειμμένο, έπρεπε να θεωρηθεί αδέσποτο. Έτσι, για να μη δικαιώσει τον εναγόμενο, δεν αποφάνθηκε για την ορθότητα της νομικής βάσης της απαίτησής του. Απλά επιδίκασε τα πράγματα στον ενάγοντα. Ο Δάος αγανάκτησε με την απόφαση, άσκησε έντονη κριτική στη γνώμη του διαιτητή αλλά αναγκάστηκε να την αποδεχθεί. Η απόφαση, άλλωστε, ήταν υποχρεωτική για τους διαδίκους.

Σε παλαιότερες εποχές οι φοβερές συνέπειες της επιορκίας ήταν εκείνες που επέβαλαν την υποχρεωτικότητα της διαιτητικής απόφασης.¹⁰⁵ Αλλά και στην κλασική Αθήνα ο ιδιώτης διαιτητής δεν έμπαινε στον κόπο να «δικάσει» μια διαφορά αν προηγουμένως οι διάδικοι δεν δεσμεύονταν με όρκο πως θα σέβονταν την κρίση του.¹⁰⁶ Ο Μένανδρος ωστόσο δεν θέλησε να ορκίσει τους διαδίκους του. Ο Συρίσκος μόνο υποσχέθηκε πως η κρίση του Σμικρίνη, όποια και αν ήταν, θα γινόταν σεβαστή. Ο Δάος δεν αντέλεξε και ο διαιτητής πήρε τη σιωπή του ως κατάφαση. Κατέληξε δηλαδή στο συμπέρασμα πως, και ο Δάος, δεσμεύθηκε από την υπόσχεση του Συρίσκου. Η δέσμευση των μερών εξάλλου μπορούσε να είναι και σιωπηλή.

Σύμφωνα με τον νόμο που αναφέρει ο Δημοσθένης: «Αφότου όμως επιλέξουν από κοινού, πρέπει να τηρήσουν την απόφαση που θα εκδώσει εκείνος, και να μη μεταφέρουν στο εξής την ίδια υπόθεση από αυτόν

τητής τὸ ἐπιεικὲς ὁρᾷ ὃ δὲ δικαστὴς τὸν νόμον· καὶ τούτου ἕνεκα διαιτητὴς εὐρέθη, ὅπως τὸ ἐπιεικὲς ἰσχύῃ». Πρβλ. Πλάτων, Νόμοι, 757b-e: «τὸ γὰρ ἐπιεικὲς καὶ σύγγνωμον τοῦ τελέου καὶ ἀκριβοῦς παρὰ δίκην τὴν ὀρθὴν ἔστιν παρατετραυμένον, ὅταν γίγνηται».

105. Οι συνέπειες της επιορκίας ήταν πολυεπίπεδες. Αφορούσαν όχι μόνο τον ανθρώπινο κόσμο αλλά και τον θεικό. Στην ανθρώπινη κοινότητα την αποτροπαϊκή ενέργεια και την τιμωρία των επίορκων είχαν αναλάβει οι Ερινύες ενώ στη θεική, μάρτυρας και εγγυήτρια των όρκων ήταν η Στύγα που συγκέντρωνε όλες τις τρομακτικές ιδιότητες των υποχθόνιων θεοτήτων.

106. Ισαίος, Περί του Δικαιογένους κλήρου, 31 και 33.

σε άλλο δικαστήριο, αλλά πρέπει να ισχύει η κρίση του διαιτητή».¹⁰⁷ Ένας ακόμα νόμος αναφέρεται από τον Ανδοκίδη¹⁰⁸ αλλά αυτός ήταν αποκαταστατικός της δημοκρατικής νομιμότητας και δεν είναι σαφές αν αφορούσε τη δημόσια ή την ιδιωτική διαιτησία. Γεγονός πάντως είναι πως ο νομοθέτης ήθελε τη διαιτητική απόφαση όχι απλά υποχρεωτική αλλά και ανέκκλητη.

Η απόφαση πάντως του Σμικρίνη ήταν και άμεσα εκτελεστή. Το συνοποσχετικό συνοδευόταν, άλλωστε, από τη ρήτρα εκτέλεσης της απόφασης. Έτσι, είναι χαρακτηριστική η σκηνή στους Επιτρέποντες όπου ο Σμικρίνης θέτει στους ενδιαφερόμενους το ερώτημα: «ἐμμενεῖτ' οὖν, οἷς ἂν δικάσω;» ζητώντας τους να δεσμευθούν, ενδεχομένως και με όρκο, ότι θα σεβαστούν τη διαιτητική απόφαση και τον εκτελεστικό της χαρακτήρα. Ο όρος «ἐμμένειν» προσλαμβάνει την έννοια του μη εφεσίβλητου, του μη εφεσιβάλλειν την κρίση. Οι διάδικοι δεσμεύονται, όπως ρητά προβλέπεται στον σχετικό με την ιδιωτική διαιτησία νόμο, να τηρήσουν τη διαιτητική απόφαση και να μη μεταφέρουν την υπόθεση σε άλλο δικαστήριο. Πρόκειται, δηλαδή, για εφαρμογή της αρχής «bis de eadem re ne sit actio». Και ο Σμικρίνης, μόνο εφ' όσον εξασφαλίσει τη δέσμευση, αναγγέλλει την βούλησή του να αποδεχθεί τον ρόλο του διαιτητή.

Είναι αλήθεια βέβαια πως, από το σύνολο της αρχαίας δικανικής γραμματείας, μόνο μια μαρτυρία, αυτή του Δημοσθένη¹⁰⁹, βεβαιώνει ότι οι αποφάσεις των ιδιωτών διαιτητών αποτελούσαν τίτλους εκτελεστούς. Η πηγή ωστόσο είναι αξιόπιστη. Ο Απολλόδωρος, γιος του τραπεζίτη Πασίωνα, εξηγεί πως αν ο πατέρας του είχε καταδικαστεί για χρέος σε δίκη ενώπιον του ιδιώτη διαιτητή και αυτός, ως κληρονόμος του, δεν είχε συμμορφωθεί με την απόφαση, θα είχε να αντιμετωπίσει μια δίκη εξου-

107. Δημοσθένης, Κατά Μειδίου, 94 «ἐπειδὴν δ' ἔλονται κατὰ κοινόν, μενέτωσαν ἐν τοῖς ὑπὸ τούτου διαγνωσθεῖσι, καὶ μηκέτι μεταφερέτωσαν ἀπὸ τούτου ἐφ' ἑτερον δικαστήριον ταῦτ' ἐγκλήματα, ἀλλ' ἔστω τὰ κριθέντα ὑπὸ τοῦ διαιτητοῦ κύρια».

108. Ανδοκίδης, Περί των Μυστηρίων, 87: «Τὰς δὲ δίκας, καὶ τὰς διαίτας κυρίας εἶναι, ὅποσαι ἐν δημοκρατουμένη τῇ πόλει ἐγένοντο. Τοῖς δὲ νόμοις χρῆσθαι ἀπ' Εὐκλείδου ἄρχοντος» και 88: «Τὰς μὲν δίκας, ὧ ἄνδρες, καὶ τὰς διαίτας ἐποιήσατε κυρίας εἶναι, ὅποσαι ἐν δημοκρατουμένη < τῇ > πόλει ἐγένοντο, ὅπως μήτε χρεῶν ἀποκοπαὶ εἶεν μήτε δίκαι ἀνάδικοι γίνονται, ἀλλὰ τῶν ἰδίων συμβολαίων αἱ πράξεις εἶεν».

109. Δημοσθένης, Προς Κάλλιππον, 14-15: «Λαχὼν δὲ παρὰ μὲν τοῦ διαιτητοῦ ἀνείλετο τὸ γραμματεῖον, προῦκαλέσατο δ' αὐτὸν ἐπιτρέψαι Λυσισθεῖδῃ, αὐτοῦ μὲν καὶ Ἰσοκράτους καὶ Ἀφαρέως ἐταίρω, γνωρίμῳ δὲ τοῦ πατρός» και 16: «Ὡς δὲ ἐγὼ μὲν ἀληθῆ λέγω, οὗτοι δὲ ψεύδονται, πρῶτον μὲν αὐτὸ ὑμῖν τοῦτο γενέσθω τεκμήριον ὅτι κατεγνώκει ἂν αὐτοῦ ὁ Λυσισθεῖδης, καὶ ὅτι ἐγὼ ἐξούλης ἂν ἔφευγον νῦν, ἀλλ' οὐκ ἀργυρίου δίκην».

λής που στην ουσία αποτελούσε έγκριση για αυτοδικία.¹¹⁰ Ο Μένανδρος, στους Επιτρέποντες, κάνει ένα βήμα πιο πέρα. Αφήνει να εννοηθεί πως ο ίδιος ο διαιτητής είτε με δική του πρωτοβουλία είτε μετά από αίτημα του διαδίκου που νίκησε, μπορούσε να επιβλέψει την εκτέλεση της απόφασής του.

Ο Μένανδρος, ως γνήσιος εκπρόσωπος της Νέας Κωμωδίας, είναι ένας ρομαντικός με φιλοσοφικά ενδιαφέροντα. Δεν ήταν μόνο που μαθήτευσε κοντά στον Θεόφραστο. Συνδέθηκε, όπως είναι γνωστό, με φιλική ζωής και με τον Επίκουρο. Δεν γνωρίζουμε αν σύχναζε περισσότερο στην «αίθουσα των περιπάτων», στο Λύκειο, όπου δίδασκε ο μέντοράς του ή στους «κήπους» του φίλου του. Και στα δυο μέρη πάντως θα ήρθε σε επαφή με την φιλοσοφία της πράξης. Δεν θα μπορούσε λοιπόν στους Επιτρέποντες να μην προβάλλει μια δικαιολογητική βάση της διαιτησίας, σύμφωνη με τις ιδέες του. «Το δίκιο» βάζει το Συρίσκο να πει, «πρέπει παντού και πάντα να νικά.» Ο καθένας έχει χρέος, όποτε του δίνεται η ευκαιρία, να επιδιώκει τον θρίαμβο της δικαιοσύνης πάνω στην αδικία. Ο αγώνας αυτός, για τον Μένανδρο με την πραξιακή θεώρηση του κόσμου, αποτελεί γενική απαίτηση με αξιωματικό χαρακτήρα. Ο διάδικος που νίκησε απευθύνεται στον διαιτητή με τη φράση «μακάρι σαν και σένα να ήταν όλοι όσοι δικάζουν». Δεν θα μπορούσαμε άραγε να συμπεράνουμε πως ο ποιητής αξιολογεί και κρίνει συνολικά το δικαστικό σύστημα της εποχής του;

110. Δημοσθένης, Προς Κάλλιππον, 16.

SUMMARY

PH. DEKAZOY-STEPHANOPOULOU, *Epitrepontes. Menander and private arbitration*

The study refers to a scene of Menander's comedy "Epitrepontes" where a private arbitration is registered. In fact, the comedy's title itself refers to the verb "epitrepein" that depicts the consensus of the concerned parties on submitting their dispute to private arbitration.

The law on private or voluntary arbitration is written in Demosthenes's speech "Against Meidias". Therefore, whoever had private differences had the right to bypass judicial order and resolve them by arbitration, selecting whomever they wanted as their arbitrator. The agreement of the concerned parties reminds an arbitration agreement. The opposing parties in such a "trial" could be citizens and foreigners, as well as some slaves, which had acquired the right to attend courts. Whoever did not have the capability to appear in court in person could not officially appear before the arbitrator.

Arbitrators' duties could be undertaken by any citizen or immigrant who had beforehand accepted his appointment as one. The arbitrator had to form unbiased his judgment on the case, to preserve the principle of equality of arms and particularly the principle of adversarial process. However he had very extended capacities with regard to the procedures.

After the proving procedure, the arbitrator had to issue his decision which was binding and irrevocable for the opposing parties. It is likely, in fact, that the arbitrator could supervise the implementation of the decision, as Menander implies in "Epitrepontes".

Αικατερίνη ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

Το πολίτευμα των Κρητών στην ελληνιστική Αίγυπτο

Η μελέτη αυτή έχει ως αντικείμενο το πολίτευμα των Κρητών στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο*. Στις ενότητες που ακολουθούν εξετάζονται το ιστορικό πλαίσιο και οι προϋποθέσεις σχηματισμού του, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του, τα μέλη του, το οργανωτικό και δεσμικό του πλαίσιο και, τέλος, οι σκοποί τους οποίους εξυπηρετούσε η ύπαρξή του. Η ερευνητική προσέγγιση του προβλήματος επιχειρείται μέσω της αναθεώρησης και κριτικής επανεξέτασης των σχετικών πηγών, εν όψει των τελευταίων πορισμάτων της σύγχρονης έρευνας.

Ι. Το ιστορικό πλαίσιο

Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνιστικής εποχής είναι η αυξημένη κινητικότητα του πληθυσμού. Το φαινόμενο αυτό ερμηνεύεται ως το αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, και κυρίως της ενοποίησης τεράστιων εκτάσεων κάτω από κοινή πολιτική εξουσία και της δημιουργίας ενός ενιαίου οικονομικού χώρου, μέσα στον οποίο ήταν ελεύθερη η διακίνηση ανθρώπων, αγαθών και ιδεών. Οργανωμένες ομά-

* Από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά την κυρία Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις και υποδείξεις.

δες ή μεμονωμένα άτομα, όπως μέλη πρεσβειών, μισθοφόροι, καλλιτέχνες, ηθοποιοί, επαγγελματίες, τεχνίτες, μουσικοί, δάσκαλοι, φιλόσοφοι, αθλητές, έμποροι βρίσκονταν σε διαρκή κίνηση, μεταφέροντας από τόπο σε τόπο αγαθά και πολιτισμικά στοιχεία¹.

Οι Κρήτες ακολούθησαν το μεταναστευτικό ρεύμα της εποχής. Όπως προκύπτει από πολυάριθμες μαρτυρίες, φιλολογικές, επιγραφικές και παπυρικές πηγές, ο αριθμός των Κρητών, που απασχολούνταν ως μισθοφόροι στους στρατούς των μεγάλων ελληνιστικών βασιλείων, αλλά και άλλων μικρών και μεγάλων δυνάμεων, ήταν αξιοσημείωτα υψηλός². Η αθρόα μετεγκατάσταση Κρητών σε περιοχές εκτός Κρήτης προκύπτει και από σημαντικό αριθμό μαρτυριών για την τέλεση μεικτών γάμων, όπου ο ένας εκ των δύο συζύγων είχε κρητική καταγωγή, αλλά και επιτύμβιων επιγραφών με ονόματα γυναικών από την Κρήτη³.

Στα αίτια εκπατρισμού των Κρητών κατά την ελληνιστική εποχή, πέραν όλων των προαναφερόμενων παραγόντων, έρχονται να προστεθούν η δημογραφική αύξηση, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που είχαν σωρευτεί στις κοινωνίες των κρητικών πόλεων, ενδοκρητικές συγκρούσεις και ανταγωνισμοί, η πολεμική παιδεία των Κρητών και τα ιδανικά της αριστοκρατικής κοινωνίας⁴. Στους παράγοντες εκπατρισμού θα πρέπει προσέτι να υπολογίσει κανείς και τις ακούσιες μετακινήσεις που συνέβαιναν πολύ συχνά σε περιόδους πολεμικών συγκρούσεων και εμφυλίων συρράξεων, οπότε στις υπάρχουσες εσωτερικές αιτίες φυγής προστίθενται και οι εξωτερικές προκλήσεις.

Στην Αίγυπτο ειδικότερα, η ύπαρξη ικανού αριθμού Κρητών μισθοφόρων συναρτάται με την πολιτική των Πτολεμαίων να διατηρήσουν τον έλεγχο των κτήσεων και των περιοχών που βρίσκονταν στη σφαίρα επιρροής τους, έξω από την Αίγυπτο, όπως ήταν η περιοχή της Κοίλης Συρίας, της Κύπρου, των ακτών της Μικράς Ασίας και των νησιών του Αι-

1. Για τις γενικότερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί κατά την ελληνιστική εποχή βλ. Rostovtseff 1941, Walbank 1993, Gehrke 2000, Will 2003, Heinen 2003.

2. Βλ. σχετικά Launey 1987, 248 κ.ε., 1152-1160 (και Nachträgen Launey 1987, II, xii-xiii). Βλ. επίσης Willetts 1955, 241 κ.ε., και κυρίως 246 σημ. 7, Petropoulou 1985, 15-34 και 204 Anhang Nr. 8, Chaniotis 1996, 25 κ.ε., Chaniotis 2002, 99-113, Chaniotis 2004, 481-500, Chaniotis 2005, 78 κ.ε., La'da 2002, 128-134, Chaniotis 2006, 98-103 (non vidi).

3. Chaniotis 1996, 26, 27 με σημ. 117 και 118, Chaniotis 2002, 110 – 112, Chaniotis 2004, 487-488, Chaniotis 2005, 104-106, 251. Σχετικά με τους μεικτούς γάμους στην ελληνιστική Αίγυπτο βλ. επίσης Βελισσαροπούλου 1981, 32-36, Méléze-Modrzejewski 1984, 353-376.

4. Chaniotis 1996, 18 κ.ε., Chaniotis 1999, 182-6, 210-211, Chaniotis 2005, σ. 80 κ.ε., κυρίως 81, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

γαίου, αλλά και να αποτρέψουν τυχόν επιθέσεις εναντίον της Αιγύπτου⁵. Προς το σκοπό αυτό ενθάρρυναν την προσέλευση ξένων μισθοφόρων, αποβλέποντας στο να δημιουργήσουν μια δεξαμενή στρατεύσιμων ανδρών στην ίδια τους τη χώρα από την οποία μπορούσαν να αντλούν δυνάμεις σε περίπτωση κινητοποιήσεως⁶. Οι πλούσιες μαρτυρίες που διαθέτουμε δείχνουν με σαφήνεια τη μεγάλη εισροή ξένων από διάφορες εθνότητες στην Αίγυπτο, κυρίως κατά τα πρώτα πενήντα χρόνια της πτολεμαϊκής κυριαρχίας⁷.

Από τις σχετικές μαρτυρίες θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας σε μία παπυρική πηγή, από την οποία προκύπτει ότι στην ελληνιστική Αίγυπτο δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για μόνιμη μαζική εγκατάσταση Κρητών αποίκων, οι οποίοι ήταν κατά κύριο λόγο στρατιώτες που υπηρετούσαν ως μισθοφόροι στον στρατό των Πτολεμαίων. Πρόκειται για πάπυρο από την περιοχή Φαγιούμ της Αιγύπτου, στον οποίο γίνεται αναφορά στο πολίτευμα των Κρητών [P. Tebt. 32=Mitteis – Wilcken 1912, I (2): no. 448 (145 π. Χ.;)]:

- Ἀρίστιππος Εὐμήλωι χαίρειν. τῆς παρὰ Π[α]γκράτ[ους] [τοῦ πρὸς τῇ] συντάξει τῶν κατοίκων ἱππέων γεγραμμένης ἡμῖν [ἐπιστ]ῆ[ο]λῆς [ὑπό]κειται σοι τ[ὸ] ἀντίγραφ[ον, στοχάσαι οὖν ὅπως μὴ παρην[ο]χλήσ[ῃς] [τὸν Ἀσ]κληπιάδην εἰς τὰς ἐφοδικὰς λειτουργίας, ἔρρωσο. (ἔτους) [λ]ζ Παῦνι [..]
- 5 [Παγ]κράτης Ἀριστίππῳ χαίρειν. ἥς γε[γράφ]αμ[ε]ν ἐπιστολῆς [.....]ι τῷ [βα]σιλικῷ γραμμ[α]τεῖ τὸ ἀντίγραφ[ο]ν ὑπο[τετά]χα[μεν] [ὅπως εἰ]δῆ[ις]. (ἔτους) λς Φαμενώδ ..
- [.....]ι τῆς παρὰ Σώσου κ[αὶ] Ἀ[ι]γ[ύ]πτου τῶν δ[.]ι[.....]γ [.....] προ[χειρισθέντων] ὑπὸ τ[ο]ῦ πολιτεύμα[τος] τῶν Κρητῶν
- 10 [γεγραμμένης] ἡμῖν ἐπιστολῆς ὑπὲρ τῶν τ[ῶ]ι Ἀσ[κ]ληπιάδῃ ἀνηκόντων [ἀντίγραφον] ὑπόκειται [ὅ]πως εἰδῆ[ις] μετακείμενον αὐ[τὸ]ν[...]
- [καὶ] γένηται ἀ[κο]λούδως τοῖς προστεταγμένοις. [Σῶσος] καὶ Ἀ[ι]γ[ύ]πτος Παγκράτει χαίρειν. ἐπε[ὶ] προ[στέτα]κται δι' ἡμῶν [τοῖς] κατοίκους ἱππεῖς ἐφο[.].....]τῶν[.]αφ[.] .c 17]
- 15 [ἐπ]έσταλκέ μοι Ἀπολλόδωρος [τῶ]ν πρώτ[ω]ν φίλων [ὁ ἐ]πι[στ]άτης [καὶ] γραμματεὺς τῶν κατοίκων ἱππέων ἀπὸ τῶν ἐπικεχωρημένω[ν] τῷ πολιτεύματι τῶν Κρητῶν ἀνδρῶν φ Ἀσκληπιάδην Πτολεμαίου Μακεδόνα τῶν κατὰ μερίδα ἐφόδων ἐφ' ᾧ ἔχει κλη[ρον] περὶ Κερκεοσίριν [τῆς] Πολέμωνος μερίδος (ἀρουρῶν) κδ. καλῶς οὖν ποήσε[ις]

5. Για την εξωτερική πολιτική των Πτολεμαίων βλ. Walbank 1993, 137 κ.ε., Hölbl 1994, Gehrke 2000, 282 κ.ε. Για τις εξωτερικές κτήσεις της Αιγύπτου, Bagnall 1976.

6. Petropoulou 1985, 31.

7. Heichelheim 1925. Βλ. επίσης La'da 2002.

- 20 καταχωρίσας καὶ [λαβὼ]ν αὐτὸν ἐν τῇ πέμπτῃ ἱπ(παρχίαι) τῶν (ἐκατο-
νταούρων) καὶ τῶ[ι]
Ἀπολλοδώρῳ προ[σανε]νέ[γ]κας. ὑποτετάχ[α]μεν δὲ κα[ι] τὴν εἰκόνα αὐ[τοῦ]
καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ ὄνομα.
ἐστὶν δὲ ὥς (ἐτών) κθ βραχὺς μελίχρ(ως) κλαστός [.c 20]
υἱὸς Πτολεμαῖος μηνῶν πέντε [?]
On the verso
- 25 Εὐμήλωι.

II. Τα πολιτεύματα στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο

Η μαρτυρία για το κρητικό πολίτευμα δεν είναι η μοναδική που διαθέτουμε σχετικά με την ύπαρξη πολιτευμάτων στην Αίγυπτο. Από επιγραφικές πηγές και παπυρικές μαρτυρίες συνάγεται ότι στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο οι Έλληνες και οι άλλοι ξένοι κάτοικοι, παράλληλα με τη χρησιμοποίηση ενός εθνικού, σχημάτιζαν πολιτεύματα, είδος σωματείων με εθνικές βάσεις. Από αυτά γνωρίζουμε, εκτός από το πολίτευμα των Κρητών, έξι ακόμη πολιτεύματα: το βοιωτικό⁸, το φρυγικό⁹, της Κιλικίας¹⁰, της Λυκίας¹¹, των Ιδουμαίων¹², το ιουδαϊκό¹³(;).

Για το ακριβές περιεχόμενο του όρου πολίτευμα στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της πτολεμαϊκής Αιγύπτου έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις στο πλαίσιο σχετικών μελετών¹⁴. Ο Kasher, στη μελέτη του για το καθεστώς των Ιουδαίων στην Αίγυπτο, χαρακτηρίζει τα πολιτεύματα ως «independent politically units, civil or military, mainly of the polis or politeuma type» και επισημαίνει ότι «legally and politically the members of these units were considered citizens (πολίται), and as such enjoyed some juridical independence that amounted to the right “to live according to ancestral laws”»¹⁵. Στο σημείο αυτό ο

8. SB 2.6664=SEG 2.871 (163-145 π. Χ.).

9. SB 5.7875=OGIS 658 (3^{ος} ή 2^{ος} αι. π. Χ.).

10. SB 4.7270=SEG 8.573 (3^{ος} ή 2^{ος} αι. π. Χ.).

11. SB 3.6025=SEG 2.848=SB 5.8757 (improved text) (120 μ. Χ.).

12. OGIS 737=SB 5.8929 (112-111 π. Χ.).

13. Βλ. σχετικά Ziebarth 1952, 1401-1402, Tcherikover - Fuks 1957, 6 κ.ε., Βελισσαροπούλου 1981, 21, 26 κ.ε., Zuckerman 1985-1988, 171-185, Lüderitz 1994, 204 κ.ε. (αναφορά σε πηγές και βιβλιογραφία), Kuhs 1996 (κυρίως σελίδες 5-14, όπου επιχειρείται κριτική επισκόπηση των απόψεων σχετικά με τον όρο πολιτεύματα στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο), Honigman 2003, 61-102 (αναφορά σε πηγές και βιβλιογραφία).

14. Ruppel 1927, 268-312, 433-454 και Launey 1987, 1064-1084. Βλ. και Thompson Crawford 1984, 1069-1075, Zuckerman 1985-1988, 171-185, Lüderitz 1994, 183-225, Honigman 2003, 61-102.

15. Kasher 1985, 30.

Kasher ακολουθεί κατά κάποιον τρόπο την άποψη που είχε διατυπώσει αρχικά ο Perdrizet¹⁶ στη μελέτη του για το πολίτευμα των Καυνίων στη Σιδώνα¹⁷. Διακρίνοντας τον όρο πολίτευμα από τον όρο κοινόν, ο Perdrizet παρατηρεί: «Le κοινόν est une association religieuse formée d'étrangers, qui n'ont rien à voir dans les affaires de la cité, n'ayant point l'isonomie. Le πολίτευμα est formé aussi de gens de sang étranger, mais isonomes, c'est-à-dire citoyens, πολῖται¹⁸». Η άποψη ότι ο όρος πολῖται σήμαινε στις σχετικές πηγές τα μέλη ενός πολιτεύματος υιοθετήθηκε από μια κάπως πιο διαφοροποιημένη οπτική από τον Kasher, ο οποίος δέχεται ότι η συμμετοχή στο πολίτευμα αντιστοιχούσε προς τη συμμετοχή του πολίτη στην πολιτική κοινωνία, την πόλιν. Η ερμηνεία αυτή αμφισβητήθηκε από άλλους μελετητές οι οποίοι θεωρούν ότι ο όρος πολῖται στην επιγραφική μαρτυρία της Σιδώνας αναφέρεται στην κοινή ιδιότητα των ατόμων, στα οποία απευθύνεται ο χαρακτηρισμός αυτός, ως πολιτών στην πόλη καταγωγής τους, την Καύνο¹⁹. Το πρόβλημα ωστόσο της σημασίας του όρου πολῖται στη συγκεκριμένη επιγραφική μαρτυρία παραμένει ανοικτό²⁰, καθώς δεν μπορεί εύκολα να αποκλείσει κανείς το ενδεχόμενο ο όρος πολίτης, ο οποίος de jure αναφέρεται σε αυτούς που

16. Perdrizet 1899, 42-48.

17. Perdrizet 1899, 42-48=OGIS 592=Macridy 1904, 549A (πρώιμος 2^{ος} αιώνας π. Χ.): Καυνίων τὸ πολίτευμα Ἰπ[.....] καὶ Ἀπολλωνίδην Ἐρμα[γόρα], Ζήνωνα Ζήνωνος, [.....], Ἰσίδωρον Ἀδ[.....], Ἑρμώνακτα Ἀρτεμιδ[ώρου], τοὺς αὐτῶν [πο]λίτ[ας]. Βλ. σχετικά Perdrizet 1899, 42-48, Launey 1987, 1081-1084, Lüderitz 1994, 193 κ.ε., 203, Honigman 2003, 61 κ.ε.

18. Perdrizet 1899, 47.

19. Zuckerman 1985-1988, 175 σημ. 6: «Contrary to ethnic *politeumata* which we will encounter in Egypt, each of the Sidonian associations was established by soldiers from one single *polis*, and in calling the deceased τοὺς αὐτῶν πολίτας or τὸν αὐτῶν πολίτην the surviving members were evidently referring to their common citizenship of the city of origin; ...Kasher without considering this interpretation, takes the epitaph's wording for an indication that *polites* was the "legal and political" status of a member of any politeuma (p. 30) and does not hesitate to apply his conclusion to the situation in Alexandria...». Βλ. επίσης Launey 1987, 1081-1084 και Lüderitz 1994, 193 κ.ε., 202 κ.ε. Ο Lüderitz 1994, 194 ισχυρίζεται ότι ο πληθυντικός αὐτῶν και ἐαυτῶν αναφέρεται «to the communities of citizens from Caunus and Termessus...» και όχι «to the respective politeumata as institutions». Κατά συνέπεια, «the deceased were 'their fellow-citizens' (of the other citizens living in Sidon and belonging to the politeuma) and not 'its citizens' (of the politeuma)».

20. Πρβλ. τον προβληματισμό που αναπτύσσει η Honigman 2003, 93 κ.ε., σχετικά με το θέμα αυτό, με αφετηρία τις παπυρικές πηγές που μαρτυρούν την ύπαρξη πολιτεύματος των Ιουδαίων στην Ηρακλεόπολη. Πρβλ. επίσης Pucci Ben Zeev 2003, 10 κ. ε.

αποτελούν μέλη της πολιάδας κοινότητας, να χρησιμοποιείται πλέον εθιμικά για να χαρακτηρίσει τα μέλη ενός *πολιτεύματος*, που είχε οργανωθεί με πρότυπο τις δομές και την οργάνωση της πόλης κράτους²¹.

Ασκώντας κριτική στις απόψεις των Perdrizet και Kashner, ο Zuckerman αμφισβητεί την πολιτική διάσταση της έννοιας του *πολιτεύματος* στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο²². Θεωρώντας τα *πολιτεύματα* ως είδος σωματείων με εθνικές βάσεις που σχημάτιζαν οι Έλληνες και οι άλλοι ξένοι κάτοικοι της Αιγύπτου, ο Zuckerman επισημαίνει ότι οι πηγές δεν παρέχουν σαφείς ενδείξεις ότι τα *πολιτεύματα* απολάμβαναν ένα ιδιαίτερο προνομιακό καθεστώς συγκριτικά με άλλες ενώσεις ή ότι είχαν συσταθεί με βασιλική έγκριση-άδεια. Ακόμα, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι τα *πολιτεύματα* διέδεται νομική εξουσία έναντι των μελών τους ή ότι εξασφάλιζαν σε αυτά ορισμένα προνόμια ή δικαιώματα που απολάμβαναν οι πολίτες μιας τυπικής πόλης κράτους²³. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Zuckerman αποδίδει το χαρακτηρισμό των ενώσεων αυτών με τον δημοσίου δικαίου όρο *πολίτευμα* από ορισμένους μελετητές στο χώρο των ιστοριογραφικών παραδόσεων, οι οποίες δεν τεκμηριώνονται από τις πηγές²⁴.

Στη μελέτη της για το *πολίτευμα* των Ιδουμαίων στη Μέμφιδα η Thompson Crawford επανέρχεται στο θέμα των *πολιτευμάτων* στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο²⁵. Τα *πολιτεύματα*, σύμφωνα με την Thompson Crawford, ήταν ενώσεις ξένων στρατιωτών, που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση κοινής ταυτότητας στα μέλη τους, η οποία στηριζόταν στην κοινή εθνική τους προέλευση, και τους εξασφάλιζαν μέσω κοινών θρησκευτικών τελετών και λατρευτικών πρακτικών τις προϋποθέσεις για μια συνεκτική κοινωνική ζωή στο νέο χώρο εγκατάστασής τους²⁶.

Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται η ερμηνεία του *πολιτεύματος* που δίνει ο Lüderitz σε σχετική μελέτη για το χαρακτήρα των κοινοτήτων των Ιουδαίων της Διασποράς²⁷. Επιχειρώντας να δώσει απάντηση στο ερώτημα «τι είναι *πολίτευμα*», διακρίνει δύο βασικές ερμηνευτικές εκδοχές

21. Η επίδραση της πόλης – κράτους στο σχηματισμό και την οργάνωση των *πολιτευμάτων* και των ποικίλων μορφών *συσσωματώσεων* κατά την ελληνιστική εποχή είναι γεγονός αναμφισβήτητο: Βελισσαροπούλου 1981, 16.

22. Zuckerman 1985-1988, 174: «Misled by the word's other uses, scholars did not hesitate to interpret these *politeumata* as political formations. And yet this view finds no support in the sources. It turns out that the *politeumata*-associations were not all "political"».

23. Zuckerman 1985-1988, 177-178.

24. Zuckerman 1985-1988, 180 με σημ. 23, 24, 25.

25. Thompson Crawford 1984, 1069-1075.

26. Thompson Crawford 1984, 1072 κ.ε.

27. Lüderitz 1994, 183-225.

του όρου: η πρώτη θεωρεί το πολίτευμα ως τεχνικό όρο, που χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει μια ομάδα ανθρώπων που ήταν φορέας πολιτικής εξουσίας στο πλαίσιο μιας ελληνική πόλης κράτους (πολίτευμα «as a body with political power within a Greek polis»)²⁸. Σύμφωνα με τη δεύτερη ερμηνευτική άποψη ο όρος πολίτευμα αναφέρεται σε ποικίλες μορφές ομαδοποιήσεων, συλλόγους, ενώσεις, λατρευτικούς διάσους, σωματεία με εθνικές βάσεις²⁹.

Σύντομη, κριτική επισκόπηση όλων των παραπάνω απόψεων για το ακριβές περιεχόμενο του όρου πολίτευμα στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο, επιχειρεί η Honigman στη μελέτη της με τίτλο «Politeumata and Ethnicity in Ptolemaic Egypt»³⁰. Η Honigman³¹ υιοθετεί την άποψη που έχουν διατυπώσει προηγούμενοι ερευνητές σχετικά με την στρατιωτική προέλευση των πολιτευμάτων της πτολεμαϊκής Αιγύπτου –προέλευση η οποία συνυπήρχε με το στοιχείο της κοινής καταγωγής και της κοινότητας των συμφερόντων– και την τεκμηριώνει πληρέστερα προσκομίζοντας νέα στοιχεία από παπυρικές πηγές που μαρτυρούν την ύπαρξη πολιτεύματος των Ιουδαίων στην Ηρακλεόπολη κατά την εποχή του Πτολεμαίου Η' Ευεργέτου Β'³². Τα νέα αυτά στοιχεία έρχονται να ενισχύσουν την άποψη που είχε διατυπώσει αρχικά ο Launey³³, σύμφωνα με την οποία τα πολιτεύματα εμφανίστηκαν μόλις κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Πτολεμαίου του ΣΤ' του Φιλομήτορος (180-145 π.Χ.), προκειμένου να διευκολύνουν την προσαρμογή των ξένων μισθοφόρων στις νέες συνθήκες ζωής³⁴. Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Αιγύπτου, τα στρατιωτικά πολιτεύματα έπαυσαν να υπάρχουν, αν και ο όρος επιβίωσε ως προσδιοριστικός όρος ενώσεων με θρησκευτικό κατά κύριο λόγο χαρακτήρα³⁵.

Η μαρτυρία για το κρητικό πολίτευμα ειδικότερα, που αποτελεί θέμα

28. Lüderitz 1994, 185-188.

29. Lüderitz 1994, 189-204. Ο Lüderitz (1994, 189) κάνει διάκριση μεταξύ «festival associations of women, a cult society, a club of soldiers, associations of citizens from the same city living abroad, and ethnic communities».

30. Honigman 2003, 61-102.

31. Η Honigman 2003, 62 κ. ε. ακολουθεί τις απόψεις που έχουν διατυπώσει, κατά κύριο λόγο, οι Zuckerman 1985-1988, 175-178 και Thompson Crawford 1984, 1069-1075, και σε μικρότερο βαθμό οι Launey 1987, 1064-1084 και Lüderitz 1994, 183-225.

32. Cowey – Maresch 2001. Οι σχετικές παπυρικές πηγές παρέχουν πληροφορίες αναφορικά με τις διοικητικές και δικαστικές αρμοδιότητες των πολιταρχών και των αρχόντων του πολιτεύματος των Ιουδαίων στην Ηρακλεόπολη επί της βασιλείας του Πτολεμαίου Η' του Ευεργέτου Β'. Βλ. σχετικά Honigman 2003.

33. Launey 1987, 1077.

34. Honigman 2003, 67 με σημ. 26.

35. Honigman 2003, 67 με σημ. 27.

εξέτασης της παρούσης μελέτης, συνάδει με την άποψη περί του στρατιωτικού χαρακτήρα των πολιτευμάτων, δεδομένου ότι το πολίτευμα των Κρητών συνδέεται με το στρατιωτικό σώμα των κατοίκων *ίππέων* που στάθμευε στην περιοχή της Αρσινόης, στο χωριό που είναι γνωστό με το όνομα *Κερκεοσίρις*.

III. Το πολίτευμα των Κρητών

Η υπό συζήτηση παπυρική μαρτυρία πραγματεύεται τη μετακίνηση του Ασκληπιάδη του Μακεδόνα, γιου του Πτολεμαίου, από το σώμα των *κατά μερίδα ἐφόδων* στο σώμα των *κατοίκων ίππέων*. Η διαδικασία της μετακίνησης είναι περίπλοκη και δύσκολα μπορεί κανείς να την ανασυνθέσει με ακρίβεια, δεδομένου ότι σημαντικός αριθμός λεπτομερειών μας διαφεύγει εξαιτίας της αποσπασματικής μορφής της σχετικής πηγής.

Ο Αρίστιππος, τοπογραμματούχος, σύμφωνα με τους εκδότες της πηγής, απευθύνει επιστολή στον Εύμελο, κωμογραμματέα της Κερκεοσίρης, με την επισήμανση ότι δεν θα πρέπει στο εξής να επιφορτίζει τον Ασκληπιάδη με *τάς ἐφοδικὰς λειτουργίας*³⁶. Στην επιστολή του ο Αρίστιππος παραθέτει το κείμενο επιστολής που είχε λάβει από τον Παγκράτη, υπεύθυνο για την παραχώρηση γης στους *κατοίκους ίππεις* (*ὁ πρὸς τῇ συντάξει τῶν κατοίκων ίππέων*). Ο Παγκράτης, διαβιβάζει κατ' ουσίαν στον Αρίστιππο αντίγραφο της επιστολής, που ο ίδιος, στο πλαίσιο των καθηκόντων του, είχε αποστείλει στο βασιλικό γραμματέα, επισυνάπτοντας σε αυτήν αντίγραφο μιας ακόμη επιστολής, που του είχαν απευθύνει ο Σώσος και ο Αίγυπτος, αξιωματούχοι εκλεγμένοι από το πολίτευμα των Κρητών³⁷. Οι αξιωματούχοι του κρητικού πολιτεύματος με τη συγκεκριμένη επιστολή ζητούν από τον Παγκράτη την ένταξη του Ασκληπιάδη, τον οποίο είχε παραπέμψει σε αυτούς ο Απολλόδωρος, επιστάτης και γραμματεὺς τῶν κατοίκων ίππέων, στο σώμα των *κατοίκων ίππέων*, και συγκεκριμένα στην πέμπτη ιππαρχία των *ἐκατονταρούρων*. Στην ίδια επιστολή αναφέρεται ότι ο Ασκληπιάδης έχει στην κατοχή του κλήρο γης έκτασης είκοσι τεσσάρων αρουρών³⁸ στη μερίδα του

36. P. Tebt. 32=Mitteis – Wilcken 1912, I (2): no. 448, στ. 3-4: *στοχάσαι οὖν ὅπως μὴ παρεν[ο]χλήσ[ης] | [τὸν Ἀσ]κληπιάδην εἰς τὰς ἐφοδικὰς λειτουργίας*. Για το σώμα των *ἐφόδων* στην ελληνιστική Αίγυπτο και τα καθήκοντά τους βλ. Grenfell – Hunt – Smyly 1902 (ad P. Tebt. 32) και Clarysse – Thompson 2006, 167 κ.ε.

37. P. Tebt. 32=Mitteis – Wilcken 1912, I (2): no. 448, στ. 9: *[προ]χειρισθέντων ὑπὸ τοῦ πολιτεύματος τῶν Κρητῶν*.

38. P. Tebt. 32=Mitteis – Wilcken 1912, I (2): no. 448, στ. 18-19: *ἐφ' ᾧ ἔχει κλή[ρον] | περὶ Κερκεοσίριν [τῆς] Πολέμωνος μερίδος (ἀρουρῶν) κδ*. Βλ. σχετικά

Πολέμωνος³⁹ και παρατίθεται περιγραφή των φυσικών του χαρακτηριστικών⁴⁰.

Έχει υποστηριχθεί, με βάση τις χρονολογικές ενδείξεις της παπυρικής πηγής, ότι η μετακίνηση του Ασκληπιάδη από το σώμα των κατά μερίδα ἐφόδων στο σώμα των κατοίκων ἰππέων, η οποία προκάλεσε και την ανταλλαγή των ανωτέρω επιστολών⁴¹, τοποθετείται χρονικά, γύρω στο 145 π. Χ., επί της βασιλείας του Πτολεμαίου του ΣΤ΄ του Φιλομήτορος, και συνδέεται με την ανάγκη για κινητοποίηση εφεδρικών στρατευμάτων⁴², εξαιτίας των επιχειρήσεων που ο βασιλιάς διεξήγαγε στη Συρία, με απώτερο σκοπό την ένταξη της Συρίας στη σφαίρα της πολιτικής του⁴³. Η άποψη αυτή ωστόσο δεν είναι εύκολο να επιβεβαιωθεί, καθώς δεν υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες για την περαιτέρω δράση του Ασκληπιάδη, μετά τη μετακίνησή του στο σώμα των κατοίκων ἰππέων. Είναι λογικό να σκεφθεί κανείς ότι ο θάνατος του Πτολεμαίου του ΣΤ΄ του Φιλομήτορος το 146 π. Χ. κατά τη διάρκεια ενός κατά τα άλλα

Grenfell – Hunt – Smyly 1902 (ad P. Tebt. 32), 126-127: «ἔχει: the possession of 24 arourae at Kerkeosiris by Asklepiades seems to have been a condition of his promotion to the rank of catocus. 24 arourae was the ordinary allowance of an ephodus at the village.... but though he was enrolled among the ἑκατοντάρουροι (l. 20), Asklepiades' κλῆρος at Kerkeosiris remained 24 arourae....». Πρβλ. Heichelheim 1925, 9 σημ. 4: «...Wilcken scheint Chr. I 448 Einl. ἐφ' ᾧ ἔχει mit "unter der Voraussetzung, daß er...erhält" übersetzen zu wollen. Dann wäre aber m. E. ἐφ' ᾧ σchein zu erwarten». Πρβλ. επίσης Launey 1987, 1070: «Il semble que la promotion d' Asklepiadès au rang de cavalier catèque hékatontaroure n' ait pas entraîné, même ultérieurement, l' octroi d' une tenure correspondante, puisqu' à plus de 50 ans il continue à conserver de lot de 24 aroures que lui avait assuré sa fonction d' éphode». Για την έκταση του κλήρου γης των ἐφόδων βλ. και Clarysse – Thompson 2006, 177: «the standard ephodikos klēros stood at 24 arouras». Για την έκταση του κλήρου γης των κατοίκων ἰππέων βλ. και Kramer 1991, 79 κ. ε.

39. Για τον όρο μερίς βλ. Clarysse – Thompson 2006, 5, 116-117.

40. Πρβλ. Thompson 2001, 304 κ.ε.: «From around the mid-third century B.C. the record of an official ruling requires and lays down a standardized Greek form of description to be used in legal contracts...» και 305 (με σημ. 19): «A detailed personal description was required by the state of which *patris* (origin) formed a standard part. In civil descriptions, besides this *patris* (what we might call an "ethnic" description), an occupational category (*genos*) took the place of what for military men was the grade or *tagma* required...Yet further details might be added; a physical description was often appended – a sort of identity card with photo attached, Ptolemaic-style. We may compare, perhaps, the peasant passes of nineteenth-century Egypt, which included color, age, and an individual description».

41. Για τη σημασία των επιστολών κατά την ελληνιστική εποχή ως μέσου ελέγχου και παρουσίασης των ξένων βλ. Chaniotis 2004, 493 με σημ. 44.

42. Heichelheim 1925, 10-11. Πρβλ. Launey 1987, 1069-1070.

43. Βλ. σχετικά Gehrke 2000, 187 και Hölbl 1994, 157-171, κυρίως 169-171.

νικηφόρου αγώνα εναντίον του Αλεξάνδρου Βάλα, διεκδικητή του σελευκιδικού θρόνου, κατέστησε πλέον περιττή την περαιτέρω αξιοποίηση των εφεδρικών δυνάμεων στις οποίες είχε ενταχθεί και ο Ασκληπιάδης⁴⁴.

IV. Ο χαρακτήρας του πολιτεύματος

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα της εισήγησής μας παρουσιάζει η ανάμειξη στην υπό εξέταση παπυρική μαρτυρία διαφόρων εθνοτήτων, στην προκειμένη περίπτωση Κρητών και Μακεδόνων, η οποία δημιουργήσε περαιτέρω προβληματισμό σχετικά με την ταυτότητα του κρητικού πολιτεύματος και οδήγησε στη διατύπωση της άποψης περί ψευδο-εθνικού χαρακτήρα του πολιτεύματος των Κρητών⁴⁵. Υπάρχουν, ωστόσο, αρκετά στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της αποδοχής του εθνικού χαρακτήρα των πολιτευμάτων στην ελληνιστική Αίγυπτο. Στα στοιχεία αυτά συγκαταλέγονται, πέρα από τα εθνικά και τα ονόματα των μελών των διαφόρων πολιτευμάτων, οι καθιερωμένες λατρείες που ενίσχυαν τους δεσμούς συνοχής των μελών τους⁴⁶.

Από παπυρικές μαρτυρίες του 3ου αιώνας π. Χ. συνάγεται ότι η χρησιμοποίηση ενός εθνικού αποσκοπούσε στον επίσημο προσδιορισμό της ταυτότητας ενός ατόμου σε δημόσια έγγραφα⁴⁷. Κατά κανόνα, οι Έλληνες που δεν είχαν την ιδιότητα του πολίτη μιας από τις τρεις ελληνικές πόλεις της Αιγύπτου χρησιμοποιούσαν εθνικά προερχόμενα από ονόματα ελληνικών πόλεων –όπως, για παράδειγμα, *Αθηναῖος*, *Κορίνθιος*, *Μιλήσιος*, *Κυρηναῖος*, ή ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών, όπως, για παράδειγμα, *Μακεδών*, *Κρής*, *Αρκάς* ή *Πέρσης*⁴⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αλλαγή ονόματος ή εθνικού των κατοίκων της Αιγύπτου ρυθμιζόταν από ειδικές διατάξεις⁴⁹. Βασιλικό διάταγμα τιμωρεί με την ποινή του θανάτου τους κατώτερους αξιωματούχους που μεταβάλλουν

44. Heichelheim 1925, 10-11.

45. Πρβλ. Heichelheim 1925, 13 κ. ε. Την άποψη αυτή ωστόσο έχει ανασκευάσει με επιχειρήματα ο Launey 1987, 1064-1066, κυρίως 1068-1072.

46. Zuckerman 1985-1988, 177 με σημ. 14, Honigman 2003, 66 με σημ. 23, 67.

47. P. Hamb. 2 168.5-10: ...οἱ μὲν στρατιῶται ἀπογραφέσθωσαν τὰ τε ὀνόματα [αὐτῶν καὶ τὰς πατρίδας καὶ ἐξ ὧν ἂν ταγμάτων ὦσιν | καὶ ἃς ἂν ἔχωσιν ἐπιφορὰς· οἱ δὲ πολῖται τοὺς τε πατέρας] | [καὶ το]ύς δῆμους, ἂν δὲ καὶ ἐν τῷ στρατιωτικῷ ὦσιν | [καὶ] τὰ τ[ά]γματα καὶ τὰς ἐπιφορὰς· οἱ δ' ἄλλοι τοὺς | πατέρας] καὶ τὰς πατρίδας καὶ ἐν ᾧ ἂν γένει ὦσιν. Βλ. σχετικά Uebel 1968, 11-14, Thompson 2001, 304 κ. ε.

48. Thompson 2001, 306.

49. BGU 6, 1213.3 (3^{ος} αἰώνας π. Χ.). Βλ. σχετικά Heichelheim 1925, 8 με σημ. 2, Βελισσαροπούλου 1981, 26 με σημ. 7, Thompson 2001, 304 κ. ε.

αυθαίρετα τα ονόματα ή την πατρίδα ενός υπηκόου των Πτολεμαίων⁵⁰, γεγονός που καταδεικνύει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της πολιτείας στο θέμα αυτό.

Ωστόσο, όπως επισημαίνουν σύγχρονοι ερευνητές με την πάροδο του χρόνου, όταν το μεταναστευτικό ρεύμα των Μακεδόνων και των άλλων Ελλήνων μεταναστών είχε πλέον στερέψει, τα εθνικά ή άλλοι όροι που χρησιμοποιούνταν για να δηλώσουν εθνικό προσδιορισμό, όπως τα εθνικά *Μακεδών* ή *Έλλην*, δεν αναφέρονταν πλέον σε μια πραγματική καταγωγή και κατέληξαν να γίνουν απλός τύπος, χωρίς κανένα πραγματικό ή νομικό αντίκρισμα⁵¹. Από ένα σημείο και μετά εξυπηρετούσαν, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι μελετητές, ανάγκες διοικητικής καθαρά φύσεως⁵². Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται και στη σύνδεση του στρατεύματος. Στο αρχικό στάδιο της διαμόρφωσής του ο πτολεμαϊκός στρατός είχε οργανωθεί σε χωριστές μονάδες, οι οποίες όπως προκύπτει από τις ονομασίες τους ήταν ομάδες στρατιωτών με κοινή εθνική προέλευση⁵³. Με την πάροδο του χρόνου ωστόσο μερικά εθνικά συνδέθηκαν με μια στρατιωτική μονάδα, η οποία περιελάμβανε στρατιώτες διαφόρων εθνοτήτων, και χρησιμοποιήθηκαν ως τεχνικοί όροι στη στρατιωτική γλώσσα, για να περιγράψουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των στρατιωτικών μονάδων, σε ό,τι αφορά κυρίως τη στρατιωτική τακτική που ακολουθούσαν ή το είδος των όπλων που χρησιμοποιούσαν⁵⁴. Κάτω από αυτή την οπτική, οι εκδότες της παπυρικής πηγής διατυπώνουν την άποψη ότι ο Ασκληπιάδης ο Μακεδών, ο οποίος προσαρτάται στο πολίτευμα των Κρητών⁵⁵, «...as *ἔφοδος* was a "Macedonian", ...on becoming a *κάτοικος ἰππεύς* assumed the nationality of a Cretan»⁵⁶.

50. BGU 6. 1250 (2^{ος} αιώνας π. Χ.). Βλ. σχετικά Heichelheim 1925, 12 με σημ. 7, Goudriaan 1988, 15-16, Βελισσαροπούλου 1981, 26 με σημ. 8.

51. Oates 1963, 68, Modrzejewski 1966, 148, Βελισσαροπούλου 1981, 26 με σημ. 6, Kramer 1991, 69.

52. Η μεταβλητότητα των εθνικών προσδιοριστικών συναρτάται, σύμφωνα με την άποψη αυτή, με την προσπάθεια να προσδιοριστεί στις πηγές η ταυτότητα στρατιωτών που μετακινούνταν από τη μια στρατιωτική μονάδα στην άλλη: Heichelheim 1925, 12, Kasher 1985, 36-37, Goudriaan 1988, 14 κ.ε., 15 σημ. 5: «...Joining the army could entail a change of one's *Heimatsvermerk*...», Kramer 1991, 69.

53. Thompson 2001, 306.

54. Lesquier 1911, 88 κ.ε., 296 κ.ε., Kasher 1985, 36-37, Launey 1987, 321, 330, 360 κ.ε., Goudriaan 1988, 15, Thompson 2001, 306.

55. P. Tebt. 32=Mitteis – Wilcken 1912, 1 (2): no. 448 στ. 16-18: ἀπὸ τῶν ἐπικεχωρημένω[ν] τῷ πολίτευματι τῶν Κρητῶν ἀνδρῶν φ' Ασκληπιάδην Πτολεμαίου Μακεδόνα τῶν κατὰ μερίδων ἐφόδων...

56. P. Tebt. 32 edd. Grenfell – Hunt – Smyly 1902, 126. Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνται και οι απόψεις των Heichelheim 1925, 11 κ.ε., Goudriaan 1988, 15 με σημ. 5, Thompson 2001, 318 με σημ. 23.

Δεν υπάρχουν, ωστόσο, ενδείξεις ότι η ένταξη του Ασκληπιάδη στο *πολίτευμα* των Κρητών συνοδεύτηκε από αλλαγή του εθνικού προσδιοριστικού, και, κατ' επέκταση, της ιθαγένειάς του⁵⁷. Εξάλλου, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη χρονική περίοδο στην οποία τοποθετείται η διαμόρφωση στον πτολεμαϊκό στρατό μονάδων από στρατιώτες με διαφορετική εθνική καταγωγή⁵⁸. Θα πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η μόνη άμεση μαρτυρία που έχουμε από την πτολεμαϊκή περίοδο για ένωση στρατιωτών χωρίς αναφορά στην καταγωγή τους αφορά το *πολίτευμα* τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ φερομένων στρατιωτῶν, που δεν έχει εθνικό χαρακτήρα αλλά στρατιωτικό⁵⁹. Αν και οι εθνικές βάσεις του κρητικού *πολιτεύματος* δεν θα πρέπει να αμφισβητούνται, καθώς τον κύριο πυρήνα του *πολιτεύματος* αποτελούσαν, από ό, τι φαίνεται, Κρήτες μισθοφόροι, και μάλιστα τοξότες⁶⁰, ελαφρά και ευκίνητη δύναμη, προβληματισμό εξακολουθεί να προκαλεί ο προσδιοριστικός όρος οἱ ἐπικεχωρημένοι τῷ πολιτεύματι τῶν Κρητῶν, στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Ασκληπιάδης ο Μακεδών. Το ερώτημα αυτό δεν είναι εύκολο να απαντηθεί, δεδομένου ότι, λόγω της αποσπασματικής μορφής της μοναδικής πηγής για το κρητικό *πολίτευμα*, αρκετά ζητήματα εξακολουθούν να παραμένουν δυσδιάκριτα.

V. Τα μέλη του *πολιτεύματος*

Έτσι, δεν είναι εύκολο να διακρίνει κανείς εάν το *πολίτευμα* περιελάμβανε αποκλειστικά και μόνο στρατιώτες όλων των κατηγοριών, τακτικούς και μισθοφόρους, ή και ιδιώτες με κοινή εθνική καταγωγή. Εάν δεχθεί κανείς ότι ο χαρακτήρας του *πολιτεύματος* ήταν καθαρά στρατιωτικός, τότε εξακολουθεί να παραμένει θέμα προς διερεύνηση η σχέση μεταξύ του *πολιτεύματος* των Κρητών της παπυρικής μαρτυρίας από το Φαγιούμ και του *κοινοῦ* των Κρητῶν, τα μέλη του οποίου υπηρετούσαν ως μισθο-

57. Launey 1987, 1071, 1072, Honigman 2003, 67 με σημ. 24. Βλ. επίσης La'da 2002, 172.

58. Πρβλ. Zuckerman 1985-1988, 177: «It is well known, however, that towards the end of the Ptolemaic rule the ethnic composition of army units became mixed. One of the latest *politeumata* from the period before the Roman conquest seems to reflect this process of assimilation...». Βλ. και Honigman 2003, 66-67 με σημ. 24.

59. SB 8.9812=SEG XX 499 (112/1 ή 76/5 π.Χ.). Βλ. σχετικά Zuckerman 1985-1988, 177, Βελισσαροπούλου 1981, 28, Lüderitz 1994, 192-193, Honigman 2003, 66, 67 με σημ. 24.

60. Petropoulou 1985, 31 με σημ. 64. Οι Κρήτες μισθοφόροι ήταν κυρίως τοξότες και η ζήτησή τους ήταν μεγάλη, καθώς φημίζονταν ως η καλύτερη στρατιωτική δύναμη της εποχής. Για την υπηρεσία τους ως μισθοφόρων στους στρατούς των μεγάλων βασιλείων, αλλά και άλλων μικρών και μεγάλων δυνάμεων βλ. Van Effenterre 1968, 173-200.

φόροι στη φρουρά στην Κύπρο⁶¹. Προβληματισμό επίσης προκαλεί η σχέση των μελών του πολιτεύματος και των Κρητών της *ἐπιγονής* που εμφανίζονται σε παπυρικές πηγές⁶². Τέλος, αντικείμενο προβληματισμού εξακολουθεί να αποτελεί η νομική θέση του πολιτεύματος, αλλά και ενός εκάστου των ατόμων που το απάρτιζαν, απέναντι στην κρατική εξουσία, καθώς και η εσωτερική ζωή του πολιτεύματος.

Από το κείμενο της παπυρικής μαρτυρίας δεν καθίσταται σαφές αν το πολίτευμα περιελάμβανε και ιδιώτες μεταξύ των μελών του, και συγκεκριμένα ολόκληρη την κοινότητα των εκπατρισθέντων Κρητών που κατοικούσαν στην ίδια περιοχή⁶³. Αυτό που μπορεί να υποστηρίξει κανείς με σχετική βεβαιότητα είναι ότι στο πολίτευμα των Κρητών, σε μία

61. OGIS 153=SB I. 4225=SEG XXX 1640 (142-131 π. Χ.): Σέλευκον, τὸν σ[υ]γγενῆ τοῦ β[ασιλέως, τὸν στρατηγὸν] | καὶ ναύαρχον καὶ ἀρχιερέα, τὸ κοινὸν τῶν ὑπ' αὐτὸν | τασσομένων Κρητῶν ἀρετῆς [ἔνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς] | βασιλέα Πτολεμαῖον καὶ βασίλισσ[αν Κλεοπάτραν τὴν ἀδελφὴν] | καὶ βασίλισσαν Κλεοπάτραν τὴν γυναικα, θεοὺς Εὐεργέτας,] καὶ τὰ τέκνα καὶ τῆς εἰς τὸ κοινὸν εὐεργεσίας] καὶ OGIS 108 (172-146 π. Χ.): Δίκτυ[ν, τὸν στρατηγὸν τῶν ἐν Κύπρῳ τασσομένων] | Κρητῶ[ν, ἡ πόλις τῶν Σαλαμινίων, ἀρετῆς ἔνεκα, ἥς] | διατε[λεῖ ἔχων εἰς τὸν βασιλέα Πτολεμαῖον καὶ τὴν] | βασίλ[ισσαν Κλεοπάτραν, θεοὺς Φιλομήτορας, καὶ] | εὐεργεσίας τῆς εἰς ἐαυτήν].

62. Για τις σχετικές μαρτυρίες βλ. Oates 1963, 31 κ.ε., La'da 2002, 133-134. Αδιευκρίνιστο παραμένει, παρά τις πολλές ερμηνευτικές προσπάθειες, το κοινωνικό και νομικό καθεστώς των ατόμων που εμφανίζονται στις πηγές με τον προσδιοριστικό όρο *Κρῆς τῆς ἐπιγονής*. Σύμφωνα με μια άποψη, ο όρος *τῆς ἐπιγονής* σε συνάρτηση με ένα εθνικό γενικότερο, εκτός από *Πέρσης*, χρησιμοποιείται για να δηλώσει τους απογόνους κληρούχων στους οποίους είχε παραχωρηθεί γη από τη βασιλική ιδιοκτησία σε αντάλλαγμα για τη στρατιωτική υπηρεσία που έπρεπε να παρασχεθεί σε περίπτωση ανάγκης. Τα άτομα αυτά, αν και δεν είχαν υπηρετήσει ακόμη τη στρατιωτική τους θητεία, προετοιμάζονταν για τα μελλοντικά στρατιωτικά τους καθήκοντα, αποτελώντας έτσι την εφεδρική δύναμη του στρατεύματος. Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο όρος *τῆς ἐπιγονής* σε συνάρτηση με ένα εθνικό αναφέρεται στους απογόνους κληρούχων, οι οποίοι ωστόσο δεν είχαν καμία σχέση με τη στρατιωτική υπηρεσία, ήταν ιδιώτες (βλ. σχετικά Lesquier 1911, 52 κ.ε., κυρίως 60 κ.ε., Tcherikover - Fuks 1957, 13, Uebel 1968, 7 κ.ε.) και μάλιστα με συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα (Oates 1963, 60 κ.ε., 116 κ.ε.). Με αφετηρία την άποψη ότι ο όρος *τῆς ἐπιγονής* αναφέρεται σε ιδιώτες, έχει διατυπωθεί μια ακόμη ενδιαφέρουσα ερμηνεία (Bingen 1978) η οποία, όπως μπορεί να αντιληφθεί κανείς από τα συμφραζόμενα στα οποία εμφανίζεται ο υπό συζήτηση όρος, προσεγγίζει περισσότερο από όλες τις άλλες το ουσιαστικό περιεχόμενό του. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο όρος *τῆς ἐπιγονής* αναφέρεται σε ομάδες μεσαζόντων, μεταξύ των κληρούχων και των ατόμων τα οποία ως μισθωτές αναλάμβαναν την καλλιέργεια της γης των κληρούχων στρατιωτών (Bingen 1978, 74-80). Ωστόσο, και αν ακόμη εκλείψει το πρόβλημα της ερμηνείας του όρου *τῆς ἐπιγονής*, εξακολουθεί να παραμένει αναπάντητο το ερώτημα αν οι *Κρήτες τῆς ἐπιγονής* αποτελούσαν μέλη του κρητικού πολιτεύματος.

63. Πρβλ. Lüderitz 1994, 200 και Honigman 2003, 68.

δεδομένη χρονική στιγμή, προσαρτώνται στρατιώτες με διαφορετική εθνική προέλευση, υπό αδιευκρίνιστο καθεστώς. Σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του καθεστώτος αυτού, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο όρος *οἱ ἐπικεχωρημένοι τῶι πολιτεύματι τῶν Κρητῶν* παραπέμπει στον όρο *συμπολιτευόμενοι*, που εμφανίζεται σε επιγραφικές πηγές της ελληνιστικής εποχής, για να προσδιορίσει τους ξένους στρατιώτες που προσαρτώνται κατά κάποιον τρόπο σε ένα *πολίτευμα*⁶⁴ ή ένα *κοινόν*⁶⁵.

Εκτός από το νομικό καθεστώς, στις πηγές δεν διευκρινίζονται επίσης οι λόγοι της προσχώρησης των πεντακοσίων ανδρών στο κρητικό *πολίτευμα*. Ενδιαφέρον παρουσιάζει σε αυτό το σημείο ο παραλληλισμός που επιχειρεί ο Launey μεταξύ των *ἐπικεχωρημένων τῶι πολιτεύματι τῶν Κρητῶν*, οι οποίοι ήταν πιθανώς μισθοφόροι που εντάχθηκαν στο *πολίτευμα* για την ενδυνάμωση της στρατιωτικής του ισχύος, και των μισθοφόρων που εγκαθίστανται σε μια πόλη, για να ενισχυθεί ο φθίνων πληθυσμός της με άτομα τα οποία ήταν γνωστά στους πολίτες της και είχαν συμβάλει στη σωτηρία της σε κρίσιμες στιγμές. Σε ορισμένες περιπτώσεις η εξέλιξη αυτή ήταν φυσικό επακόλουθο των σχέσεων που διατηρούσε κατά την ταραγμένη ελληνιστική εποχή μια ελληνική πόλη με έναν από τους ισχυρούς ελληνιστικούς μονάρχες⁶⁶. Σε κάθε περίπτωση,

64. Όπως, για παράδειγμα, στη μαρτυρία SB 2. 6664=SEG 2.871 (163-145 π. Χ.): ὑπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου[υ] | καὶ βασιλίσσης Κλεοπάτρας τῆς | ἀδελφῆς θ[ε]ῶν Φίλομητόρων κα[ί] | τῶν [τέ]κνων αὐτῶν. Δὲ βασιλεῖ | καὶ [τοῖς] ἄλλοις πατρίοις θεοῖς. | Καφισόδωρος Καφισοδώρου | Βοιώτιος ὁ ἀρχισωματοφύλαξ καὶ | στρατηγὸς τοῦ Ξοῖτου καὶ ἱερεὺς τοῦ | πολιτεύματος καὶ οἱ τούτου υἱοὶ | Μητροφάνης κ[αὶ] Π[τ]ολεμαῖος οἱ διάδοχοι | καὶ εἰσαγγελεῖ[ς] καὶ οἱ ἐπισυνηγμένοι | ἐν Ξοῖ Βοιωτοὶ [καὶ] οἱ σ[υ]μ[πο]λιτευόμενοι, ὧν τὰ ὀνόματα ἐν τῇ στήλῃ | ἀναγέγραπται. | τὸ τέμενος καὶ τὰ συγκύροντα]. Για τον όρο *συμπολιτευόμενοι* βλ. Ruppel 1927, 309 κ.ε., Thompson Crawford 1984, 1071 με σημ. 9, Launey 1987, 1066 κ.ε., Lüderitz 1994, 197 σημ. 41, 200 με σημ. 47, 202, Honigman 2003, 68 με σημ. 31.

65. Αναφέρονται ενδεικτικά οι ακόλουθες επιγραφικές μαρτυρίες: Τὸ κοινὸν τῶν ἐν τῇ νήσῳ τασσομένων Ἰώνων καὶ τῶν συνπολιτευομένων: OGIS 145=Mitford 1961, no. 84 (ὕστερος 2^{ος} αἰώνας π. Χ.). Τὸ κοινὸν τῶν ἐν Κύπρῳ τασσομένων Θρακῶν καὶ τῶν συμπολιτευομένων: OGIS 143 (περὶ το 121 π. Χ.). Για τον όρο *συμπολιτευόμενοι* σε σχέση με τα *κοινά*, βλ. Ruppel 1927, 304, 305 με σημ. 166, 167, Dittenberger 1970, 223 (commentary in OGIS 143), Thompson Crawford 1984, 1071, με σημ. 9, Launey 1987, 1080 κ.ε., Lüderitz 1994, 202 με σημ. 52.

66. Launey 1987, 1071 κ.ε. Από τα παραδείγματα τα οποία παραθέτει ο Launey αξίζει να σημειώσει κανείς εδώ την επιγραφική μαρτυρία (Syll.³ 529) από την αρχαϊκή πόλη Δύμη που αναφέρεται στην εγγραφή στον κατάλογο των πολιτών πενήντα δύο ατόμων, πιθανώς μισθοφόρων, με την αναφορά ότι οι ενδιαφερόμενοι ονομάστηκαν πολίτες για τις υπηρεσίες που πρόσφεραν στην πόλη κατά τη διάρκεια του πολέμου και τη συμβολή τους στη σωτηρία της πόλης. Η εγγραφή αυτή μπορεί να παραλληλιστεί με τη μεταγενέστερη κατά δύο χρόνια αντίστοιχη από τη Λάρισα της Θεσσαλίας (Syll.³ 543) και, ενδεχομένως, οφειλόταν όπως και εκείνη σε παρότρυνση του Φι-

η σχέση εξάρτησης μιας πόλης από τον ελληνιστικό μονάρχη είναι χρονικά οριοθετημένη και υπόκειται στις διακυμάνσεις της πολιτικής συγκυρίας. Η επιρροή των ξένων δυνάμεων εναλλασσόταν συχνά, ανάλογα με τη διεθνή συγκυρία, τα δυναστικά προβλήματα στις μοναρχίες ή τη μεταβολή των συνασπισμών⁶⁷. Σε σύγκριση με την πόλη, το πολίτευμα βρίσκεται κατά τον Launey στην ίδια θέση με την πόλη απέναντι στον ελληνιστικό μονάρχη με μόνη διαφορά ότι «le pouvoir royal n' a pas à le ménager, et que la pression de l' autorité centrale sur lui est permanente»⁶⁸.

Η συγκριτική προσέγγιση του Launey δημιουργεί περαιτέρω προβληματισμό και μας εισάγει, κατά λογική ακολουθία, στο επόμενο θέμα της έρευνάς μας, το οποίο είναι η εσωτερική οργάνωση των πολιτευμάτων της πτολεμαϊκής Αιγύπτου, η νομική τους θέση έναντι της πολιτείας και η λειτουργία τους.

VI. Το δεσμικό και νομικό πλαίσιο του πολιτεύματος

Η αφετηρία από την οποία θα ξεκινήσει κανείς την προσέγγιση του θέματος είναι ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνιστικής εποχής, η δημιουργία *συσσωματώσεων*⁶⁹. Στην ελληνιστική εποχή άτομα συνδεόμενα από κοινή καταγωγή, κοινό επάγγελμα, κοινή λατρεία σχημάτιζαν ενώσεις, συλλόγους, λατρευτικούς θιάσους, κοινά, συνόδους, που η οργάνωσή τους ακολουθούσε την οργάνωση της πόλης κράτους: ψηφίσματα, αρχές, μέλη, εισφορές, θεότητες, δικαιοδοσία⁷⁰.

Οι λόγοι για τη δημιουργία ποικίλων μορφών *συσσωματώσεων* κατά την ελληνιστική εποχή δεν είναι δύσκολο να προσδιοριστούν. Οι δεσμοί που συνέδεαν τον πολίτη με την πόλη είχαν αποδυναμωθεί. Ο τύπος του υπεύθυνου πολίτη που είχε αναδείξει η ελληνική πόλη κράτος χάνεται μέσα στην ανθρωπίνη μάζα των ελληνιστικών βασιλείων· τα άτομα από συνειδητοί πολίτες μεταβάλλονται τώρα σε ασήμαντες μονάδες που δεν

λίππου του Ε' της Μακεδονίας. Βλ. σχετικά Launey 1987, 657 κ.ε., 1071 κ.ε. και Walbank 1993, 89-91, 209-210, 232-234.

67. Launey 1987, 1071-1072.

68. Launey 1987, 1072.

69. Για τις *συσσωματώσεις* βλ. Ziebarth 1896, Poland 1909, San Nicolò 1913-1915, Παναγόπουλος 1946, Βελισσαροπούλου 1981, 26-28, Lüderitz 1994, 189 κ.ε., Kloppeborg – Wilson 1996.

70. Βελισσαροπούλου 1981, 27. Πρβλ. Seland 1996, 112: «The internal organization of the clubs and associations, especially in the Greek cities, had the polis as its structural model; they had a structured leadership and laws regulating activities, duties, and responsibilities».

έπαιζαν κανένα ρόλο στην πολιτική ζωή και δεν έδειχναν ενδιαφέρον παρά μόνο για τις ατομικές τους υποθέσεις. Από την άλλη μεριά, όπως ήδη αναφέρθηκε, η ευκολία μετακίνησης ανθρώπων και ιδεών, οι εδελούσιοι ή οι βίαιοι εκπατρισμοί ατόμων ή πληθυσμιακών ομάδων, η ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών μέσα στον ενιαίο και σχετικά ειρηνικό οικονομικό χώρο που είχε διαμορφωθεί κατά την εποχή αυτή προκάλεσαν την ανάγκη για τη διαμόρφωση νέων σχημάτων στη δέση παλαιότερων μορφών κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, του *οίκου*, των *δήμων*, των *φυλών*, της *πόλεως*⁷¹.

Ωστόσο, η πρώτη αναγνώριση υπό του θετού δικαίου του δικαϊώματος της συσσωματώσεως ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή στον *περί σωματείων* νόμο που αποδίδεται στο Σόλωνα. Με τον συγκεκριμένο νόμο αναγνωρίζεται το δικαίωμα *προς συσσωμάτωσιν* σε κοινωνικές ομάδες, κατηγορίες δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου ή ευρύτερη κατηγορία ομάδων· το δικαίωμα αυτό ωστόσο δεν έπρεπε να αντιβαίνει στους κείμενους νόμους, τους υπό της πολιτείας δηλαδή τιθέμενους τυπικούς κανόνες δικαίου (*δημόσια γράμματα*)⁷².

Τις γνώσεις μας σχετικά με την ύπαρξη *συσσωματώσεων* στο πλαίσιο της πόλης κράτους έρχεται να συμπληρώσει ο Αριστοτέλης ο οποίος υπέταξε στον όρο *κοινωνία* τις κάθε είδους ενώσεις συμπολεμιστών, συνεπαγγελματιών, ομοδρησίων, θαλασσοπόρων, συνταξιδιωτών⁷³. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε επίσης τον όρο *κοινωνία* για ομάδες τις οποίες δεν προσδιόρισε⁷⁴. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα των ενώσεων αυτών ήταν η κοινότητα του σκοπού, συνισταμένη στην προαγωγή των συμφερόντων των μελών που τις αποτελούσαν. Προβαίνοντας στη διάκριση του επιδιωκόμενου σκοπού ο Αριστοτέλης, επισημαίνει ότι, ενώ οι στόχοι στους οποίους απέβλεπε η *πόλις*, η πολιτική κοινωνία, που είναι

71. Βλ. Wilson 1996, 13 κ. ε. και Kloppenborg 1996, 18: «It might be said that voluntary associations compensated for the demise of importance of the polis by imitating civic structures».

72. Η πρώτη νομική αναφορά στο *περί σωματείων* νόμο προέρχεται από το Γάιο παραδίδει νόμο που αποδίδεται στο Σόλωνα, Πανδέκται 47, 22, 4: «...ἐὰν δὲ δῆμος ἢ φράτορες ἢ ἱερῶν ὀργίων (δῦται) ἢ ναῦται ἢ σύσσιτοι ἢ ὁμόταφοι ἢ διασῶται ἢ ἐπὶ λείαν οὐχόμενοι ἢ εἰς ἐμπορείαν, ὅ τι ἂν διαθῶνται πρὸς ἀλλήλους, κύριον εἶναι, ἐὰν μὴ ἀπαγορεύσῃ δημόσια γράμματα. Βλ. σχετικά Ziebarth 1896, 166 κ.ε., Πανταζόπουλος 1946, 26 κ.ε., Βελισσαροπούλου 1981, 27 με σημ. 15.

73. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια Ι160 α 8 κ. ε. Για το απόσπασμα του Αριστοτέλη βλ. Ziebarth 1896, 3 κ.ε., Tod 1932, 77, Πανταζόπουλος 1946, 50 κ.ε. Για το εύρος της έννοιας της λέξης *κοινωνία* στον Αριστοτέλη βλ. Hansen 1998, 88 κ.ε. Σακελλαρίου 1999, 149 κ.ε.

74. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια Ι132 b, Ι133 α 17 κ. ε.

η ανώτερη όλων και περιλαμβάνει όλες τις άλλες⁷⁵, είναι η αυτάρκεια και η ευδαιμονία (εὖ ζῆν) των πολιτών της⁷⁶, οι στόχοι των επιμέρους κοινωνιών, δηλαδή των πολλαπλών και ποικίλων μορφών πολιτικής, θρησκευτικής και κοινωνικής ομαδοποιήσεως και συντροφικότητας, είναι περιορισμένοι: *συμπορεύονται γὰρ ἐπὶ τινι συμφέροντι, καὶ ποριζόμενοι τι τῶν εἰς τὸν βίον*⁷⁷. Οι συσσωματώσεις, γενικότερα, αποτελούσαν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της δομής της πόλης, αλλά και της ζωής των πολιτών, συμβάλλοντας στη δημιουργία δεσμών αλληλεγγύης και συνοχής μεταξύ τους, την εξισορρόπηση αντιτιθέμενων συμφερόντων και την παράλληλη διατήρηση της ετερότητας της κάθε ξεχωριστής ομάδας.

Υπό αυτό το πρίσμα, θα πρέπει να εξετάσει κανείς και τα πολιτεύματα της πτολεμαϊκής Αιγύπτου. Σε ό,τι αφορά το νομοθετικό, οργανωτικό τους πλαίσιο, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η νομική φύση των πολιτευμάτων ήταν ανάλογη με εκείνη των σωματείων της αρχαϊκής και κλασικής εποχής⁷⁸. Όπως επισημαίνουν ιστορικοί του δικαίου, τα πολιτεύματα και ο ελληνικός πληθυσμός των πόλεων και της αιγυπτιακής χώρας ζούσαν κάτω από νόμους και έθιμα που απέδιδαν στους τόπους καταγωγής τους, χωρίς όμως να τους αναγνωρίζονται ουσιαστικές νομοθετικές εξουσίες, στα στενά όρια που είχε διαμορφώσει η βασιλική νομοθεσία⁷⁹.

Στο πλαίσιο της σχετικής αυτονομίας που απολάμβαναν τα πολιτεύματα της πτολεμαϊκής Αιγύπτου είχαν δικαίωμα εκλογής των διοικούντων οργάνων. Στην υπό εξέταση παπυρική μαρτυρία αναφέρονται τα ονόμα-

75. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 1160 a 28: *πᾶσαι δὴ φαίνονται αἱ κοινωναίαι μόρια τῆς πολιτικῆς εἶναι*.

76. Αριστοτέλης, Πολιτικά 1252 a 1 κ.ε., 1252 b 15 κ.ε.

77. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 1160 a 8 κ.ε.

78. Βλ. σχετικά Πανταζόπουλος 1946, 49 κ.ε. και 85 κ.ε. (όπου γίνεται λόγος περί της *αὐτονομίας* ως πηγής του αρχαίου σωματειακού δικαίου).

79. Σύμφωνα με μια άποψη που διατυπώθηκε αρχικά από τον Schubart 1910, 41-71 και υιοθετήθηκε από πολλούς γερμανούς ιστορικούς και παπυρολόγους *οι πολιτικοί νόμοι που αναφέρονται σε παπυρολογικά και επιγραφικά κείμενα αποτελούν έκφραση της νομοθετικής αυτονομίας των τριών ελληνικών πόλεων της Αιγύπτου, και, κατ'επέκταση, των πολιτευμάτων*. Κριτική στην άποψη αυτή έχει γίνει από τον Modrzejewski: Modrzejewski 1966, 125-173. Βλ. επίσης Βελισσαροπούλου 1981, 27 με σημ. 13. Πρβλ. προσέτι Tcherikover – Fuks 1957, 6 και Kasher 1985, 30 κ.ε., 32: «It must logically be concluded that their autonomy was extremely limited, for otherwise it would have been impossible to avoid judicial confusion, which indeed imperial legislation sought to prevent. Most probably the autonomy was restricted to the narrow areas where the ethnic groups differed, such as religion, matrimony, and national customs». Για το πρόβλημα των πηγών δικαίου στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο γενικότερα βλ. Modrzejewski 1966, 125-173, Wolff 1966, 67-77, Βελισσαροπούλου 1981, 66-81, Méleze-Modrzejewski 1995, 1-19, Méleze-Modrzejewski 2005, 343-354, Rupprecht 2005, 328-342.

τα των δύο εκλεγμένων αξιωματούχων του κρητικού πολιτεύματος, από τα οποία το ένα, ο *Σώσος*, είναι τυπικό κρητικό όνομα⁸⁰. Οι αξιωματούχοι του κρητικού πολιτεύματος εμφανίζονται επιφορτισμένοι με διοικητικά καθήκοντα, που αφορούν και όσους έχουν ενταχθεί συμπληρωματικά στο πολίτευμα⁸¹. Στις μαρτυρίες που αναφέρονται στα λοιπά εθνικά πολιτεύματα της πτολεμαϊκής Αιγύπτου, για τα οποία έγινε λόγος ανωτέρω, δεν απαντούν ανάλογοι αξιωματούχοι. Σε δύο μόνο περιπτώσεις γίνεται αναφορά στους ιερείς του πολιτεύματος⁸².

Η σχετική αυτονομία που απολάμβαναν τα πολιτεύματα της πτολεμαϊκής Αιγύπτου βρίσκεται στο επίκεντρο της γενικότερης συζήτησης σχετικά με τη φύση των πολιτευμάτων και έδωσε το ερέθισμα για σύγκριση των πολιτευμάτων με τα κοινά. Τα κοινά ήταν σωματεία, ενώσεις ατόμων με κοινή εθνική προέλευση, που υπηρετούσαν μαζί ως στρατιώτες στο ίδιο μέρος κάτω από τον ίδιο διοικητή⁸³. Εδώ θα αναφερθούμε μόνο στις σωζόμενες μαρτυρίες για κοινά που προέρχονται από την Κύπρο, όπου υπηρετούσαν πολλοί ξένοι στρατιώτες στο στρατό των Πτολεμαίων⁸⁴. Τα κοινά που απαντούν στην Κύπρο είχαν διαμορφωθεί κυρίως από άτομα που είχαν κοινή εθνική προέλευση με τα μέλη των πολιτευμάτων στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο, ενώ η εμφάνισή τους φαίνεται να συμπίπτει χρονικά με την ανάπτυξη των πολιτευμάτων⁸⁵.

80. Βλ. Launey 1987, 1166.

81. Πρβλ. Zuckerman 1985-1988, 177: «There is no reason to doubt the Cretan character of the *politeuma* even though its officials were put to use by the state keeping record of the military settlers of non-Cretan origin».

82. SB 2.6664 = SEG 2, 871 (163-145 π.Χ.) και SB 5.7875 = OGIS 658 (2^{ος} αι. π.Χ.). Βλ. σχετικά Lüderitz 1994, 200. Για τους άρχοντες ή πολιτάρχες του πολιτεύματος των Ιουδαίων της Ηρακλεόπολης, βλ. Honigman 2003, 62 και 94.

83. Για τα κοινά και τις ενώσεις στρατιωτών, γενικότερα, κατά την ελληνιστική εποχή βλ. San Nicolò 1913, 198-206, Thompson Crawford 1984, 1069-1075, Launey 1987, 1001-1036, Lüderitz 1994, 200-204, Chaniotis 2005, 93-96, 101 (όπου πηγές και σχετική βιβλιογραφία).

84. Το κοινόν των τασσομένων Κρητών: OGIS 153 (142-131 π. Χ.). Πρβλ. OGIS 108 (2^{ος} αιώνας π. Χ.). Το κοινόν των των εν τη νήσω τασσομένων Λυκίων: OGIS 147=Mitford 1961, no. 76 (ύστερος 2^{ος} αιώνας π. Χ.). OGIS 162=Mitford 1961, no. 80 (ύστερος 2^{ος} αιώνας π. Χ.). Mitford 1961, no. 79 και 81 (ύστερος 2^{ος} αιώνας π. Χ.). OGIS 146=Mitford 1961, no. 77 (ύστερος 2^{ος} αιώνας π. Χ.). Το κοινόν των εν τη νήσω τασσομένων Ίωνων καὶ των συνπολιτευομένων: OGIS 145=Mitford 1961, no. 84 (ύστερος 2^{ος} αιώνας π. Χ.). Το κοινόν των εν Κύπρω τασσομένων Θραϊκῶν καὶ των συμπολιτευομένων: OGIS 143 (περί το 121 π. Χ.). Το κοινόν των εν Κύπρω τασσομένων Κιλικῶν: OGIS 157=Mitford 1961, no. 83 (ύστερος 2^{ος} αιώνας π. Χ.). OGIS 148 (ύστερος 2^{ος} αιώνας π. Χ.). Mitford 1961, no. 91 (ύστερος 2^{ος} αιώνας π. Χ.). βλ. επίσης Mitford 1961, no. 71 (142-131 π. Χ.).

85. Launey 1987, 1032: «Les plus nombreuses associations ethniques désignées

Στο πλαίσιο της εσωτερικής τους λειτουργίας τα κοινά έχουν συνδεθεί με την έκδοση τιμητικών ψηφισμάτων για αξιωματούχους και πλήθος αφιερωματικών επιγραφών από στρατιώτες που υπηρετούσαν μαζί και αντιμετώπιζαν τους ίδιους κινδύνους⁸⁶. Έτσι, για παράδειγμα, τὸ κοινὸν τῶν Κρητῶν, και συγκεκριμένα των Κρητῶν μισθοφόρων που υπηρετούσαν στην περιοχή της Σαλαμίνας της Κύπρου, τιμά περί το 143/2 π.Χ. τον Σέλευκο, τον συγγενή του βασιλιά Πτολεμαίου Η' Ευεργέτου Β', στρατηγό, ναύαρχο και αρχιερέα και κυβερνήτη του νησιού για τις ευεργεσίες του προς αυτό, το κοινόν⁸⁷. Ανάλογες μαρτυρίες σώζονται από τὸ κοινὸν τῶν ἐν τῇ νήσῳ τασσομένων Κιλικίων⁸⁸ και από τὸ κοινὸν τῶν ἐν τῇ νήσῳ τασσομένων Λυκίων⁸⁹. Εξ ὧν μπορεί να αντιληφθεί κανείς, οι ενώσεις αυτές διαμόρφωναν το κατάλληλο κοινωνικό πλαίσιο για τα μέλη τους στην ξένη γη, εντός του οποίου μπορούσαν να εκπληρώσουν τις δρασκευτικές τους υποχρεώσεις⁹⁰, απονέμοντας τιμές στους θεούς του τόπου καταγωγής τους ή του τόπου εγκατάστασής τους. Παράλληλα ή-

sous le nom de *koina*, et non de *politeumata*, se recontrent dans l'île de Chypre; ils sont peut-être issus, par éclatement, du *koinon* plus ancien qui groupait toutes les forces militaires de l'île. Ils datent tous de la deuxième moitié du IIe siècle». Πρβλ. Mitford 1961, no. 76, p. 29: «...The military κοινὰ are confined to the reign of Euergetes II and to the outset of his successor's». Για την οργάνωση των μισθοφορικών στρατευμάτων που υπηρετούσαν στο στρατό των Πτολεμαίων στην Κύπρο και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκαν τα κοινά βλ. Bagnall 1976, 49 κ.ε.

86. Chaniotis 2005, 94, Wilson 1996, 14: «The reasons why people found associations attractive were doubtless many, but we should never underestimate the basic and instinctive desire of most people to socialize with those with whom they share things in common – devotion to a deity, a trade, or skill, a similar background, or even just a love of eating and drinking in good company».

87. OGIS 153 = SB I. 4225 = SEG XXX 1640, (142-131 π. Χ.). Πρβλ. OGIS 108 (172-146 π. Χ.).

88. OGIS 148 (114-107 π. Χ.). Πρβλ. OGIS 157 = Mitford 1961, no. 83 (123-118 π.Χ.).

89. OGIS 146.

90. Δεδομένου ότι η δρασκεία διαπερνούσε εις βάθος όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της πόλεως, η πλειονότητα των ανθρωπίνων πράξεων και μάλιστα όλων των ομαδικών πράξεων της κοινότητας των πολιτών είχαν δρασκευτική διάσταση. βλ. σχετικά Bruit Zaidman – Schmitt Pantel 2004, 11 κ. ε. Υπό αυτήν την έννοια, δεν είναι τυχαίο ότι και οι συσσωματώσεις διατηρούν, όχι απλά από λόγους παράδοσης, ένα τέτοιο χαρακτήρα και έχουν δρασκευτική βάση. Πρβλ. Thompson Crawford 1984, 1074: «These *koina* and the *politeumata* of Egypt gave identity to an ethnic military group tied, through cult and culture, with other members of the same community to the state which it served» και Bowman – Rathbone 1992, 109: «Although 'associations' called *politeumata* and *koina* are found in the towns and villages, they were religious and cultural groupings, capable of attracting the patronage of powerful individuals but with no official role».

ταν, όπως και οι ποικίλες άλλες *συσσωματώσεις* της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, χώροι υψηλής κοινωνικότητας που διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία και την παγίωση κοινωνικών δεσμών, σχέσεων φιλίας και αλληλεγγύης μεταξύ των μελών τους.

Διερευνώντας τη σχέση *πολιτευμάτων* και *κοινών*, ορισμένοι μελετητές διακρίνουν τα *κοινά*, ως κατηγορίες ιδιωτικού δικαίου, από τα *πολιτεύματα*, τα οποία εκλαμβάνουν ως κατηγορίες δημόσιου δικαίου⁹¹. Συμβάλλοντας στον γενικότερο προβληματισμό στο θέμα αυτό, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς, ότι, εκτός από το όνομα, δεν θα πρέπει να υπήρχαν σημαντικές διαφορές στην εσωτερική οργάνωση και τη λειτουργία των δύο αυτών μορφών *συσσωματώσεων*⁹². Πρόκειται, από ό,τι φαίνεται, και στις δύο περιπτώσεις, για ψευδο-πολιτικές εκδηλώσεις, —ως τέτοιες θα μπορούσαν να αναφερθούν ο σχηματισμός *πολιτευμάτων*, συλλόγων, στρατιωτικών αποικιών, ή η λειτουργία *γυμνασίων*— των οποίων η ύπαρξη και η οργάνωση δεν θα ήταν δυνατές αν δεν είχε προηγηθεί το πρότυπο της πόλης κράτους⁹³. *Κοινά* και *πολιτεύματα* ήταν ενώσεις στρατιωτικών-μισθοφόρων με κοινή εθνική προέλευση, που, παρά τη σχετική αυτονο-

91. Perdrizet 1899, 47, Ruppel 1927, 305 κ. ε.: «Es bleibt noch die Frage offen, ob die Politeumata als privat-rechtliche oder öffentlich-rechtliche Körperschaften anzusehen sind. Da die Politeumata der Juden und der Kreter keine bloßen Privatvereine sind, sondern eine hervorragende Bedeutung im Staatswesen haben, neige ich mehr zu den staatsrechtlichen Auffassung...Dagegen besitzen die landmannschaftlichen Kriegervereine (*κοινά*), die man ja nicht als π. Bezeichnen darf, keine Bedeutung für dienstliche Angelegenheiten» και Ruppel 1927, 454: «*πολίτευμα* = Landsmannschaft läßt sich mit Sicherheit nur in den Randgebieten hellenischer Kultur nachweisen und ist dabei von privatrechtlichen Militävereinen (*κοινά*) und sonstigen Vereinigungen (*σύνοδοι*) sowie von landschaftlichen Bündeln (z. B. *κοινόν Λυκίων*) zu unterscheiden...».

92. Πρβλ. Zuckerman 1985-1988, 174 κ.ε., 180: «This peculiar phenomenon of the Hellenistic mentality explains why the "staatrechtliche Termin" *politeuma* was applied to private associations, which only by the force of imagination of certain scholars were transformed into autonomous civic bodies». Thompson Crawford 1984, 1073-1074, Lüderitz 1994, 200-202. Πρβλ. Launey 1987, 1080 κ.ε.

93. Βελισσαροπούλου 1981, 16 με σημ. 25. Υπό αυτήν την έννοια θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνευθεί και η άποψη που διατυπώνει η Smallwood 1976, 225: «A *politeuma* was a recognized, formally constituted corporation of aliens enjoying the right of domicile in a foreign city and forming a separate, semiautonomous civic body, a city within the city...». Θα μπορούσε προσέτι, στο σημείο αυτό, ακολουθώντας τον εύστοχο συλλογισμό της Thompson Crawford 1984, 1075, να ανατρέξει κανείς σε πρωιμότερες εποχές, και συγκεκριμένα στην κλασική εποχή τη χρονική περίοδο της αθηναϊκής εκστρατείας στη Σικελία. Ο Νικίας μιλώντας στα λείψανα του ηττημένου αθηναϊκού στρατού στη Σικελία το 413 π. Χ. τους παραλληλίζει με πολιτεία (Θουκυδίδου, Ιστοριών VII 77, 4): λογίζεσθε δὲ ὅτι αὐτοί τε πόλεις εὐδύς ἔστε ὅποι ἂν καδέησθε....

μία στη διοίκηση και στην οργάνωσή τους, την ιδιαίτερη, έστω και υποτυπώδη, διοικητική δομή, τη συνείδηση της κοινής υπόστασης και των ιδιαίτερων κοινών σκοπών τους, δεν είχαν περιβληθεί το ένδυμα νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου⁹⁴. Η σύσταση των πολιτευμάτων και των κοινών αποσκοπούσε κυρίως στο να διαμορφωθεί το κατάλληλο δεσμικό πλαίσιο για την ενσωμάτωση και ένταξη των στρατιωτών-αποίκων στη νέα τους πατρίδα⁹⁵. Όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, η ύπαρξη ενός πολιτεύματος μαρτυρεί ότι τα μέλη του είχαν χάσει πλέον την ιδιότητα του πολίτη της χώρας καταγωγής τους ή η ιδιότητα αυτή είχε αλλοιωθεί ριζικά, και, ως εκ τούτου, είχε προκύψει η ανάγκη να βρεθεί ένα ενδιάμεσο σχήμα, που θα τους διέκρινε από τους γηγενείς κατοίκους⁹⁶. Παράλληλα, οι ενώσεις αυτές είχαν ως στόχο τη σφυρηλάτηση της ενότητας και της αλληλεγγύης με κριτήριο την κίνηση προς το ξένο, το άλλο, και κατά συνέπεια συνέτειναν στη διατήρηση και ανάδειξη, ως έναν βαθμό, των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των εθνικών μειονοτήτων ή μεταξύ των ξένων στρατιωτών και των αυτοχθόνων⁹⁷.

94. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι ούτε στον προαναφερθέντα νόμο του Σόλωνα δεν γίνεται από νομικής απόψεως διάκριση μεταξύ σωματείων δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου. Στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο, γενικότερα, οι όροι *σωματείο* ή *σύλλογος* δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου είναι τελείως συμβατικοί και μπορούν να διακριθούν μεταξύ τους μόνο με την αναγωγή αυτών στη σύγχρονη έννοια περί δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου: Πανταζόπουλος 1946, 49 με σημ. 31. Πρβλ. Πανταζόπουλος 1946, 50 σημ. 33 και Hansen 1998, 88, όπου αναφορικά με τη διάκριση μεταξύ δημοσίου (*δημόσιον*) και ιδιωτικού (*ιδιον*) στην αρχαία ελληνική κοινωνία επισημαίνεται: «It is true that the public sphere is mostly associated with the polis, but the private sphere is often a social sphere without any emphasis on the individual: family life, business, industry and many types of social or religious association belonged in the private and not in the public sphere».

95. Η Thompson Crawford εμμένει στην κοινωνική διάσταση της λειτουργίας των πολιτευμάτων (Thompson Crawford 1984, 1073 με σημ. 22): «To look here for political activity would be misguided, and past concentration on the political sense of the term *politeuma* has, in my view, obscured its very social importance» και Thompson Crawford 1984, 1075: «The first generation of Ptolemaic troops had been transformed from mercenaries to a regular army by settlement as cleruchs on the land. In the second century the status of *politeuma* gave immigrant mercenaries a sense of identity and a reason for remaining in their new home».

96. Βελισσαροπούλου 1981, 27-28.

97. Πρβλ. Honigman 2003, 100 κ.ε. Η Honigman ακολουθώντας τη θέση του Barth ότι «ethnic boundaries are social, not territorial» επισημαίνει (Honigman 2003, 101): «The existence of a *politeuma*, wherever it existed, must have played a role in the maintenance of the ethnic boundaries». Πρβλ. επίσης Modrzejewski 1966, 148: «C'est (le port de l'ethnique)...la marque distinctive qui permet aux conquérants d'affirmer leur sentiment de supériorité à l'égard de la population autochtone, privée d'ethniques et différenciée par la seule indication du domicile».

Η διατήρηση του εθνικού ονόματος στα πολιτεύματα και τα κοινά αποτυπώνει ενδεχομένως την ελπίδα για μελλοντική επιστροφή των μελών τους στη γενέτειρα. Σε σύγκριση με τον αποικισμό της αρχαϊκής εποχής όπου η αποδημία σηματοδοτούσε οριστική απομάκρυνση από τη γενέθλιο γη, στην περίπτωση των μετοικεσιών κατά την ελληνιστική εποχή η ελπίδα ή οι αυταπάτες για επιστροφή στη μακρινή πατρίδα παρέμειναν πάντοτε ισχυρές⁹⁸. Αν και οι μετακινήσεις κατά τη ελληνιστική περίοδο διαμόρφωσαν νέες συνθήκες ζωής και προκάλεσαν το άνοιγμα των συνόρων και την απελευθέρωση του ατόμου από τα δεσμά του εθνικού κράτους, υπήρχε πάντα μια πατρίδα εκτός του τόπου διαμονής στην οποία ο μετανάστης ήθελε να επιστρέφει, έστω αν και αν δεν σκόπευε σε μόνιμη επανεγκατάσταση σε αυτή. Θα μπορούσε, κατά αναλογία προς το φαινόμενο της σύγχρονης μετανάστευσης, να παραλληλίσει κανείς τους αποδημούντες στην αρχαιότητα με τους σύγχρονους έλληνες μετανάστες οι οποίοι, αν και τράβηξαν τον πικρό δρόμο του ξενιτεμού σε μακρινές ηπείρους, συντηρούσαν έντονα τη μνήμη των τόπων από τους οποίους κατάγονταν. Στις περισσότερες περιπτώσεις ωστόσο η ανάμνηση αυτή είχε περισσότερο συναισθηματική αξία και εξασθενούσε συνεχώς έναντι της νέας κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας που είχε διαμορφωθεί στους νέους τόπους εγκατάστασής τους.

98. Πρόβλ. Chaniotis 2004, 494: «In Egypt, the families of military settlers kept the original designation of ethnic origin or citizenship generations after the original settlement, even though they did not retain any contact with their city of origin, in fact even though their city of origin had ceased to exist».

Πηγές

Πάπυροι – Επιγραφές

Συντομογραφίες

- BGU:** *Ägyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin, Griechische Urkunden*, Berlin 1863-
- Mitteis, Chrestomathie:** L. Mitteis – U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, I Band: Historischer Teil, 2 Hälfte: Chrestomathie, Leipzig, 1912.
- OGIS:** W. Dittenberger, *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*, Leipzig, 1903-1905.
- P. Hamb.:** P. M. Meyer, *Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek*, Leipzig – Berlin, 1911-1924.
- P. Tebt.:** B. P. Grenfell - A. S. Hunt - J. G. Smyly, *The Tebtunis Papyri*, Volume I, Part I, London 1902· A. S. Hunt - J. G. Smyly, with assistance B. P. Grenfell - E. Lobel - M. Rostovtzeff, *The Tebtunis Papyri*, Volume III, Part I, London 1933.
- SB:** F. Preisigke, F. Bilabel, E. Kiessling, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, Berlin 1915-
- SEG:** *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden 1923-
- Syll³:** W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Leipzig 1915-1924 (third edition).

Βιβλιογραφία

Bagnall, R.S.

1976: *The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt*, Leiden.

Βελισσαροπούλου, Ι. Π.

1981: *Αλεξανδρινοί Νόμοι. Πολιτική Αυτονομία και Νομική Αυτοτέλεια της Πτολεμαϊκής Αλεξάνδρειας*, Αθήνα – Κομοτηνή.

Bingen, J.

1978: The Third-Century B.C. Land Leases from Tholthis, *Illinois Classical Studies*, III, 74-80.

Bowman, A. K. – Rathbone, D.

1992: Cities and Administration in Roman Egypt, *Journal of Roman Studies*, 82, 107-127.

Bruit Zaidman, L. – Schmitt Pantel, P.

2004: *Η δρασησκέα στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής*, μτφρ. Κ. Μπούρας, Αθήνα.

Chaniotis, A.

1996: *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart.

1999: Milking the Mountains. Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period, στο: A. Chaniotis (εκδ.), *From Minoan Farmers to Roman Traders, Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, 181-200.

2002: Foreign Soldiers – Native girls? Constructing and Crossing Boundaries in Hellenistic Cities with Foreign Garrisons, στο: A. Chaniotis - P. Ducrey (εκδ.), *Army and Power in the Ancient world*, Stuttgart, 99-113.

2004: Mobility of Persons during the Hellenistic Wars: State Control and Personal Relations, στο: C. Moatti (εκδ.), *La mobilité des personnes en Méditerranée, de l'Antiquité à l'époque moderne. II. La mobilité négociée. Procédures de contrôle et documents d'identification*, Rome, 481-500.

2005: *War in the Hellenistic world: a social and cultural history*, Oxford.

2006: Die hellenistischen Kriege als Ursache von Migration: Das Beispiel Kreta, στο: E. Olshausen - H. Sonnabend (εκδ.), *Troianer sind wir gewesen - Migrationen in der antiken Welt*. Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 8, 2002 (*Geographica Historica*, 21.), Stuttgart, 98-103.

Clarysse, W. – Thompson, D. J.

2006: *Counting the people in Hellenistic Egypt. Volume 2: Historical Studies*, New York: Cambridge University Press.

Cowey, J. M. S. – Maresch, K. (εκδ.)

2001: *Urkunden des Politeuma der Juden von Herakleopolis (144/3-133/2 v. Chr.) (P. Polit. Iud.)*, Wiesbaden.

Gehrke, H.-J.

2000: *Ιστορία του Ελληνιστικού Κόσμου*, μτφρ. Α. Χανιώτης, Αθήνα.

Goudriaan, K.

1988: *Ethnicity in Ptolemaic Egypt*, Amsterdam.

Hansen, M. H.

1998: *Polis and City-State. An Ancient Concept and its Modern Equivalent*. Symposium, 9 January 1998. Acts of the Copenhagen Polis Centre Vol. 5 = The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, *Historisk - Filosofiske Meddelelser*, 76. Copenhagen: Munksgaard.

Heichelheim, F.

1925: *Die auswärtige Bevölkerung im Ptolemäerreich*, Leipzig.

Heinen, H.

2003: *Geschichte des Hellenismus. Von Alexander bis Kleopatra*, München.

Hölbl, G.

1994: *Geschichte des Ptolemäerreichs*, Darmstadt.

Honigman, S.

2003: Politeumata and Ethnicity in Ptolemaic and Roman Egypt, *Ancient Society*, 33, 61-102.

Kasher, A.

1985: *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt: The Struggle for Equal Rights*, (Texte und Studien zum antiken Judentum, 7), Tübingen.

Kloppenborg, J. S. – Wilson, S. G. (εκδ.)

1996: *Voluntary associations in the Graeco-Roman world*, London – New York.

Kloppenborg, J. S.

1996: Collegia and Thiasoi. Issues in Function, Taxonomy and Membership, στο: J. S. Kloppenborg - S. G. Wilson (εκδ.), *Voluntary associations in the Graeco-Roman world*, London – New York, 16-30.

Kornemann, E.

1924: RE Suppl. 4, 914-941, s. v. Κοινόν

Kramer, B.

1991: *Das Vertagsregister von Theogenis (P. Vindob. G 40618)*, Wien (=CPR XVIII).

Kuhs, Cl.

1996: *Das Dorf Samareia im griechisch-römischen Ägypten. Eine papyrologische Untersuchung* (Magisterarbeit), Heidelberg, (διαθέσιμο σε μορφή αρχείου pdf στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://archive.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/volltexte/1999/479/pdf/samareia.pdf>).

La'da, C. A.

2002: *Foreign Ethnic in Hellenistic Egypt (Prosopographia Ptolemaica X=Studia Hellenistica, 38)*, Leuven.

Launey, M.

1987: *Recherches sur les armées hellénistiques*, addenda et mise à jour en postface par Y. Garlan - Ph. Gauthier - Cl. Orrieux, Paris.

Lesquier, J.

1911: *Institutions militaires de l'Égypte sous les lagides*, Paris.

Lüderitz, G.

1994: What is the Politeuma?, στο: J. W. van Henten - P. W. van der Horst (εκδ.), *Studies in Early Jewish Epigraphy (Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums, 21)*, Leiden-New York-Köln.

Macridy, Th.

1904: À travers les nécropoles sidoniennes, *Revue Biblique*, 13 (n. s. 1), 547-572.

Mélèze-Modrzejewski, J.

1984: Dryton le Crétois et sa famille ou Les mariages mixtes dans l'Égypte hellénistique, στο: *Aux origines de l'hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à Henri Van Effenterre*, Paris, 353-376.

1995: Law and Justice in Ptolemaic Egypt, στο: M. J. Geller - H. Maehler (εκδ.) in collaboration with A. D. E. Lewis, *Legal Documents of the Hellenistic World*. Papers from a Seminar arranged by the Institute of Classical Studies, the Institute of Jewish Studies and the Warburg Institute, University of London, February to May 1986, London, 1-19.

2005: Greek law in the Hellenistic Period: Family and Marriage, στο: M. Gagarin - D. Cohen (εκδ.), *The Cambridge Companion to ancient Greek Law*, New York, 343-354.

Modrzejewski, J.

1966: La règle de droit dans l'Égypte Ptolémaïque, État des questions et perspectives de recherches, στο: *Essays in Honor of C. Brandford Welles*, New Haven, Connecticut, 125-173.

Mitford, T. B.

1961: The Hellenistic Inscriptions of Old Paphos, *ABSA*, 56, 1-41.

Mitteis, L. – Wilcken, U.

1912: *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, I Band: Historischer Teil, 2 Hälfte: Chrestomathie, Leipzig.

Oates, J. F.

1963: The Status Designation: Πέρσης, τῆς ἐπιγονῆς, *Yale Classical Studies* 18, 5-129.

Πανταζόπουλος, Ν.

1946: Αἱ ἐλληνικαὶ "κοινωνίαι": Προλεγόμενα εἰς τὸ ἀττικὸν σωματικὸν δίκαιον, Αθήναι.

Perdrizet, P.

1899: Syriaka, part 2, *Revue archéologique*, 42-48.

Petropoulou, A.

1985: *Beiträge zur Wirtschafts-und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt.

Poland, F.

1909: *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig.

Pucci Ben Zeev, M.

2003: *Josephus's Ambiguities: His Comments on Cited Documents*, SBL Josephus Seminar, 2003 SBL Session Papers On-line (διαθέσιμο σε μορφή αρχείου pdf στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.josephus.yorku.ca/pdf/ben-zeev2003.pdf>).

Rostovtzeff, M.

1941: *The social and economic History of the Hellenistic World*, 3 vols., Oxford.

Ruppel, W.

1927: Politeuma: Bedeutungsgeschichte eines staatsrechtlichen Terminus, Parts 1, 2, *Philologus*, 82 (n.s.36), 268-312, 433-454.

Rupprecht, H. – A.

2005: Greek Law in Foreign Surroundings: Continuity and Development, στο: M. Gagarin - D. Cohen (εκδ.), *The Cambridge Companion to ancient Greek Law*, New York, 328-342.

Σακελλαρίου, Μ. Β.

1999: *Πόλις. Ένας τύπος αρχαίου ελληνικού κράτους*, μτφρ. Δ. Κοκκώνης, Αθήνα.

San Nikolò, M.

1913-1915: *Aegyptisches Vereinwesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer*, München.

Schubart, W.

1910: Spuren politischer Autonomie in Aegypten unter den Ptolemäern, *Klio*, 10, 41-71.

Seland, T.

1996: Philo and the clubs and associations of Alexandria, στο: J. S. Kloppenborg – S. G. Wilson (εκδ.), *Voluntary associations in the Graeco-Roman world*, London – New York.

Smallwood, M. E.

1976: *The Jews under Roman Rule from Pompey to Diocletian*, Studies in Judaism in Late Antiquity, v. 20, Leiden.

Tcherikover, V. A. – Fuks, A. (εκδ.)

1957: *Corpus Papyrorum Judaicarum (CPJ)*, v. I, Cambridge – Massachusetts.

Thompson Crawford, D. J.

1984: The Idumaeans of Memphis and the Ptolemaic politeumata, *Atti del XVII congresso internazionale di papirologia*, v. 3, 1069-1075.

Thompson, D. J.

2001: Hellenistic Hellenes: The Case of Ptolemaic Egypt, στο: I. Malkin (εκδ.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Harvard, 301-322.

Tod, M. N.

1932: *Sidelights on Greek History*, Oxford.

Uebel, F.

1968: *Die Kleruchen Aegyptens unter den ersten sechs Ptolemäern*, Berlin.

Van Effenterre, H.

1968: *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe*, Paris.

Walbank, F. W.

1993: *Ο Ελληνιστικός Κόσμος*, μτφρ. Τ. Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη.

Will, E.

2003: *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)*, Paris.

Willetts, R. F.

1955: *Aristocratic Society in Ancient Crete*, London.

Wilson, S. G. - Kloppenborg, J. S. (εκδ.)

1996: *Voluntary associations in the Graeco-Roman world*, London – New York.

Wilson, S. G.

1996: Voluntary associations. An overview, στο: J. S. Kloppenborg - S. G. Wilson (εκδ.), *Voluntary associations in the Graeco-Roman world*, London – New York, 1-15.

Wolff, H. J.

1966: Law in Ptolemaic Egypt, στο: *Essays in Honor of C. Brandford Welles*, New Haven, Connecticut, 67-77.

Ziebarth, E.

1896: *Das griechische Vereinwesen*, Leipzig.

1952: RE XXI 2, 1401-1402, s. v. Πολίτευμα.

Zuckerman, C.

1985-1988: Hellenistic Politeumata and the Jews: A reconsideration, Review of *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt: The struggle for equal rights*, by Aryeh Kasher, *Scripta classica Israelica: Yearbook of the Israel Society for the Promotion of Classical Studies*, 8/9, 1985-1988, 171-185.

SUMMARY

C. MANDALAKI, *The Cretan politeuma in Hellenistic Egypt*

The object of the present study is the *politeuma* of the Cretans during Ptolemaic Egypt as reported in the papyric testimony P. Tebt. 32=Mitteis – Wilcken 1912, I (2), no. 448 (145 B.C.;). Aspects that are specifically examined are the historic background and the conditions that shaped the Cretan *politeuma*, its particular character, members, organizational and institutional frame and, finally, the purposes it served.

A researchive approach of the problem is attempted through the revaluation and critical review of relative sources in view of the recent conclusions of contemporary research to the *politeumata* in Ptolemaic Egypt. In the frame of our study, that has the Cretan *politeuma* as starting point, we consolidate the dominant view that the *politeumata* were pseudo-political unions of soldiers -mercenaries of common national origin and were characterised by a particular, if only rudimental administrative structure and were relatively autonomous within the narrow limits permitted by the Royal legislation.

The introduction of *politeumata* aimed mainly in shaping the suitable institutional frame for the integration of soldiers-settler in their new homelands and adaptation to the new conditions of life. At the same time, these unions aimed at forging a unity and solidarity against the foreign, “the other” and in consequence, contributed to maintaining and up to a point highlighting, the bisector lines between ethnic minorities or between foreign soldiers and natives.

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Ανεκπλήρωτες «ἐπαγγελίαι» προς τις πόλεις.
Συμβολή στη μελέτη της νομικής τους αντιμετώπισης
κατά τη ρωμαιοβυζαντινή περίοδο

Η *pollicitatio apud rem publicam*, δηλαδή η υπόσχεση ελευθεριότητας («ἐπαγγελία») που απευθυνόταν προς την πόλιν, απετέλεσε, ήδη από την αρχή της περιόδου της ρωμαϊκής ηγεμονίας, μονομερές¹ σύμφωνο απαιτητό και εκτελεστό από την πολιτεία, κατά παρέκκλιση από τη

1. Πρβλ. κυρίως D.50.12.3 (Ulpianus): «Σύμφωνον εἶνε ἡ συναίνεσις καὶ σύμβασις δύο ἐπαγγελία δ' ἡ τοῦ προσφέροντος μόνου υπόσχεσις» (μετ. Λιακοπούλου). Τη μονομέρεια της *pollicitatio* την οποία υπεστήριξαν οι G. Archi («La pollicitatio nel diritto romano», *Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche* 8 (1933), 563–647 (= *Pollicitatio*) καὶ J. Roussier [«La pollicitatio pecuniae», [Studi in onore di Arangio-Ruiz, II], Napoli 1953, 35 (= *Pollicitatio pecuniae*)] αμφισβήτησαν οι Brini («La bilateralità della pollicitatio ad una res publica», [Memorie della R. Accademia delle Scienze dell' Istituto di Bologna], 1908) καὶ, μετριοπαδέστερα, ο E. Albertario («La pollicitatio», [Studi di diritto romano, III], Milano 1936, 250 επ., κυρίως 260–261 (= *Pollicitatio*). Για την πρώιμη βυζαντινή περίοδο πρβλ. το προοίμιο της *Νεαρᾶς* του Ιουστινιανού 131 Κεφ. 7 από το οποίο δύναται να συναχθεῖ ὅτι ἡ αποδοχὴ τῆς επαγγελίας οἰκοδομήσεως ευκτηρίου ἢ μοναστηρίου ἀπὸ τὴν ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή (ἐπίσκοπο) ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο στοιχεῖο τοῦ συμφώνου: «Εἴ τις βουλευθεὶς οἰκοδομῆσαι σεβάσιμον εὐκτήριον ἢ μοναστήριον, μὴ ἄλλως ἀρχέσθω τοῦ οἰκοδομήματος, εἰ μὴ ὁ τῶν τόπων ὀσιώτατος ἐπίσκοπος εὐχὴν ἐκεῖσε ποιήσῃ καὶ τὸν τίμιον πῆξει σταυρόν».

γενική αρχή της υποχρεωτικότητας και εξαναγκαστότητας των συναινετικών, και μόνον, συμφώνων². Από την περίοδο αυτή, το έννομο δικαίωμα της πόλεως να αξιώσει με ένδικα μέσα την καταβολή των ανεκπλήρωτων επαγγελιών και να επιβάλει τη διενέργεια αναγκαστικής εκτελέσεως σε βάρος της περιουσίας του υποσχεθέντος θα διασφαλισθεί από ένα ευρύ πλέγμα αυτοκρατορικών διατάξεων και αντεπιστολών καθώς και από τις συναφείς γνωμοδοτήσεις επιφανών ρωμαίων νομομαθών. Κατά τη μετακλασσική δε και πρώιμη βυζαντινή περίοδο τα ερμηνευτικά σχόλια των προιουστινιάνειων και βυζαντινών σχολιαστών θα συστηματοποιήσουν περαιτέρω τις διακρίσεις των επαγγελιών έναντι των πόλεων, με βασικό κριτήριο τη νόμιμη ή μη αιτία (*causa*) του συμφώνου (τιμητικές και μή τιμητικές επαγγελίες). Επίσης θα προωθήσουν την περαιτέρω ένταξη των επαγγελιών στην ευρύτερη κατηγορία των ανωνύμων συναλλαγμάτων με αποτέλεσμα την πληρέστερη νομική κατοχύρωση των εκατέρωθεν δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

Ωστόσο οι νομοθετικές αυτές εξελίξεις της ρωμαιοβυζαντινής περιόδου, με τις οποίες καθίσταται εμφανές ότι ο επαγγειλάμενος έναντι της πόλεως αντιμετωπίζεται από το δημόσιο δίκαιο ως κοινός οφειλέτης του δημοσίου, αποτελούν απόρροια διεργασιών οι οποίες έχουν ήδη προηγηθεί κατά την κλασσική ελληνική αρχαιότητα. Ως δεσμός άρρηκτα συνδεδεμένος με τα πολιτειακά ιδεώδη και την εν γένει λειτουργία της αρχαίας πόλεως, η ρωμαϊκή *pollicitatio* απαντάται υπό την πρόδρομη μορφή των αρχαιοελληνικής «ἐπαγγελίας» η οποία και αποτελεί μία από τις κυριότερες εκφάνσεις του ελληνικού ευεργετισμού³.

2. Πρβλ. D.2.14.1.3· D.50.12.3· B.11.1.1: «Ulpī. Σύμφωνόν ἐστι δύο ἢ πλείονων εἰς ταῦτόν ἀρεστόν καὶ συναίνεσις. Τὸ δὲ τῆς συναίνεσεως ὄνομα γενικόν ἐστι φερόμενον πρὸς πᾶσαν συναίνεσιν γενομένη ἐπὶ συστάσει ενοχῆς καὶ διαλύσει»· B.54.13.3 pr.: «Σύμφωνόν ἐστι δύο τινων συναίνεσις καὶ συνέλευσις, ἡ δὲ ἐπαγγελία μόνου τοῦ ἐπαγγειλαμένου ὑπόσχεσις»· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν, 31.2.

3. Κατά την εκδοχή που διατύπωσαν οι P. Veyne [*Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976, 192, 215 (= *Le pain et le cirque*)] και Moretti («Mileto. Le sue colonie e l'istituto dell' evergesia», *Riv Fil* 105 (1977), 5–11) ο τίτλος του «ευεργέτου» επιφυλάσσετο, τουλάχιστον στον κυρίως ελλαδικό χώρο, στους εξωντικούς ευεργέτες της πόλεως δεδομένου ότι η ηθική υποχρέωση του ευεργετῆν τὴν πόλιν εθεωρεῖτο, με βάση τις αντιλήψεις που επικρατούσαν στις ἀμεσες δημοκρατίες της κλασσικής περιόδου, απολύτως συμφυής με την ιδιότητα του πολίτη και επομένως αυτονόητη. Διαφοροποιημένες απόψεις εξέφρασε στο προκείμενο ζήτημα ο Ph. Gauthier [*Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe–Ier siècle avant J.–C.)*, [Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl. XII, École Française d'Athènes], Paris 1985, 20 επ. όπου και σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές (= *Les cités grecques*)] κατά τον οποίο η απόδοση του επίσημου αυτού τίτλου δεν αποτελούσε απλά και μόνον μία τιμητική διάκριση. Ενεργοποιούσε ένα προνομιακό καθε-

Ελληνική αρχαιότητα

Κατά την περίοδο του 3ου–1ου αι. π.Χ.⁴ οι ποικίλες μορφές υπό τις οποίες εμφανίζονται οι ελευθεριότητες ιδιωτών προς τις πόλεις της κεντρικής ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας⁵ δύνανται να διακριθούν,

στώς υπέρ του αναγνωρισθέντος με βάση το οποίο ο τιμηθείς ως ευεργέτης μπορούσε να διεκδικήσει από την πόλη είτε μια διηλεκτή ηθική αναγνώριση του ιδίου και των κληρονόμων του, είτε διάφορες άλλες απολαβές με ανταλλακτικό χαρακτήρα (επανόρθωση μιας αδικίας, παραχώρηση προνομίων από το συνέδριο ή την εκκλησία του δήμου κ. ά.). Για τον λόγο αυτό ο επίσημος τίτλος του «ευεργέτου» απονέμεται κατά κανόνα σε μη αθηναίους πολίτες, καθώς η επίσημη αναγνώριση πολιτών ως ευεργετών θα διαμόρφωνε μια διακεκριμένη, σαφώς προνομιούχα, κατηγορία πολιτών, πράγμα ασυμβίβαστο με τις αντιλήψεις της δημοκρατικής Αθήνας. Αλλαγή των αντιλήψεων αυτών επέρχεται πλέον κατά την ελληνιστική περίοδο όταν ο δεσμός θα συνδεθεί με τα μέλη μιας ολιγαρχικής αριστοκρατίας που νέμεται τα δημόσια αξιώματα (Gauthier, *Les cités grecques*, κυρίως 67 επ.).

4. L. Migeotte, *Les souscriptions publiques dans les cités grecques*, [École Pratique des Hautes Études, IVe sect., III, Hautes Études du Monde Gréco-Romain, 17], Genève–Québec 1992, κυρίως 306–307 (= *Les souscriptions publiques*) όπου και η σχετική χρονολογική και κατά περιοχή του επιγραφικού υλικού. Κατ' αυτόν οι απαρχές του δεσμού εντοπίζονται στον κυρίως ελλαδικό κορμό, στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου καθώς και στις ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας και του Πόντου ήδη από τον 5ο–4ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον P. Veyne (*Le pain et le cirque*, 190) ο ελληνικός δεσμός του ευεργετισμού εκπορεύθηκε από τη συμμετοχή στη διακυβέρνηση της πόλεως των πλέον επιφανών πολιτών («notables»). Ως εκ τούτου, σαφώς διαφοροποιείται από τις αρχαϊκές ελευθεριότητες οι οποίες δεν διέδενταν πολιτικό χαρακτήρα. Αντίθετη άποψη υπεστήριξε ο Gauthier (*Les cités grecques*, 30, 66 επ.) κατά τον οποίο η διαμόρφωση μιας σαφώς διακεκριμένης, έναντι των άλλων πολιτών, κατηγορίας ευεργετών ανιχνεύεται αρχικά κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο, λόγω της απονομής ευρείας εκτάσεως και ισχυρότερων προνομίων έναντι εκείνων της προγενέστερης περιόδου.

5. Όπως είναι εύλογο, η ποικιλία των μορφών που προσελάμβαναν οι ελευθεριότητες που απευθύνονταν προς τις πόλεις προσδιοριζόταν από το εκάστοτε πολιτειακό σύστημα και τις ανάγκες της ευεργετουμένης πόλεως. Πρεσβείες, προτάσεις ή επιτεύξεις συμμαχιών, υπεράσπιση των συμφερόντων της πόλεως, εισαγωγή ωφελίμων νομοσχεδίων, εδελοντικές χρηματικές συνεισφορές για την ανέγερση ή την ολοκλήρωση δημοσίων έργων ή μνημείων, χρηματικές συνεισφορές για την εξυπηρέτηση ποικίλων αναγκών της πόλεως, κοινωνικών ή στρατιωτικών, δωρεές ή ευσεβείς παροχές για την ίδρυση ιδρυμάτων, επιχορήγηση θεαμάτων, αθλητικών δραστηριοτήτων ή διαφόρων δημοσίων υπηρεσιών (διάνοιξη δημοσίων οδών, λουτρά), τροφοδοσία, κυρίως σε περιόδους σιτοδείας, απαλλαγή της πόλεως από τους τόκους δανειακών κεφαλαίων, διανομές τροφίμων δωρεάν ή σε χαμηλότερες τιμές στις λαϊκές μάζες των πόλεων αποτελούν τις κυριότερες μορφές υπό τις οποίες εμφανίζεται ο ιδιωτικός ευεργετισμός κατά την ελληνιστική αρχαιότητα. Περί αυτών βλ. ενδεικτικώς Migeotte, *Les souscriptions publiques*, κυρίως 327 επ.· Του Ιδίου, *L' emprunt public dans les cités grecques. Recueil des documents et analyse critique*, [Collection d' Études Anciennes], Paris 1984, 366–369 (= *L' emprunt public*)· R. Duncan-Jones, «Costs, Outlays and

με κριτήριο τον συλλογικό και οργανωμένο ή μη χαρακτήρα τους, στις ακόλουθες βασικές κατηγορίες: α) Στις «ἐπιδόσεις», τις εδελούσιες δηλαδή συνεισφορές κυρίως των πολιτών⁶ αλλά και γυναικών, μετοίκων ή και ξένων σε «ἐπαγγελίες» οι οποίες προτείνονται και οργανώνονται εκ των προτέρων από τη συνέλευση του δήμου⁷ και β) στις εξατομικευμένες, και ενδεχομένως πλέον αυθόρμητες, γενναιοδωρίες «ἐπὶ τιμῇ»⁸ οι οποί-

Summae Honorariae from Roman Africa», *Papers of the British School at Rome* 30 (1962), 79 επ. (= Costs, Outlays and Summae Honorariae). Του Ιδίου, «An Epigraphic Survey of Costs in Roman Italy», *όπ.π.*, 33 (1965), 195 επ. (= Epigraphic Survey of Costs). E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance (4e-7e siècles)*, Paris 1977, 186 (= *Pauvreté économique et sociale*) όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Ειδικώς περί του ευεργετισμού ο οποίος έλαβε την μορφή της συστάσεως ιδρύματος ή κληροδοτήματος ή καταπιστεύματος υπέρ της πόλεως με εγκατάσταση ως καταπιστευματοδόχου ιδιώτη ή ιδρύματος βλ. ενδεικτικώς B. Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike. Ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte*, I-II, Leipzig 1914 (= *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike*). E. F. Bruck, *Totenteil und Seelgerät im griechischen Recht*, [Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antike Rechtsgeschichte, hsg. L. Wenger-W. Otto], München 1926. G. Le Bras, «Les fondations privées du Haut Empire», [Studi in onore di S. Riccobono III], 1936, 23-67. F. De Visscher, «Les fondations privées en droit romain classique», *RIDA*, 3e s., 2 (1955), 197-218. Veyne, *Le pain et le cirque*, Κεφ. II, 241 επ. D. Johnston, «Munificence and Municipia. Bequests to Towns in Classical Roman Law», *JRS* 75 (1985), 106 επ. (=Munificence and Municipia). J. Andreau, «Fondations privées et rapports sociaux en Italie Romaine (Ier-IIIe s. ap. J. -C.)», *Ktēma* 2 (1977), κυρίως 170 επ. (= Fondations privées) όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

6. Η ανταπόκριση των πολιτών στις επαγγελίες είναι σαφώς μεγαλύτερη από εκείνη άλλων κατηγοριών πληθυσμού στις οποίες επίσης απευδύνονται τα σχετικά διατάγματα. Το στοιχείο αυτό δεικνύει ότι η «ἐπίδοσις», ως ελευθεριότητα με πρόδηλο τον συλλογικό και οργανωμένο χαρακτήρα της, αποτελούσε κατ' ουσίαν πολιτική πράξη καθώς ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τον θεσμικό ρόλο που κατείχε η συνέλευση του δήμου στην αρχαιοελληνική και ελληνιστική πόλη (Migeotte, *Les souscriptions publiques*, 357-358. Του Ιδίου, «Citoyennes, femmes et étrangers dans les souscriptions publiques des cités grecques», *Echos du Monde Classique/Classical Views*, 36.11 (1992), 305-307 (= Citoyennes, femmes et étrangers).

7. Προβλ. ενδεικτικώς A. Kuenzi, *Epidosis. Sammlung freiwilliger Beiträge zur Zeit der Not in Athen*, Berne 1923 (= *Epidosis*). Gauthier, *Les cités grecques*, 68-69. Migeotte, *Les souscriptions publiques*, 3-7, 357 επ.

8. Αριστ., *Πολ.*, VI, 1 (1321 A30): «... ἔτι δὲ καὶ ταῖς ἀρχαῖς ταῖς κυριωτάταις, ἅς δεῖ τοὺς ἐν τῇ πολιτείᾳ κατέχειν, δεῖ προσκείσθαι λειτουργίας, ἐν' ἑκὼν ὁ δῆμος μὴ μετέχῃ καὶ συγγνώμην ἔχῃ τοῖς ἄρχουσιν ὡς μισθὸν πολὺν διδοῦσι τῆς ἀρχῆς, ἀρμόττει δὲ θυσίας τε εἰσιόντας ποιεῖσθαι μεγαλοπρεπεῖς καὶ κατασκευάζειν τι τῶν κοινῶν, ἵνα τῶν περὶ τὰς ἐστιάσεις μετέχων ὁ δῆμος καὶ τὴν πόλιν ὁρῶν κοσμουμένην τὰ μὲν ἀναδήμασι τὰ δὲ οἰκοδομήμασιν ἄσμενος ὁρᾷ τὴν πολιτείαν· συβήσεται δὲ καὶ τοῖς

ες αποτελούν, ως επί το πλείστον, συμβολικές αντισταθμίσεις για χορηγηθείσες ή μέλλουσες να χορηγηθούν τιμές⁹. Μάλιστα, μεταξύ των ανωτέρω εκδηλώσεων του ελληνικού ευεργετισμού, κυρίως οι επιδόσεις λειτούργησαν στην πράξη ως μία από τις βασικές πηγές δημοσίου δανεισμού¹⁰ στις οποίες προσέφευγε η αρχαία πόλις για την εξυπηρέτηση ποικίλων πολιτειακών αναγκών¹¹.

Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, η άτυπη μονομερής υπόσχεση για συμμετοχή σε «ἐπαγγελία», η οποία είχε προγραμματισθεί και αποφασισθεί από την εκκλησία του δήμου, δεν ήταν δεσμευτική και συνεπώς η μη εκπλήρωσή της δεν είχε ως επακόλουθμα διοικητικές ή άλλου τύπου κυρώσεις για τον αδετήσαντα την εκπλήρωση της υπεσχημένης ελευθεριότητας προς την πόλη¹². Ο ευεργέτης δεν μπορούσε να εξαναγκασθεί από την πόλη

γνωρίμοις εἶναι μνημεῖα τῆς δαπάνης». Πάντως, όπως προκύπτει από τα αναφερόμενα στη συνέχεια του προαναφερθέντος χωρίου, η πρακτική των τιμητικών γενναιοδωριών δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στα ολιγαρχικά πολιτεύματα τουλάχιστον έως το έτος 336 π.Χ. (όπ.π., 1321 Α40: «ἀλλὰ τούναντίον, τὰ λήμματα γὰρ ζητοῦσιν οὐχ ἥττον ἢ τὴν τιμὴν· διόπερ εὖ ἔχειν λέγειν ταύτας εἶναι δημοκρατίας μικράς»).

9. Για τη διάκριση βλ. Veyne, *Le pain et le cirque*, 212 επ. Κατ' αυτόν (όπ.π., 225) μια βασική διαφορά μεταξύ των επιδόσεων οι οποίες υπαγορεύονται από την πόλη, μέσω της διαδικασίας των δημοσίων προ-εγγραφών, και των τιμητικών ευεργεσιών (οι οποίες ποσοτικά θα υπερβούν τις επιδόσεις κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο) είναι ότι οι πρώτες εξυπηρετούν, κατά κανόνα, το συλλογικό συμφέρον, ενώ οι δεύτερες καταλήγουν συχνά σε επιδεικτικές «σπατάλες» προς τις λαϊκές μάζες δεδομένου ότι υποκινούνται από την προσδοκία πολιτικοκοινωνικών οφελών.

10. Migeotte, *L' emprunt public*, 360–392 όπου και ταξινόμηση των πηγών δημοσίου δανεισμού (εξωτερικός δανεισμός, «ἐπιδόσεις», δωρεές ιδιωτών) και αναλυτική περιγραφή των διαδικασιών που τηρούνταν με βάση το επιγραφικό υλικό.

11. Κυρίως σε περιόδους οικονομικής ευημερίας και, σπανιότερα, σε περιόδους όπου παρουσιάζονται έκτακτες και επείγουσες ανάγκες σχετιζόμενες με τη σωτηρία και άμυνα της πόλεως. Πρβλ. Ισαίου, 5. *Περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου*, 37–38· Δημ., 18. *Περὶ τοῦ στεφάνου*, 171, 312· Δημ., 21. *Κατὰ Μειδίου*, 161–162. Επιγραφικές πηγές και σχολιασμό βλ. στους Migeotte, *Les souscriptions publiques*, 20 επ.· Του Ἰδίου, *Citoyens, femmes et étrangers*, 295–296· Veyne, *Le pain et le cirque*, 212, σημ. 74–76, 234, σημ. 150· M. Hatzopoulos, «Décret pour un bienfaiteur de la cité de Philippos», *BCH* 117 (1993), 325–326. Ενίοτε η ἐπίδοσις αποκτά διεθνικό χαρακτήρα καθώς υπερβαίνει τα περιορισμένα όρια μιας πόλεως όπως λ.χ. στην περίπτωση της ανοικοδομήσεως του μαντείου των Δελφών (548 π.Χ.) ή στην περίπτωση της πανελληνίας προεγγραφής για την ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης από τον Μ. Αλέξανδρο Θήβας (335 π.Χ.) (M. Holleaux, *Études d' épigraphie et d' histoire grecques*, Paris 1952, I, 1–40· Migeotte, *Les souscriptions publiques*, 4, 7, 98 σημ. 154, 107 σημ. 16, 307).

12. Veyne, *Le pain et le cirque*, Κεφ. II, 213, σημ. 85· L. Migeotte, «Souscriptions athéniennes de la période classique», *Historia* 32 (1983), 138–139. Παρά τα υποστηριχθέντα από τους Ch. Lécrivain (*DAGR*, II.1, s.v. *Epidosis*, 661) και Kuenzi

να εκπληρώσει το καθαρά ηθικό καθήκον που απέρρεε από μία υπόσχεση ευεργεσίας που είχε δοθεί δημοσίως ενώπιον της βουλής ή του συνεδρίου της πόλεως. Ωστόσο, καθώς η άρνηση εκπληρώσεως μίας υποσχέσεως ευεργεσίας που απευθύνεται προς την πόλη δεν συνάδει με τις αντιλήψεις περί πολιτικής «ἀρετῆς» («φιλοτιμίας», «ἀνδραγαθίας») οι οποίες διατρέχουν την ελληνική αρχαιότητα¹³, το ηθικό αυτό καθήκον δεν ήταν απαλλαγμένο

(*Epidosis*, 17), σχετικά με την εφαρμογή της διαδικασίας της «εἰσαγγελίας» (πρβλ. Δημ., 49. Κατὰ Τιμοθέου, 67· Δημ., 20. Πρὸς Λεπτίνην, 135), και από τον J. H. Lipsius (*Das Attische Recht und Rechtsverfahren*, I, Leipzig 1905, 213· πρβλ. Αριστ., Αθην. Πολ., 43.5), σχετικά με την εφαρμογή της διαδικασίας της «προβολῆς» στις περιπτώσεις ανεκπλήρωτων επαγγελιών, παραμένει ιδιαίτερα αμφίβολο εάν οι ανωτέρω διαδικασίες εφαρμόσθηκαν στην πράξη. Και τούτο διότι η μεν διαδικασία της «εἰσαγγελίας» αναφέρεται στους εξαπατήσαντες τον δήμο, τη βουλή ή το δικαστήριο, — με τους οποίους είναι αμφίβολο αν εξομοιώνονταν οι οφειλότες λόγω ανεκπλήρωτης επαγγελίας, — η δε αναφορά του Αριστοτέλη στην εφαρμογή της διαδικασίας της «προβολῆς» στις περιπτώσεις ανεκπλήρωτων υποσχέσεων προς τον δήμο δεν επιβεβαιώνεται από άλλες, γραμματειακές ή επιγραφικές, πηγές.

13. Περί της «ἀρετῆς» και «φιλοτιμίας» ως συστατικών στοιχείων του πνεύματος της ευγενούς ἀμύλλας που θεωρείται άμεσα συνδεδεμένο με την αριστοκρατική ηθική βλ. W. Jaeger, *Παιδεία: η μόρφωση του έλληνα ανθρώπου* (μετ. Γ. Π. Βερροίου—πρόλ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου), Ι⁴, Αθήναι 1968, 36 επ., κυρίως 43 επ· H.-Ir. Marrou, *Histoire de l' education dans l' antiquité*, Paris 1958, 37–38· P. Petit, *Libanius et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-C.*, [Institut Français d' Archeologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique, 62], Paris 1955, 346 επ. (= *Libanius*). Πρβλ. και Veyne (*Le pain et le cirque*, 230–231) κατά τον οποίο, ακόμα και στη δημοκρατική Αθήνα, οι ελευθεριότητες προς την πόλιν αποτελούσαν έκφραση της πολιτικής ανωτερότητας μιας οιονεί «αριστοκρατικής» τάξεως καθώς οι ιστορικές ιδιαιτερότητες της εποχής επέδωκαν όχι την επιδεικτική κατανάλωση, όπως στις σύγχρονες κοινωνίες, αλλά τις επιδεικτικές ελευθεριότητες. Οι ελευθεριότητες αυτές τελικώς υποβόηθησαν τη συμμετοχή μιας επιλεκτικής ομάδας πολιτών στη διακυβέρνηση της αρχαίας πόλεως. Ομοίως, αν και υπό άλλη οπτική, Gauthier, *Les cités grecques*, 58, 129, σημ. Ι. Κατά τον D. Whitehead («Competitive Outlay and Community Profit: φιλοτιμία in Democratic Athens», *Classica et Medievalia* 34 (1983), 55–74 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές) η αρχαϊκή έννοια της φιλοτιμίας θα μετεξελιχθεί στην πόλη της Αθήνας (ήδη από τον 4ο αι. π.Χ.) στην έννοια της «δημοσίας (ή κοινῆς) φιλοτιμίας» (πρβλ. Δημ., 18. *Περὶ τοῦ στεφάνου*, 257). Η έννοια αυτή ενσωματώνει, ως ουσιώδες στοιχείο του όρου, τη γενναιοδωρία η οποία έχει ως αποδέκτη τον «δῆμον» ή τό «γένος» ή το «κοινόν» ή τούς «δημότες». Ως εκ τούτου συνιστά δωρεά από την οποία η πόλις προδήλως αντλεί συλλογικά οφέλη. Μάλιστα η προοδευτική σύνδεση της εννοίας της φιλοτιμίας με την επίσημη ενθάρρυνση και επιβράβευση των δωρεών των δημοσίων ανδρών προς την πόλιν θα διαμορφώσει, στα πλαίσια του πολιτειακού συστήματος των μεγάλων πόλεων κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, την έννοια της τιμητικής «ευεργεσίας», όπου η φιλοτιμία καθίσταται συνώνυμη της οιονεί υποχρεωτικής λειτουργίας [I. Lévy, «Études sur la vie municipale de l' Asie Mineure sous les Antonins (2e s^èr. Les offices publiques)», *REG* 1899, 265 σημ.3 όπου και οι σχετικές επιγραφικές πηγές (= *Études sur la vie municipale de l' Asie Mineure*, II).

από κάποιες διαδικασίες έμμεσου (άτυπου) εξαναγκασμού που «προέτρεπαν» τους πολίτες να συμμετάσχουν σε ποικίλες μορφές γενναιοδωριών που εξαγγέλλονταν από τις πόλεις υπό τη μορφή της επαγγελίας¹⁴. Οι ενδείξεις ότι η λειτουργία του αρχαιοελληνικού δεσμού των επιδόσεων παρουσιάζει στοιχεία έμμεσου εξαναγκασμού, κατά μία εκδοχή ήδη από τον 5ο αι. π.Χ.¹⁵ θα αναφερθούν, κατά τρόπο συνοπτικό, στη συνέχεια.

Ως δεσμός με πρόδηλο δημοκρατικό χαρακτήρα και απόλυτα συνδεδεμένος με την λειτουργία και αυτονομία της αρχαίας πόλεως, παρά την πιθανή αρχαϊκή αριστοκρατική του καταγωγή¹⁶, η αρχαιοελληνική επαγγελία αποτελεί απόρροια διεξοδικών συζητήσεων και αντιμαχιών που διεξάγονται ενώπιον της εκκλησίας του δήμου ή, κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή πλέον περίοδο, ενώπιον του «συνεδρίου» της πόλεως¹⁷. Αν και

14. Βλ. Veyne, *Le pain et le cirque*, Κεφ. II, 277 σημ. 265 με αναφορά σε επιγραφικές πηγές στις οποίες η χρήση του όρου «προτρέπειν» παραπέμπει σε διαδικασίες έμμεσου εξαναγκασμού των ευεργετών. Πρβλ. και Migeotte, *Les souscriptions publiques*, II. Βλ. επίσης τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο Migeotte στη μελέτη του «De la liturgie à la contribution obligatoire», *Chiron* 23 (1993), κυρίως 274, 282 (= De la liturgie à la contribution obligatoire) και με βάση επιγραφικό υλικό του 2ου αι. π.Χ. προερχόμενο από την περιοχή της Μ. Ασίας. Η χρήση των ρημάτων «ἐπινεύειν» και «ἐπαγγέλλεσθαι» στις πηγές αυτές είναι δηλωτική της σχετικής «απαιτήσεως» της συνελεύσεως του δήμου που απευθύνεται σε ετήσια βάση προς τους άρχοντες ή τους χορηγούς της πόλεως.

15. Σε αντίθεση με τους Kuenzi (*Epidosis*, 8–9, 57–58, 392) και Veyne (*Le pain et le cirque*, 212) οι οποίοι τοποθετούν την έναρξη του δεσμού στον ελλαδικό χώρο κατά τον 4ο αι. π.Χ., ο Migeotte (*Les souscriptions publiques*, 307) τοποθετεί την πλήρη διαμόρφωση του εθιμικού αυτού δεσμού στις ελληνικές πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. βασίζομενος σε σχετικά χωρία προερχόμενα από τον Πλούταρχο (*Αλκιβιάδης*, 10.1, 425 π.Χ.) και τον Ηρόδοτο (II. 18).

16. Migeotte, *Les souscriptions publiques*, 307, 310 επ. όπου και η σχετική θεμελίωση της απόψεως αυτής.

17. Δημ., 21. Κατὰ Μειδίου, 161–162 (357–348 π.Χ.) : «*Ὡς ἐν τῇ βουλῇ γιγνομένων ἐπιδόσεων παρὼν οὐκ ἐπέδιδου τότε· ἐπειδὴ δὲ πολιορκεῖσθαι τοὺς ἐν Ταμύναις στατιῶτας ἐξηγγέλετο...τηνικαῦτα φοβηθεὶς τὴν στρατείαν ταύτην εἰς τὴν ἐπιούσαν ἐκκλησίαν. πρὶν καὶ παρεδρὸν καθέζεσθαι, παρελθὼν ἐπέδωκεν*»· Πλούτ., *Αλκιβιάδης*, 10.1 (περί το 425 π.Χ.) : «*... τοῦ δὲ δήμου κροτῶντος καὶ βοῶντος...*»· U. Koehler, IG, II, 380 (229 π.Χ.) : «*ὁ δῆμος ἐξ ἐπιδόσεως — εἰς τὴν σωτηρίαν τῶν πολιτῶν ἐν πρώτοις ἐπέδωκεν καὶ ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ ὑπὲρ τῶν ὡν ἀμφοτέρων ὅσον πλείστον ἦν ἐνδεχόμενον...*»· Σχετικά με την ψήφιση ή επανεξέταση του διατάγματος της επαγγελίας ενώπιον του «συνεδρίου» βλ. τις σχετικές επιγραφές (Μεσσηνία, Μεγαλόπολις) στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 22, 24. Για τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. τα αναφερόμενα από τον F. Jacques, *Le privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161–244)*, Paris 1984, 773 σημ. 245 (= *Le privilège de liberté*) με βάση τη D.50.10.7.1 (Καλλίστρατος, Lib. II de cognitionibus).

σε αρκετές περιπτώσεις επαγγελιών πιθανολογείται ότι το ζήτημα της ψηφίσεως μιας επαγγελίας φέρεται προς συζήτηση και ψήφιση ενώπιον της συνελεύσεως του δήμου από κάποιον ιδιώτη, ο οποίος μάλιστα έχει ήδη αυθορμητώς καταβάλει την χρηματική του συνεισφορά πριν από την ψήφιση του σχετικού διατάγματος¹⁸, σε αρκετές επιγραφικές πηγές η πρόταση υποβάλλεται επισήμως προς συζήτηση από τους «πρυτάνεις» της πόλεως¹⁹. Ακολουθώντας το ψήφισμα της επαγγελίας λαμβάνει τη μορφή διατάγματος που συχνά εμπεριέχει τακτές προθεσμίες εντός των οποίων έπρεπε να γίνει η δήλωση συμμετοχής («ἀπογραφή») πολιτών, μετοίκων ή και ξένων και, σπανιότερα, προθεσμίες εντός των οποίων όφειλε να γίνει η τελική εκταμίευση των υπεσχημένων χρηματικών εισφορών²⁰. Ενίοτε μάλιστα, όπως μαρτυρούν οι επιγραφικές πηγές, η επαγ-

18. Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 22, 36, 42, 77 και τον σχολιασμό τους στη σ. 313. Του Ιδίου, *Citoyennes, femmes et étrangers*, 299.

19. A. Rehm, *Milet, I.3. Das Delphinion*, 147 και με εκτενή σχολιασμό στον L. Migeotte, *L' emprunt public*, 305 επ. (Μίλητος, 205/4 π.Χ.): «Ἐδοξε τῷ δήμῳ γνώμῃ πρυτάνων καὶ τῶν ἡρημένων ἐπὶ τῇ φυλακῇ καὶ τῶν ἀποδείχθεντων συνέδρων...». Επίσης C.T. Newton, *Discoveries at Halicarnassus*, II. Appendix III, no 2, 687-689 και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 77, σ. 243 (Αλικαρνασσός, τέλος του 3ου αι. π.Χ., επισκευή γυμνασίου).

20. Πρβλ. U. Koehler, *IG*, II, 334 (243 π.Χ.): «... τοὺς λαχόντας προέδρους εἰς τὴν ἐπιούσαν ἐκκλησίαν χρηματίσαι περὶ τούτων, γνώμην δὲ ξυβάλλεσθαι τῆς βουλῆς, ὅτι δοκεῖ τῇ βουλῇ τοὺς βουλομένους τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν οἰκούντων ἐν τῇ πόλει ἐπιδιδόναι εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς πόλεως καὶ τὴν φυλακὴν τῆς χώρας ἐν τῷ δήμῳ ἢ ἐν τῇ βουλῇ ἢ πρὸς τοὺς στρατηγούς ἀπογραφεμένους μέχρι τοῦ Μουνιχῶνος...». Y. Béguignon, *BCH* 59 (1935), 36-51, no 1 και με εκτενή σχολιασμό στον L. Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 34, 93 επ. [Κραννών (Θεσσαλίας), επαγγελία με σκοπό την αποπληρωμή δημοσίων χρεών, μεταξύ 179-142 π.Χ.]: «τάμ μὰ ἐπαγγελίαν ποιεῖσασθαι ἐν τῷ Κρατεραίοι στραταγία καὶ τὸς ἐπαγγελλαμένους ἐπαινεῖσαι τὰν πόλιν... τὸς μὰ ταμίας φρόντισαι οὔστε πὰρ τοὺν ἐπαγγελλαμένον γενειδεῖ τὰ πόλι ἀδόσις τοῦν χρειάτων κατὰς ἐπαγγελίας». A. Rehm, *Milet, I.3. Das Delphinion*, 147 και με εκτενή σχολιασμό στον L. Migeotte, *L' emprunt public*, 305 επ. (Μίλητος, διάταγμα δημοσίου δανεισμού μέσω της διαδικασίας των επιδόσεων, 205/4 π.Χ.): «τοὺς μὲν βουλομένους τῶν πολιτῶν ἢ πολιτῶν δοῦναι τῇ πόλει δραχμὰς τρισχιλίας ἑξακοσίας ὑπὲρ αὐτῶν ἢ ὑπὲρ ἄλλων, τοῖσιν ὑπὲρ ἐκάστου πληθος, ἀπογράφεσθαι μὲν πρὸς τὸν ὑπογραμματέα τῆς βουλῆς ἕως τῆς ὀγδόης ἰσταμένου τοῦ Πυανεψιώνος μηνός, διαγράφειν δὲ ἐπὶ τῆς δημοσίας τραπέζης τοῦ ἐψηφισμένου παραχρήμα μὲν στατήρας ἑκατόν, τὸ δὲ λοιπὸν ἔσχατον τῇ ὀγδῇ ἰσταμένου τοῦ Ἀρτεμισιώνος τοῦ ἐπὶ Κριτοβούλου». Επίσης βλ. W. Blümel, *Epigr. anat.* 13 (1989), no 896-897, 7-9 (Όλυμος, δεύτερο ἡμισυ του 2ου αι. π.Χ., αποκατάσταση ιερού) και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 75, 236. Στην επαγγελία αυτή τίθενται περιοριστικές προθεσμίες εντός των οποίων οι μέλλοντες να προβούν σε επιδόσεις όφειλαν να υποβάλουν τις συνεισφορές τους προκειμένου αυτές να χαραχθούν σε ειδική πέτρινη στήλη.

γελία αποτελούσε το τελικό στάδιο ενός πλήρως οργανωμένου επιχειρηματικού σχεδίου από την πόλη, το οποίο συνήθως αποσκοπούσε στην αποπεράτωση ενός δημοσίου έργου αναγκαίου για λατρευτικούς ή στρατιωτικούς σκοπούς. Στα πλαίσια του σχεδίου αυτού επροηγείτο η κατάρτιση ενός «διαγράμματος» το οποίο περιελάμβανε τις προδιαγραφές του έργου, την αναλυτική περιγραφή των απαιτούμενων εργασιών καθώς και τις επιμέρους αρμοδιότητες των παραγόντων που αναλάμβαναν την περαίωση του έργου και τον οικονομικό του έλεγχο²¹. Ακολουθούσε η ψήφιση του «δόγματος», δηλαδή του σχετικού διατάγματος από την βουλή ή το συνέδριο της πόλεως. Μάλιστα, εάν εδθεωρείτο απαραίτητη η αποκλειστική ή πρόσδετη χρηματοδότηση του έργου από γενναιοδωρίες των πολιτών, το ψήφισμα της επαγγελίας όριζε, κατά κανόνα, ανώτατο και κατώτατο χρηματικό όριο της εδελούσιας συνεισφοράς²² ή παροχή

Είναι σαφές ότι οι προδεσμίες υπαγορεύονταν από την αναγκαιότητα της συνεχούς λειτουργίας ενός πολιτειακού δεσμού ή την ικανοποίηση μιας έκτακτης πολιτειακής ανάγκης μέσα στα χρονικά όρια που απαιτούνταν για την ολοκλήρωση του σκοπού αυτού. Πρβλ. και Migeotte, *De la liturgie à la contribution obligatoire*, 282, 322.

21. Ph. Le Bas-P. Foucart, *Voyage*, II, 331e· Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 24, 63 επ. όπου και εκτενής σχολιασμός (Μεγαλόπολις, αναπαλαίωση των τειχών της πόλεως, μεταξύ 170/169–146 π.Χ.); «...ἔστω καὶ τοῦτο εἰς ἐπισκευάν τῶν τειχέων ... ἀναγραφάν τοῦ τε διαγράμματος καὶ τοῦ δόγματος?... ὁ κατασταθεὶς ἀποδοχεὺς ἐκ τῶν πεσόντων ... διαφόρων... τάφρον καὶ πύργων κακλαρωμένοι εἰσὶν... ὦν μῆκος οὐκ ἔστι ἑλασσον ἢ πλεθρον ἐπισκευασάτωσαν...». Επίσης Th. Reinach, *REG* 12 (1899), 53–115· Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 28, 75 επ. όπου και εκτενής σχολιασμός (Τανάγρα, μεταφορά του ιερού προς τιμὴν της θεᾶς Δήμητρας και Κόρης, τέλος 3ου–αρχές 2ου αι. π.Χ.): «... ὅπως ὦν κατασκευασθεῖν τὸ ἱερόν τῆς Δάματρος ἐν πόλει ὅτι κάλλιστον ἐν τῷ τόπῳ ἐν ᾧ καφήνητη τῆς πολεμάρχους κῆ τῆς συνδικύς κῆ τῆ ἀρχῇ τῇ ἡρεδείῃ· δεδόχθη τῷ δάμν· ἐπὶ κα τὸ ψήφισμα κουρωθῇ, ἀρχάν ἐλέσθη τὸν δάμον ἐν Φέτια τρία τρίς ἄνδρας μὴ νιωτέρως τριάκοντα Φετίων· τὰν δὲ ἡρεδείσαν κατασκευάτη τὸ ἱερόν ἐν πόλει, ὠλενομένως πεδὰ τῶν πολεμάρχων κῆ τῷ ἀρχιτέκτονος· ἡ δὲ κά τινος τόπος ἢ Φυκία χρήσιμος ἴει πότ τὰν κατασκευὰν τῷ ἱερῷ, τὸ πολεμάρχου σουκαλεάσαντες τὸν δάμον στασάνδω τιματὰς ἑνδεκα ἄνδρας κα τὸν νόμον τὸν κυνὸν Βοιωτῶν...». Για τη μορφή που προσέλαβαν τα διατάγματα αυτά κατά τη ρωμαϊκὴ περίοδο βλ. Veyne, *Le pain et le cirque*, 235, σημ. 154 όπου και σχετικές διβλιογραφικές παραπομπές.

22. U. Koehler, *IG*, II, 334 (243 π.Χ.): «... μὴ ἐξέστω δὲ μηθενὶ ἐπιδούναι πλέον **ΗΗ΄ δραμῶν μηδ' ἑλάττον**...». Επίσης Th. Reinach, *REG* 12 (1899), 53–115 και εκτενής σχολιασμός στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 28, 75 επ. (Τανάγρα, μεταφορά του ιερού προς τιμὴν της θεᾶς Δήμητρας και Κόρης, τέλος 3ου–αρχές 2ου αι. π.Χ.): «... ἐσσεῖμεν τῇ θηλομένῃ τὰν γουννηκῶν ἐπανγείλασθῃ μὴ πλὶον πέντε δραχμὰς...». Ο καθορισμός συγκεκριμένων ποσοτικών ορίων, εντός των οποίων ὀφείλαν να κινηθῶν οι χρηματικές συνεισφορές των πολιτῶν και μετοίκων που συμμετείχαν στην επαγγελία, υποδηλώνει ὅτι ἐπρόκειτο για ἐπιχείρηση χρηματοδότησης που ἦταν πλήρως οργανωμένη ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου κα ἀπέβλεπε στὴν ἐξυπηρέτηση συγκεκριμένων κα συνήθως, ἀκρῶς ἐπιτακτικῶν, πολιτειακῶν ἀναγκῶν.

εδελοντικής εργασίας σύμφωνα με τις προδιαγραφές του διαγράμματος²³. Οι εν συνέχεια απευθυνόμενες προς την πόλιν υποσχέσεις γενναιοδωρίας (επιδόσεις), χρηματικές και μη²⁴, αποτελούσαν πράξεις με βαρύνουσα πολιτική σημασία. Και τούτο διότι οι υποσχέσεις αυτές, αν και άτυπες, ανακοινώνονταν δημοσίως, είτε κατά τη διάρκεια της ίδιας με την ψήφιση της επαγγελίας συνεδρίας, —υπό την πίεση του πλήθους και των παραινήσεων των ρητόρων²⁵,— είτε σε επόμενη συνεδρία²⁶. Σε κάθε περίπτωση πάντως οι επιδόσεις έπρεπε να υποβληθούν μέσα στις περιοριστικές προθεσμίες που έδετο το ψήφισμα. Ακολούθως καταγράφονταν σε ειδική τιμητική πέτρινη στήλη (ονόματα των υποσχεθέντων και συνεισφορές στην επίδοση)²⁷ ή, εάν επρόκειτο για συνεισφορές που δεν

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επιγραφή της νήσου Κω μεταξύ 205–201 π.Χ. η οποία αναφέρεται σε επαγγελία για την οργάνωση της άμυνας της νήσου κατά τη διάρκεια του λεγομένου «κρητικού» πολέμου [C.T. Newton, *GIBM*, 343 και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 50, 147] όπου ο δήμος αποδέχεται την αξία εκάστης γενναιοδωρίας με ανάταση χειρός εάν θεωρεί ότι το προσφερόμενο ποσόν είναι επαρκές.

23. Ph. Le Bas–P. Foucart, *Voyage*, II, 331e Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 24, σ. 63 επ. όπου και εκτενής σχολιασμός (Μεγαλόπολις, αναπαλαίωση των τειχών της πόλεως, μεταξύ 170/169–146 π.Χ.): «...τάφρον καὶ πύργον κακλαρωμένοι εἰσὶν ...ὧν μῆκος οὐκ ἔστι ἔλασσον ἢ πλεῖθρον ἐπισκευασάτωσαν .. καὶ τὰν κλίμακα καὶ ἔστωσαν ... κατὰ τὰν ἐπαγγελίαν».

24. Ενίοτε οι επιδόσεις συνίστανται σε άτοκα δάνεια για την εξυπηρέτηση ορισμένου πολιτειακού σκοπού. Στις περιπτώσεις αυτές η έλλειψη τόκων ισοδυναμεί με ελευθεριότητα προς την πόλη. Πρβλ. C.T. Newton, *Discoveries at Halicarnassus*, II, Appendix III, no 2, 687–689 και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 77, 242 (Αλικαρνασσός, τέλος του 3ου αι. π.Χ. επισκευή του γυμνασίου της πόλεως) : «... βουλομένου τοῦ δήμου ἐπισκευάσαι τὸ γυμνάσιον, δώσειν οἱ μὲν ἀναπόδοτα χρήματα, οἱ δὲ ἄτοκα ἀναγράψαι δὲ ἑκατέρου εἰδους τὸν τὸ πλεῖστον δόντα πρῶτον καὶ τοὺς λοιποὺς κατὰ τὸ ἔξῃν».

25. Ισαίου, 5. Περὶ τοῦ Δικαιογένοῦς κλήρου, 37–38: «πλὴν ὅτε Λέχαιον εἶλω, κληθεὶς ὑπὸ ἑτέρου ἐπέδωκεν ἐν τῷ δήμῳ ...». Πλουτ., Ἀλκιβιάδης, 10 (περί το 425 π.Χ.): «Πρώτην δ' αὐτῷ πάροδον εἰς τὸ δημόσιον γενέσθαι λέγουσι μετὰ χρημάτων ἐπιδόσεως, οὐκ ἐκ παρασκευῆς, ἀλλὰ παριόντα δορυβούτων τῶν Ἀθηναίων ἐρέσθαι τὴν αἰτίαν τοῦ δορυβου, πυθόμενον δὲ χρημάτων ἐπίδοσιν γίνεσθαι, παρελθεῖν καὶ ἐπιδοῦναι. Τοῦ δὲ δήμου κροτοῦντος καὶ βοῶντος ὑφ' ἡδονῆς ...». Πλουτ., Φωκίων, 9.1–2 (μεταξύ 380–318 π.Χ.): C.T. Newton, *GIBM*, 343 και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 50, 147 (Κως, υπεράσπιση της πόλεως, μεταξύ 205–201 π.Χ.): «τῶν δὲ ἐπαγγελαμένων τὰ ὀνόματα ἀναγορευσάντω παραχρῆμα ἐν ταῖ ἐκκλησίαις». Βλ. επίσης Veyne, *Le pain et le cirque*, Κερ. II, 277 σημ. 265.

26. B. D. Meritt, *AJPh* 56(1935), no 1, 358–371 και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 69, 214 επ. [Κολοφών (Ιωνία), 311–306 π.Χ., ανακατασκευή της παλαιάς πόλεως–επέκταση των οχυρωματικών έργων].

27. B. D. Meritt, *AJPh* 56 (1935), no 1, 358–371 και με εκτενή σχολιασμό στον

είχαν τιμητικό χαρακτήρα, σε βεβαιωτικό έγγραφο που φυλλασσόταν στα αρχεία της πόλεως²⁸. Κατά κανόνα, οι καταβαλλόμενες εισφορές συλλέγονταν από την αρμοδία διοικητική αρχή²⁹. Άλλοτε πάλι, όπως μας πληροφορεί επιγραφή της Μιλήτου του 2ου αι. π.Χ., και ειδικώς εάν επρόκειτο περί επαγγελίας η οποία αποσκοπούσε σε δημόσιο δανεισμό, κατατίθενταν στο δημόσιο ταμείο³⁰.

Ενίοτε, όπως μαρτυρεί επιγραφή της Κω του 3ου αι. π.Χ., η εκκλησία του δήμου εμφανίζεται να κάνει χρήση της διακριτικής ευχέρειας να αποδεχθεί ή να απορρίψει τις προσφερόμενες δωρεές³¹. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, τη λειτουργία της επιδόσεως ως «άμεσου δασμού». Προς τούτο άλλωστε συνηγορούν και ορισμένες πρόδηλες ενδείξεις του ηθικού εξαναγκασμού των ευερ-

Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 69, 214 επ. [Κολοφών (Ιωνία), 311–306 π.Χ. ανακατασκευή της παλαιάς πόλεως–επέκταση των οχυρωματικών έργων]: C.T. Newton, *GIBM*, 343 και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 50, 148: «τῶν δὲ χειροτονηθέντων τὰ ὀνόματα ἀναγραφάντω ἐς τὰς στάλας». Βλ. επίσης W. Blümel, *Epigr. anat.* 13 (1989), no 896–897, 7–9 (Όλυμος, δεύτερο ήμισυ του 2ου αι. π.Χ.) και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte (*Les souscriptions publiques*, no 75, 236) όπου η χάραξη των συνεισφορών για την ανέγερση ιερού της Αητούς σε πέτρινη στήλη γίνεται σε δύο στάδια, από τους «ταμίας», αρχικά, και τον «νεωκόρο», μετέπειτα, παρουσία των δικαστών και του νομοφύλακος της πόλεως, οι οποίοι επικυρώνουν τις σχετικές αναγραφές των επιδόσεων. Σε επιγραφή της Αλικαρνασσού του τέλους του 3ου αι. π.Χ. το έργο της τιμητικής χάραξης των ονομάτων των ευεργετών στην εξέδρα του επαγγελθέντος προς επισκευή γυμνασίου αναλαμβάνουν οι «ἐπιμεληταί» (Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 77, 243, στ. 36). Για τη ρωμαϊκή περίοδο (198–211 μ.Χ.) βλ. D.50.10.7.1 (Καλλίστρατος, *Lib. II de cognitionibus*).

28. Πρόκειται για επιδόσεις τις οποίες ο δήμος εδωρούσε ανάξιος να μνημονευθούν λόγω του ιδιαίτερου μικρού χρηματικού ποσού της συνεισφοράς, πιδανόν σε επίπεδο κατώτερο από το ελάχιστο όριο που όριζε το διάταγμα της επαγγελίας (Migeotte, *Les souscriptions publiques*, 154 σημ. 59, 247 σημ. 170).

29. Συνήθως από τους ταμίες της πόλεως [Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 77, 243, στ. 37–38 (Αλικαρνασσός, τέλος του 3ου αι. π.Χ., επισκευή γυμνασίου)]. Βλ. επίσης B. D. Meritt, *AJPh* 56 (1935), no 1, 358–371 και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 69, 214 επ. [Κολοφών (Ιωνία), 311–306 π.Χ. ανακατασκευή της παλαιάς πόλεως–επέκταση των οχυρωματικών έργων] όπου η συλλογή των συνεισφορών γίνεται από τον επιφορτισμένο με το έργο αυτό «καρπολόγον».

30. A. Rehm, *Milet, I.3, Das Delphinion*, 147 και με εκτενή σχολιασμό στον L. Migeotte, *L' emprunt public*, 305 επ. (Μίλητος, 205/4 π.Χ.): «.. διαγράφειν δὲ τοῖς ἐπὶ τῆς δημοσίας τραπέζης τοῦ ἐψηφισμένου παραχρῆμα μὲν στατήρας ἑκατόν, τὸ δὲ λοιπὸν ἔσχατον ».

31. C.T. Newton, *GIBM*, 343 και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 50, 147: «ὁ δὲ δᾶμος διαχειροτονεῖτω τὰν ἀξίαν τῆς δωρεᾶς καί, εἴ κα δόκηι, λαμβανέτω».

γετών από την αρχαία πόλη όπως: α) η ηθική δέσμευση που συνεπαγόταν για τους άρρενες ανήλικους κληρονόμους του αποβιώσαντος αρχηγού του οίκου η αναγραφή του ονόματός τους στους καταλόγους των επιδόσεων (στις περιπτώσεις οικογενειακών επαγγελιών)³², β) η σύνδεση του δεσμού των επιδόσεων με τη συνήδη ιδιότητα των δωρητών ως υποψηφίων, εν ενεργεία ή διατελεσάντων αρχόντων ή χορηγών της πόλεως, γ) η επανεμφάνιση των ιδίων ονομάτων ως δωρητών στους καταλόγους των επιδόσεων³³ καθώς και δ) η πιθανολογούμενη ανακοίνωση στην αθηναϊκή αγορά ενός πίνακα ατιμίας σε περίπτωση μη εκπληρώσεως της υποσχέσεως ευεργεσίας³⁴. Παρά ταύτα, ο δεσμός της επαγγελίας δεν έπαυσε να διατηρεί, κατά τη διάρκεια της ελληνικής αρχαιότητας, τον, κατά βάση, δημοκρατικό και εδελοντικό του χαρακτήρα³⁵, στοιχείο το οποίο σαφέστατα τον διαφοροποιεί, όπως θα εκτεθεί αναλυτικότερα παρακάτω, από τον αντίστοιχο δεσμό της ύστερης ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής περιόδου.

32. Κατά τον Migeotte το προβάδισμα που κατέχουν στο σχετικό επιγραφικό υλικό, οι καταγραφές των ονομάτων των αρρένων κληρονόμων, έναντι των καταγραφών των ονομάτων γυναικών ή λοιπών μελών του οίκου, υποδηλώνει την ενδόμυχη βούληση του αρχηγού του οίκου να επεκτείνει τα αποτελέσματα της επαγγελίας, η οποία αποτελούσε σαφέστατα πολιτική πράξη, στους φυσικούς του διαδόχους (Migeotte, *Citoyens, femmes et étrangers*, 299).

33. Migeotte, *De la liturgie à la contribution obligatoire*, 290. Του Ιδίου, *Les souscriptions publiques*, 33.

34. Ισαίου, 5. *Περὶ τοῦ Δικαιογένοῦς κλήρου*, 38: «καὶ τοῦτο ἐπέδωκεν, οὐκ εἰσήνεγκεν, ἀλλ' ἐπ' αἰσχίστῳ ἐπιγράμματι ἐξετέθη αὐτοῦ τοῦνομα ἔμπροσθεν τῶν ἐπωνύμων, ὅτι οἶδε εἰς σωτηρίαν τῆς πόλεως ὑποσχόμενοι τῷ δήμῳ εἰσώσειν χρήματα ἐδελονταὶ οὐκ εἰσήνεγκαν». Ακόμα κι αν θεωρηθεί ότι η αναφερόμενη εδώ από τον Ισαίο ανέγερση πίνακος ατιμίας απετέλεσε ένα έκτακτο μέτρο που υπαγορεύθηκε κάτω από την πίεση της ανάγκης χρηματοδότησης της Αθήνας λόγω της καταλήψεως του λιμένος της Κορίνθου (Λέχαιον) από τους Σπαρτιάτες (392 π.Χ.), το σχετικό χωρίο σαφέστατα υποδηλώνει τη βαρύνουσα πολιτική σημασία που είχαν οι υποσχέσεις ελευθεριότητας που δίδονταν ενώπιον της εκκλησίας του δήμου για την χρηματοδότηση έργων υψίστης σημασίας για την πόλη. Πρβλ. επίσης Ch. Blinkenberg, *Lindsos, II. Inscriptions*, 419 και με εκτενή σχολιασμό στον Migeotte, *Les souscriptions publiques*, no 41, 121 (Λίνδος, επαγγελία με σκοπό τη συγκέντρωση κεφαλαίων για λατρευτικούς σκοπούς, 22 μ.Χ.): «**τοὶ δὲ ἐπαγγεῖλάμενοι πάντα πρᾶσσόντω κατὰ καὶ τοὶ ἄλλοι ἱεροδύται ἢ ἔνοχοι ἐόντῳ ἀσεβείᾳ**». Πρβλ. και Migeotte, *όπ.π.*, 323–325.

35. Kuenzi, *Epidosis*, 65–66· S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos. An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*, 1978, 180.

Η λειτουργία του δεσμού της επαγγελίας κατά τους ρωμαίους και πρώτους βυζαντινούς χρόνους. Μέθοδοι έμμεσου εξαναγκασμού των ευεργετών των πόλεων και συναφή νομικά ζητήματα.

Η παράδοση των αρχαιοελληνικών τιμητικών και μη γενναιοδωριών θα αναζωπυρωθεί στις ρωμαϊκές επαρχίες, κυρίως αυτές της Μ. Ασίας (Εφεσος, Σμύρνη, Πέργαμος, Μίλητος, Λαοδικεία, Θεάτειρα, Σάρδεις, Φιλαδέλφεια, Αφροδισία, Στρατονίκεια, Νικομήδεια, Προύσα, Νίκαια) αλλά και της Β. Αφρικής, από το πρώτο ήμισυ του Ιου έως τις αρχές περίπου του 3ου αι. μ.Χ.³⁶, περίοδος η οποία θα επονομασθεί ως η «χρυσή εποχή του ευεργετισμού». Ειδικότερα, η επαγγελία χάριν της αναλήψεως τιμής ή ιερατικού αξιώματος ευδοκιμεί στις μη εκρωμαϊσθείσες επαρχίες της αυτοκρατορίας όπου η τυπική διάκριση του ρωμαϊκού δικαίου μεταξύ των *honores-munera*, όπως μας της παραδίδει ο νομομαθής Καλλίστρατος στο χωρίο του Πανδέκτη 50.4.14 pr.-1³⁷, δεν φαίνεται να έχει πεδίο εφαρμογής, τουλάχιστον έως τα τέλη του 2ου αι., στην επιτόπια διοικητική πρακτική³⁸.

36. Πρόβλ. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig 1900, 165 επ.· M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*², I, 1957, 149 (= *Social and Economic History of the Roman Empire*)· J. Declareuil, «Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales au temps de l'Empire romain», *NPH* 26 (1902), 256 επ. (= *Problèmes d'histoire des institutions municipales*)· T. Frank-T. R. S. Broughton [et.al.], *An Economic Survey of Ancient Rome*, Baltimore 1937, IV, 719, 752 επ.· A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1979, 237 σημ. 50 (= *The Greek City*)· D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the 3rd Century after Christ*, I, Princeton 1950, 582 επ. (= *Roman Rule in Asia Minor*) όπου και σχετικό επιγραφικό υλικό. Ειδικώς για την ιδιαίτερη ακμή του τιμητικού ευεργετισμού στις πόλεις της Β. Αφρικής κατά την περίοδο των αυτοκρατόρων Commodus, Severus και Caracalla, όταν πλέον παρατηρείται ύφεση του φαινομένου στις λοιπές περιοχές της αυτοκρατορίας, βλ. Duncan-Jones, *Costs, Outlays and Summae Honorariae*, 47-115 όπου και η συγκριτική παράθεση των χρονικών περιόδων ακμής του ευεργετισμού στις περιοχές της Β. Αφρικής και Μ. Ασίας με βάση το επιγραφικό υλικό (όπ.π., 55, 77)· Του Ιδίου, «Wealth and Munificence in Roman Africa», *Papers of the British School at Rome* 31 (1963), 159-177 (= *Wealth and Munificence*). Βλ. επίσης Jacques, *Le privilège de liberté*, 724-726.

37. «*Honor municipalis est administratio rei publicae cum dignitatis gradu, sive cum sumptu sive sine erogatione contingens... Publicum munus dicitur quod in administranda re publica cum sumptu sine titulo dignitatis subimus*» («Τιμή πολιτική είνε ή διοίκησις πολιτείας μετά βαθμού αξιώματος, είτε μετά δαπάνης είτε άνευ δαπάνης διεξαγομένη... δημοσία λειτουργία λέγεται εκείνη, ήν έν τη διοικήσει πολιτείας μετά δαπάνης άνευ τίτλου αξιώματος ύφιστάμεθα», μετ. Λιακοπούλου).

38. Veyne, *Le pain et le cirque*, 280 επ.· P. Garnsey, «Aspects of the Decline of the Urban Aristocracy in the Empire», *ANRW* II.1 (1974), 229-252 (= *Decline of the Urban Aristocracy*).

Στην περιοχή της Μ. Ασίας, όπου η ελληνικότητα των πόλεων είναι σχεδόν καθολική³⁹, το πολιτειακό σύστημα θα συντηρήσει την έλλειψη σαφών διαχωριστικών ορίων μεταξύ «ἀρχῶν» και «λειτουργίων»⁴⁰. Σύμφωνα με τα τοπικά δημόσια ἤδη, η παροχή προσωπικής δημόσιας υπηρεσίας προς την πόλιν έχει τιμητικό χαρακτήρα και συνεπάγεται την απόδοση ενός υψηλού κοινωνικού *status*, της *dignitas*⁴¹. Υποκινούμενος από το ιδεώδες της πόλεως (ή της πολιτικῆς κοινωνίας)⁴², ο λειτουργός προσδιορίζει συνήθως, κατά την απόλυτη διακριτική του ευχέρεια⁴³, τις οποίες οικονομικές επιβαρύνσεις συνεπάγεται αναπόφευκτα η ανάληψη των προσωπικών λειτουργιών, ανάλογα με το εύρος της «φιλοτιμίας» του προς τη γενέθλια πόλη, τη «γλυκυτάτην πατρίδα», όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν τα σχετικά ιουστινιάνεια χωρία⁴⁴. Κατά κανόνα πάντως πρόκειται

39. L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Hildesheim 1963, 22.

40. I. Lévy, «Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure sous les Antonins (Ière série. L'Ecclesia, La Boulé, La Gerousia)», *REG* 1895, 230–231 (= Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure. I·Του Ιδίου, Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure, II, 257 σημ. I· Jones, «The Cities of the Roman Empire. Political, Administrative and Judicial Institutions», στον τόμο *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History* (έκδ. P. A. Brunt), Oxford 1974, 14 σημ. 34 (= Cities of the Roman Empire). Για τον λόγο αυτό ο όρος «ἀρχαί» αναφέρεται, όχι στους *minores magistratus*, αλλά στους ανώτερους αυτοκρατικούς αξιωματούχους που ασκούν διοίκηση. Πρβλ. και Petit, *Libanius*, 57, 72 επ.

41. Για την έννοια αυτή πρβλ. Brasiello, *La repressione penale in diritto romano*, Napoli 1937, 55 επ.· G. Gardascia, «L'apparition dans le droit des classes d'«honestiores» et d'«humiliores»», *RHD* 4e ser., 28e an. (1950), 325.

42. Πρόκειται για την έννοια της αρχαίας πόλεως ως συμμετοχής (κοινωνίας) ατόμων και γενών στο εὖ ζῆν με στόχο την τελειοποίηση και την αυτάρκεια (Μ. Σακελλαρίου, *Πόλις. Ένας τύπος αρχαίου ελληνικού κράτους*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, 157–158: Αριστ., *Πολ.*, 1280b 30–1281a 8). Για τον λόγο αυτό, κατά τον *Libanius*, η πόλις χάνει την υπόστασή της, όχι με την επίσημη, τη διοικητική δηλαδή διαγραφή της από τον κατάλογο των πόλεων, αλλά με την απώλεια του σώματος της βουλῆς η οποία αποτελεί τον «στυλοβάτη» της αυτόνομης διακυβέρνησής της, τον «προμαχώνα» έναντι του κρατισμού και του ατομικού αριθισμού (Petit, *Libanius*, 26 σημ. 2–7, 360 σημ. 3).

43. Για τις αρνητικές επιπτώσεις που είχε η δυνατότητα του ευεργέτη να προσδιορίζει ανεξέλεγκτα το ύψος της γενναιοδωρίας του προς την πόλη βλ. Petit, *Libanius*, 318 σημ. 5 όπου και η σχετική νομοθεσία με την οποία επιχειρήθηκε να περισταλεί το φαινόμενο [C.Th.15.1.5 (Βαλεντινιανός–Valens, 365)].

44. Πρβλ. D.32.101 pr. (Scaevola) όπου αναφέρεται ελληνόγλωσσος κωδικοκλός με τον οποίο καταλείπεται στην πατρίδα του διαδέτη η κτηματική του περιουσία στη Συρία: «τῇ γλυκυτάτῃ μου πατρίδι, βούλωμαι εἰς τὰ μέρη αὐτῆς δοθῆναι...». Επίσης D.32.35.3 (Scaevola) όπου αναφέρεται η παραχώρηση, με επικυρωμένους κωδικοκλούς

για πρόσδετες (συμπληρωματικές) οικονομικές επιβαρύνσεις εφόσον το κύριο οικονομικό βάρος των λειτουργιών συνεχίζει να φέρει, κατά την περίοδο αυτή, η οικονομικά ευημερούσα, λόγω της επάρκειας των κοινοτικών προσόδων, πόλη. Παράλληλα, το γεγονός ότι οι απόγονοι των ευεργετών αναλαμβάνουν την ηθική, καταρχήν, δέσμευση⁴⁵ να ολοκληρώσουν, να επισκευάσουν ή και να μεγενθύνουν τα «προγονικά» έργα (*avita opera*)⁴⁶, δύναται να δεμελιώσει την εκδοχή ότι οι πολιτικές γενναιοδωρίες λειτούργησαν στην πράξη και ως ένα μέσον εξασφάλισης της καδεστηκυίας τάξεως. Τούτο θα επιτευχθεί, είτε με την αναγραφή του ονόματός τους στους καταλόγους των «οικογενειακών» επιδόσεων, είτε, σπανιότερα, με την παράτυπη πρόωμη, σε ηλικία δηλαδή μικρότερη των 25 ετών, συμμετοχή τους στο *cursus munerorum-honorum*⁴⁷. Απώτερη συνέπεια ήταν, όπως είναι εύλογο, η διαμόρφωση οικογενειακού τύπου δυναστειών μέσα στις πόλεις⁴⁸. Ταυτόχρονα όμως, ο αυτόνομος και αποτελεσματικός τρόπος διαχείρισης του συστήματος των λειτουργιών από τις τοπικές βουλές επέτυχε να διασφαλίσει τη διοικητική αυτο-

λους, της χρήσεως ιδιωτικών λουτρών στους «προσφιλέστατους συμπολίτες» του διαθέτη («*Tiburtibus municipibus meis amantissimisque scitis...*»). Πρβλ. και Declareuil, *Problèmes d'histoire des institutions municipales*, όπ.π., 265· Veyne, *Le pain et le cirque*, 238–241.

45. Η ηθική αυτή δέσμευση των κληρονόμων η οποία, όπως έχει εκτεθεί ανωτέρω, απαντάται και κατά την ελληνική αρχαιότητα, θα μετασχηματισθεί σε κληρονομικό χρέος τουλάχιστον από τον 1ο αι. μ.Χ. (κατωτέρω σ. 115 επ.). Για τη διαιώνιση, μέσω της ρητορικής παιδείας, της παραδόσεως του ευεργετισμού στα μέλη των μεγάλων οικογενειών της τοπικής αριστοκρατίας των πόλεων της Ανατολής κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. Petit, *Libanius*, 235–236.

46. Veyne, *Le pain et le cirque*, Κεφ. II, σημ. 318 όπου και σχετικές επιγραφικές πηγές.

47. Η πρακτική αυτή, η οποία αντιβαίνει στις επίσημες ρυθμίσεις του ιουστινιανείου δικαίου και σε πλήθος αυτοκρατικών αντεπιστολών (D.50.4.8· D.50.5.2 pr· D.50.17.2.1· D.50.2.11· B.54.4.8), ήταν σε χρήση σε μικρές πόλεις όπου ο περιορισμένος αριθμός των εύπορων πολιτών επέβαλε την αύξηση του αριθμού εκείνων που μετείχαν σε δημόσιες τιμές και λειτουργίες. Συναφής είναι ο δεσμός των *praetextati*, ανηλίκων που παρακολουθούσαν τις συνεδρίες της τοπικής συγκλήτου προετοιμαζόμενοι για τη μελλοντική είσοδό τους σε δημόσια αξιώματα (πρβλ. D.50.5.2 pr.). Τη *causa* της εγγραφής ενός ανηλίκου μικρότερου των 25 ετών στην κατηγορία των *praetextati* αποτελούσε συνήθως η γενναιοδωρία της οικογένειάς του προς την πόλη (πρβλ. D.50.1.21.6· C.J.10.41.1). Περί του ζητήματος βλ. αναλυτικότερα Declareuil, *Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales*, όπ.π., 578–579 όπου και σχετικό επιγραφικό υλικό.

48. Lévy, *Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure*, II, 265 σημ. 1 («πατὴρ καὶ προγόνων ἀρχῶν καὶ λειτουργῶν»: CIG, 2741)· Jones, *Cities of the Roman Empire*, 15–16.

νομία των πόλεων έναντι του παρεμβατισμού της κεντρικής εξουσίας⁴⁹.

Όπως είναι εύλογο, την πλέον βασική προϋπόθεση για τη συμμετοχή στις υποχρεώσεις των λειτουργιών συνιστούσε η οικονομική ευρωστία των «πολιτευομένων»⁵⁰. Ωστόσο, η υιοθέτηση μέτρων οικονομικής παρεμβατικής πολιτικής, ήδη από τον 3ο αι.⁵¹, θα επιφέρει τη συρρίκνωση της οικονομικής ισχύος (και επομένως της αυτοδιοικήσεως) των τοπικών βουλών καθώς και τη διαμόρφωση οικονομικών και κοινωνικών διακρίσεων στο εσωτερικό της πρώην ομοιογενούς τάξεως των *curiales*⁵². Πέραν

49. Ενδεικτικά είναι τα νομοθετικά μέτρα που έλαβε ο Iulianus με σκοπό την ενδυνάμωση των τοπικών βουλών και την εξασφάλιση της αυτονομίας των πόλεων. Περί αυτών βλ. S. Mazzarino, *Aspetti Sociali del quarto secolo*, Rome 1951, 323–324· Petit, *Libanius*, 285 σημ. 5.

50. Ropstovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, I, 150 επ., κυρίως σημ. 13· Garnsey, *Decline of the Urban Aristocracy*, 240–241 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Ειδικώς για την προέλευση της χρηματοδότησης της οικοδομικής δραστηριότητας στις ιταλικές πόλεις βλ. Duncan-Jones, *Epigraphic Survey of Costs*, 189 επ.· H. Jouffroy, «Le financement des constructions publiques en Italie», *Ktéma* 2 (1977), 336. Για τις πόλεις της Β. Αφρικής βλ. Duncan-Jones, *Costs, Outlays and Summae Honorariae*, 47 επ.· Του Ιδίου, *Wealth and Munificence*, 159 επ.· P. Garnsey, «Taxatio and pollicitatio in Roman Africa», *JRS* 61 (1971), 116 επ. (=Taxatio and pollicitatio). Πρβλ. και Δίωνος Χρυσ., *Or.* 40. 'Εν τῇ πατρίδι περὶ τῆς πρὸς Ἀπαμείας ὁμονοίας, 5/ *Or.* 47. *Δημηγορία ἐν τῇ πατρίδι*, 13.

51. Ηδη από τον 3ο αι. λαμβάνονται μέτρα κατά της οικονομικής αυτοδυναμίας των πόλεων, όπως λ.χ. η απαλλοτρίωση κοινοτικών προσόδων και γαιών (Κωνσταντίνος–Κωνσταντίνος Β' / Valens), η περιέλευση της οικονομικής διαχείρισης των κοινοτικών και των ιερών γαιών στην *res privata* (Valens / Βαλεντινιανός / Θεοδοσίος Α' / Ονώριος) ή η μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων ανέγερσης και επιδιόρθωσης των δημοσίων έργων στον τοπικό διοικητή ή τον *curator rei publicae* [C.Th..15.1 (*De operibus publicis*) και κυρίως τις διατάξεις 15.1.18/15.1.34]. Πρβλ. R. Ganghoffer, *L' evolution des institutions municipales en Occident et en Orient au Bas-Empire*, Paris 1963, 137–138· A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey*, II, Oxford 1964, 732 (= *The Later Roman Empire*)· Του ιδίου, *Cities of the Roman Empire* 18, 29· Petit, *Libanius*, 97 επ.· J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge University Press, 1990, 96 σημ. 8 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

52. Κατά τον Petit (*Libanius*, 83, 152–153, 352 επ.) οι αλλαγές που επήλθαν στο ιδεολογικό οικοδόμημα του ευεργετισμού κατά τον 4ο αι. τροποδοτήθηκαν από τον νεοφανή, «ταξικού τύπου», διαχωρισμό μεταξύ των *principales* (των «πρώτων τῶν πόλεων», «ἐν τῇ βουλῇ γνωριμοτάτων», «μεγάλων τινῶν δυνάμεων»), οι οποίοι έχιαν του *honoris dignitatis* (C.Th. 12.1.75, 371) και των λοιπών, μη εύπορων βουλευτών, στο εσωτερικό της πρώην ενιαίας, από την άποψη της οικονομικής ισχύος αλλά και της ιδεολογικής συνοχής, τάξεως των *curiales*. Οι εκφοβιστικές και παρελκυστικές μέθοδοι που συχνά εφαρμόζουν οι πρώτοι των βουλευτών σε βάρος των ασθενέστερων οικονομικά μελών της τάξεως τους, με σκοπό την τελική οικονομική εξουθένωσή τους, σαφέστατα υποδηλώνουν την υποχώρηση του αριστοκρατικού ιδεώδους της «μεγαλοψυ-

όμως των ανωτέρω, ποικίλες άλλες αιτίες θα επιφέρουν θεμελιώδεις αλλαγές στο επιτόπιο διοικητικό σύστημα αλλά και στα πολιτειακά ήδη τα οποία, παραδοσιακά⁵³, εξέδρεψαν τον ευεργετισμό ως δραστηριότητα δηλωτική μιας πολιάδας συνείδησης από την οποία και απέρρευε η ευγενής υπερηφάνεια του ευεργέτη. Μεταξύ των παραγόντων που συνέβαλαν στην προώθηση των εξελίξεων αυτών αρκεί να μνημονευθεί η «ολιγαρχοποίηση» των δομών των βασικών συλλογικών κοινοτικών αρχών⁵⁴, η «διάβρωση» του αρχαίου συστήματος των προσωπικών λειτουργιών από το ρωμαϊκό *munus mixtum* (μικτή λειτουργία)⁵⁵ αλλά και οι συχνές παρεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας κατά την απονομή των λειτουργιών και τον δικαστικό έλεγχο των «ἀτελειών» (*vacatio, excusatio*)⁵⁶.

Υπό το βάρος των νέων εξελίξεων, η λειτουργία θα μετουσιωθεί σε εξαναγκαστή δημόσια υπηρεσία, οικονομική επιβάρυνση κρατικά επιβεβλημένη⁵⁷ και δυσβάστακτη για τα ασθενέστερα, από οικονομική

χίας» που επί αιώνες εξέδρεψε τις ελευθεριότητες των ιδιωτών προς τις γενέθλιες πόλεις [Petit, *όπ.π.*, 353 επ. όπου και αναφορά στον τρόπο νομοθετικής αντιμετώπισης του φαινομένου επί Βαλεντινιανού, Θεοδοσίου και Αρκαδίου (C.Th.12.3.1, 386 μ.Χ.), Ονώριου και Θεοδοσίου (C.Th. 12.1.3.2, 423 μ.Χ.).

53. Για τη συμβολή της ρητορικής παιδείας στη διαμόρφωση μιας οιοιεί «ταξικής» συνείδησης στους πολυτεμένους των ελληνικών πόλεων, η οποία και θα συντηρήσει το αρχαίο σύστημα πολιτειακών και αντι-ατομικιστικών αξιών βλ. Petit, *Libanius*, 347, 360 σημ. 3.

54. Διεύρυνση του σώματος της «ἐκκλησίας» με τη συχνά αυθαίρετη, τιμητική ή και αργυρώνητη παραχώρηση του τίτλου του πολίτου, συμμετοχή στις συνεδριάσεις της ἐκκλησίας του δήμου πλήθους εξωτικών («συναθροισμός», «πάνδημος ἐκκλησία») ταυτόχρονα με την απονεύρωση του σώματος, — εφόσον οι νομοθετικές πρωτοβουλίες («ψηφίσματα») αλλά και οι τροποποιήσεις επαφίενται στην «τῶν στρατηγῶν (ἢ πρυτάνεων ἢ πρωτευόντων) γνώμην», — αύξηση των αρμοδιοτήτων της «βουλῆς» (διαχείριση οικονομικών, επιβολή δημοσίας τάξεως) και εκλογή των μελών της από ειδικούς άρχοντες και όχι από την ἐκκλησία του δήμου, διαμόρφωση και διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της «γερουσίας» κ.λπ.. Περί αυτών βλ. ενδεικτικῶς Lévy, *Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure*, I, 205 επ.· Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 640 επ. όπου και οι σχετικές επιγραφικές πηγές. Ειδικῶς για την πόλη της Αντιόχειας βλ. Petit, *Libanius*, 58–59.

55. D.50.4.18, 26–27. Η μετατροπή των *munera personalia* σε *munera mixta*, στα πλαίσια των οποίων απαιτείται η παροχή σωματικής εργασίας αλλά και περιουσιακής δαπάνης του διαχειριζομένου, σε συνδυασμό με την οικονομική αποδυνάμωση των κοινοτικών ταμείων, θα μετακυλίσει το οικονομικό βάρος των λειτουργιών από τις πόλεις στους ιδιώτες. Η επί Ιουλίου λήψη προσωρινών νομοθετικών μέτρων με τα οποία επιχειρήθηκε η επαναφορά στα *munera personalia* δεν ανέτρεψε τις ιστορικές εξελίξεις (Petit, *Libanius*, 55–56).

56. Petit, *Libanius*, 60.

57. Πρβλ. την αντικατάσταση των παλαιών κοινοτικών «ἀρχῶν» από τις «διακονίες», δημόσιες υπηρεσίες με υποχρεωτικό και τιμητικό ταυτόχρονα χαρακτήρα (Petit, *Libanius*, 46–47).

άποψη, μέλη της τοπικής αριστοκρατίας. Άμεσα συνδεδεμένη με το σύστημα των αρχαίων λειτουργιών, η επαγγελία προς την πόλη θα ακολουθήσει αναπόφευκτα τους κραδασμούς της. Θα απωλέσει, κατά μέγα μέρος, τον εδελοντικό της χαρακτήρα και θα λειτουργήσει στην πράξη ως ένα είδος «ημι-εδελοντικού δασμού» που καλείται πλέον σε τακτική βάση (και όχι μόνον κάτω από την πίεση δυσχερών οικονομικών συγκυριών) να συμπληρώσει τις κανονικές προσόδους του δημόσιου ταμείου ή τις κοινοτικές προσόδους. Άλλωστε είναι γεγονός ότι, κατά τη μετακλασσική περίοδο, οι δαπάνες για την ανέγερση και τη συντήρηση των επαρχιακών δημοσίων έργων δεν εκταμιεύονται από το δημόσιο ταμείο αλλά βαρύνουν τις ίδιες τις πόλεις, στις οποίες και μετακυλίεται το οικονομικό βάρος της συντηρήσεως, εξωραϊσμού και ανεγέρσεως δημοσίων έργων και μνημείων⁵⁸. Στα πλαίσια αυτά, οι συχνές παρεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας αποσκοπούν ακριβώς να αποσπάσουν από τα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας υποσχέσεις ελευθεριότητας προς τις πόλεις με εμφανές αντάλλαγμα την ανάδειξη σε κάποιο πολιτικό ή ιερατικό αξίωμα⁵⁹. Εύλογα δε επακόλουθα της εδραιωθείσας ανταλλακτικής σχέσεως μεταξύ τιμητικής επαγγελίας και δημόσιας προβολής για τους υποψηφίους ή ήδη εκλεγέντες δημοσίους άρχοντες⁶⁰ αποτελούν η διαρκής ανακύκλωση των αξιωμάτων στα ίδια πρόσωπα, η αύξηση του αριθμού των «διὰ βίου» ή «δι' αἰῶνος» δημοσίων αρχών και η συμμετοχή ευεργετών που δεν κατέχουν την ιδιότητα του πολίτη (ανηλίκων και γυναικών) στις δημόσιες τιμές⁶¹.

Στα πλαίσια αυτά η «παθητική» άσκηση των λειτουργιών από τους πλέον εύπορους, τους «πρώτους (*principales*) τῶν πολιτευομένων» θα μεταμορφώσει, εκ των έσω, το παραδοσιακό σύστημα των λειτουργιών της αρχαίας πόλεως και θα μεταβάλλει, κατ' ουσίαν, τον δωρητή της πόλεως σε κοινό οφειλέτη του δημοσίου. Καθώς ο κρατικός παρεμβατισμός ενισχύεται ο ευεργέτης θα παύσει πλέον να αντιλαμβάνεται και να υπηρετεί, μέσω της γενναιοδωρίας του, το ιδεώδες της «πολιτείας», υπό την έννοια κυρίως της αυτόνομης διακυβέρνησης («τοῦ πολιτεύεσθαι»)

58. Petit, *Libanius*, 319.

59. Πρβλ. G. Humbert, *DAGR*, IV.1, s.v. *Opera publica*, 203· J. Marquardt, *De l'organisation financière chez les romains*, Paris 1888, 112· Duncan-Jones, *Costs, Outlays and Summae Honorariae*, 56.

60. Πρβλ. Αριστ., *Πολ.*, VI, 7 (1321 A30): «ἐν ἑκὼν ὁ δῆμος μὴ μετέχη καὶ συγγνώμην ἔχη τοῖς ἄρχουσιν ὡς μισθὸν πολὺν διδοῦσι τῆς ἀρχῆς». Σπανιότερα οι επαγγελίες εξαγγέλλονται και από τους μη εκλεγέντες ως αντιπαράθεση στους εκλεγέντες πολιτικούς τους αντιπάλους (Garnsey, *Taxatio and Pollicitatio*, 116 επ.).

61. Lévy, *Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure*, I, 242 σημ. 4· Του Ιδίου, *Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure*, II, 257–258.

της γενέθλιας πόλεως⁶². Η απροθυμία των ιδιωτών θα ενδυναμώνει τις δορυबंधεις λαϊκές οχλήσεις που απευθύνονται στους εύπορους πολίτες με σκοπό να αποσπάσουν υποσχέσεις γενναιοδωρίας προς την πόλη (*postulante universo populo*)⁶³ καθώς και τις αποδοκιμασίες του πλήθους που ακολουθούν την άρνηση εκπληρώσεως υπεσχημένων ευεργεσιών⁶⁴. Οι εκταμιεύσεις δυσβάστακτων ποσών υπό την άσκηση άμεσων ή έμμεσων πιέσεων, ηθικής ή άλλης φύσεως, σε συνδυασμό με τη νομοθετική απαγόρευση της διεκδικήσεως των εκταμιευθέντων χρημάτων για την ανέγερση δημοσίων έργων, —ακόμα κι αν τα τελικώς καταβληθέντα υπερέβαιναν τα υπεσχημένα⁶⁵,— οδηγούσαν συχνά σε πτώχευση των ευεργετών⁶⁶. Προκειμένου να περιορισθεί κάπως το φαινόμενο, με αυτοκρατορική διάταξη του Antoninus Pius (D.50.12.9 εδ. 6', Modestinus), ορίσθηκε ότι εάν ο ευεργέτης έχει πτωχέψει λόγω της εκτελέσεως υπεσχημένου δημοσίου έργου, μόνον το 1/5 της κληρονομιάς περιουσίας

62. Petit, *Libanius*, 24 επ., 288 σημ. 8 όπου και τα σχετικά χωρία του Libanius που υποδηλώνουν την αλλαγή των σχετικών αντιλήψεων.

63. Πρβλ. την αυτοκρατορική διάταξη των Βαλεντινιανού-Μαρκιανού (C.J.12.3.2, 452 μ.Χ.) όπου πολύ χαρακτηριστικά περιγράφεται το φαινόμενο της «ευτελούς» διασπαθήσεως του χρήματος των υπάτων κατόπιν πιέσεων του όχλου («Τὴν τάξιν τῆς ὑπατείας εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀνηγάγομεν κύρος, ὥστε τὸν ἡμέτερον ὑπατικὸν δίφρον μετὰ τῆς προσηκούσης τιμῆς, οὐχὶ μετ' ἀρπακτικῆς σπουδῆς οἱ λαϊκοὶ ὄχλοι νὰ προσπελάξωσι καὶ τοῦ κερδαλέου πόθου ἀποτιθεμένου τὸ σεβάσιμον πατρικὸν ἔνδυμα καὶ τὰ πλουσιώτατα τῆς ἀρχαιότητος κοσμήματα νὰ ἀτενίζωσι. Ὅθεν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦτο θέλομεν καὶ οἱ λοιποὶ ὑπατοὶ νὰ τελῶσι πομπήν, οὐδ' ἐπιτρέπομεν οὗτοι νὰ δαπανῶσιν ἄνευ ἀποτελέσματος. Ἀργούσης λοιπὸν τῆς εὐτελοῦς ταύτης διασπαθήσεως...», μετ. Π. Τσιτσεκλή). Ειδικώς για την περιοχή της Β. Αφρικής βλ. Duncan-Jones, *Wealth and Munificence*, 161.

64. Η διεύρυνση της αρχαίας εκκλησίας της πόλεως με τη συμμετοχή όλων των κατοίκων της πόλεως («συναθροισμός», «πάνδημος ἐκκλησία») σε συνδυασμό με τον εκχρηματισμό των δημοσίων αρχών στις ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας, κατά την περίοδο των Αντωνίων, φαίνεται ότι συνεβαλε δετικά στην άσκηση ανάλογων πιέσεων (Lévy, *Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure*, I, 208). Ο Veyne χαρακτηρίζει το φαινόμενο αυτό ως μια μορφή «κλεφτοπολέμου των τάξεων» δεδομένου ότι οι γενναιοδωρίες των προυχόντων αποτελούσαν βασικό μέσο για την εξαγορά της δημοτικότητάς τους (*Le pain et le cirque*, Κεφ. II, 290 σημ. 330). Όσον αφορά στην άσκηση πιέσεων από τις ιδιαίτερα απαιτητικές λαϊκές μάζες των πόλεων κατά τη μετακλασσική περίοδο (4ος αι. μ.Χ.) βλ. Declareuil, *Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales NRH* 28 (1904), 307–308 όπου και σχετικές γραμματειακές πηγές της περιόδου.

65. D.50.12.3.1 (Ulpianus): Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν Ε.31.2 (6' ἐδάφιο).

66. Πρβλ. J. Chrysostome, *Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῖς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα* (*Sur la vaine gloire et l'éducation des enfants*). [*Sources chrétiennes*, 188], Paris 1972, §7–8 (περὶ το 393–394 μ. Χ.). Jones, *The Later Roman Empire*, 756.

του δεσμεύεται για την περαιώση του αναληφθέντος έργου⁶⁷. Εξάλλου, αποτελεί ιστορικό γεγονός ότι η «αρπακτική σπουδή των λαϊκών όχλων» (*non rapiendi studio populorum agmina sectarentur*), όπως χαρακτηριστικά αναφέρει αυτοκρατορική διάταξη των Βαλεντινιανού-Μαρκκιανού περί το 452 μ.Χ. (C.J.12.3.2 pr.), οδηγούσε στη διάθεση του χρήματος που παρείχαν αφειδώς οι υποψήφιοι ή εκλεγέντες δημόσιοι άρχοντες σε δαπάνες μη επωφελείς. Οι δαπάνες αυτές κύριο στόχο είχαν την ικανοποίηση εφήμερων αναγκών του όχλου⁶⁸ ή την προώθηση των ατομικών συμφερόντων εργολάβων δημοσίων έργων ή διαχειριστών δημοσίων χρημάτων⁶⁹ και όχι την εξυπηρέτηση πραγματικών πολιτειακών αναγκών. Ιδιαίτερα εύγλωττη είναι εν προκειμένω η *Νεαρά* του Ιουστινιανού 105 (πρ.-Κεφ. Ι) έτους 537 μ.Χ. με την οποία επιχειρείται να περισταλούν οι δαπάνες των υπάτων που διατίθενται σε δημόσια θεάματα («... ως τῶν ἐφ' ἐκατέρων ἄκρων κινδυνευόντων εὐθὺς εἰς ἀμετρίαν ἐκβῆναι»).

Πέρα όμως από την κατασπατάληση του χρήματος των ιδιωτών ευεργετών σε επιδεικτικές, και όχι ουσιαστικά επωφελείς για τις ίδιες τις πόλεις, δαπάνες είναι πολύ πιθανόν ότι τα κρούσματα βίας και απειλής που σημειώνονταν σε βάρος ιδιωτών, υπό την πίεση της λαϊκής οχλαγωγίας, οδηγούσαν ακόμα και στη διασάλευση της δημοσίας τάξεως. Τούτο προκύπτει από τα χωρία των ιουστινιανέων *Πανδεκτῶν* 48.6.10 pr. και 4.2.9,3 στα οποία ο *Ulpianus* μας πληροφορεί σχετικά με την επί *Caracalla* επέκταση των διατάξεων του Ιουλίου Νόμου περί καταστολής της δημοσίας βίας και στις περιπτώσεις υποσχέσεων ευεργεσίας που αποσπάσθηκαν με απειλή⁷⁰. Αναλόγου περιεχομένου είναι επίσης η διάταξη

67. Πρβλ. και κατωτέρω σημ. 109 τις σχετικές διατάξεις με τις οποίες περιστέλλεται η ευθύνη των κληρονόμων των ευεργετών σε συγκεκριμένες ποσοστώσεις επί της κληρονομιάς περιουσίας. Για το θέμα της πτωχεύσεως των ευεργετών κατά την κλασική και μετακλασική περίοδο βλ. Jacques, *Le privilège de liberté*, 710-711 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

68. Κυρίως *sportulae*, δηλαδή διανομές χρημάτων και λοιπά δαπανήματα που αποσκοπούσαν στη ψυχαγωγία των λαϊκών μαζών και σε διανομές τροφίμων.

69. Βλ. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 591 σημ. 8 με συγκεκριμένες ιστορικές πληροφορίες από τις μικρασιατικές πόλεις της Νικομήδειας και Προύσας.

70. D.48.6.10 pr. (*Ulpianus*): «ὅστις ἀδίκως κατόρθωσεν ὥστε ἕτερος ἄκων νὰ ὑποσχεθῇ δημοσίως ἢ ἰδιωτικῶς ἀγῶνας...» (μετ. Λιακοπούλου)· D.4.2.9,3 (*Ulpianus*): «Ὁ Πομπώνιος λοιπὸν γράφει ὅτι, ἐπὶ μὲν τετελεσμένων δικαιοπραξιῶν ἀρμόζει καὶ ἔνστασις ἐνίστη καὶ ἀγωγή, ἐπὶ δὲ ἀτελῶν μόνον ἔνστασις, ἀλλὰ γνωρίζω ὅτι ἐν τινι περιπτώσει, καδ' ἦν οἱ **Καμπανοὶ δι' ἐπαγωγῆς φόβου ἐξηνάγκασάν τινα νὰ παράσχῃ χειρόγραφον ἐπαγγελίας**, ἀντεπεστάλη παρὰ τοῦ ἡμετέρου αὐτοκράτορος [*Σεβήρου*], ὅτι δύναται οὗτος ν' ἀπαιτήσῃ παρὰ τοῦ πραιτῶρος ἀποκατάστασιν εἰς ἀκέραιον. ὁ δὲ πραιτὼρ ἐμοῦ παρεδρεύοντος ἐξεφράσθη ὅτι, ἐὰν μὲν [*ὁ θιασθεὶς*] θέλῃ νὰ ἐγείρῃ ἀγωγὴν κατὰ τῶν Καμπανῶν, τῷ δίδεται αὕτη, ἐὰν δὲ θέλῃ νὰ προβάλλῃ ἔνστασιν κατ' αὐτῶν ἐναγόντων, δὲν στερεῖται οὐδ' ἐνστάσεως» (μετ. Λιακοπούλου).

D.50.12.6,3 όπου ο ίδιος νομομαθής αναφέρεται σε αντεπιστολές των αυτοκρατόρων Septimius Severus–Caracalla. Με τις αντεπιστολές αυτές διευκρινίζεται ότι η υπόσχεση ανεγέρσεως ανδριάντος στο πρόσωπο του αυτοκράτορος, όταν η σχετική υπόσχεση αποτελεί προϊόν ασκηθείσας βίας από την πολιτεία, δεν είναι σε καμμία περίπτωση εξαναγκαστή. Αργότερα, κατά τη βυζαντινή πλέον περίοδο, ο παράτυπος εξαναγκασμός των ευεργετών των πόλεων από κρατικά όργανα επιφορτισμένα με το έργο του οικονομικού ελέγχου στις περιφέρειες δεν θα πρέπει να απετέλεσε ασύνηδες φαινόμενο. Για τον λόγο αυτό, με τη *Νεαρά* του Θεοδοσίου 22.1,1 (442 μ.Χ.), προβλέπεται η αποφυγή διεξοδικών ελέγχων των δαπανών που απαιτήθηκαν για την εκτέλεση δημοσίων έργων στις περιπτώσεις προσώπων τα οποία ανδρόμνητα προέβησαν σε παρόμοιες ελευθεριότητες προς τις πόλεις τους⁷¹. Όπως τονίζει η διάταξη, τη δικαιολογητική βάση της ρυθμίσεως απετέλεσε το γεγονός ότι είχαν επισημανθεί αρκετές περιπτώσεις όπου η φιλοτιμία των ευεργετών, αντί να επιβραβευθεί με τις υψηλότερες τιμές και επαίνους, ενέπλεξε τους ευεργέτες σε ατέρμονες διαδικασίες ελέγχου και απειλών. Οι άκρως παρεμβατικές αυτές διοικητικές ενέργειες δεν είχαν άλλο αποτέλεσμα, όπως επισημαίνει η *Νεαρά*, παρά την αποδάρρυνση των ευεργετών με προφανή οικονομική ζημία για τις πόλεις. Ομοίως, περί το έτος 485–486 μ.Χ., ειδική αυτοκρατορική διάταξη του Ζήνωνος (C.J.8.12.1,1) θα απαγορεύσει στους «πατέρες των πόλεων» (*patribus civitatum*)⁷² να διενεργούν έλεγχο των δαπανών στις οποίες προέβησαν οι υποσχεθέντες για την εκτέλεση υπεσχημένων δημο-

71. Η διάταξη αναφέρεται στις μη τιμητικές επαγγελίες καθώς επισημαίνει ότι οι ευεργέτες αυτοί δεν προέρχονται από την τάξη των «βουλευτών» (*decurionum*) αλλά προέβησαν σε ευεργεσίες λόγω της αφοσίωσής τους προς τη γενέθλια πόλη τους (*«sponte liberalique sententia pietatis quoddam duxerunt magnificis patriam muneribus beneficiisque donare»*).

72. Διευκρινίζουμε ότι ήδη με αυτοκρατορική διάταξη του Λέοντος, περί το 465 μ.Χ. (C.J.10.44.3), είχε δοθεί στις ελληνικές πόλεις της Ανατολής το δικαίωμα να απονέμουν τον τιμητικό τίτλο του *pater civitatis* («πατήρ της πόλεως», πατήρ της βουλής»), ως ένα είδος επιβράβευσής σε όσους ανδρόμνητα είχαν αναλάβει λειτουργίες ή είχαν ευεργετήσει την πόλη. Κατά το 6^ο ήμισυ του 5ου αι. οι πατέρες των πόλεων αναλαμβάνουν, ως οι πλέον αφοσιωμένοι, γενναιόδοροι και ισχυροί πολίτες, τα καθήκοντα των *κουρατόρων της δημοσίας περιουσίας* (*curatores rei publicae*) της ρωμαϊκής περιόδου, έχουν δηλαδή την επίβλεψη της οικονομικής διαχείρισης της επαρχίας, η οποία υπάγεται στη δικαιοδοσία τους, καθώς επίσης και περιορισμένες δικαστικές αρμοδιότητες. Κατά την ιουστινιάνεια περίοδο εκλέγονται από τον επίσκοπο και τους *πρωτεύοντες* της πόλεως [Nov. (Iust.) 118.16]. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα Declareuil, *Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales*, *NRH* 32 (1908), 36 επ. Σχετικά με τη μετεξέλιξη του θεσμού κατά τη μετακλασσική περίοδο βλ. τις πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του Petit, *Libanius*, 291 επ.

σίων έργων ή μνημείων στις πόλεις, όταν τα έργα αυτά έχουν περατωθεί. Με την ίδια διάταξη προβλέπεται η απαλλαγή εκείνων που έχουν προβεί σε επαγγελίες από οποιαδήποτε υποχρέωση λογοδοσίας.

Από τα ανωτέρω καθίσταται εμφανές ότι οι αυτοκρατορικές ρυθμίσεις της πρώιμης βυζαντινής περιόδου επιχειρούν να αντιμετωπίσουν παντοιοτρόπως την παράτυπη άσκηση πιέσεων από τις διοικητικές αρχές της περιφέρειας επί των ευεργετών των πόλεων· πιέσεις που είχαν ως σκοπό είτε την είσπραξη των επαγγελθέντων χρηματικών ποσών, —ακόμα και όταν τα δημόσια έργα για τα οποία προορίζονταν τα χρήματα είχαν ολοκληρωθεί στο ακέραιο,— είτε την τελική εκταμίευση χρηματικών ποσών που υπερέβαιναν τα αρχικώς υπεσχημένα για την πραγματοποίηση δημοσίων έργων ή προγραμμάτων⁷³. Μάλιστα, προκειμένου να παταχθούν αποτελεσματικά οι διοικητικές αυτές αυθαιρεσίες, όπως αναφέρεται στη δεύτερη παράγραφο της C.J.8.12.1.1, σοβαρότατες ποινές δεσπίσθηκαν σε βάρος των διοικητικών οργάνων τα οποία προέβησαν παρανόμως σε έλεγχο δημοσίων έργων που είχαν ανεγερθεί με βάση επαγγελίες⁷⁴.

Το απαιτητό των τιμητικών επαγγελιών.

Οι πρώτες σαφείς ενδείξεις του μετασχηματισμού της ηθικά δεσμευτικής μονομερούς υποσχέσεως των ελληνιστικών χρόνων σε εξαναγκαστή και κληρονομητή οφειλή του υποσχεθέντος έναντι της πόλεως παρατηρούνται περί τα μέσα περίπου της περιόδου της ηγεμονίας (τέλη Ιου—2ος

73. Πρόκειται για πρόσδετες οικονομικές επιβαρύνσεις, στις οποίες οι μελετητές προσδίδουν, σε διάκριση από την *pollicitatio*, και λόγω του όρου *ampliata pecunia sua* υπό τον οποίο εμφανίζονται στο επιγραφικό υλικό (κυρίως αυτό των περιοχών της Β. Αφρικής), την ονομασία *adjectio* ή *ampliatio* (Garnsey, *Taxatio and pollicitatio*, 117 σημ. 9· Jacques, *Le privilège de liberté*, 689 σημ. 93). Κατά τον Jacques η *adjectio* αποτελεί την ουσιαστική μορφή που προσέλαβε ο ευεργετισμός στις πόλεις της Β. Αφρικής κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, καθώς από το επιγραφικό υλικό της περιοχής προκύπτει ότι οι αναδεικνυόμενοι σε δημόσια αξιώματα ήσαν ουσιαστικά υποχρεωμένοι να καταβάλουν, επιπλέον της νομικά υποχρεωτικής *summa honoraria*, και τα υπεσχημένα με *pollicitatio*, εφόσον οι επαγγελίες προς τις πόλεις εδωρούντο απόλυτα δεσμευτικές σύμφωνα με τα πολιτειακά δημόσια ήδη.

74. Η όλη πρακτική υποδηλώνει σαφέστατα την καχυποψία της κεντρικής διοίκησης απέναντι στα μέλη των τοπικών βουλών που ήσαν και οι κύριοι δωρητές, οι οικονομικοί στυλοβάτες των πόλεων. Για το ζήτημα πρβλ. και Petit, *Libanius*, 270 όπου και επιπλέον αναφορές στις πρακτικές καταστολής των οικονομικά ασθενέστερων *curiales* που έδτε σε εφαρμογή η κεντρική διοίκηση στη περιοχή της Αντιόχειας κατά τον 4ο αι. Άλλωστε οι καταχρήσεις των κηδεμόνων των πόλεων σε βάρος των συμφερόντων των ασθενέστερων οικονομικά πολιτών ήσαν τόσο εκτεταμένες κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ώστε σταδιακά οδήγησαν στη γενίκευση του θεσμού του *ἐκδίκου* τῆς πόλεως (*defensor civitatis*). Πρβλ. ενδεικτικώς F. F. Abbott—A. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926 Κεφ. 8, 92, 112—113.

αι. μ.Χ.). Την περίοδο αυτή και ειδικότερα επί του αυτοκράτορος Traianus (98–117 μ.Χ.) αναγνωρίζεται, όπως προκύπτει από τη διάταξη D.50.12.14 (*Pomponius*), η δοθείσα υπόσχεση ελευθεριότητας υπέρ της πόλεως ως εξαναγκαστή έννομη σχέση μεταξύ του υποσχεθέντος ιδιώτη και της πόλεως⁷⁵. Ως εκ τούτου η επαγγελία έναντι της πόλεως διακρίνεται σαφώς από την επαγγελία που απευθύνεται σε ιδιώτη. Και τούτο διότι η δεύτερη, κινούμενη αποκλειστικά στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου, δεν αποτελεί, σε καμμία περίπτωση, αγωγήμο σύμφωνο⁷⁶. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο είναι εμφανής η διάσταση μεταξύ των πηγών της λατινικής γραμματείας του Ιου αι. π.Χ., οι οποίες εμμένουν στον καθαρά ηθικό χαρακτήρα της *pollicitatio* που κινείται στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου, και των διατάξεων του ιουστινιάνειου δικαίου που ορίζουν τη δεσμευτικότητα της επαγγελίας έναντι της πόλεως⁷⁷.

Η εξομοίωση των οφειλετών των πόλεων με τους λοιπούς οφειλέτες του δημοσίου προκύπτει από ικανό αριθμό διατάξεων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης με τις οποίες διαμορφώνεται το νομικό πλαίσιο διασφάλισης των συμφερόντων των πόλεων στις περιπτώσεις αρνήσεως καταβολής ή καθυστερήσεως των υπεσχημένων. Συγκεκριμένα στη διάταξη

75. Πρβλ. επίσης και τη μαρτυρία του Δίωνος Χρυσσοστόμου (αμέσως μετά την επιστροφή του από εξορία στην Προύσα περί το 96 μ.Χ.) ο οποίος απειλεί ότι θα προσφύγει στον προηγούμενο ανθύπατο προκειμένου να εξαναγκασθούν οι υποσχεθέντες σε εκπλήρωση των επαγγελιών τους για χρηματοδότηση του προγράμματος εξωραϊσμού της πόλεως (Or., 47. *Δημηγορία ἐν τῇ πατρίδι*, 19: «... ἀλλὰ ποιεῖν καὶ προσεῖναι καὶ παρακαλεῖν τὸν ἀνθύπατον, ὅπως πρῶτος καὶ πρὸς δύναμιν εἰσπράττη τοὺς ὑπεσχημένους; ... »). Περὶ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου βλ. G. Sautel, «Aspects juridiques d' une querelle de philosophes au IIe siècle de notre ère: Plin., ad Traian., ep. 81–82», *RIDA* 3e sér. III (1956), κυρίως 429–430· πρβλ. ὅμως ἐν προκειμένῳ καὶ τὴν ἀντίθετη ἀποψη τοῦ Migeotte (*Les souscriptions publiques*, 271) κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ Δίων δὲν παραπέμπει στὴν ἐφαρμογὴ τῆς ρωμαϊκῆς νομοθεσίας περὶ τῆς *pollicitatio*, ἀλλὰ μάλλον σὲ διαιτητικὴ ἢ συμβουλευτικὴ παρέμβαση τοῦ πραιτῶρα στὴ συγκεκριμένη υπόθεση ἡ ὁποία τελικῶς θὰ ἐκδικαζόταν με βάση τὸ ἐθνικὸ δίκαιο τῆς περιοχῆς. Πρβλ. ἐπίσης Pl., *Epistulae*, 10.40. Βλ. καὶ R. Villers [*Essai sur la pollicitatio à une res publica*, *RHD*, 4ème sér., 18ème an.(1939), 22 (= *Essai sur la pollicitatio*)] ὅπου γίνεται μνεία ἐλληνόγλωσσης ἐπιγραφῆς (I.G., V, II, 434) τῆς Μεγαλοπόλεως τῆς περιόδου τοῦ Traianus. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ περιλαμβάνει νόμο σχετικὸ με τὸν ἐξαναγκασμὸ ἐκείνων ποὺ υποσχέθηκαν τὴν ἀνέγερση δημοσίων ἔργων. Πάντως ἡ εὐδὴνη τοῦ επαγγελιαμένου περιορίσθηκε ἀργότερα με διάταξη τοῦ αυτοκράτορα Antoninus Pius με τὴν ὁποία ὁρίσθηκε ὅτι, ἐάν ὁ δωρητὴς ἐπτώχευσε, ἀλλὰ ἡ ἐκτέλεση τοῦ υποσχεθέντος ἔργου ἔχει ἤδη ἀρχίσει, οφείλεται πλέον μόνον τὸ 1/5 τῆς πτωχευτικῆς περιουσίας (D.50.12.9). ΓΙΑ τὸ ζήτημα βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 103–104.

76. Πρβλ. *Frg. Vat.* 264a: «*Pollicitatio donationis inter privatos vim obligationis non inducit*».

77. Villers, *Essai sur la pollicitatio*, 6 ἐπ.

D.50.12.8 ο Ulpius αναφέρει την επί Marcus Aurelius–Venus (περί το 161 μ.Χ.) απαγόρευση απαλλοτριώσεως περιουσίας οφειλέτη της πόλεως λόγω ανεκπλήρωτης επαγγελίας, πριν να ικανοποιηθεί η απαίτηση της πόλεως να λάβει τα υπεσχημένα. Πρόκειται συγκεκριμένα για επαγγέλια οικοδόμησης λογείου (του εμπροσθίου μέρους της θεατρικής σκηνής), το οποίο ο υποσχεθείς είχε ήδη αρχίσει να κατασκευάζει αλλά δεν αποπεράτωσε λόγω της τριετούς εξορίας του από την πόλη. Στο τιθέμενο ερώτημα εάν δύναται ο υποσχεθείς να απαλλαγεί από την υποχρέωση αποπεράτωσεως του ημιτελούς έργου, οι αυτοκράτορες αποφαινόμενοι ότι οι σύνδικοι, οι οποίοι εκπροσωπούν τα συμφέροντα της πόλεως, δύναται να ασκήσουν την αγωγή περί εκτέλεσεως της επαγγελίας έργου ενώπιον του αρμοδίου δικαστηρίου. Εάν το δικαστήριο αποδεχθεί την αγωγή των συνδίκων της πόλεως και αποφανθεί ότι το έργο πρέπει πράγματι να ολοκληρωθεί κατά το διάστημα της εξορίας του υποσχεθέντος, δύναται να διαταχθεί είτε: α) η εκτέλεση του έργου από τον υποσχεθέντα (προφανώς μέσω φιλικού του προσώπου), είτε β) η απαγόρευση απαλλοτριώσεως της κτηματικής του περιουσίας σε τρίτα πρόσωπα. Είναι προφανές ότι στη δεύτερη περίπτωση, όπου το δικαστήριο διατάσσει ουσιαστικά την υποθήκευση της περιουσίας του οφειλέτη προκειμένου να διασφαλισθεί το δικαίωμα της πόλεως να εκπληρωθεί στο ακέραιο η δοθείσα επαγγέλια εκτέλεσεως δημοσίου έργου, ο υποσχεθείς εξομοιώνεται πλήρως με οφειλέτη του δημοσίου. Και μάλιστα παρά το γεγονός ότι αδυνατεί λόγω ανωτέρας βίας (εξορία από την πόλη) να ολοκληρώσει την ανέγερση του υποσχεθέντος έργου.

Επιπλέον ενδεικτική της εξομοίωσης του επαγγεिलाμένου με κοινό οφειλέτη του δημοσίου είναι και η διάταξη D.50.4.6,1 όπου ο Ulpius αναφέρει την απαγόρευση της απόδοσης πολιτικών τιμών στους οφειλότες πόλεων λόγω ανεκπλήρωτης επαγγελίας, κατ' αναλογία με τα ισχύοντα επί των κοινών οφειλετών του δημοσίου. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει το ανωτέρω χωρίο, με αντεπιστολή των αυτοκρατόρων Marcus–Venus ορίσθηκε ότι βασικό κριτήριο για την τήρηση της σειράς εκλογής στα δημόσια αξιώματα αποτελεί το αξιόχρεον των δημοσίων αρχόντων⁷⁸. Κατά συνέπεια οι «οφειλέτες των πολιτειών» (*debitores rerum publicum*) δεν δύναται να αναλάβουν δημόσιες τιμές εάν προηγουμένως δεν έχουν εξοφλήσει τα χρέη τους προς την πολιτεία⁷⁹. Ως οφειλέτες δε πολι-

78. Πρβλ. και D.50.4.14,3 (Καλλίστρατος).

79. Προς αποφυγή παρερμηνειών η αντεπιστολή σπεύδει να διευκρινίσει ότι «οφειλέτες πολιτειών» θεωρούνται αποκλειστικά εκείνοι των οποίων τα χρέη προέρχονται από τη διοίκηση της πολιτείας και όχι εκείνοι οι οποίοι έλαβαν δάνεια χρήματα από την πολιτεία.

τιών θεωρούνται και εκείνοι οι οποίοι υποσχέθηκαν να προβούν σε ελευθεριότητες έναντι της πολιτείας με επαγγελία η οποία δεν περιλαμβάνει όρο ανακλήσεως. Και οι οφειλέτες αυτοί, εξομοιούμενοι με τους κοινούς οφειλέτες του δημοσίου, θα πρέπει, όπως επισημαίνεται, να αποκλείονται από τις δημόσιες τιμές. Τέλος, στη διάταξη του Πανδέκτη 26.7.46,1, η οποία προέρχεται από το 9ο βιβλίο των *Responsorum* του επιφανούς ρωμαίου νομομαθούς της κλασσικής περιόδου Paulus, αναφέρεται περίπτωση διορισμού τριών κηδεμόνων (*curatorum*) της κληρονομιάς περιουσίας αποβιώσαντος οφειλέτη της πόλεως, οι οποίοι αποκαλούνται «*apud Graecos ἐπιμεληταί*»⁸⁰. Ο διορισμός των τριών ειδικών κηδεμόνων έχει σκοπό εν προκειμένω να διασφαλίσει τα δικαιώματα του ανήβου κληρονόμου στα πλαίσια της διενέργειας της διαδικασίας αναγκαστικής εκτελέσεως που τελείται σε βάρος της περιουσίας του υποσχεθέντος. Η εφαρμογή της διαδικασίας αυτής η οποία, όπως προκύπτει από τα επιμέρους νομικά ζητήματα που εξετάζει η διάταξη⁸¹, εμφανίζει σαφείς ομοιότητες με τη διαδικασία της *venditio bonorum* του ιδιωτικού δικαίου υποδηλώνει σαφέστατα την εξομίωση, τουλάχιστον από καθαρά τυπική νομική άποψη, των οφειλετών των πόλεων λόγω ανεκπλήρωτων επαγγελιών με τους λοιπούς οφειλέτες του δημοσίου.

Η νομική μεταχείριση των επαγγελιών ως εξαναγκαστών μονομερών συμφώνων θα βασισθεί στη θεμελιώδη διάκρισή τους σε τιμητικές και μή⁸², με βασικό κριτήριο τη νόμιμη ή μη αιτία (*causa*)⁸³ που υποκινεί τον

80. Η συγκεκριμένη διάταξη δεν επαναλαμβάνεται στο κείμενο των Βασιλικών αλλά στον *Τιπούκειτο*, όπου μάλιστα μας παραδίδεται κείμενο πληρέστερο από εκείνο του Πανδέκτη. Βλ. *Tip.*, Lib. 37, Tit. 7, Cap. 44–47 (232v, 42–47: «καὶ περὶ τοῦ εἰ χρεώστης τῆς πόλεως τελευτήσῃ ἐπὶ ἀνήθῳ παιδί, καὶ ἀποστῇ τῆς κληρονομίας, ἐπὶ νομῆς δὲ ἡ πόλις γένηται, καὶ ὁ στρατηγὸς δώσῃ κουράτορας τρεῖς· οὗτοι, εἰ καὶ διελόμενοι τὴν οὐσίαν, ὁ εἰς ἀπορήσῃ, ἀποκαταστῇ δὲ καὶ ὁ νέος, ὑπὲρ τοῦ ἀπόρου ὁ στρατηγὸς κατέχεται, οὐκ οἱ συνδιοικηταί. οὐ γὰρ εὐόκασιν ἐπιτρόποις ...»).

81. Υπείσχευση της πολιτείας ως πισωτή στη νομή και κατοχή της κληρονομιάς περιουσίας, διορισμός αρμοδίων αρχόντων (συνδίκων) ως εκπροσώπων των συμφερόντων της πολιτείας, διορισμός ειδικών κηδεμόνων με σκοπό τη ρευστοποίηση των μεμονωμένων περιουσιακών αγαθών του οφειλέτη της πόλεως.

82. Η διάκριση αυτή θα γενικευθεί και θα συστηματοποιηθεί πληρέστερα κατά τη μετακλασσική περίοδο με βάση τις παρεμβάσεις των προιουστινιάνειων συμπλητών (Albentario, Pollicitatio, 261–281· Villers, *Essai sur la pollicitatio*, 33 επ.).

83. Η τελική αιτία ή ο σκοπός των χριστικών δικαιοπραξιών δεν αποτελούσε κατά το ρωμαϊκό δίκαιο διακεκριμένο και ουσιώδες στοιχείο του συμφώνου. Η ύπαρξη όμως εύλογης αιτίας ή αντιστρόφως η έλλειψή της ήταν σε χρήση σε πληθώρα νομικών περιπτώσεων ως αναγκαίος όρος για την εκτελεστότητα του συμφώνου ή για την έγερση της απαιτήσεως επιστροφής των δοθέντων, σε ενδεχόμενη περίπτωση μη εκπληρώσεως όρου που έχει τεθεί εντός του συμφώνου [R. Monier, *Manuel élémentaire de droit romain*, II, § 69 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές (= *Manuel élémentaire*)].

υποσχεθέντα να προβεί σε κάποια γενναιοδωρία υπέρ της πόλεως. Ειδικότερα, στις περιπτώσεις των τιμητικών επαγγελιών, αιτία της μονομερούς υποσχέσεως αποτελεί η απονεμηθείσα ή προσδοκωμένη να απονεμηθεί δημοσία τιμή (*pro honorem, ob honorem*, «διὰ τιμήν», «ἀντί τιμῆς») στο πρόσωπο του υποσχομένου από την πολιτεία⁸⁴ ή οποιαδή-

Κατά τη βυζαντινή περίοδο η θεμελίωση της θεωρίας περί ανωνύμων συναλλαγμάτων, η οποία θα συμπεριλάβει και τα μονομερή σύμφωνα, ανάγει τη *causa* της ενοχικής δέσμευσης σε θεμελιώδες στοιχείο του ενοχικού συμφώνου, εφόσον ως *causa* θεωρείται οποιαδήποτε υποχρέωση ανάλαμβάνει ο αντισυμβαλλόμενος και η οποία ωθεί τον έτερο συμβαλλόμενο στη σύναψη της συμβάσεως (V. Arangio-Ruiz, *Istitutioni di diritto romano*⁴, Napoli 1937, 297). Για την έννοια της εύλογης αιτίας πρβλ. *e Cod. Ms. par. Gr. 1352 (P)*, το σχόλιο 1 στη διάταξη των Βασιλικών 11.1.89 (=C.J.2.3.28). Σύμφωνα με το συγκεκριμένο χωρίο το μονομερές «πάκτον», το οποίο συνομολογείται «ἐπὶ αἰτία» την καταβολή οποιασδήποτε αντιπαροχής από τον αποδέκτη, δεν θεωρείται «νοῦδον πάκτον». Συνεπώς σε περίπτωση εκπληρώσεως της «αἰτίας», τίκτεται αγωγή κατά του αποδέκτη της παροχής για εκπλήρωση της αντιπαροχής του. Επίσης *e Cod. Ms. Par. 1352 (P)* βλ. το σχόλιο 6 ἐπὶ της διατάξεως B.11.1.7 περί αναγνώρισεως της ενοχής που παράγεται από ανώνυμο συνάλλαγμα υπό την προϋπόθεση ότι το σύμφωνο αυτό έχει «εὐλογον ὑποκειμένην αἰτίαν» («δεδωκά σοι πρᾶγμα, ἵνα ἀντί αὐτοῦ ἄλλο μοι δῶς ἢ δέδωκά σοι πρᾶγμα, ἵνα τι σεμνὸν ποιήσης»).

84. D.50.12.1.1 (Ulpianus)· B.54.13.1. Για το θέμα βλ. ενδεικτικώς Monier, *Manuel élémentaire*, II, § 62, κυρίως σημ. 1, 2 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Για τη διάκριση μεταξύ της *summa honoraria*, δηλαδή της θεσμοθετημένης, ανάλογα με το ὕψος του τιμητικού αξιώματος, χρηματικής συνεισφοράς που κατέβαλλαν οι υποψήφιοι αξιωματούχοι για την ενίσχυση των οικονομικών της πόλεως, και της επαγγελίας (*pollicitatio*) βλ. Lévy, *Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure* II, 261–262· Villers, *Essai sur la pollicitatio*, 19· Veyne, *Le pain et le cirque*, 222, 271 επ.· Του Ιδίου, «Deux inscriptions de Vina. I. Vina avant le statut municipal. Pollicitatio d'un magister», *Carthago* 9 (1958), 91–109· M. Leglay, «Taxatio et autonomie municipale d'après une nouvelle inscription de Cuicul en Algérie», [*Akte des IV. Intern. Kongresse für griechische und lateinische Epigraphik*], Wien 1964, 228 επ.· Johnston, *Munificence and Municipia*, 124–125· Garnsey, *Taxatio and pollicitatio*, 116 επ. Κατά τον Johnston (όπ.π., 106) η *pollicitatio* απετέλεσε ενδιάμεση βαθμίδα ανάμεσα στη *summa honoraria* και το καθαρώς εθελούσιο κληροδότημα προς την πόλη όπου ο διαθέτης κληροδοτεί χρήματα σε συγκεκριμένο ή απροσδιόριστο πρόσωπο για ορισμένο σκοπό [ίδρυμα, ομάδα ανθρώπων, εταιρία (σύλλογο)]. Κατά τους Villers (όπ.π., 18 σημ.1), Lévy (όπ.π., 261–262) και Veyne (όπ.π., 271 επ.) *summa honoraria* και *pollicitatio* συνυπάρχουν. Και τούτο διότι οι επιγραφικές πηγές της ρωμαϊκής περιόδου μαρτυρούν τη διπλή, παράπλευρη, καταγραφή δύο χρηματικών ποσών, του νομίμου, το οποίο έχει καθοριστεί ως *summa honoraria*, και μιας επιπλέον χρηματικής συνεισφοράς, την οποία ο αξιωματούχος παρέχει υπό μορφή ελευθεριότητας προς την πόλη. Κατά τον Leglay (όπ.π., 231), στις εξαιρετικές εκείνες περιπτώσεις όπου το δημόσιο αξίωμα προσφέρεται αδαπάνως, η καταβολή της *summa honoraria* επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια του τιμωμένου προσώπου και συνεπώς ταυτίζεται με την επαγγελία.

ποτε άλλη «έτέρα εϋλογος αἰτία» (*justa causa*)⁸⁵, υπό την προϋπόθεση ότι γίνεται αποδεκτή από τα δημόσια ἤδη («μὴ ἄσεμνος»)⁸⁶. Ειδικότερα ως εϋλογη αἰτία θεωρεῖται οποιαδήποτε παρασχεθεῖσα ἢ προσδοκωμένη απολαβή του υποσχεθέντος ἢ οποῖα, κατὰ τα δημόσια ἤδη, εξομειώνεται με τὴ δημόσια τιμὴ που συνοδεύει τὴν ἀνάληψη δημοσίων αξιωμάτων⁸⁷. Ἡ ἀπολαβὴ αὐτή, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἐιδικότερο περιεχόμενο που προσελάμβανε ἀνάλογα με τὴς ἐκάστοτε κρατούσες ἱστορικές συνθήκες, συνιστοῦσε στὴν πράξη ἕνα εἶδος ἀντιπαροχῆς ἢ ἀντισταθμίματος για τὴν επαγγελθεῖσα ἐλευθεριότητα υπὲρ τῆς πόλεως⁸⁸.

Ἡ νομικὴ ἀντιμετώπιση τῶν τιμητικῶν επαγγελιῶν διαφοροποιεῖται ἀνάλογα εἰάν πρόκειται για επαγγελίες με σκοπὸ τὴν ἐκτέλεση δημοσίου ἔργου ἢ χρηματικές τιμητικές επαγγελίες. Ἀπὸ τὴς ἰουστινιάνειες νομικές πηγές προκύπτει ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πολιτείας ἐστιάζεται κυρίως στὴς τιμητικές επαγγελίες δημοσίων ἔργων⁸⁹. Στὴς περιπτώσεις αὐτές, ἀκόμα καὶ ἡ ἀτυπὴ υπόσχεση ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου, ἐστὼ καὶ εἰάν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ καμμία ἐμπρακτὴ ἐκδήλωση τῆς βουλήσεως τοῦ υποσχεθέντος, δεμελιώνει υποχρέωση τοῦ υποσχεθέντος ἐναντὶ τῆς πολιτείας για ἐκπλή-

85. Βλ. κυρίως D.39.5.19 pr. (Ulpianus): «Τοῦτο εἶναι τὸ ἐν χρήσει δίκαιον, ὥστε προκειμένου περὶ δωρεᾶς εἰς τὴν πολιτείαν, να παρατηρῇται τοῦτο μόνον, ἂν διὰ τινὰ αἰτίαν εϋλογον ὑπισχνεῖται τὴς εἰς τὴν πολιτείαν εἴτε ἐπαγγέλλεται ἢ ὄχι, ὥστε, εἰάν μὲν διὰ τινὰ τιμὴν ὑπισχνῇται, νὰ ἐνέχῃται, ἄλλως οὐχί» (μετ. Λιακοπούλου). Πρβλ. καὶ Paul. Sent. V.12.9 (217–218 μ.Χ.) ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ *nuda pollicitatio*, δηλαδή ἡ επαγγελία ἀνευ εϋλόγου αἰτίας, δὲν εἶναι ἀποδεκτή. Για τὸ ζήτημα βλ. ἀναλυτικότερα Albertario, Pollicitatio, 248–249.

86. Πρβλ. B.11.1.7 σχ. 1 ὅπου ἐπὶ ἀωνύμων συναλλαγμάτων τοῦ τύπου *facio ut facias* εϋλογος αἰτία θεωρεῖται ἡ «μὴ ἄσεμνος αἰτία».

87. Για τὸ σύστημα τῶν τιμῶν που ἀποδίδονταν στοὺς δωρητές τῶν πόλεων κατὰ τὴν ἐλληνικὴ καὶ ἐλληνιστικὴ ἀρχαιότητα βλ. κυρίως Gauthier, *Les cités grecques* κυρίως 82 επ. ὅπου καὶ οἱ σχετικές ἐπιγραφικές πηγές. Για τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο βλ. Lévy, *Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure*, I, 230–231· Του Ἰδίου, *Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure*, II, 257.

88. Για τὸν λόγῳ ἄλλωστε αὐτὸ οἱ τιμητικές επαγγελίες δὲν θεωροῦνται, ἀπὸ ἀρκετοῦς μελετητές τοῦ δεσμοῦ, χαριστικές δικαιοπραξίες. Πρβλ. Albertario, Pollicitatio, 263.

89. Ἡ συντήρηση, ἀνέγερση, ἀναπαλαίωση καὶ ὁ ἐξωραϊσμός τῶν δημοσίων οἰκοδομμάτων στὴς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας ἀποτελοῦσε, ὅπως προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὴς ρυθμίσεις τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικος, κρατικὸ ζήτημα υψίστης σημασίας κατὰ τὴ μετακλασικὴ περίοδο. Ποικίλες αὐτοκρατορικές ρυθμίσεις ἀποβλέπουν στὴν ἐνίσχυση τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος καὶ τῆς συντήρησης ἢ ἀνέγερσης νέων οὐχὼρωματικῶν ἔργων λαμβάνοντας πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ νομοθετικὰ μέτρα ἀναγκαστικοῦ χαρακτήρα (ὅπως λ.χ. ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωση ἐδαφῶν, καταβολὴ ἀποζημιώσεων, λεπτομερεῖς οδηγίες στοὺς ἐπαρχιακοὺς διοικητές για συντήρηση δημοσίων ἔργων καὶ μνημείων, ἐλεγχος τῶν οἰκοδομικῶν ἀυθαρεσιῶν ἀπὸ ἰδιῶτες, θέσπιση αὐστηρῶν ποινῶν για οἰκοδομικὲς παραβάσεις). Περί αὐτῶν βλ. ἀναλυτικότερα Humbert, *DAGR*, IV.1, s.v. *Opera publica*, 206· Jones, *The Later Roman Empire*, II, 736–737.

ρωση των επαγγελθέντων⁹⁰. Μάλιστα σε περίπτωση καθυστέρησης της ενάρξεως της εκτελέσεως του έργου, όπως προκύπτει από αντεπιστολή των αυτοκρατόρων Septimius Severus–Caracalla, η πολιτεία μπορούσε να διεκδικήσει και τόκους, τόσο σε τιμητικές επαγγελίες έργων, όσο και σε τιμητικές χρηματικές επαγγελίες (D.50.12.1 pr., Ulpianus)⁹¹. Κατ' ακολουθίαν η υπόσχεση και μόνον μιας ελευθεριότητας έναντι της πολιτείας συνιστά, όχι μόνον αναγκαία, αλλά και ικανή συνθήκη για να ενεργοποιηθεί η διαδικασία αναγκαστικής εκτελέσεως σε βάρος της περιουσίας του υποσχεθέντος σε περίπτωση μη εκπλήρωσεως της υποσχέσεως. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι αποκλειστικά και μόνον η ύπαρξη εύλογης αιτίας που δικαιολογεί την επαγγελία έργου. Και ως εύλογη αιτία (*causa*) θεωρείται στην ανωτέρω διάταξη η τιμή ή το αξίωμα που δόθηκε ήδη ή η προσδοκία της τιμής ή του αξιώματος που πρόκειται να δοθεί μελλοντικά στον υποσχεθέντα από την πολιτεία.

Όσον αφορά στην εκτελεστότητα των χρηματικών τιμητικών επαγγελιών, σύμφωνα με μία αντεπιστολή των αυτοκρατόρων Septimius Severus–Caracalla την οποία μνημονεύει ο Ulpianus στο χωρίο του Πανδέκτη 50.12.1 pr.⁹², «*Si pollicitus quis fuerit rei publicae opus se facturum vel pecuniam daturum, in usuras non convenietur: sed si moram coeperit facere, usurae accedunt*» που σημαίνει ότι επί επαγγελιών, αδιακρίτως αν αποσκοπούν στην εκτέλεση δημοσίου έργου ή σε καταβολή χρημάτων, σε περίπτωση υπερημερίας καταβολής των υπεσχημένων, επιβάλλεται και η πληρωμή τόκων. Επίσης, όπως αναφέρει ο ίδιος νομομαθής στη D.50.12.6,1 μνημονεύοντας σχετική αντεπιστολή του αυτοκράτορα Antoninus (Caracalla), σε περίπτωση μη τιμητικής χρηματικής

90. Κατά τον Roussier (Pollicitatio pecuniae, 43–44) η αποδέσμευση της τιμητικής επαγγελίας έργου από την προϋπόθεση της ενάρξεως εκτελέσεως του οφείλεται στην έγκριση του έργου με απόφαση της αρμόδιας δημοσίας αρχής, έγκριση η οποία συνήθως είχε προηγηθεί από την έναρξη των οικοδομικών εργασιών. Το γεγονός αυτό προσέδιδε στη μονομερή υπόσχεση ελευθεριότητας ιδιαίτερη επισημότητα καθώς ισοδυναμούσε με αποδοχή της υποσχέσεως από την πόλη.

91. Από τη ρύθμιση συνάγεται εμμέσως ότι η δέσπιση συγκεκριμένων προδεσμιών εντός των οποίων έπρεπε να εκτελεσθούν τα υπεσχημένα αποτελούσε τον κανόνα. Πρβλ. όμως και τη D.22.1.16 (Paulus) όπου αναφέρεται ότι δεν επιτρέπεται η διεκδίκηση τόκων από μια ελευθεριότητα προς την πόλη. Είναι πιθανόν ότι το συγκεκριμένο χωρίο αναφέρεται στις μη τιμητικές επαγγελίες δημοσίων έργων όπου, καταρχήν, η προϋπόθεση της ενάρξεως εκτελέσεως του έργου ήταν αναγκαία συνθήκη για να καταστεί απαιτητή η εκπλήρωση του υπεσχημένου έργου από την πόλη. Για το ζήτημα βλ. κατωτέρω σ. 117.

92. «ἐάν τις ἐπηγγέλθῃ ὅτι θὰ ποιήσῃ ὑπὲρ τῆς πολιτείας ἔργον, ἢ ὅτι χρήματα θὰ δώσῃ, δὲν θὰ ἐνάγηται διὰ τόκους· ἀλλ' ἐὰν ἤρξατο ὧν ὑπέρημερος, προστίθενται τόκοι...» (μετ. Λιακοπούλου).

επαγγελίας, η επαγγελία είναι απαιτητή μόνον εφόσον έχει γίνει μερική καταβολή των χρημάτων, διότι η μερική χρηματική καταβολή εξομοιώνεται με την έναρξη εκτελέσεως του έργου⁹³. Εφόσον επομένως η μερική καταβολή χρημάτων θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για το απαιτητό των μη τιμητικών χρηματικών επαγγελιών, δύναται κανείς να συμπεράνει ότι η διάταξη του Πανδέκτη 50.12.1 pr. όπου ο Ulpianus μνημονεύει την καταβολή τόκων σε περίπτωση υπερημερίας του υποσχεθέντος, διακρίτως επί επαγγελιών έργου ή χρημάτων, πρέπει να αναφέρεται στις τιμητικές και μόνον χρηματικές επαγγελίες, οι οποίες, από νομική άποψη, εξομοιώνονται πλήρως με τις τιμητικές επαγγελίες έργου⁹⁴.

Η εκτελεστότητα των *ob honorem* επαγγελιών θα εξασφαλισθεί αρχικά δια των πραιτωρικών *actionum in factum*⁹⁵, αργότερα δε, κατά τη πρώιμη μετακλασική περίοδο, οι επαγγελίες αυτές θα αναγνωρισθούν ως αγωγήμες και με κάποιου είδους αγωγή του *jus civile*, όπως η *actio civilis incerta*, η οποία θα αποτελέσει και τον πρόδρομο της αστικής αγωγής των προγεγραμμένων λόγων (*praescriptis verbis*)⁹⁶. Σε κάθε περίπτωση η διεκδίκηση των υπεσχημένων από την πολιτεία γίνεται κατά τη διαδικασία *extra ordinem*, την δε έγερση της απαιτήσεως της πολιτείας αναλαμβάνει ο υπεύθυνος άρχων ενώπιον του οποίου έχει υποβάλει η πολιτεία την απαίτησή της⁹⁷. Σε περίπτωση αποβιώσεως του ενεργέτη ο σεβασμός της μνήμης του πραγματοποιείται με την εκτέλεση κατά γράμμα του συγκεκριμένου σκοπού για τον οποίο ο αποθανών προέβη σε γενναιοδωρία υπέρ της πόλεως. Έτσι, τόσο ο Ulpianus στη διάταξη του Πανδέκτη 50.8.1, όσο και ο Valens (περί το 130–140 μ.Χ.) στη διάταξη του Πανδέκτη 50.8.6, μας πληροφορούν ότι δεν επιτρέπεται σε καμία

93. Επί των μη τιμητικών επαγγελιών δημοσίου έργου, η έναρξη της εκτελέσεως του έργου αποτελεί, όπως θα εκτεθεί κατωτέρω, αναγκαία προϋπόθεση για το απαιτητό της μη τιμητικής επαγγελίας.

94. Πρβλ. όμως αντιθέτως τη D.50.4.16.1 όπου ο Paulus θέτει ως προϋπόθεση για το απαιτητό των τιμητικών χρηματικών επαγγελιών τη μερική καταβολή χρημάτων. Πιθανώς η διάταξη είναι παρεμβλημένη και το αρχικό κείμενο αναφερόταν μόνο στις μη τιμητικές επαγγελίες (λείπει το «*non*» πριν από το «*pro honore*»). Και τούτο διότι, κατά τα λοιπά, το κείμενο αναφέρει ότι τούτο ισχύει «*operis inchoati exemplo*», δηλαδή «καθ' υπόδειγμα του αρξαμένου έργου». Η προϋπόθεση όμως αυτή τίθεται μόνον επί των μη τιμητικών επαγγελιών.

95. D.39.5.19 pr.: «Τούτο εἶνε τὸ ἐν χρήσει δίκαιον, ὥστε προκειμένου περὶ δωρεᾶς εἰς τὴν πολιτείαν, νὰ παρατηρῇται τούτο μόνον, ἂν διὰ τινὰ εὐλογον αἰτίαν ὑπισχνῇται τις εἰς τὴν πολιτείαν εἶτε ἐπαγγέληται ἢ ὄχι, ὥστε, ἐὰν μὲν διὰ τινὰ τιμὴν ὑπισχνῇται, νὰ ἐνέχηται, ἄλλως οὐχί» (μετ. Λιακοπούλου).

96. Βλ. κατωτέρω σ. 10.

97. Roussier, *Pollicitatio pecuniae*, 33 σημ. 12 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

περίπτωση αλλαγή του σκοπού της ευεργεσίας από την αποδέκτρια πόλη, παρά μόνον, όπως αναφέρει ο δεύτερος, με αυτοκρατορική απόφαση. Μόνον σε περίπτωση κατά την οποία το χρηματικό ποσό που διέδωσε ο ευεργέτης για την επίτευξη του ορισθέντος σκοπού δεν επαρκεί για την ολοκλήρωση του έργου δύναται η πόλη να επιφέρει αλλαγή του σκοπού της γενναιοδωρίας προκειμένου να εξυπηρετήσει την, κατά περίπτωση, πλέον επιτακτική της ανάγκη. Επιπρόσθετα, στις περιπτώσεις των υποσχέσεων ευεργεσίας που δίδονται υπό όρον, η σταδιακή αναγνώριση των επαγγελιών ως ανωνύμων συναλλαγμάτων θα οδηγήσει στην αναγνώριση αντίστοιχης υποχρέωσης της πολιτείας να εκπληρώσει τον τεθέντα όρο, ως ένα είδος αντιπαροχής για την εκπληρωθείσα γενναιοδωρία προς την πόλη. Παρότι δε η πλήρης ένταξη των επαγγελιών στην κατηγορία των ανωνύμων συναλλαγμάτων θα ολοκληρωθεί κατά τη μετακλασική περίοδο, υπό την επίδραση των διδασκαλίων της νομικής σχολής της Βηρυτού⁹⁸, δεν θα ήταν ίσως αβάσιμο να υποστηριχθεί ότι η αρχική νομική θεώρηση των επαγγελιών ως συμφώνων τα οποία ενέχουν το στοιχείο της αλληλεξαρτήσεως των παροχών, δηλαδή ως ανωνύμων συναλλαγμάτων, έχει τις απαρχές της στην κλασική περίοδο του ρωμαϊκού δικαίου⁹⁹. Έτσι στο σχόλιο 6 επί της διατάξεως των Βασιλικών 11.1.7 (e Cod. Ms Par. 1352 (P) = Hb I 562), το οποίο μνημονεύει ειδικώς τις επαγγελίες ως ρητώς ανεγνωρισμένα αγωγήμα σύμφωνα, αναφέρεται διεξοδικά η σχετική επί του ζητήματος απόκριση του συγχρόνου του Traianus και ελληνικής καταγωγής νομομαθούς Αρίστωνος (τέλη 1ου–αρχές 2ου αι. μ.Χ.) προς τον ρωμαίο νομομαθή Celsus¹⁰⁰. Κατά τον Αρίστωνα, επί των ανωνύμων συναλλαγμάτων (μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και οι επαγγελίες), δηλαδή επί των συμφώνων τα οποία δεν μεταπίπτουν σε ειδικό όνομα συναλλάγματος αλλά διαδέτουν «εὐλογον ὑποκειμένην αἰτίαν», «τίκτεται προσωπική ενοχή». Επομένως, εάν η παροχή έχει καταβληθεί, δύναται να κινηθεί η αγωγή των προγεγραμμένων λόγων (*praescriptis verbis*) ή να εγερθεί, εάν ο εκπληρώσας την παροχή προτιμά, έναντι της αντιπαροχής, την ανατροπή του συναλλάγ-

98. Βλ. κατωτέρω σημ. 119.

99. Πρβλ. και τη σχετική ρήση του Marcianus (3ος αι. μ.Χ.), όπως αυτή αναφέρεται στο σχόλιο 1 επί της διατάξεως των Βασιλικών 11.1.7 (CA) (=D. 2.14.7). Σύμφωνα με τον Marcianus, επί συναλλαγμάτων τα οποία δεν μεταπίπτουν σε ειδικό όνομα, αλλά ενέχουν το στοιχείο της αμοιβαιότητας και αλληλεξαρτήσεως των παροχών («δόσις ἢ ποιήσις ἐπὶ δόσει ἢ ποιήσει»), δεν παρέχεται η πραιτωρία αγωγή *in factum*, όπως θεωρηθεί ο Iulianus, αλλά πολιτική αγωγή («*incerta, tunc est in praescriptis verbis*»).

100. Πρβλ. εν προκειμένω την αντίθετη άποψη του Celsus στη διάταξη του Πανδέκτη 12.4.16.

ματος, η απαίτηση δοθέντος πράγματος διότι δεν απακολούθησε η εύλογος υποκειμένη αιτία (*condictio causa data causa non secuta*). Εξάλλου η αναγνώριση των ανωνύμων συναλλαγμάτων ως συμφώνων που τίκτουν αμοιβαίες ενοχικές υποχρεώσεις, αγωγίμες κατά το *jus civile*, επιβεβαιώνεται και από πλήθος άλλων χωρίων του ιουστινιάνειου Πανδέκτη οι οποίες αναφέρονται γενικότερα στην αναγνώριση της αγωγής *praescriptis verbis* επί των μονομερών δηλώσεων βουλήσεως¹⁰¹.

Η τιμητική επαγγελία ως κληρονομητή οφειλή

Όπως προκύπτει από τον συνδυασμό των διατάξεων D.50.12.2,2 (Ulpianus) και D.50.12.14 (Pomponius), ήδη από τον 1ο αι. μ.Χ., με διάταξη του αυτοκράτορος Traianus δεσμοδετείται το κληρονομητό της ευθύνης του υποσχεθέντος έναντι της πολιτείας χάριν ιδίας ή αλλοτρίας τιμής¹⁰². Όπως σαφώς ορίζεται στις διατάξεις του Πανδέκτη 50.12.6 pr. (Ulpianus) και 50.12.9 (Modestinus), η υπόσχεση για ανέγερση έργου που δίδεται ένεκα της αναλήψεως τιμητικού ή ιερατικού αξιώματος¹⁰³ επέχει θέση κληρονομικού χρέους, με μόνη επιφύλαξη την τήρηση των διατάξεων περί φαλκιδίου¹⁰⁴. Εάν όμως ο υποσχεθείς ένεκα τιμής απεβίωσε πριν να αναλάβει το τιμητικό ή ιερατικό αξίωμα απαραίτητη προϋπόθεση για να κληρονομηθεί η υποχρέωσή του έναντι της πόλεως είναι να έχει επέλθει, πριν από τον θάνατό του, έναρξη της εκτελέσεως του έργου από

101. Υπό την απαραίτητη προϋπόθεση ότι υφίσταται εύλογος («μη αίσχρά») αιτία προς τούτο. Πρβλ. D.19.5.5 (Paulus) και 7 (Papinianus)· D.19.5.15 (Ulpianus)· D.12.5.1 (Paulus) D.12.1.5.43–4 (Ulpianus). Κατά τον Monier οι χαρακτηρισμοί των παρεχόμενων αγωγών ως *praescriptis verbis* ή *condictio* αποτελούν παρέμβλημα των ιουστινιάνειων συμπλητών (Manuel élémentaire, II, 189).

102. «*voti enim obligationem ad heredem transire constat*». Μειωμένη ευθύνη του κληρονόμου του υποσχεθέντος με επαγγελία υφίσταται μόνον όταν η επαγγελία δεν είναι τιμητική (D.50.12.6 pr.: «*ceterum si ob honorem facta sit, aeris alieni loco habetur et in heredum personam minuitur*»). Για την ηθική δέσμευση των αρρένων κληρονόμων που ίσχυσε σε προγενέστερες περιόδους μέσω της αναγραφής του ονόματός τους στους καταλόγους των επιδόσεων βλ. ανωτέρω σ. 99.

103. Ιστορικές μαρτυρίες σχετικά με ελευθεριότητες προς τις πόλεις προερχόμενες από κατόχους ιερατικών αξιωμάτων βλ. στον Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 587–588. Για την περιοχή της Β. Αφρικής βλ. Duncan–Jones, *Costs, Outlays and Summae Honorariae*, 51–52.

104. D.50.8.6 (Valens). Πρβλ. όμως και D.22.6.9.5 (Paulus). Στο συγκεκριμένο χωρίο αναφέρεται ότι, εάν οι κληρονόμοι, αγνοώντας τις διατάξεις περί φαλκιδίου, προέβησαν σε εκταμίευση περισσότερων χρημάτων από όσα υποχρεούνταν με βάση την επαγγελία του κληρονομούμενου, δεν δύνανται να διεκδικήσουν τα χρήματα αυτά από την πολιτεία. Και τούτο διότι δεν συγχωρείται άγνοια του νόμου, παρά μόνο η πλάνη η οποία αφορά στην ύπαρξη πραγματικού γεγονότος.

τον ίδιο τον υποσχεθέντα ή την πολιτεία¹⁰⁵. Επιπλέον, σύμφωνα με αντεπιστολή του Antoninus Pius την οποία αναφέρει ο Ulpianus (D.50.5 pr.), εάν η ευεργεσία περιλαμβάνεται σε διαθήκη και δεν έχει τεθεί προθεσμία για την εκτέλεση του έργου, ο διοικητής της επαρχίας δύναται να ορίσει εκείνος προθεσμία για την ανέγερση των κληροδοτηθέντων μνημείων. Οι τόκοι εάν η προθεσμία παρέλθει άπρακτη βαρύνουν τους κληρονόμους. Η κληρονομική πάντως ευθύνη η βασιζόμενη σε τιμητική επαγγελία θα περισταλεί αργότερα με *rescripta* που αποδίδονται, σύμφωνα με τον Modestinus, στους αυτοκράτορες Severus–Antoninus (Caracalla) (193–211)¹⁰⁶, σύμφωνα δε με τον Pomponius, στον αυτοκράτορα Antoninus Pius (138–161)¹⁰⁷. Οι συγκεκριμένες αυτοκρατορικές διατάξεις αναφέρονται ειδικότερα στις περιπτώσεις εκείνες όπου έχει γίνει μεν έναρξη της εκτελέσεως του έργου κατά τη διάρκεια της ζωής του υποσχεθέντος¹⁰⁸, αλλά η κληρονομηθείσα περιουσία δεν επαρκεί για την αποπεράτωση των εργασιών. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις ο μεν εξωτικός κληρονόμος (*extraneus*) ευθύνεται έως το ποσοστό του 1/4 της κληρονομηθείσας περιουσίας, τα δε τέκνα του δωρητή (*liberi*) έως το 1/10 της περιουσίας αυτής¹⁰⁹.

Το απαιτητό των μη τιμητικών επαγγελιών.

Στη κατηγορία των μη τιμητικών (*non ob honorem*) επαγγελιών περιλαμβάνονται όλες οι μονομερείς υποσχέσεις έναντι των πόλεων που παρέχονται «χωρίς (άνευ) αίτίας»¹¹⁰. Στις περιπτώσεις αυτές οι διατάξεις

105. D.50.12.11 (Modestinus). Πρβλ. και C.J.10.70.1 (Gordianus). Βλ. ομοίως τη Νεαρά του Ιουστινιανού 131 κεφ. 7 παρ. 1 (545 μ.Χ.) όπου επίσης αναφέρεται: «Ὁ δὲ ἄπαξ ἀρχόμενος ἢ νέον κτίζει εὐκτήριον ἢ παλαιὸν ἀνανεοῦν, τρόποις ἅσιν ἀναγκαζέσθω παρὰ τοῦ μακαριωτάτου τῶν τόπων ἐπισκόπου καὶ τῶν οἰκονόμων αὐτοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ ἄρχοντος ἢ αὐτός, εἰ περιείη, ἢ τοῦτου τελευτῶντος οἱ κληρονόμοι αὐτοῦ τὸ ἀρχθὲν ἔργον πληροῦν».

106. D.50.12.9 (Modestinus).

107. D.50.12.14 (Pomponius). Κατά τον Villers (Essai sur la pollicitatio, 25) η πατρότητα της διάταξης θα πρέπει να αποδοθεί στον Marcus Aurelius.

108. Κατά μία παραλλαγή της D.50.12.14, την οποία προτείνει ο Modestinus εισάγοντας το «non» παραπλεύρως της λέξεως «ob honorem», σε περίπτωση που έχει γίνει έναρξη της εκτελέσεως του έργου προκύπτει ευθύνη του κληρονόμου, ακόμα και εάν η υπόσχεση ελευθεριότητας προς την πόλη δεν έχει δοθεί ένεκα τιμής.

109. D.50.12.9· D.50.12.14.

110. Πρβλ. B.54.13.1. Πρόκειται για τις περιπτώσεις του αμιγούς «φιλανθρωπικού» ευεργετισμού όπου η αυθόρμητη πρωτοβουλία του ευεργέτη δεν υποδαυλίζεται από τη φιλοδοξία του για ανάδειξη σε δημόσια αξιώματα και άσκηση εξουσίας αλλά από διάφορα άλλα κίνητρα ή αξίες, όπως κυρίως το θρησκευτικό συναίσθημα, το ενδιαφέρον για τα πάσχοντα μέλη του κοινωνικού συνόλου ή η υστεροφημία του ευεργέτη ή της

των ρωμαϊκών και βυζαντινών νομικών πηγών μας πληροφορούν ότι η επαγγελία είναι εκτελεστή υπό την προϋπόθεση ότι έχει επέλθει *έναρξη της εκτελέσεως του υποσχεθέντος έργου*¹¹¹. Ως *έναρξη* δε της εκτελέσεως του έργου θεωρούνται και ορισμένες, καθαρά προκαταρκτικές, υλικές πράξεις του προβαίνοντος σε επαγγελία, όπως λ.χ. η ρίψη δεμελίων ή ακόμα και ο καθαρισμός του τόπου όπου πρόκειται στη συνέχεια να ανεγερθεί το έργο. Αλλά και άλλες ενέργειες, οι οποίες δηλώνουν σαφή την πρόθεση του ευεργέτη της πόλεως να προχωρήσει στην ανέγερση του υποσχεθέντος έργου, όπως η υπόδειξη, εντός της σχετικής αιτήσεως του υποσχεθέντος, του συγκεκριμένου τόπου όπου το έργο πρόκειται να ανεγερθεί ή η κατάθεση των υλικών ή της απαιτούμενης δαπάνης στο δημόσιο ταμείο, δύνανται κατά περίπτωση να θεωρηθούν ως *έναρξη* της εκτελέσεως του έργου¹¹².

Φαίνεται ωστόσο ότι από κάποιο χρονικό σημείο και μετά (πιθανότατα επί Septimius Severus (193–211 μ.Χ.), λόγω της οικονομικής αδυναμίας ορισμένων πόλεων να ανταποκριθούν στο βάρος της ανέγερσης δημοσίων έργων αλλά και της εν γένει απροθυμίας των ιδιωτών να εκπλη-

ευρύτερης οικογένειάς του (Johnston, *Munificence and municipia*, σημ. 5· Jacques, *Le privilège de liberté*, 723). Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, παρά την παρακμή της αρχαίας πόλεως, η μη τιμητική επαγγελία επιμένει, όπως μας πληροφορούν τα σχετικά τιμητικά πραιτωρικά διατάγματα, να εμφανίζεται σε όλη τη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Από νομική άποψη έχει υποστηριχθεί ότι η μη τιμητική επαγγελία αποτελεί χαριστική δικαιοπραξία σε αντίθεση με την τιμητική όπου η απονεμόμενη τιμή αποτελεί αντιστάθμισμα της ελευθεριότητας. Πρβλ. Albertario, *Pollicitatio*, 264.

111. D.50.12.1,2 (Ulpianus)· D.50.12.3· B.54.13.1,1–3· B.11.1.89 σχ. 3: «... Καὶ ὁ ἐπαγγεῖλόμενος πόλει ποιεῖν ἔργον ἢ διδόναι χωρὶς αἰτίας οὐ κατέχεται, εἰ μὴ τοῦ ἔργου ἤρξατο. Ἀρχεσθαι δὲ δοκεῖ δεμέλιον τιθεῖς ἢ καθαίρων τὸν τόπον. ἢ ἐὰν ἀφορισθῇ αὐτῷ τόπος, ἢ ἐὰν ὕλας ἀπόθῃται ἢ τὰς δαπάνας.... Ὅμοίως καὶ ἐὰν χρήματα μὲν ἐπαγγεῖληται, ἢ δὲ πόλις θαρροῦσα τοῦ ἔργου ἄρξηται... καὶ ἐὰν διὰ σεισμόν ἢ ἐμπρησμόν ἢ ἑτέραν πτῶσιν ἐπαγγεῖληται, ἐνέχεται, ὡς κεφ. δ' αὐτοῦ καὶ ζ', καὶ ὁ διὰ τιμὴν ἐπαγγεῖλόμενος... »· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν E.31.1–2. Από τις διατάξεις αυτές προκύπτει ότι ο νομοδότης δεν επιθυμούσε καταρχήν να καταστήσει απαιτητές από τις πόλεις τις «αυθόρμητες» γενναιοδωρίες που δεν υποκινούνται από τη φιλοδοξία της αναλήψεως δημοσίων αξιωμαίων ή τιμών αλλά από διάφορα άλλα, περισσότερο «ευγενή», κίνητρα. Κατά τους Albertario (*Pollicitatio*, 256) και Roussier (*Pollicitatio pecuniae*, 44) σκοπός της καθιέρωσης της προϋποθέσεως της *ενάρξεως* εκτελέσεως του έργου για τη διεκδίκηση των μη τιμητικών επαγγελιών έργου ήταν να αποφευχθεί η μετακύληση του βάρους ημιτελών δημοσίων έργων στις πόλεις και η διαταραχή του δομημένου περιβάλλοντος με ημιτελή αντιστοιχιστικά οικοδομήματα.

112. D.50.12.1,3· B.54.13.1,3 («Ἀρχεσθαι δὲ δοκεῖ δεμέλιον τιθεῖς ἢ καθαίρων τὸν τόπον ἢ ἐὰν ἀφορισθῇ αὐτῷ τόπος ἢ ἐὰν ὕλας ἀπόθῃται ἢ τὰς δαπάνας»· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν E.31.1.

ρώσουν υποσχεθείσες ευεργεσίες¹¹³, το νομικό καθεστώς τείνει να διασφαλίσει και να προωθήσει τα οικονομικά συμφέροντα της πόλεως έναντι των ευεργετών της. Αρχικά, όπως μας πληροφορεί διάταξη του Πανδέκτη 50.12.7, με αντεπιστολή του Septimius Severus ορίσθηκε ότι, εάν πρόκειται ειδικώς για περίπτωση έκτακτης πολιτειακής ανάγκης (συμφοράς της πόλεως), ακόμα και η μη τιμητική επαγγελία είναι απαιτητή έστω κι αν δεν έχει προηγηθεί έναρξη της εκτελέσεως του έργου. Στη συνέχεια πάντως η αποδέσμευση της μη τιμητικής επαγγελίας από την προϋπόθεση της έναρξεως εκτελέσεως έργου θα πρέπει να γενικεύθηκε καθώς, σύμφωνα με τα αναφερόμενα από τον Ulpianus στο προοίμιο του χωρίου του Πανδέκτη 50.12.3, αυτοκρατορικές διατάξεις όρισαν ότι ο υποσχεδείς υποχρεούται να αποπερατώσει το έργο που έχει ήδη αρχίσει, ακόμα και εάν η υπόσχεση δεν έχει δοθεί ένεκα τιμής. Τέλος, κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, με ελληνόγλωσση αυτοκρατορική διάταξη του Ζήνωνος (C.J.1.2.15, 474–475 μ.Χ.) ορίζεται ότι «ὁ φιλοτιμούμενος οἰκοδομεῖν εὐκτήριον οἶκον εἰς μνήμην μάρτυρος ἢ ἀποστόλου ἢ προφήτου ἢ τῶν ἁγίων ἀγγέλων, οὐπερ ὀνόματι τὴν εὐσεβῆ διατυποῖ δωρεάν, *κὰν (τοῦ ἔργου) ἀρχθέντος ἢ καὶ μὴ ἀρχθέντος*», ενέχεται τόσον ο ίδιος όσο και οι κληρονόμοι του για την περαίωση του έργου, υπό την προϋπόθεση ότι έχει προηγηθεί δήλωση του ευεργέτη για τη δωρεά ευαγούς οικοδομήματος. Σύμφωνα δε με την πρώτη παράγραφο της ανωτέρω αυτοκρατορικής διατάξεως τα ανωτέρω ίσχυσαν και επί επαγγελιών ανοικοδομήσεως «ξενοδοχείων ἢ νοσοκομείων ἢ πτωχείων».

Επί των μη τιμητικών χρηματικών επαγγελιών απαραίτητη προϋπόθεση για να καταστεί δυνατή η διεκδίκηση των υπεσχημένων χρημάτων από την πολιτεία αποτελεί, κατ' αναλογία με τα ισχύοντα επί των μη τιμητικών επαγγελιών έργου, η μερική καταβολή των χρημάτων, την οποία προφανώς ο νομοθέτης θεωρεί ισοδύναμη με την έναρξη εκτελέσεως του έργου. Τούτο προκύπτει ρητώς από τον συνδυασμό του πρώτου εδαφίου της διατάξεως του Πανδέκτη 50.12.1,5 με τη διάταξη 50.12.6,1 όπου ο Ulpianus αναφέρει σχετική αντεπιστολή του αυτοκράτορος Caracalla. Αλλά ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι εν προκειμένω και η διάταξη των Βασιλικῶν 54.13.1 όπου η φράση «Εἰ δὲ καὶ χρήματα ἐπαγγέλληται καὶ ἡ πόλις θαρροῦσα τοῦ ἔργου ἄρξηται, ἐνέχεται» τίθεται αμέσως στη συνέχεια του χωρίου όπου ο νομοθέτης αναφέρεται αποκλειστικά και μόνον στις «χωρὶς αἰτίας» επαγγελίες. Επιπλέον όμως, όπως προκύπτει από αντεπιστολή

113. Τούτο παρατηρεῖται κυρίως στις πόλεις της Ιταλίας και μάλιστα σε όλες τις μορφές γενναιοδωριῶν προς τις πόλεις, σε αντίθεση με τον οικοδομικό οργανισμό που χαρακτηρίζει τις πόλεις της Β. Αφρικής έως την περίοδο του Caracalla (Duncan-Jones, Epigraphic Survey of Costs, 194).

των αυτοκρατόρων Septimius Severus και Caracalla (D.50.12.1,5, Ulpianus), σε περίπτωση «*non ex causa*» υποσχέσεως χρημάτων για την ανέγερση έργου, ο υποσχεθείς ενέχεται, ακόμα και εάν ο ίδιος δεν έχει προβεί σε έναρξη της εκτελέσεως έργου, εάν η πολιτεία, βασισθείσα προφανώς στην φερεγγυότητα της υποσχέσεώς του αυτής, προέβη σε έναρξη της εκτελέσεως του έργου με δικές της δαπάνες¹¹⁴. Είναι σαφές ότι στον βαθμό που η πολιτεία δύναται σε κάθε περίπτωση να εξαναγκάσει κατά έμμεσο τρόπο τον υποσχόμενο σε εκπλήρωση της υποσχέσεώς του, αναλαμβάνοντας η ίδια την πρωτοβουλία της εκτελέσεως του έργου, το εξαναγκαστό της υποσχέσεως αποδεδεσμεύεται πλέον από την όποια, έμπρακτη ή προφορική, εκδήλωση της βουλήσεως του υποσχεθέντος να εκπληρώσει την υποσχέση καταβολής χρημάτων για την υλοποίηση ενός δημόσιου έργου.

Ειδικότερες παρατηρήσεις επί των επαγγελιών κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους

Στις απαρχές της βυζαντινής περιόδου τα ιδεώδη του ευεργετισμού παραμένουν ακόμη αμετάβλητα, τόσο στις ελληνικές πόλεις της Ανατολής όσο και στις πόλεις της Β. Αφρικής¹¹⁵, παρά τις συγκεντρωτικές τάσεις της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης και την επακολουθήσασα παρακμή των κοινοτικών δεσμών¹¹⁶. Μάλιστα η ανάληψη του βάρους των λειτουργιών και των συναφών ελευθεριοτήτων προς τις πόλεις από τους επιφανέστερους πολίτες, τους «προστάτας» των πόλεων¹¹⁷, θα προκαλέ-

114. Πρβλ. B.54.13.1,4 («Εἰ δὲ καὶ χρήματα ἐπαγγέλλεται καὶ ἡ πόλις θαρροῦσα τοῦ ἔργου ἄρξεται, ἐνέχεται»)· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν Ε, 31.1. Βλ. ὁμοίως καὶ τὸ σχόλιο 3 ἐπὶ τῆς διατάξεως τῶν Βασιλικῶν 11.1.89: «... Καὶ ὁ ἐπαγγελλόμενος πόλει ποιεῖν ἔργον ἢ διδόναι χωρὶς αἰτίας οὐ κατέχεται, εἰ μὴ τοῦ ἔργου ἤρξατο. ...Ὁμοίως καὶ ἐὰν χρήματα μὲν ἐπαγγέλλεται, ἢ δὲ πόλις θαρροῦσα τοῦ ἔργου ἄρξεται...καὶ ἐὰν διὰ σεισμόν ἢ ἐμπρησμόν ἢ ἑτέραν πτῶσιν ἐπαγγέλλεται, ἐνέχεται, ὡς κεφ. δ' αὐτοῦ καὶ ζ', καὶ ὁ διὰ τιμὴν ἐπαγγελλόμενος...».

115. Για τὸν ευεργετισμὸ στις ελληνικὲς πόλεις τῆς Ανατολῆς κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. ἀναλυτικότερα Declareuil, *Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales*, NRH 28 (1904), 310–311. Για τὸ ἀντίστοιχο φαινόμενο στις πόλεις τῆς Β. Αφρικῆς βλ. ἐνδεικτικῶς Cl. Lepellet, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas Empire*, I. *La permanence d'une civilisation municipale*, Paris 1979, 298–318 επ.

116. Πρβλ. καὶ Jacques, *Le privilège de liberté*, 357 επ.

117. S. J. Chrysostome, *Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῖς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα* (*Sur la vaine gloire et l'éducation des enfants*), [*Sources chrétiennes*, 188], Paris 1972, § 4, στ. 73–75 (περὶ το 393–394 μ.Χ.): «Πρὸ δὲ πάντων εἰσελδόντος τοῦ συναγαγόντος αὐτοὺς ἀνδρὸς φιλοτίμου, διαναστάντες εὐδὲως ὥσπερ ἐξ ἐνὸς στόματος μίαν ἀφίαισι φωνήν, συμφώνως ἅπαντες κηδεμόνα καλοῦντες καὶ προστάτην τῆς κοινῆς πόλεως καὶ τὰς χεῖρας ἐκτείνοντες». Πρβλ. καὶ P. Veyne, «*Panem et Circenses*. L'évergétisme devant les sciences humaines», *Annales*, 24e an., no 3 (1969), 785–825.

σει την έκδοση μιας σειράς αυτοκρατορικών διατάξεων (Θεοδόσιος, Λέων, Ιουστινιανός) με τις οποίες επιβραβεύονται οι εθελοντές πολίτες (*voluntarius municeps*), δηλαδή οι προβαίνοντες αυθορμητώς σε γενναιοδωρίες υπέρ των πόλεων¹¹⁸. Επιπλέον, κατά την περίοδο αυτή, η διδασκαλία της νομικής σχολής της Βηρυτού περί της *natura contractus*, ως κυρίαρχου στοιχείου της αφηρημένης μορφής του ενοχικού συμφώνου¹¹⁹, θα προωθήσει την πλήρη ένταξη των μονομερών συμφώνων στην ευρεία κατηγορία των ανωνύμων συναλλαγμάτων, των αγωγήμων δηλαδή ενοχικών συμφώνων με κυρίαρχο το στοιχείο της αμοιβαιότητας των παροχών υπό το σχήμα *do ut des* (ή *facias*). Άμεση συνέπεια ήταν η επέκταση του πεδίου εφαρμογής της αγωγής των προγεγραμμένων λόγων (*actio praescriptis verbis*), η οποία υποκαθιστά τις κλασσικές πραιτωρικές αγωγές *in factum* ή την *actio incerta civilis* σε όλα τα ενοχικά σύμφωνα τα οποία εμπεριέχουν το στοιχείο της αλληλεξαρτήσεως των παροχών. Τα ανωτέρω προκύπτουν από πλήθος σχολίων των Βασιλικών τα οποία προβλέπουν επί παντός συμφώνου (αδιακρίτως αμφοτεροβαρούς ή ετεροβαρούς), το οποίο εκλαμβάνεται ως «ποίησις ἐπὶ δόσει», την χορήγηση, σε περίπτωση εκπληρώσεως της υποσχεθείσας παροχής, της αγωγής των προγεγραμμένων λόγων, εάν ο αιτών επιθυμεί την εκτέλεση του συμφώνου («ἀγωγή εἰς τὸ διαφέρον», *id quod ineres*)¹²⁰ ή την έγερση της περί του πράγματος αγωγής, εάν ο ενδιαφερόμενος προτιμά την ανατροπή του συμφώνου και την ανάληψη του δοθέντος πράγματος διότι δεν επακολούθησε η αιτία της δόσεως (*condictio causa*

118. Βλ. σχετικά Nov.(Th.) Tit.22.1· C.J.10.44.3 (Λέων, 465)· C.J.10.44.4 (Ιουστινιανός).

119. P. Collinet, *Histoire de l'École de droit de Beyrouth*, [Études Historiques sur le droit d'Justinien, II], Paris 1925, 284 επ.· Του Ιδίου, *La nature des actions, des interdits et des exceptions dans l'œuvre d'Justinien*, Paris 1907, 343 επ.· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 185, 188–189· M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, I, München 1975, §135 II.1 σημ. 19/II, §§199 I.3 σημ. 23–25, 268 σημ. 24, 269, 270, 273 σημ. 8–11. Πρβλ. D.10.5.5 pr. (Paulus): «... qua actione mihi teneris, quaesitum est. in hac quaestione totius ob rem dati tractatus inspicere potest».

120. B.11.1.89 (=C.J.2.3.28) σχ.1: «Εἰ γὰρ ἐπὶ αἰτία τινι τοῦτο τὸ πάκτον ἐγένετο... τότε οὐκέτι νοῦδον ἦν τὸ σύμφωνον, ἀλλὰ ποίησις ἦν ἐπὶ δόσει, καὶ καλῶς ἐκεῖνος πληρῶν τὴν αἰτίαν καὶ φροντίζων τῶν αὐτοῦ πραγμάτων ἢ συνδιάγων αὐτῷ ἐκίνει ἀπὸ τοῦ φέκευτ δὲς ἢ τὴν πραεσκριπτις θέρβις...». Επίσης B.11.1.1 σχ.3: «Ἡ γὰρ φέκι οὐτ φεκίας οὐκ εἰς ἰδικὸν ὄνομα μεταπίπτει συναλλάγματος, ἀλλὰ καὶ τῷ γενικῷ προσαγορεύεται ῥήματι. Μένει γὰρ οὐδὲν ἤττον κονθεντίων ὀνομαζομένη. Τοιγαροῦν καὶ πραεσκριπτις θέρβις προέρχεται τῆς κονθεντίωνος ἰδικὸν ἐπὶ τῶν εἰρημένων μὴ δυνηθείσης εὐρεῖν ὄνομα συναλλάγματος ἤτοι ἀγωγῆς»· B.11.1.2 σχ. 1: «Δυνατὸν δὲ καὶ σιωπηρῶς γίνεσθαι κονθεντίονα»· B.11.1.4 σχ. 1· B.11.1.7 σχ. 1.

data causa non secuta)¹²¹. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η διάταξη του Πανδέκτη 50.12.10 όπου ο Modestinus (3ος αι. μ.Χ.) εξετάζει περίπτωση ελληνόγλωσσης επαγγελίας τετραετηρικού αγώνος. Όπως προκύπτει ειδικότερα από το περιεχόμενο της συγκεκριμένης διατάξεως, η υποσχεθείσα την χρηματοδότηση αγώνων ανά τετραετία¹²² είχε θέσει τον όρο ότι αγωνοδέτης και προεδρεύων στους αγώνες που θα διεξάγονται θα είναι ο σύζυγος και, στη συνέχεια, τα τέκνα της. Στο ερώτημα που τίθεται εάν δύνανται οι υιοί της ευεργετίας, η οποία έχει ήδη προβεί στην εκπλήρωση της υποσχεθείσας παροχής, να αποκλεισθούν από την προεδρία των διεξαγομένων αγώνων, ο Modestinus αποφαινεται ότι, εφόσον η εκτέλεση της επαγγελίας είναι επιβεβλημένη, θα πρέπει να τηρηθεί πλήρως, και από την πλευρά της πολιτείας, η συγκεκριμένη μορφή την οποία έχει προσδώσει στην επαγγελία της η υποσχεθείσα. Εφόσον λοιπόν ο όρος που περιλαμβάνεται στην επαγγελία εκλαμβάνεται ως αναγκαία αίρεση (*condicio*) του συμφώνου¹²³ και όχι ως ένα απλό

121. D.19.4.1.4· B.20.3.1.

122. Για την εμφάνιση των γυναικών ως ευεργετών κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα (ήδη από τα τέλη 3ου ή αρχές του 2ου αι. π.Χ.) κυρίως στα πλαίσια του μη τιμητικού ευεργετισμού βλ. ενδεικτικώς Gauthier, *Les cités grecques*, 74–75· L. Migeotte, «Une souscription de femmes à Rhodes», *BCH* 117 (1993), 327–358, κυρίως 354 επ.· R. van Bremen, *The Limits of Participation. Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Periods*, Amsterdam 1996, 35 επ. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο με σχετικό *rescriptum* των αυτοκρατόρων Septimius Severus και Caracalla (D.5012.6.2) διευκρινίζεται ότι και οι γυναίκες δεσμεύονται εάν έχουν προβεί σε τιμητικές επαγγελίες προς τις πόλεις. Άλλωστε συνήθειες ήσαν οι επαγγελίες γυναικών προς τις πόλεις χάριν αλλοτρίας τιμής, δηλαδή με σκοπό να υποστηρίξουν την ανάδειξη προσφιλών τους υποψηφίων στα δημόσια αξιώματα (πρβλ. και D.50.12.14). Πάντως στις ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας, κατά την περίοδο των Αντωνίνων αυτοκρατόρων και στα πλαίσια του γενικότερου εκχρηματισμού των δημοσίων αρχών που χαρακτηρίζει το επιχώριο διοικητικό σύστημα στην περιοχή, δεν ήταν καθόλου ασύνηδες το φαινόμενο εύπορες γυναίκες, μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, να προβαίνουν σε ελευθεριότητες προς τις πόλεις και να ασκούν, λόγω ακριβώς των δωρεών αυτών, ποικίλες δημόσιες αρχές ή λειτουργίες (όπως λ.χ. *πρυτανεία*, *στεφανωφορία*, *δεκαπρωτία*, *γυμνασιαρχία*, *αγωνοδεσία*). Για το ζήτημα βλ. Lévy, *Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure*, II, 257 σημ. 3. Συναφής και η απόδοση, στις απαρχές πλέον της βυζαντινής περιόδου, του τιμητικού τίτλου της «μητρός της θούλης» ή «θυγατρός της πόλεως», κατ' αναλογία με τον τίτλο του «πατρός της πόλεως» που απονέμεται σε άρρενες ευεργέτες (Declareuil, *Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales*, *NRH* 32 (1908), 36 σημ. 8 όπου και οι σχετικές επιγραφές). Ειδικώς για τη σύσταση ιδρυμάτων από γυναίκες υπέρ των ιταλικών πόλεων κατά τον 1ο αι. μ.Χ. βλ. Andreau, *Fondations privées*, 165, 175, 190–191 όπου και σχολιασμός του σχετικού επιγραφικού υλικού.

123. Πρβλ. D.39.5.3 (Ulpianus).

κίνητρο (*causa*) για την επαγγελία της χρηματοδοτήσεως των αγώνων, ο συγκεκριμένος όρος θα πρέπει να τηρηθεί επακριβώς από την πολιτεία που είναι και ο άμεσος αποδέκτης της σχετικής παροχής¹²⁴.

Κατά μία εκδοχή, η ένταξη όλων αδιακρίτως των χαριστικών δικαιαιοπραξιών υπό τρόπον (*sub modo*) στην ευρύτερη κατηγορία των ανωνύμων συναλλαγμάτων κατά τη μετακλασσική και βυζαντινή περίοδο προώθησε περαιτέρω και την πληρέστερη αναγνώριση των επαγγελιών έναντι της πολιτείας, ως αγωγίμων μονομερών συμφώνων, είτε εκτε-λεστών, δια της αγωγής των προγεγραμμένων λόγων, είτε δυναμένων να ανατραπούν, σε περίπτωση μη εκπληρώσεως του τεθέντος όρου, δια της απαιτήσεως με σκοπό την ανάληψη των δωθέντων (*condictio ob rem dati*)¹²⁵. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω και η διατύπωση του τρίτου εδαφίου της ελληνόγλωσσης

124. Παρατηρούμε ότι, όσον αφορά στις χαριστικές δικαιαιοπραξίες υπό τρόπον, ανάλογες απόψεις είχαν εκφράσει οι νομομαθείς Iulianus και Ulpianus στις διατάξεις του Πανδέκτη 39.5.2.7 και 39.5.3. Κατ' αυτούς οι δωρεές υπό τρόπον διακρίνονται σε δύο κατηγορίες με καθοριστικό κριτήριο την ενδόμυχη βούληση του δωρητή (*tradens*) η οποία και θα πρέπει να ερευνάται σε κάθε περίπτωση. Συγκεκριμένα διακρίνονται: α) στις δωρεές υπό τρόπον (*donatio sub modo*) όπου πρόθεση του δωρητή είναι να μεταβιβασθεί η κυριότητα του πράγματος ανεξάρτητα από την εκπλήρωση της αιρέσεως, την οποία ο ίδιος έχει θέσει, από τον δωρεοδόχο (*donare*) και β) στις μη τέλειες δωρεές, όπου ισχύει το αντίθετο, και συνεπώς πρόκειται κατ' ουσίαν περί δόσεως χρημάτων υπό αίρεση (*datum ob causam*) και όχι περί ελευθεριότητας (*dare*). Η τελεία δωρεά απετέλεσε, κατά την κλασσική περίοδο του ρωμαϊκού δικαίου, χαριστική δικαιαιοπραξία, σαφώς διακεκριμένη των ανωνύμων συναλλαγμάτων του τύπου *do ut des* όπου η αντι-παροχή είναι εξαναγκαστή λόγω ακριβώς του στοιχείου της αμοιβαιότητας παροχής και αντιπαροχής. Επομένως σε περίπτωση *donatio sub modo* η προσδοκώμενη αντιπαροχή δεν δύναται με κανένα τρόπο να διεκδικηθεί λόγω ακριβώς της υποκρυπτόμενης *causa donationis*. Αντιθέτως, σε περίπτωση *datum ob causam*, εάν η παροχή έχει ήδη καταβληθεί, ο καταβαλύν δύναται να διεκδικήσει την μη εκπληρωθείσα αντιπαροχή δια της *condictio causa data causa non secuta*. Πρβλ. και C.J.4.6.6 (293). Επί του θέματος βλ. και Mitteis, *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, Leipzig 1908, 201. Διαφοροποιημένες εν μέρει απόψεις εξέφρασε στο προκείμενο ζήτημα ο J. Michel στο έργο του *Gratuité en droit romain*, Bruxelles 1962, 271–278 (= *Gratuité*).

125. Πρβλ. Villers, *Essai sur la pollicitatio*, 32–37 και ομοίως Monier, *Manuel élémentaire*, II, 190 σημ. 3. Κατά τον Michel (*Gratuité*, 268) οι εξελίξεις αυτές θα πρέπει να αποδοθούν στην «ελληνοποίηση» του διοικητικού μηχανισμού του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους κατά τη μετακλασσική περίοδο. Είναι όμως πολύ πιθανόν ότι στις περιπτώσεις δωρεών υπό τρόπον, οι οποίες αποτελούσαν ουσιαστικά καταβολές χρημάτων υπό αίρεση (*datum ob causam*) και όχι δωρεές (*donatio sub modo*), ο δωρητής είχε το δικαίωμα, ήδη από τους κλασσικούς χρόνους, να διεκδικήσει, σε περίπτωση εκπληρώσεως της παροχής αλλά μη εκπληρώσεως του όρου που είχε τεθεί, την αποκατάσταση της προτέρας καταστάσεως δια της εγέρσεως της αξιώσεως προς ανάληψη των δωρηθέντων λόγω μη εκπληρώσεως του τεθέντος όρου (*condictio causa data causa non secuta*).

αυτοκρατορικής διατάξεως του Ζήνωνος (C.J.1.2.15, 474–475 μ.Χ.). Το συγκεκριμένο χωρίο, αναφερόμενο στις επαγγελίες ευκτηρίων οίκων αφιερωμένων στη μνήμη μαρτύρων, αποστολών, προφητών, ή αγίων αγγέλων καθώς και στις επαγγελίες ξενοδοχείων, πτωχοκομείων και νοσοκομείων, επισημαίνει ότι «ἐφ' ᾧ τε πληρωθέντων τῶν δοκούντων τούτῳ τῷ νόμῳ καὶ τῆς εὐσεβοῦς τῶν δωρησαμένων ἐπαγγελίας ἔργῳ παραδοθείσης συγχωρεῖσθαι κατὰ τὰ δόξαντα τοῖς φιλοτιμησαμένοις καὶ κατὰ τοὺς ἐπιτεθέντας αὐτοῖς ὅρους προβαίνειν τὴν τῶν δωρηθέντων διοίκησιν».

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι η λειτουργία του δεσμού της ἐπαγγελίας προς την πόλη παρέμεινε, παρά τις επί μέρους διαφοροποιήσεις της ανάλογα με τις εκάστοτε κρατούσες ιστορικές συνθήκες και τις πολιτικές ιδιαιτερότητες, αδιάλειπτη σε όλη τη διάρκεια της ελληνικής, ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής περιόδου, τουλάχιστον μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ.¹²⁶ Ωστόσο, ήδη από τον 4ο αι., γίνεται αντιληπτή στις περιοχές των ελληνικών μκρασιατικών πόλεων της Ανατολής μια σαφής ύφεση του φαινομένου¹²⁷. Η ύφεση αυτή θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως στον σταδιακά αυξανόμενο κρατικό παρεμβατισμό της κεντρικής διοίκησης σε σχέση με τη διαχείριση των οικονομικών πόρων της περιφέρειας και τις συναφείς αρμοδιότητες των τοπικών αρχών¹²⁸. Οι κρατικές αυτές επεμβάσεις, νομοθετικές και μη¹²⁹, θα προωθήσουν¹³⁰ τη συρρίκνωση των τοπικών βουλῶν (*ordo, curiae*) και την οικονομική αποδυνάμωση των «πολι-

126. Declareuil, Quelques problèmes d'histoire des institutions municipales, NRH 28 (1904), 310–311· Patlagean, *Pauvreté économique et sociale*, 196–197. Ειδικώς για τις γενναιοδωρίες επιφανών μελών της τοπικής βουλῆς προς την πόλη της Αντιόχειας του 4ου αι. βλ. L. Robert, *Hellenica: Recueil d'epigraphie et de numismatique d'antiquités grecques*, 1940–1965, v. 4. *Epigrammes du Bas-Empire*, passim· Petit, *Libanius*, 318, 349 επ.· H. W. G. Liebeschuetz, *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, κυρίως 98. Πάντως, στη συριακή ύπαιθρο, σε αντιδιαστολή με την πόλη της Αντιόχειας, οι επιγραφικές πηγές μαρτυρούν την προτεραιότητα που δίδεται στην ανέγερση χριστιανικών οικοδομημάτων ήδη από τον 4ο αι. (Petit, *Libanius*, 317).

127. Βλ. τα σχετικά διαγράμματα των Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike*, I, 9, και Duncan-Jones, *Costs, Outlays and Summae honorariae*, Table II, 77.

128. Βλ. ανωτέρω σ. 100 επ.

129. Για τις μη νομοθετικές μεθόδους υποβιβασμού των μελών της βουλῆς της Αντιόχειας βλ. Petit, *Libanius*, 269 επ.

130. Σε συνάρτηση και με την απορρόφηση μέρους του πλέον φιλόδοξου και οικονομικά εύρωστου δυναμικού των τοπικών βουλῶν από τη σύγκλητο της Κων/πόλης και την κεντρική διοικητική ιεραρχία. Η διεργασία αυτή θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των *honorati* κατά τα τέλη του 4ου αι. (Petit, *Libanius*, 335–336, 339, 344 επ., 361).

τευομένων» («*βουλευτῶν*», *curiales*, *decuriones*)¹³¹. Όπως είναι εύλογο, οι εξελίξεις αυτές επέφεραν ριζικές αλλαγές και στο πεδίο της πολιτικής ιδεολογίας και σαφώς υποβάθμισαν τις λειτουργίες της αρχαίας πόλεως. Το φαινόμενο, παρά τη συχνή νομοθετική ρύθμιση ζητημάτων λειτουργίας των *curiae* στο ιουστινιάνειο δίκαιο¹³², επισημαίνεται στο προοίμιο της *Νεαρᾶς* 38 του Ιουστινιανού (535) για να επισφραγισθεί στη συνέχεια στις *Νεαρές* 46–47 του Λέοντος του Σοφού, με τις οποίες καταργούνται οι νομοθετικές διατάξεις οι σχετιζόμενες με τις βουλές των πόλεων και τα τέλη των *βουλευτῶν*¹³³. Τα ανωτέρω, σε συνδυασμό με τον σταδιακό εκχριστιανισμό των πολιτειακών, κοινωνικών και οικονομικών δομών¹³⁴, θα αναπροσδιορίσουν τις βασικές παραμέτρους του μη κρατικού ευεργετισμού (αιτίες των ευεργεσιών, αποδέκτες, τυπολογία) ο οποίος θα παύσει πλέον να εκφράζει τις πολιτειακές αντιλήψεις και τις κοινωνικο-οικονομικές αναγκαιότητες του αρχαίου κόσμου¹³⁵. Από την άποψη αυτή, η εμμονή των πηγών στην χρήση της αυτής ορολογίας¹³⁶ καθώς και η επανάληψη των ιουστινιάνειων ρυθμίσεων στις διατάξεις των βυζαντινών

131. Για την έναρξη της διαδικασίας αυτής ήδη από τα τέλη του 2ου αι μ.Χ. λόγω της ασκήσεως από την κεντρική διοίκηση δυσβάστακτων οικονομικών πιέσεων στους *inferiores viri* των τοπικών συμβουλίων βλ. Jones, *The Later Roman Empire*, II, 744 επ. και κυρίως Garnsey, *Decline of the Urban Aristocracy*, 229–252· πρβλ. και De Sre Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, London 1981, 465–474, κυρίως 472 επ.

132. Πρβλ. Jones, *The Later Roman Empire*, II, 752–753· Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α. 324–610, Αθήνα 1984, 365 σημ. 1 όπου και οι σχετικές ιουστινιάνειες πηγές.

133. P. Noialles–A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, 182–185. Πρβλ. και F. Dölger, «Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt», [Atti de 3o Congresso internazionale di studi sull' altro medioevo (Spoleto 1958)], 22–23.

134. Για τις ευνοϊκές κοινωνικές συνθήκες που προώθησαν τον εκχριστιανισμό των ενδεών στην περιοχή της Μ. Ασίας βλ. V. Chapot, *La province romaine proconsulaire d' Asie*, [Bibl. de l' École des Hautes Études. CL], Paris 1904, 507–532· H. Ahrweiler, «L' Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe–IXe siècles)», *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance* (πρβλ. P. Lemerle) στη σειρά *Variorum Reprints*, London 1971, IX, 3–5.

135. Βλ. ενδεικτικώς Jones, «Church Finance in the Fifth and Sixth Centuries», στον τόμο *The Roman Economy*, όπ.π. (σημ. 40), 339 επ.· Patlagean, *Pauvreté économique et sociale*, 17 επ., 188 επ.· Της Ιδίας, «The Poor», στον τόμο *The Byzantines* (έκδ. G. Cavallo, μετ. του *L' Uomo bizantino*), University of Chicago Press 1997, 20 επ. Πρβλ. τη σχετική προσθήκη στον αρχικό τίτλο του κεφαλαίου του Πανδέκτη και των Βασιλικῶν περί επαγγελιών στον Τιπούκειτο: Rubr. Tip. ICB (= *Index titulorum omnium Basilicorum quem continet Codex Coislianus* 151): «Περὶ τῶν τι καθιεροῦν θεῶ ἢ πόλεσιν ἐπαγγελλομένων καὶ περὶ τῶν εἰς πολιτικά ἐπίστατούντων».

136. Πρβλ. Patlagean, *Pauvreté économique et sociale*, 190.

νομικῶν πηγῶν του 9ου–11ου αι. (*Βασιλικά, Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν, Τιπούκειτος*)¹³⁷ δεν αποτελούν παρά υπόμνηση ενός θεσμού που ακολούθησε, κατά την εξελικτική του πορεία, την άνθηση και την παρακμή της «πολιάδας κοινότητας»¹³⁸ κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα.

137. Όπως έχει ήδη εκτεθεί οι ειδικότερες ρυθμίσεις του ιουστινιάνειου δικαίου που αφορούσαν στις ειδικότερες προϋποθέσεις της εκτελεστότητας μιας επαγγελίας, τιμητικής ή μη, έναντι της πόλεως, στην αναγκαστική εκτέλεση που διενεργείται σε βάρος της περιουσίας του υποσχεθέντος ως χρεώστη της πολιτείας, στο κληρονομητό της ευθύνης του υποσχεθέντος υπέρ της πόλεως κ.λπ. απαντώνται αυτούσιες και στις βυζαντινές πηγές [*B.54.13, 1–3· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν E.31.1–2· Τιτ., Lib. 37, Tit. 7, Cap. 44–47 (232ν, 42–47)*].

138. Για την έννοια της *πολιάδας κοινότητας* και την επίδρασή της στο κράτος τύπου πόλεως της ελληνικής αρχαιότητας βλ. Σακελλαρίου, *Πόλις, όπ.π.* (σημ. 42), 119, 218 επ., 248, 363 επ.

SUMMARY

L. PAPARRIGA-ARTEMIADI, *Unfulfilled «ἐπαγγελίαι» to cities. Contribution to their legal treatment during the Roman and the early Byzantine period*

The study focuses on the legal constraint of the public debtors on the grounds that they have not fulfilled their promised benefactions (ἐπαγγελίαι, *pollicitationes*) to cities. The following matters constitute the object of the study: 1) The process and the reasons of the transition from the benefaction of moral character of the Ancient Greek and Hellenistic period to the legally coercive respective institution of the Roman and the early Byzantine period, 2) The legal treatment of the promises as compulsive unilateral contracts mainly on the basis of their fundamental distinction in honorary and non-honorary liberalities, 3) The differentiations that are effectuated in the function and the legal treatment of the constitution during the Post-Classical and the early Byzantine years because of the gradually increasing interventionism of the state. These developments will finally redefine the basic constants of the private benefaction which, from the 6th century AD, will stop expressing the political and social values of the ancient world.

Georges E. RODOLAKIS

Les mesures de l'empereur de Byzance Nicéphore Ier (802-811) concernant les *naukleroi*: formes atypiques de sûreté de créances en droit maritime byzantin?*

L'empereur de Byzance Nicéphore Ier (802-811), ancien chef de l'administration des finances, écarta du trône Irène, restauratrice du culte des icônes, après une révolution de palais qui la détrôna.

Nicéphore Ier a été considéré par les historiens plus anciens comme l'un des pires souverains, un exemple classique de la décadence de l'empire. Sa mort héroïque ne fut même pas prise compte: il fut le seul empereur à être tué pendant une bataille – excepté Valens qui, en 378, était tombé à Andrinople, en combattant les Wisigoths¹. On raconte que Kroum, le khan victorieux des Bulgares, transforma le crâne de Nicéphore en coupe à boire.

«Sans doute il y a des tyrans plus féroces que Nicéphore, mais il n'en est peut-être aucun qui ait excité plus universellement la haine

* Communication présentée à la 60e session de la *Société Internationale Fernand de Visscher pour l'histoire des droits de l'antiquité*, au sujet central «La garantie des dettes dans les droits de l'Antiquité (sûretés personnelles-sûretés réelles)», Université Démocrite de Thrace –Faculté de Droit, Komotini, 26 à 30 septembre 2006.

1. Constantin XI Paléologue, le dernier empereur, fut lui aussi tué par les Turcs sur les murs de Constantinople, sa mort entraînant la chute de l'empire.

du peuple», écrit Edward Gibbon². Au contraire, Constantin Pappargopoulos avait combattu pour sa réhabilitation³. Georges Ostrogorsky, enfin, clôt le sujet en ces termes significatifs: «Avec Nicéphore Ier, l'empire eut de nouveau à sa tête un souverain capable»⁴.

Nicéphore, dès son élévation à la tête de l'empire, prend toute une série de mesures concernant plus ou moins le redressement économique de l'État.

Malheureusement, la seule source de cette époque est la *Chronographie* du moine Théophane⁵, ennemi juré de Nicéphore, bien que l'on rencontre quelques témoignages positifs dans les cercles orthodoxes byzantins⁶.

Théophane donne comme exemple de la «cupidité» de Nicéphore une liste de dix mesures prises par l'empereur et les surnomme «κακώσεις» (vexations) – nom sous lequel elles sont parvenues jusqu'à nous. Parmi ces vexations, les deux dernières, la neuvième et la dixième, concernent les *naukleroi* (ναύκληροι).

Les passages de Théophane⁷ sont les suivants:

«[Νικηφόρος κάκωσιν, προσέταξε...] ἐννάτην, τοὺς τὰς παραδολασσίας οἰκοῦντας, μάλιστα τῆς μικρᾶς Ἀσίας, ναυκλήρους μηδέπο-

2. E. Gibbon, *The decline and fall of the Roman empire*, 1776-1788, rééd. Chicago 1952, 2, 171: «Many tyrants have reigned undoubtedly more criminal than Nicephorus, but none perhaps have more deeply incurred the universal abhorrence of their people».

3. K. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Athènes 1925 (1867), 3, 180: «υπήρξε μετά τον ιδρυτήν αυτής (=της μεταρρυθμίσεως) Λέοντα Γ' ο συνετώτερος και ίσως ο πρακτικώτερος των βασιλέων όσοι επεδίωξαν την ηθικήν και υλικήν του κράτους αναβίωσιν» («Nicéphore fut, après l'auteur de la réforme Léon III, le plus intelligent et le plus compétent des rois qui ont recherché la résurrection morale et matérielle de l'État»).

4. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, Paris 1969 (réédition de Paris 1956), 216.

5. Theophanis, *Chronographia* (Θεοφάνους Χρονογραφία), recensuit Carolus De Boor, Lipsiae 1885, Hildesheim 1963.

6. Le moine Théostériktos le félicite (vers 828) d'avoir été «εὐσεβέστατος καὶ φιλόπτωχος καὶ φιλομόναχος» («Vita of St Nicetas of Medikion, by the Monk Theosterictus», AA. SS. April I, Appendix, 22-33. Dans une lettre écrite en 829 par les patriarches melchites à l'empereur Théophile en faveur des images, Nicéphore est appelé «ὁ ἐν βασιλεῦσι τοῦ Χριστοῦ εὐσεβέστατος καὶ ὁρθόδοξος θεράπων» (Migne, PG, XVC, c. 365).

7. Theophanis, 487 et 488. Sur ces passages, voir les commentaires de Cyril Mango et Roger Scott, *The Chronicle of the Theophanes Confessor*, Oxford 1997, 667-675, et Ilse Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes*, Berlin 1991, 294-295.

τε γηπονικῶς ζήσαντας, ἄκοντας ὠνεῖσθαι ἐκ τῶν καθαρπαγόντων αὐτῷ κτημάτων, ὥς ἂν ἐκτιμηθῶσι παρ' αὐτῷ. δεκάτην, τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπισήμους ναυκλήρους συναγαγὼν δέδωκεν ἐπὶ τόκῳ τετρακεράτῳ τὸ νόμισμα ἀνὰ χρυσίου λιτρῶν δώδεκα τελούντας καὶ τὰ συνήδη κωμέρκια»⁸.

L'historien Jean Zonaras, réputé pour le sérieux de son travail, ne se réfère, en ce qui concerne l'époque de Nicéphore, qu'à une seule source, celle de Théophane, dans son *Epitome Historiarum*⁹. Il en va de même dans le *Compendium Historiarum* de Georges Cedréno¹⁰.

De nombreux chercheurs ont déjà effectué un travail d'interprétation des passages ci-dessus¹¹; j'espère, par un nouvel examen, y apporter une petite contribution.

8. Nous donnons leur traduction: «Neuvième vexation, Nicéphore ordonna aux *naukleroi* habitant le littoral, surtout celui d'Asie Mineure, qui n'avaient jamais vécu de la culture des terres, d'acheter contre leur gré des terres qu'il avait pillées, au prix que lui-même avait fixé. Dixième, Nicéphore convoquant les *naukleroi* les plus importants de Constantinople, leur donna à chacun au taux de quatre *keratia* par *nomisma*, douze livres d'or en dehors des *commercia* habituels».

9. Ioannis Zonarae, *Epitome Historiarum* (Ιωάννου Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών*), ex recensione Mauricii Pinderi, Bonnæ 1897, 3, 307 (liber XV 14, 27-28): «καὶ τὸ τοὺς τῶν νηῶν κτήτορας ἀναγκάζεσθαι γῆν ὠνεῖσθαι ἀπὸ τοῦ δημοσίου, ἀνθρώπους οὐδ' ὅ,τι ἐστὶ γεωργία γινώσκοντας· καὶ τοῦτο ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς θέμασιν οἰκούντων ναυκλήρων ἐγένετο. τοῖς δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει νηῶν κτήτορας προσερρίπτει ἀνὰ δώδεκα λίτρας ἐκάστης χρυσίου, ἵνα τόκον καταβάλῃ τῷ δημοσίῳ, τῶν ἄλλων θαρῶν τῶν ἐν τοῖς πλοίοις ἐπικειμένων ἐπέκεινα».

10. Georgius Cedrenus, *Compendium Historiarum* (Γεωργίου Κεδρηνοῦ, *Σύνοψις Ιστοριών*), Leipzig 1838-1839, 2, 38-39.

11. Les travaux les plus importants au sujet des vexations sont les suivants: H. Ahrweiler, *Byzance et la mer* (Bibliothèque byzantine, Études V), Paris 1966, 407; H. Antoniadis-Bibicou, «Problèmes de la marine byzantine», *Cahiers des Annales* 13, Paris 1958, 333; eadem, *Recherches sur les douanes à Byzance. L'«octava», le «kommerkion» et les commerçants*, *Cahiers des Annales* 20, Paris 1963, 44, 241-242; eadem, *Études d'histoire maritime de Byzance, à propos du «Thème des Caravisiens»*, Bibliothèque Générale de l'EPHE. VIe section, Paris 1966, 110-114; G. I. Brătianu, «La politique fiscale de Nicéphore Ier (802-811) ou Ubu roi à Byzance», *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris 1938, 207 sq.; J. B. Bury, *A History of Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basile I (802-867)*, Londres 1912, 216-217; G. Cassimatis, «La dixième 'vexation' de l'empereur Nicéphore», *Byzantion* 7 (1932), 149-160; Αικ. Χριστοφίλοπούλου, «Η οικονομική και δημοσιονομική πολιτική του αυτοκράτορος Νικηφόρου Α'», *Εἰς μνήμην Κ. Ι. Αμάντου*, Αθήνες 1960, 413-431; E. Frances, «L'Empereur Nicéphore Ier et le commerce maritime byzantin», *Byzantinoslavica* 27 (1966), 41-47;

Deux problèmes se posent: a) Les deux vexations concernant les *naukleroi* peuvent-elles être dissociées l'une de l'autre? et b) Quel est le vrai sens du terme *ναύκληροι* (*naukleroi*)?

La réponse à la première question est sans conteste négative. Les deux mesures sont liées: elles ne peuvent être dissociées ni l'une de l'autre, ni de l'ensemble de la politique économique de Nicéphore¹². Le fait que ces deux vexations soient présentées ensemble dans la liste de Théophane, leur sujet et, en général, leur composition plaident en faveur de l'existence d'un lien entre elles.

Pour ce qui est de la seconde question, nous pouvons nous demander ce qu'entend Théophane en employant le terme *naukleroi* et quel sens avait ce terme à l'époque où ces mesures furent prises – première décennie du IXe siècle. Il faut signaler que l'interprétation que nous allons faire des vexations dépend du sens que nous acceptons de donner au terme *naukleroi*.

Nous sommes incité à approfondir notre recherche par la contradiction que nous rencontrons dans les œuvres portant sur le sujet: en effet, on admet que dans la 10e vexation, le terme *naukleroi* garde sa signification générale, tandis que dans la 9e, il n'a pas de sens défini. Plus concrètement, en ce qui concerne la 10e vexation, la plupart des chercheurs s'accordent à dire qu'elle concerne les plus importants *naukleroi* de Constantinople et que le terme *naukleros* équivaut à celui d'«armateur»¹³. Il est donc exclu que le *naukleros*

A. F. Gfrörer, *Byzantinische Geschichte*, Graz 1873, II, 407-408; H. W. Haussig, «Die Jüdische Geniza-Überlieferung als Quelle für den Nachweis von Strukturveränderungen in der städtischen Wirtschaft», *JÖB* 32, 2 (1982), 131-135 (XVI. internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4-9 Oktober 1981, *Akten* II/2); H. Monnier, «Études du droit byzantin: L'Épibolè», *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger* 19 (1895), 87-100 (=Variorum Reprints CS33, Londres, 1974); P. E. Niavis, *The reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (A.D. 802-811)*, Athènes 1987, 105-113, 274-275; G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, *op. cit.*, 218-221; G. I. Ouspenskij, *Istorija vizantijkoj imperii*, Leningrad 1927, II, 239 sq.; P. A. Yannopoulos, *La société profane dans l'Empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain 1975 (Université de Louvain, *Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, 6e série, 6), 167-168.

12. H. Antoniadis-Bibicou, *Études*, III; *eadem*, *Recherches*, 44, n.4.

13. H. Antoniadis-Bibicou, *Études*, III (les armateurs inscrits dans les rôles du corps des armateurs), 113 (les armateurs - marchands de Constantinople) *eadem*, *Problèmes*, 333 (les armateurs); G. Cassimatis, *op. cit.*, 160; Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *op. cit.*, 429 (τας ισχυροτέρας ναυτιλιακάς επιχειρήσεις της εποχής); E. Frances, *op. cit.*, 46; H.W. Haussig, *op. cit.*, 131 (Schiffspatrone); R. Jenkins, *Byzantium: The Imperial centuries ad 640-1071*, Londres 1066, 119 (shipowners); C. Mango et R. Scott, *op. cit.*, 668, 670, n. 16 (shipowners); H. Monnier, *op. cit.*, 87; P. E. Niavis,

soit un matelot ou un marin. Dans la 9e vexation, cependant, il en va autrement, et plusieurs interprétations du terme *naukleroi* ont été proposées par les chercheurs¹⁴.

L'argument fondamental, pour nombre d'entre eux, est le suivant: la chronographie byzantine n'est pas réputée pour la justesse de sa terminologie et, en particulier chez Théophane, l'emploi d'un mot avec plusieurs acceptions est fréquent¹⁵. C'est vrai, mais aucun des historiens qui donnent aux *naukleroi* de la 9e vexation une définition plus large que celle des *naukleroi* de la 10e vexation n'a trouvé le moindre exemple qui puisse justifier son point de vue.

Les renseignements donnés par les sources littéraires sont faibles.

Dans les passages de Théophane, il n'y a rien d'explicite sur le

op. cit., 107, 274 (the shipowners, εφοπλιστές); G. Ostrogorsky, *op. cit.*, 218 (les riches armateurs); P. A. Yannopoulos, *op. cit.*, 167. L'exception de: Θ. Κορρές, «Οι απαρχές της ανόρθωσης: Νικηφόρος Α' και οι διάδοχοι (802-820)», *Ιστορία των Ελλήνων: Βυζαντινός Ελληνισμός Μεσοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδόσεις ΔΟΜΗ, 7, 6e έκδοση, 2006, 175 (οι εύποροι ναυτιλλόμενοι); Κ. Παπαρηγόπουλος, *op. cit.*, 169 (έκαστος των επισήμων πλοιάρχων); Δ. Α. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, Αθήνες 1971 (rééd.), 210 (έκαστος των οικονομικώς ισχυροτέρων πλοιοκτητών). Les chercheurs qui considèrent les *naukleroi* de Théophane, les uns comme des «armateurs», les autres comme des «propriétaires» sont, à mon avis, tombés dans un piège. Ils donnent des *naukleroi* une définition moderne. Aujourd'hui, on tient les deux termes «armateur» et «propriétaire de navire» pour synonymes, surtout en leur sens vulgaire; mais appliquer ce vocabulaire aux *naukleroi* de Théophane serait restreindre considérablement le sens de cette fonction et entraînerait une confusion. Il faut signaler qu'«aucun des termes du vocabulaire maritime d'aujourd'hui n'arrive à nous fournir l'équivalent du *naukleros*», voir Julie Velissaropoulou, *Les naulères Grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellénisé*, Genève-Paris 1980, 48-49.

14. H. Antoniadis-Bibicou, *Problèmes*, 333 (les armateurs); *eadem*, *Études*, 111 (ναύκληροι - navigateurs eux-mêmes, qui disposent, évidemment, d'un minimum de fortune personnelle), 112 (les marins - armateurs - marchands); *eadem*, *Recherches*, 242 (armateurs - marins, armateurs - navigateurs eux-mêmes); E. Frances, *op. cit.*, 46 (marins); Θ. Κορρές, *op. cit.*, 174 (οι κάτοικοι της Μ. Ασίας); C. Mango et R. Scott, *op. cit.*, 668, 670, n. 17 (shipowners); P. E. Niavis, *op. cit.*, 106, 274 (the shipowners and sailors in general, ναύτες); G. Ostrogorsky, *op. cit.*, 220 (marins); Κ. Παπαρηγόπουλος, *op. cit.*, 169 (ναυτιλλόμενοι= navigateurs); P. A. Yannopoulos, *op. cit.*, 167 (ναύκληροι=patrons de bateaux), 168 (propriétaires de bateaux); Δ. Α. Ζακυθηνός, *op. cit.*, 210 (propriétaires de bateaux).

15. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *op. cit.*, 418, note 4; H. Antoniadis-Bibicou, *Études*, 111, laquelle, à la même page (note 2), note par exemple le verbe «ἀναβιάζεσθαι», qui, dans la 3e vexation, signifie augmenter (αυξάνω), tandis que dans la 4e, il signifie le contraire, abolir, supprimer (καταργώ), mais elle ne pense pas à un *lapsus calami*.

sujet. Zonaras reprend le texte de Théophane mais donne comme équivalent de *naukleroi* le terme «propriétaires de navires», puis celui de «marchands»¹⁶.

Le patriarche Photius, éminente figure du IXe siècle, donne dans son *Lexicon* la définition suivante pour *naukleros*: «c'est le propriétaire du navire et celui qui navigue (sur le navire) à condition qu'il touche le fret»¹⁷.

Les sources juridiques sont beaucoup plus riches.

Un fragment d'un renommé juriste de l'époque classique du droit romain, Ulpien, dans les *Digestes*¹⁸, nous offre une définition très correcte:

D.14.1.1,15: Ulpianus libro vicensimo octavo ad edictum. *Exercitorem autem eum dicimus, ad quem obventiones et reditus omnes perveniunt, sive is dominus navis sit sive a domino navem per aversionem conduxit vel ad tempus vel in perpetuum.*

D.14.1.1,16: *Parvi autem refert, qui exercet masculus sit an mulier, pater familias an filius familias vel servus: pupillus autem si navem exercent, exigemus tutoris auctoritatem.*

Dans les *Basiliques* (*Βασιλικά*)¹⁹, l'œuvre capitale de la législation des empereurs Macédoniens, le fragment d'Ulpien est repris en grec d'une façon plus claire, sous forme d'une règle de droit²⁰:

16. Zonaras, 307: «τοὺς τῶν νηῶν κτήτορας»; Zonaras, lui aussi, dans son *Epitome Historiarum* (XV, 25, p.357-358), rapporte un dialogue entre l'empereur Théophile (829-842) et sa femme, l'impératrice Théodora, et donne le marchand comme équivalent de *naukleros*.

17. Photii Patriarchae, *Lexicon*, recensuit S.A. Naber, Leiden 1864-1865 (réédition Amsterdam 1965), I (A-Ξ), 438: «ναύκληρος ὁ τῆς νεὸς κύριος καὶ ὁ ἐπιπλέων αὐτῇ, ἐπὶ τῷ τὰ ναῦλα λαμβάνειν». Voir aussi Hesychii *Alexandrini Lexicon*, éd. Kurt Latte, København, 1966, II 698: «ναύκληρος· ὁ συνοικίας προεστώς, ἢ μεμισθωμένος ὅλην καὶ ἀπομισθῶν κατὰ μέρος καλούμενος σταθμοῦχος, καὶ ὁ δεσπότης τοῦ πλοίου».

18. *Digesta*, Πανδέκτης, éditeur Th. Mommsen, ¹³Berlin 1920 (= D).

19. *Basilicorum Libri LX, Series A (Volumen I-VIII)*, *Textus librorum I-LX*, éditeurs H. J. Scheltema - N. van der Wal - D. Holwerda, Groningen-s-Gravenhage 1955-1988. En ce qui concerne le B.53, voir aussi sa récente édition dans Γ. Ε. Ροδόλακης, *Από το Νόμο Ροδίων στο 53ο βιβλίο των Βασιλικών. Συμβολή στη μελέτη του βυζαντινού ναυτικού δικαίου* (sous presse, Athènes 2007).

20. La question essentielle de savoir dans quelle mesure les textes des *Basiliques* constituent une traduction en grec de la législation justinienne ou encore une «réécriture» consciente, adaptant à leur époque des textes du CJC, ne sera pas résolue dans notre présent travail. Cependant, les *Basiliques*, dont la première édition parut sous Léon VI le Sage (886-912) et la seconde, probablement,

B. 53.1.2. «Ναύκληρός ἐστὶ, πρὸς ὃν ἀνήκει ὁ πόρος τοῦ πλοίου καὶ τὰ συμβαίνοντα, εἴτε δεσπότης ἐστὶν εἴτε παρὰ δεσπότου ἐν ὁμάδι τὸ πλοῖον ἐμισθώσατο προσκαίρως ἢ διηνεκῶς. Καὶ ἀδιάφορον, εἴτε ἀνὴρ εἴτε γυνή καὶ ὑπεξούσιος ἢ δοῦλός ἐστιν ὁ ναύκληρος. Ὁ δὲ ἄνηθος χρῆζει τῆς τοῦ ἐπιτρόπου αὐθεντίας».²¹

Par conséquent, selon les *Digestes* et les *Basiliques*, le terme *naukleros* désigne à la fois le propriétaire du navire et celui qui a loué le navire en bloc, mais seulement lorsqu'il perçoit les revenus du navire et ce qui va de pair.

Photius, à l'entrée *naukleros* de son *Lexicon*, est à peu près d'accord avec la signification donnée dans les *Basiliques*.

Dans les *Basiliques*, comme nous l'avons remarqué ci-dessus, le fragment d'Ulpien a été considéré incontestablement comme une règle de droit, tandis que dans les *Digestes*, l'expression «*Exercitorem autem eum dicimus*» exprime d'abord la pensée d'Ulpien²². Cependant, dans la législation justinienne, nous remarquons une imprécision dans l'emploi des termes équivalant au grec *ναύκληρος*. Le terme *navicularii* du *Codex*²³ est l'équivalent du *naukleroi*, et le terme *exercitor* du *Codex* et des *Digestes*²⁴ a aussi le même sens. La Nouvelle 106 de Justinien (de 531) «*Περὶ ναυτικῶν τόκων (De usuris nauticis)*» donne le terme *ἔμποροι* (commerçants) comme équivalant à *naukleroi*; par ailleurs, elle donne aussi de *naukleroi* un sens indépendant de celui de commerçants²⁵. Cette imprécision est basée

un siècle plus tard, sous Constantin VIII, sont plus proches de la réalité byzantine de l'époque de Nicéphore et de Théophane que tous les textes du CJC qui furent publiés jusqu'au milieu du VIe siècle.

21. La traduction de cette règle est la suivante: «Est *naukleros* celui à qui reviennent les revenus du navire et tout ce qui va de pair, qu'il en soit le propriétaire ou bien qu'il ait loué au propriétaire le navire en bloc à court terme ou en perpétuel. Peu importe que le *naukleros* soit un homme ou une femme, un *pater familias*, un *filius familias* ou un esclave; mais un mineur (s'il exerce la profession de *naukleros*) a besoin de la garantie de son tuteur».

22. Il ne nous échappe pas qu'avec la loi des empereurs Theodosius II et Valentinianus III de 426 de n.è. («*Ἀναφορικὸς νόμος*» ou «*Νόμος περὶ παραπομπῶν*»), Ulpien fait partie des cinq juristes dont les œuvres ont été considérées comme ayant force de loi.

23. C.11.2, «*De naviculariis seu naucleris publicas species transportantibus*»; C.11.3 «*De prediis naviculariorum*» (C = *Codex Iustinianus*, éditeur. P. Krüger, ⁹Berlin 1915).

24. C.4.25, «*De exercitoria et institoria actione*» et D.14.1, «*De exercitoria actione*».

25. N. LVI, «*Περὶ ναυτικῶν τόκων*» <*Προοίμιον*> «... ὡς εἰδῶσι ναυκλήροις ἦτοι

sur une confusion du droit romain ancien dans l'adoption du terme *nauta* (stricte transcription du grec *ναύτης*, qui s'applique au plus humble personnage de la hiérarchie maritime)²⁶: en effet, dans l'Édit du préteur «*Nautae caupones stabularii ut recepta restituant*» et dans l'action «*Furti adversus nautas caupones stabularios*», le terme *nauta* a le sens de patron et propriétaire du navire sur lequel il exerce²⁷. Dans les *Basiliques*, le problème n'existe plus, car au premier chapitre du 53e livre intitulé «*Περὶ ναυκληρῶν καὶ πιστικῶν καὶ ναυτῶν καὶ πανδοχέων καὶ τῆς κατ' αὐτῶν ἡ ὑπὲρ αὐτῶν ἀγωγῆς*», l'Édit du préteur et l'action cités, ainsi que l'action *exercitoria*, ont trouvé leur place, d'où il ressort clairement que le *naukleros* est dissocié du *ναύτης* (*nauta*, matelot, simple marin), tandis que le terme «*ἔμπορος*» (commerçant) n'est pas mentionné²⁸.

Dans la *Loi Navale des Rhodiens* (*Νόμος Ῥοδίων ναυτικός*)²⁹, le terme *naukleros* est mentionné dans la moitié des articles, les termes *ναύτης* et *ἔμπορος* sont légèrement moins fréquents. Ces trois termes se distinguent manifestement les uns des autres.

ἐμπόροις δανείζειν χρυσίον», Caput I. «... ἐν ταῖς ναυκληρικαῖς ἤτοι ἐμπορικαῖς δίκαις ... ταῦτα κρατεῖν ἐπὶ τῶν ναυκληρικῶν ἤτοι ἐμπορικῶν ... ἀλλ' ἐπὶ τῶν ναυκληρικῶν ἤτοι ἐμπορικῶν ἀφορμῶν ... καὶ ἐπὶ τῶν ναυκληρικῶν ἤτοι ἐμπορικῶν συναλλαγμάτων ...» (N = *Novellae Constitutiones*, éditeurs R. Schoell - G. Kroll, 4e Berlin 1912, 507-510). L'absence de l'expression «*ἤτοι ἐμπόρους*», dans la phrase du *Προοίμιον* «*καὶ τὴν σὴν ἐνδοξότητα ταῦτα πρᾶξι παρ' ἡμῶν κελευσθεῖσαν συναγαγεῖν τοὺς ναυκλήρους*», montre clairement l'indépendance des *naukleroi* en tant que corps de métier face aux marchands et prouve que les deux notions ne concordent pas.

26. L.R. Ménager, «*'Naulum' et 'Receptum rem salvam fore'*. Contribution à l'étude de la responsabilité contractuelle dans les transports maritimes en droit romain», *RHDFE*, 38e année (1960) 204 [28] sq. L'auteur donne une bonne explication: «Ce qui postule déjà que l'Édit du préteur est intervenu à un stade très primitif de l'évolution de la marine commerciale romaine».

27. D.4.9 et D.47.5. Les *Basiliques* ont uni ces deux chapitres des *Digestes* en un: le B.53.1.

28. Dans le livre 53 des *Basiliques*, le terme *ναύκληρος* se rencontre deux fois plus fréquemment que le terme *ναύτης*; il n'y a qu'une seule occurrence (article B.53.5.20) du verbe *ἐμπορεύομαι* (commercer) et aucune du mot *ἔμπορος* (commerçant). Dans le même article (B.53.5.20) c'est un fait avéré que le *naukleros* puisse aussi commercer.

29. W. Ashburner, «*Νόμος Ῥοδίων ναυτικός*». *The Rhodian Sea-law edited from the manuscripts*, Oxford 1909 (Aalen 1976); cf. Γ. Ε. Ροδολάκης, *op. cit.*, *passim*. La *Loi Navale des Rhodiens* est une compilation de droit naval, composée entre 600 et 800 de n.è.; la version qui nous est parvenue, intégrée à l'*Appendix de Ecloga*, a été reprise dans les *Basiliques* - il s'agit du huitième chapitre du 53e livre.

La définition du *naukleros* par Ulpien (telle qu'elle est entrée dans les *Basiliques*) et son clair emploi dans la *Loi Navale des Rhodiens* suffiraient amplement à mettre un terme à l'étude du sens de *naukleros*. Il est possible aussi que, pour les Romains, le terme *nauta* renvoie au *navicularius* et à l'*exercitor*, mais, inversement, aucun de ces deux mots ne comprend ni le sens de matelot ni même celui de marin, ni de navigateur.

Cependant, en ce qui concerne le terme *naukleros*, nous n'avons pas à faire à un mot au sens simple et évident, car il désigne une profession et, par conséquent, une corporation (*corpus navigulorum* – le *corps des nauclères*) qu'il est difficile de confondre avec autre chose – pour autant que les corporations homonymes existent et fonctionnent à cette époque. Il ne nous échappe pas qu'il s'agit, probablement, de deux décrets différents qui ont pris la forme de *Novelles* concernant deux administrations différentes et distinctes, celle de Constantinople et celle des généraux des «thèmes». Il ne nous échappe pas non plus que nous avons à faire, d'une part, aux *naukleroi* de la 9e vexation et à leurs corporations (puisqu'il s'agit du littoral de l'Asie Mineure, de nombreuses corporations les englobent) et, d'autre part, à ceux de la 10e vexation et à leur corporation. Comment est-il possible que tous les marins fassent partie des corporations des *naukleroi* de province, et que la corporation des *naukleroi* de Constantinople ne comprenne que des *naukleroi* ? La seule distinction que nous pouvons concevoir entre elles et accepter réside dans leur taille. Le Constantinopolitain, vu qu'il réside dans la capitale, et en raison de l'expansion du secteur professionnel de la marine marchande, sera plus riche, tandis que le provincial, lui, sera moins favorisé.

Un *naukleros* est un *naukleros* ! La spécificité du *naukleros*, qui distingue sa profession de toutes les autres professions maritimes, c'est que «c'est à que reviennent les revenus du navire et tout ce qui va de pair» (εἰς ὃν ἀνήκει ὁ πόρος τοῦ πλοίου καὶ τὰ συμβαίοντα) – avec l'interprétation faite plus haut. Sous ces conditions, un *naukleros* peut être à la fois un propriétaire de navire et un commerçant ou un locateur en bloc d'un navire, il peut aussi être le propriétaire d'une embarcation qui exploite en personne son navire³⁰, mais il doit

30. Julie Velissaropoulou, *op. cit.*, 48 sq. L'auteur a étudié l'évolution du nauclère par suite du développement du commerce maritime et a donné les différentes formes de ses activités; elle arrive dans l'ensemble à la même conclusion, bien que sa recherche s'arrête au IIIe siècle de n.è.

avoir indispensablement la spécificité ci-dessus. C'est le point qui distingue aussi les marins et les matelots de *naukleroi*. En tout cas, nous devons tenir compte de cette spécificité lorsque nous pensons au *naukleroi* byzantins.

De nombreuses théories ont été développées au sujet du sens de la 9e vexation.

Quelques savants avaient donné une explication simple, proche de la version de Théophane³¹: la 9e vexation concerne l'achat forcé de terres, à un prix imposé, par les *naukleroi* habitant le littoral, surtout celui d'Asie Mineure; mais ces *naukleroi* n'avaient jamais vécu de la culture des terres! Le but de l'empereur était de décharger l'État du poids des propriétés qu'il avait acquises et de gagner de l'argent sur leur vente.

C. Paparrigopoulos soutient que Nicéphore se contenta de faciliter l'achat par les navigateurs (*παρά των ναυτιλλομένων*) des terres de l'État situées sur le littoral d'Asie Mineure³².

F. I. Ouspenskij³³ a donné une interprétation radicale que G. Ostrogorsky³⁴ a suivie et imposée grâce à son prestige, interprétation selon laquelle la 9e vexation constitue la première tentative de création de biens militaires maritimes³⁵.

Hélène Ahrweiler, opposée à l'opinion d'Ouspenskij-Ostrogorsky, dit clairement qu'elle «n'est nullement justifiée par les renseignements des sources» et que «le terme *naukleros* n'a rien à voir avec la flotte de guerre et son personnel»³⁶. Nous sommes, sur ce

31. Δ. Α. Ζακυθινός, *op. cit.*, 210; P. Lemerle, «Esquisse pour une histoire agraire à Byzance», *Revue Historique* 219 (1958), 73 et n.2.

32. Κ. Παπαρηγόπουλος, *op. cit.*, 3, 169.

33. F. I. Ouspenskij, *op. cit.*, 239 sq.

34. G. Ostrogorsky, *op. cit.*, 220 n. 2: «Ce passage, longtemps mal interprété, a été correctement expliqué déjà par Ouspenskij».

35. G. Ostrogorsky, *op. cit.*, 220: «Les soldats de la marine possédaient, comme les soldats de l'armée de terre, des parcelles qui constituaient les éléments de leur subsistance. La création de ces parcelles fut, semble-t-il, l'objet de la mesure qualifiée par Théophane de '9e méfait' de Nicéphore: les marins du littoral, surtout d'Asie Mineure, qui n'avaient jamais cultivé la terre, furent obligés par l'empereur d'acheter au prix déterminé par lui des parcelles de terre expropriées. Il s'agit certainement là de l'institution des premiers biens de matelots». H. Antoniadis-Bibicou, *Études*, 110 et 113, conclut, en acceptant le point de vue d'Ouspenskij et d'Ostrogorsky: «Cette hypothèse paraît être la bonne».

36. Sont aussi opposés à cette opinion H. Ahrweiler, *op. cit.*, 407; Δ. Α. Ζακυθινός *op. cit.*, 210; E. Frances, *op. cit.*, 46; G. Bratianu, *op. cit.*, 208.

point, du même avis que H. Ahrweiler, et nous y ajoutons les réflexions suivantes.

Catherine Christophilopoulou³⁷ soutient que la contrainte d'achat consiste «à obliger» les propriétaires de navires ou les navigateurs (*οι ναυτίλοι*) à travailler en même temps la terre. A mon avis, il n'y a aucun élément pour confirmer cette thèse. La seule contrainte réside dans l'attribution forcée des domaines confisqués en Asie Mineure et éveille le souvenir de l'*impositio terrarum*. La distinction entre elles est cependant claire: c'est l'achat forcé; nous remarquons la même différence entre cet achat forcé et la véritable *ἐπιβολή* (*impositio terrarum*) qu'entre la vente et la donation³⁸.

E. Frances pense que le but poursuivi par Nicéphore était tout autre³⁹. Nicéphore, en prenant cette mesure, aurait essayé «d'arrêter le processus d'immigration de la population des marins à l'intérieur du pays en quête d'une autre profession». La possession de terres donne la possibilité à cette population, «lorsque l'activité sur mer cesse, de s'assurer une existence par la culture de la terre». C'est une explication plus correcte que celle d'Oupenskij, mais elle accepte l'équivalence de *naukleroi* avec marins.

C. Mango et R. Scott⁴⁰ n'acceptent pas que les *naukleroi* puissent être interprétés comme étant des matelots ou des marins appartenant aux équipages de la flotte impériale, parce que dans la vexation suivante (10e), ce sont clairement des armateurs-propriétaires de bateaux (*shipowners*). Les mêmes auteurs ne croient pas que la vexation concerne des biens de matelots.

L'opinion d'Ouspenskij-Ostrogorsky suppose que le terme *naukleroi* n'ait pas de sens défini dans la 9e vexation et que l'on interprète *naukleroi* comme l'équivalent de marins-matelots – ce que nous avons exclu plus haut. On se demande donc avec quel argent les marins achèteraient les propriétés terriennes et surtout au prix que Nicéphore a fixé en personne.

Un marin du littoral peut avoir quelque petite propriété agricole, c'est probable. Il est notoire que le marin –travailleur de la mer peut facilement devenir un agriculteur– paysan puisqu'il reste sans travailler pendant la longue période hivernale où la navigation est quasiment impossible à cause des mauvaises conditions climatiques,

37. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *op. cit.*, 419.

38. H. Monnier, *op. cit.*, 90.

39. E. Frances, *op. cit.*, 46.

40. C. Mango et R. Scott, *op. cit.*, 670, n.16.

et parce qu'il est capable d'effectuer un travail manuel. Mais les faibles ressources des marins ne leur donnent pas la possibilité d'acheter les terres de la vexation. En plus, ce qui invalide l'application de la mesure aux marins réside dans l'expression: «qui n'avaient jamais vécu de la culture des terres» (μηδέποτε γηπονικῶς ζήσαντες). Par conséquent, cette expression n'est pas valable pour le simple marin qui sait aussi travailler la terre, mais elle l'est pour le propriétaire de navire ou pour l'armateur marchand et encore plus pour le *naukleros* au sens que nous avons déjà donné. En effet, ce dernier, plus fort économiquement, pourrait payer le prix pour l'achat de la terre et, d'autre part, il n'aurait pas besoin de cette propriété puisqu'il n'aurait jamais vécu de l'agriculture et que cette occupation ne lui convient pas. Nous voyons donc bien l'absurdité de cet achat et de l'acquisition de terres agricoles par les *naukleroi*, puisque leur profession les éloigne de la vie agricole. Il s'agit véritablement d'une paranoïa (παράνοια), comme le dit Cédrenos⁴¹.

En conclusion, nous sommes d'avis que la 9e vexation de Nicéphore peut être interprétée comme suit: «Nicéphore ordonna aux *naukleroi* (au sens donné plus haut) habitant le littoral, surtout celui d'Asie Mineure, qui n'avaient jamais vécu de la culture des terres, d'acheter contre leur gré des terres qu'il avait pillées, au prix que lui-même avait fixé». De cette façon, l'État touchait des sommes satisfaisantes du prix de vente de terres qu'il avait acquises grâce aux autres mesures de l'empereur; ces terres se trouvaient en province et restaient vraisemblablement en friche⁴². Mais Nicéphore avait en plus un autre but, un but principal que nous analyserons ultérieurement.

Venons-en à la 10e vexation, dont l'interprétation la plus exhaustive se heurte à des interrogations qui posent problème. Nombreuses furent ces interrogations. S'agit-il d'un prêt ou d'autre chose? Cette mesure ne concerne-t-elle que les plus importants *naukleroi* ou tous

41. Cédrenos, *op. cit.*, 38.

42. Nous devons faire observer que, vu les conditions économiques et sociales des marins du littoral, que nous avons signalées, on ne peut pas s'opposer à une création coutumière antérieure de 947 de lots de matelots, à laquelle la Novelle VIII (de 947?) de l'empereur Constantin VII Porphyrogénète renvoie («ὅπερ ἡ συνήθεια ἀγράφως πρώην ἐκύρωσε ... ἥδη νῦν ἐκράτησεν ἐκ συνηθείας ...»), mais cette création suppose l'acquisition de terres grâce à une donation de la part de l'État. Voir N. Svoronos, *Les Nouvelles des empereurs Macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, Athènes 1994, 118; Zachariae, *JGR*, III, 261-266 (Coll. III, nov. VIII) = Zepos, *JGR*, I, Athènes 1931 (Aalen 1962), 222-226.

les *naukleroi* de Constantinople? Le terme *δέδωκεν* implique-t-il que le prêt était obligatoire? Le montant du prêt est-il de 12 livres d'or ou bien est-il librement négociable? L'exception – après l'interdiction totale des prêts à intérêt – concerne-t-elle seulement les prêts de l'État aux *naukleroi*? Enfin, ces prêts sont-ils maritimes?

De ces multiples interrogations résultent, logiquement, de multiples hypothèses, à cause de l'insuffisance des sources. L'explication la plus simple est la suivante, fondée sur l'interprétation simple de la phrase de Théophane: Nicéphore aurait obligé les *naukleroi* de Constantinople à emprunter pour qu'ils lui paient des intérêts exorbitants, à un taux de 16,66% (*ἐπὶ τόκῳ τετρακεράτῳ τὸ νόμισμα*).

D'autres historiens ont fait preuve d'une grande imagination: citons, parmi ces théories, la fondation d'une sorte de banque maritime; l'institution d'un genre de «liturgie» (*λειτουργία*) ancienne; l'obligation pour les *naukleroi* touchant un prêt de 12 livres d'or de construire des navires appartenant selon le cas à la marine marchande ou à la flotte de guerre; la monopolisation par l'État du prêt à intérêt; la tentative d'intervention de l'État sur les entreprises maritimes pour en avoir le contrôle; la participation de Nicéphore à une *commenda* commerciale de naoclères.

Étudions de plus près ces théories.

H. Monnier estime que la 10e vexation consiste «d'abord à forcer les gens à jouer le rôle d'emprunteurs, ensuite et surtout à leur faire payer des intérêts, et même des intérêts très élevés». En outre, Nicéphore avait prohibé le prêt à intérêt. «Lui seul, dans l'Empire, prêtait donc à intérêt, et pour avoir des débiteurs, il forçait les gens solvables à recevoir son argent»⁴³.

G. Ostrogorsky et H. Antoniadis-Bibicou se rallient pour l'essentiel à Monnier⁴⁴.

C. Paparrigopoulos soutient que Nicéphore avait créé une sorte de banque maritime qui prêtait à chacun des capitaines notables (*εἰς ἕκαστον των επισήμων πλοιάρχων*) jusqu'à 12 livres d'or⁴⁵.

G. Cassimatis, après une analyse longue et exhaustive, conclut que Nicéphore, après avoir interdit le prêt à intérêt et provoqué, par là, la stagnation des affaires, «s'offrit à prêter à chaque armateur notable de Constantinople 12 livres d'or...» et que l'empereur fut obligé de fixer un taux d'intérêt assez élevé. Si l'on accepte cette hypothèse,

43. H. Monnier, *op. cit.*, 88-89.

44. G. Ostrogorsky, *op. cit.*, 218-219; H. Antoniadis-Bibicou, *Études*, 112.

45. K. Παπαρηγόπουλος, *op. cit.*, 3, 169.

l'opinion de Paparrigopoulos «ne semble pas du tout exagérée»⁴⁶.

A. F. Gfrörer suggère que Nicéphore força les *naukleroi* à accepter un prêt de 12 livres d'or, somme avec laquelle ils s'engageaient à construire des navires qui seraient, en temps de guerre, armés et incorporés à la flotte militaire⁴⁷.

W. Ashburner accepte l'hypothèse de Gfrörer, soutient ensuite que la somme de l'emprunt n'était pas fixe et propose que l'expression de Théophane «ἀνὰ χρυσίου λιτρῶν δώδεκα» (au lieu de λιτρῶν lisez λίτρας) puisse aussi être comprise comme une explication à la phrase «ἐπὶ τόκῳ τετρακεράτῳ τὸ νόμισμα». Ce que l'on peut rendre par: «Nicéphore fit un prêt aux *naukleroi* de Constantinople, au taux de quatre *keratia* par *nomisma*, c'est-à-dire 12 *nom.* par livre d'or»⁴⁸.

G. Bratianu accepte l'hypothèse selon laquelle l'emprunt est proposé aux armateurs à titre d'aide et constitue un genre de banque maritime pour le financement de la marine marchande. Bratianu accepte aussi que le prêt était obligatoire. Tout ceci rappelle une ancienne «liturgie» (λειτουργία)⁴⁹.

J. B. Bury nie le fait que les *naukleroi* aient été obligés d'emprunter. La contrainte existe à partir du moment où l'État détient le monopole du prêt aux armateurs, tandis qu'il interdit aux particuliers de prêter⁵⁰.

Catherine Christophilopoulos soutient que Nicéphore n'augmenta le taux à 16,66% que pour le prêt maritime qui fut octroyé préférentiellement aux armateurs, mais conserva l'ancien taux (datant de Justinien) de 12% pour les prêts maritimes entre particuliers⁵¹.

D. Zakythinos⁵² écrit que Nicéphore interdit les taux, parce que l'Église les interdisait. Puis, le prêt à intérêt étant devenu monopole d'État, il en tire profit. La pratique de l'emprunt obligatoire créa un

46. G. Cassimatis, *op. cit.*, 160.

47. A. F. Gfrörer, *op. cit.*, 2, 408.

48. W. Ashburner, *op. cit.*, CCXXI, n. 1. Cette proposition très intelligente, totalement inconnue des historiens, a l'avantage de contourner le problème de la somme exacte de l'emprunt. De plus, elle fait apparaître très clairement les intérêts exorbitants en donnant l'explication citée: le taux en livre d'or (4:24X72 = 12 νομ.). La proposition d'Ashburner, cependant, en exigeant la transformation d'un mot (au lieu de λιτρῶν, mettre λίτρας) et de la phrase ne donne pas un autre complément du verbe δέδωκεν.

49. G. Bratianu, *op. cit.*, 209.

50. J. B. Bury, *op. cit.*, 216-217.

51. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *op. cit.*, 430.

52. Δ. Α. Ζακυθινός, *op. cit.*, 211.

revenu stable pour le budget de l'État mais renforça aussi le commerce transitaire et, en général, permit un redressement économique.

E. Frances fait un examen exhaustif du contexte intérieur et extérieur de Byzance au début du IXe siècle et conclut que «Nicéphore interdit les prêts à intérêt entre particuliers; il se peut même que cette disposition ait concerné seulement le cas où le débiteur était armateur»⁵³.

P. E. Niavis soutient que Nicéphore octroya l'emprunt aux armateurs parce qu'il voulait s'immiscer dans l'entreprise maritime. Par ses mesures (9e et 10e vexations), il essaie d'inverser la tendance selon laquelle le commerce échappe au contrôle étatique⁵⁴.

H. W. Haussig⁵⁵ pense que Nicéphore donna son argent personnel pour participer à une *commenda* commerciale de naoclères qui achetaient de l'argent dans la région du Danube et le changeaient en or sur les marchés de Constantinople et d'Égypte.

En conséquence, je pense que le fond ne change pas, quelles que soient les réponses que l'on puisse apporter. Le plus important est de poser la question suivante: s'il s'agit d'un prêt, s'agit-il d'un prêt maritime? Le taux de 16,66 % plaide en faveur de cette explication. À mon avis, Nicéphore n'en aurait pas pris le risque, même si le prêt se limitait aux *naukleroi* notables pour qui le risque aurait été moindre en raison de leur importance économique. Par ailleurs, c'est lui qui définit les termes de ce prêt, grâce au pouvoir que lui confère son statut.

Il faut mettre l'accent sur le point suivant: L'étroite corrélation entre l'interdiction totale des opérations de prêt à intérêt, imposée au niveau législatif par Nicéphore et l'existence d'un problème de crédit et de sûreté des créances en droit byzantin:

a) L'interdiction totale des opérations de prêt à intérêt.

Ce renseignement nous est aussi donné par Théophane, qui écrit dans sa *Chronographie*, peu après la liste des vexations, que Nicéphore renforça les plans contre les chrétiens, rétablit entre eux «des prêts à intérêt sur les bateaux, alors qu'il l'avait interdit à tous par une loi»⁵⁶. Le prêt à intérêt est condamné par l'Église. Nicéphore

53. E. Frances, *op. cit.*, 45-46.

54. P. E. Niavis, *op. cit.*, 109.

55. H. W. Haussig, *op. cit.*, 131 sq.

56. Theophanis, *op. cit.*, 488: «Τούτῳ τῷ ἔτει Νικηφόρος τὰς κατὰ Χριστιανῶν ἐπινοίας ἐπέτεινεν, ἐποψίας ἀθέους ἐπ' ἀγορασμοῖς παντοίων ἀλόγων βοσκημάτων τε

l'avait interdit totalement (πασι). Son rétablissement, même partiel et ne concernant qu'une catégorie particulière de débiteurs, les *naukleroi* de Constantinople, revêt un caractère impie pour un chrétien. G. Cédrenos⁵⁷ qualifie la 10e vexation d'impie (ἀδελῆα). C'est pour cela que Théophane inclut cette mesure parmi les vexations. C'est aussi le point qui nous donne un renseignement pour la chronologie de la vexation. Elle vient après, mais quand ? Nous sommes d'accord avec Catherine Christophilopoulos qui date la vexation durant l'année 811⁵⁸.

Nicéphore trouva un contexte favorable à l'interdiction du prêt à intérêt: le silence de l'*Ecloga* et le consentement de l'Église.

Les empereurs Isauriens, le fait est connu, tentèrent d'interdire les taux d'intérêts. L'*Ecloga* (Εκλογή)⁵⁹, l'œuvre juridique renommée des empereurs Léon III et Constantin V, ignore les intérêts. Son chapitre 10, «Du prêt écrit ou non et des gages donnés en garantie au prêteur» (περὶ δανείου ἐγγράφου καὶ ἀγράφου καὶ τῶν διδομένων ἐπ'αυτοῖς ἐνεχύρων), ne s'en préoccupe pas. Nous y relevons d'importantes particularités: a) le prêt maritime semble être assimilé au prêt foncier (article α': «Ἐὰν τις... ἐν τῇ γῇ ἢ καὶ ἐν τῇ θαλάσῃ δανείσῃται»); b) l'accent est mis sur le gage donné pour garantir la sûreté du prêteur⁶⁰, comme nous le remarquons à partir de la composition de la rubrique du chapitre et de la fréquence avec laquelle il y est mentionné (trois articles sur cinq mentionnent le gage); c) les parties qui traitent de l'institution de la société (κοινωνία) sont associées au prêt (dernier article du chapitre).

L'institution de la société associée au prêt, cette pratique originale, a une signification particulière. La «société» est proposée comme une compensation à l'absence d'intérêts⁶¹. La *Loi Navale des Rho-*

καὶ καρπῶν, ἀδίκους δημεύσεις τε καὶ ζημίας τῶν ἐν τέλει τοκισμοὺς ἐν πλοίοις, ὁ πᾶσι νομοθετῶν τὸ μὴ τοκίζειν, καὶ ἄλλας μυρίας κακῶν ἐπινοίας, ὧν ἡ κατὰ μέρος ἱστορία φορτικῇ τοῖς ἐπιτετημημένα ζητοῦσι πέφυκε μανθάνειν τὰ πράγματα».

57. Cédrenos, *op. cit.*, 38.

58. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *op. cit.*, 431.

59. *Ecloga*, *Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V*, éd. Ludwig Burgmann, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 10, Frankfurt/M, 1983; Σ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνες-Komotini, 1999, 112 sq. L'*Ecloga* fut très probablement publiée au mois de mars 741.

60. Selon le droit byzantin, on donne comme gage des biens meubles ou immeubles, dont le prêteur prend possession, contrairement à l'hypothèque, où le débiteur conserve son bien. Ces gages constituent un moyen important et très répandu, comme nous le voyons, de garantir une sûreté réelle au prêteur.

61. Ν. Σβορώνος, «Αστική οικονομία, Το εμπόριο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.

diens comporte quelque articles sur le prêt à intérêt, surtout sur le prêt maritime, mais connaît bien aussi plusieurs formes de société (κοινωνία ναυκλήρων, επί κέρδει κοινωνία, χρεοκοινωνία)⁶².

Parallèlement, l'Église condamne le prêt à intérêt, notamment au nom de l'Écriture sainte, mais ne va pas jusqu'à l'interdire. Le patriarche Taraise (784-806) menace d'excommunication «moines et laïcs» (μοναχούς και λαϊκούς) qui se livrent à cette pratique. Son successeur Nicéphore (806-815) interdit formellement, par les canons (κανόνες) 6 et 7, aux hommes d'église seulement, le prêt à intérêt, ainsi que tous les profits réalisés dans une entreprise, tandis qu'il autorise aux laïcs un profit de 10% dans les transactions (οἱ ὠνοῦντες καὶ πιπράσκοντες), profit que l'on peut considérer comme un intérêt.

Le revirement de l'Église peut être aussi interprété comme la volonté de trouver un compromis pour s'adapter à la réalité économique, et il s'effectue parallèlement et presque au même moment que le revirement de Nicéphore qui autorise le prêt à intérêt aux *naukleroi*. Nicéphore, de plus, prépare une nouvelle compilation du droit, l'*Ἐκλογάδιον*⁶³, où il reprend, d'une façon non automatique et donc incontrôlable, le droit justinien, mais sans bouleverser celle de l'*Ecloga*, puisqu'il en accepte les innovations. Le chapitre 10 de l'*Ἐκλογάδιον*⁶⁴ contient des dispositions sur les intérêts et les prêts maritimes et reprend (article 10) la disposition de l'*Ecloga* concernant l'institution de la société (κοινωνία) que nous avons mentionnée plus haut.

b) L'existence d'un problème de crédit et de sûreté des créances en droit byzantin.

Εκδοτική Αθηνών, 8 (*Η Βυζαντινή αυτοκρατορία του ελληνικού έθνους 624-1071*), 205; cf. G. Cassimatis, *Les intérêts dans la législation de Justinien et dans le droit byzantin*, Paris 1931, 113.

62. Articles N2, 29, N2, 17, de la *Loi Navale des Rhodiens*.

63. D. Simon et S. Troianos, «*Eklogadion und Ecloga privata aucta*», *Fontes Minores II* (1977), 64-66; Σ. Τρωιάνος, «Ο 'Ποινάλιος' του Ἐκλογαδίου - Συμβολή εις την ιστορίαν της εξελίξεως του ποινικού δικαίου από του *Corpus Iuris Civilis* μέχρι των *Βασιλικών*», *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 6, Frankfurt/M., 1980, 121-122. S. Troianos, qui a découvert ce texte, le considère avec Dieter Simon comme une sorte de «projet de loi» et a formulé l'hypothèse qu'il fut établi, très probablement, pendant le règne de Nicéphore. F. Gorla («*Sulla data e l'origine dell'Ecloga privata aucta*», *Studi Parmensi* 20 (1977), 311 n. 11-12) soutient un avis différent. Pour lui, il fut établi probablement entre 829 et 870, sans doute sous le règne de Michel III. Cf. Σ. Τρωιάνος, *Οι Πηγές*, 127-128.

64. «Τίτλος ι' τοῦ βου ἐκλογαδίου. Περί δανείου ἐγγράφου, ἐγγαίου τε καὶ ἐπιποντίου, καὶ τῶν δεδομένων ἐπ' αὐτοῖς ἐνεχύρων, τόκων αὐτῶν καὶ κέρδους κοινωνίας».

Comme l'a remarqué Zachariä von Lingenthal, ce problème est dû à la législation défectueuse de Justinien en ce qui concerne la foi⁶⁵.

Les empereurs Isauriens tentèrent de donner quelques solutions: l'*Ecloga* introduit un grand nombre de dispositions nouvelles et originales concernant le droit des obligations, mais ne résout pas le problème. De plus, l'impératrice Irène, dans une de ses *Novelles*⁶⁶, décrète qu'il faut prendre des témoins en plusieurs cas et rédiger par écrit le contrat. L'*Εκλογάδιον*, à son tour, dans le chapitre concernant les prêts, contient un article original⁶⁷ qui dénombre trois façons d'organiser le prêt et de garantir la sûreté du prêteur: a) en donnant un gage, b) en s'appuyant sur la bonne foi du seul prêteur, c) en confirmant par écrit le contrat. L'article ci-dessus est un argument incitant à croire que Nicéphore connaît bien le problème de la garantie des dettes.

Nicéphore, entre temps, a interdit le prêt à intérêt qui, surtout lorsqu'il concerne le commerce maritime, est absolument indispensable pour se procurer les capitaux pour les transactions par voie maritime. Si les *naukleroi* ne se tournent que vers la «κοινωνία» (société) prévue par l'*Ecloga*, leur problème sera en partie résolu. Nicéphore, par conséquent, prisonnier de sa mesure, est pressé par les *naukleroi* et trouve une solution. Solution provisoire puisqu'il prépare avec l'*Εκλογάδιον* le rétablissement complet du prêt à intérêt et du prêt maritime.

Cette solution, divisée en deux en fonction du domicile des *naukleroi* et réalisée par la 9e et la 10e vexations, est exposée ci-dessous:

Nicéphore détenait des biens immeubles de l'État situés en province et qui provenaient du déplacement de populations (à cause de la deuxième vexation) et manifestement de saisies (à cause de ses autres

65. K. E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des Griechisch-Römischen Rechts*, 3e Berlin, 1892 (réédition Aalen 1955), 319 sq. (§73 Schluss) - traduction en grec dans *Θέμις* 9 (1865), 409 sq.

66. Zachariae, *JGR*, III, 261-266 (Collatio I, N. 27, inter 797-802) = Zepos, *JGR*, I, Athènes 1931 (Aalen 1962), 45-49.

67. *Εκλογάδιον*, 10.10 «'Εκδανείζονται δὲ τὰ τοιαῦτα εἶδη ἢ δι' ἐνεχύρων δόσεως ἢ ἀξιοπιστίας καὶ μόνῃ τοῦ λαμβάνοντος ἢ ἐν γραμματείῳ ἰδιοχείρῳ ἢ ἀγοραίῳ τοῦ λαβόντος κατασφαλιζομένου τὸν δεδωκότα καὶ ἐν αὐτῷ ἀποσημειούμενου τὰ δοθέντα παρ' αὐτοῦ ἐνέχυρα καὶ ὁμολογοῦντος τὴν συμφωνηθεῖσαν ἀνά μέσον αὐτῶν ἢ μερικὴν ἢ ἐντελὴ ἐμπρόθεσμον ἐκπλήρωσιν μετὰ καὶ τοῦ εἰ τύχῃ ἐπερωτωμένου μεταξὺ αὐτῶν τόκου. Κατὰ δὲ ὁμοίον τρόπον ἐπὶ τριῶν μαρτύρων καὶ τὸ ἄγραφον συνίσταται δάνειον. Μετὰ δὲ τὸ οὕτως συστήναι δάνειον, τὰ ἐπὶ τοῖς δανεισθεῖσι τυχερὰ τὸν δανεισάμενον ὁρᾶν». Cf. la compilation (privée) de droit *Ecloga privata aucta*, ch. 11.2, écrite au plus tôt au IXe siècle; Σ. Τρωιάνος, *Οἱ Πηγές*, 194.

mesures fiscales). Il vend ces biens immeubles aux *naukleroi* de province qui n'ont «jamais vécu de la culture des terres». Théophane et nombre de ses contemporains sont à juste titre dans une impasse. La terre est destinée à l'agriculture. Qu'en feraient-ils, eux qui n'en ont jamais vécu? Ces préoccupations sont, bien sûr, loin de la réalité commerciale et économique. La possession de terres agricoles par les *naukleroi* leur donne la possibilité de pouvoir emprunter (sans intérêt) et de pouvoir donner cette terre comme gage afin d'assurer une garantie au prêteur, une garantie tout à fait réelle. Cette possibilité, offerte par la 9e vexation, fait le caractère atypique de la garantie. Simultanément, Nicéphore touche pour la vente un prix élevé, très probablement, puisque c'est lui qui en a fixé le montant. Ainsi les propriétés foncières des *naukleroi* acquièrent-elles une sorte de «valeur objective» qui garantit un montant analogue à celui du prêt.

À Constantinople, les biens immeubles disponibles pour la vente, détenus par l'État, seraient, c'est évident, en nombre limité et extrêmement chers car situés dans la capitale et dans un espace restreint. Nicéphore va donc «proposer» (ou va donner la possibilité, c'est égal), par l'intermédiaire des *naukleroi* notables à tous les *naukleroi* de Constantinople, d'emprunter à un taux d'intérêt très élevé (de quatre *kératia* par *nomisma*) seulement douze livres d'or chacun, sans doute par souci d'égalité. L'emprunt non obligatoire, le devient, parce qu'avec l'interdiction du prêt à intérêt, il aurait été difficile –voire impossible– pour les *naukleroi* d'emprunter à intérêt à des particuliers: cela aurait été illégal et donc dangereux pour les deux parties; par ailleurs, le taux de l'intérêt aurait atteint les mêmes sommets que le *τετρακέρατον* (16,66%). Nicéphore ne leur demande pas de gage car il serait difficile pour les *naukleroi* de Constantinople de ne pas rembourser leur prêt, puisqu'ils sont débiteurs de l'État même, qui peut aisément les contrôler, son administration centrale se trouvant aussi à Constantinople. En outre, lesdits *naukleroi* notables sont dignes de confiance et donnent une garantie personnelle pour eux et pour tous leurs confrères.

Nous pouvons donc conclure: Nicéphore, en prenant ces mesures, introduit deux formes atypiques de sûreté des créances au profit des *naukleroi*: la première (9e «vexation») est une sûreté réelle, fondée sur la possession par les *naukleroi* de province de terres qu'ils peuvent mettre en gage. La seconde (10e «vexation»), consiste en une garantie personnelle, basée sur le capital emprunté à l'État par les *naukleroi* de Constantinople.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, *Τα μέτρα του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Νικηφόρου του Ιου (802-811) που αφορούσαν τους ναυκλήρους: άτυπες μορφές εξασφάλισης των απαιτήσεων στο βυζαντινό ναυτικό δίκαιο;*

Ανάμεσα στα μέτρα που έλαβε ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου Νικηφόρος ο Ιος, τις “κακώσεις”, όπως έχουν γίνει γνωστά, η 9η και η 10η είναι από τις περισσότερες δυσερμηνευτες, αφορούν όμως αναντίρρητα τους ναυκλήρους οι οποίοι κατανέμονται σε δύο ομάδες ανάλογα με την κατοικία τους.

Δεχόμενοι ότι ο όρος “ναύκληρος” έχει έννοια συγκεκριμένη που δεν επιδέχεται παρανοήσεις καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο Νικηφόρος, δέσμιος της καθολικής απαγόρευσης των εντόκων δανείων που είχε δεσπίσει, παίρνοντας τα εν λόγω μέτρα εισήγαγε υπέρ των ναυκλήρων, της ομάδας δηλαδή που έπληττε περισσότερο από όλους η απαγόρευση, δύο μορφές –άτυπες– για την εξασφάλιση των απαιτήσεων: Η πρώτη (9η κάκωση) συνίσταται σε εμπράγματη ασφάλεια βασισμένη στην κατοχή από τους επαρχιώτες ναυκλήρους των ιδιοκτησιών που υποχρεώθηκαν να αγοράσουν με προκαθορισμένο τίμημα. Η δεύτερη (10η κάκωση) συνίσταται σε προσωπική ασφάλεια βασισμένη στο κεφάλαιο που έλαβαν ή δόθηκε η δυνατότητα να λάβουν οι ναύκληροι της Κων/πολης, ως κρατικό δάνειο με τοκογλυφικό όμως τόκο.

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Η διαφορετική λειτουργία των αντικειμένων.
Το ενέχυρο στη νοταριακή πρακτική
της βενετοκρατούμενης Κρήτης*

Αφέντη μου, Ντεττόρε μου, ένα χρυσό τσεκίни
νά ζήσης μου σερβίρισε νά βγάλω ένα μανίκι
ἀπόχω ἀμάχι πούβετας, καί στέκω νά τό χάσω
Φορτουνάτος Γ' 345-347¹

Η συστηματική μελέτη των νοταριακών πράξεων της βενετοκρατούμενης Κρήτης δίνει, ανάμεσα στα άλλα, μία ολοκληρωμένη εικόνα για τη δικαϊκή κατάσταση του νησιού τους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας. Ταυτόχρονα αποτυπώνει σε ικανοποιητικό βαθμό τις συναφείς εξελίξεις, οι οποίες από τη μητροπολιτική Βενετία άλλοτε επιβαλλόταν και άλλοτε «διέρρεαν» στις κατεχόμενες αποικίες της Ανατολικής Μεσογείου, επηρεάζοντας την πραγματικότητά τους. Παρόμοια δεδομένα συνιστούν ασφαλή πλαίσια για τον ιστορικό του δικαίου στην προσπάθειά του να πε-

* Πυρήνα της παρούσας μελέτης αποτέλεσε σχετική ανακοίνωση στην 60^η Συνάντηση της Société International Fernand de Visscher pour l' Histoire des droits de l' Antiquité (Κομοτηνή, Σεπτέμβριος 2006), με θέμα: «La differente funzione degli oggetti. L' istituzione del pegno nella pratica notarile della Creta Veneziana».

1. A. Vincent (εκδ.), *Μάρκου Αντωνίου Φόσκολου Φορτουνάτος*, Ηράκλειο 1980.

ριγράφει τους υπάρχοντες δεσμούς και τη λειτουργία τους, ιδιαίτερα μάλιστα αν ληφθεί υπόψη ο σημαντικός ρόλος του νοταριακού συστήματος στη γραφειοκρατική οργάνωση της Γαληνοτάτης. Σε μία τέτοια διεργασία πρέπει αναμφίβολα να συνυπολογιστεί η μακρά περίοδος της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη και οι συνακόλουθες μεταβολές, τόσο σε πολιτικό και δικαϊκό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, αφού είναι κάτι παραπάνω από εμφανές ότι επηρεάζουν αποφασιστικά την πορεία των δεσμών και τη διάρκεια τους μέσα στον χρόνο.

Αφορμή για την παρούσα μελέτη στάθηκε ο εντοπισμός στις νοταριακές πράξεις της βενετοκρατούμενης Κρήτης αρκετών πληροφοριών σχετικά με την ενεχύραση κινητών αντικειμένων. Σ' ένα πρώτο επίπεδο ο δεσμός φαίνεται να ακολουθεί σε γενικές γραμμές τους κανόνες του ρωμαϊκού δικαίου, βάση της νομικής παράδοσης τόσο των βυζαντινών πληθυσμών του νησιού όσο και των βενετών αποίκων². Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, οι μεταξύ τους δικαϊκές ανταλλαγές επηρεάζουν ουσιαστικά το δεσμό προσδίδοντάς του μία ιδιαίτερη φυσιογνωμία.

Η παροχή ενεχύρων εξάλλου, συνδέεται στενά με το ευρύτερο πρόβλημα του δανεισμού και της τοκογλυφίας, φαινόμενα που ταλάνισαν την κρητική κοινωνία της βενετοκρατίας, παίρνοντας κατά περιόδους ανεξέλεγκτες διαστάσεις³. Ο πανούργος «ζουράρης» είναι κάτι παραπάνω

2. Για το δεσμό βλ. σχετ. Δ. Παπούλια, *Η εμπράγματος ασφάλεια κατά το ελληνικό και το ρωμαϊκό δίκαιον*, τ. 1, Εν Λειψία 1909, σσ. 210επ.· Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, τ. 1, Αθήναι 1963, σσ. 764-778· A. Watson, *The Law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford 1965, σσ. 179-184· M. Kaser, *Roman Private Law*, Durban 1965, σσ. 129-134· N. Μάτσης, «Η πώλησις του ενεχύρου κατά την Εκλογή των Ισαύρων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 36 (1968), 37-44· M. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, München 1971, τ. 1, σσ. 463-469. Πρβλ. επίσης Λυδία Παπαρρήγα – Αρτεμιάδη, *Στοιχεία ελληνικών επιδράσεων στα λατινικά κείμενα του Corpus Juris Civilis. Αποσπάσματα από την αρχαιοελληνική γραμματεία*, Αθήνα 2006 (Επετηρίς του Κέντρου Ερεύννης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών 39 (2006), Παράρτημα 7), σσ. 100-105 όπου και η πρόσφατη βιβλιογραφία.

3. Για τη διάδοση του φαινομένου στην Κρήτη βλ. σχετ. Σ. Σπανάκης, «Έργα και ημέραι ενός τοκογλύφου κατά τη Βενετοκρατία», *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), 178-188· Γ. Γρυντάκης, «Μορφές ιδιωτικού δανεισμού στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. ΒΙ, Ηράκλειο 2000, σσ. 163-180· του ίδιου, «Οικονομικές σχέσεις των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου κατά την τελευταία δεκαετία της βενετοκρατίας», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Βενετία 2003, σσ. 109-128. Για το φαινόμενο στην ίδια την Βενετία βλ. ενδεικτ. G. Luzzatto, «Tasso d' interesse e usura a Venezia nei secoli XIII-XV», *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, τ. 1, Roma 1958, σσ. 272-284· F. Lane, «Investment and usury in medieval Venice», *Venice and History: Collected Papers*, Baltimore 1966, 56-68· R. Mueller, «Les prêteurs juifs de Venise au Moyen Âge», *Annales, Histoire, Sci-*

νω από παρών στην πραγματικότητα όλης της εξεταζόμενης περιόδου, ιδιαίτερα δε των τελευταίων αιώνων. Λιβελογραφήματα⁴, ποιήματα⁵, κατηγορητικοί λόγοι⁶, αλλά και κανονιστικά διατάγματα της διοίκησης⁷ προσπαθούν να θέσουν τη δραστηριότητα των τοκογλύφων μέσα σε αυστηρά πλαίσια, την ίδια στιγμή που οι αγιογράφοι του νησιού τους απεικονίζουν να καίγονται στις φλόγες της αιώνιας κόλασης⁸ και οι διαδότες κληροδοτούν ποσά για την απελευθέρωση των φυλακισμένων από προ-

ences Sociales 30/6 (1975), 1277-1302. Για την τοκογλυφία στη μεσαιωνική Ευρώπη βλ. ενδεικτ. J. Le Goff, *Το πούγκι και η ζωή. Οικονομία και θρησκεία στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 2003, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

4. Βλ. σχετ. Σπανάκης, Έργα και ημέρες κτλ., 178-188.

5. A. van Gemert, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 36-130.

6. Βλ. σχετ. Θ. Δετοράκης, «Η κατηχητική διδασκαλία του λαϊνού επισκόπου Σητείας Gaspare Viviani προς τον ορθόδοξο κλήρο της Κρήτης», *Αριάνη* 3 (1985), 109-141 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρατικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο 1996, σσ. 99-128). Για τον ίδιο τον Viviani και τη δράση του πρβλ. επίσης V. Peri, «Gaspare Viviani: un vescovo filelleno nella Creta del XVI secolo», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 253-265. Για τη στάση εν γένει της καθολικής εκκλησίας απέναντι στο δανεισμό και τον τόκο πρβλ. ενδεικτ. T. McLaughlin, «The teaching of the canonist on usury (XII, XIII, and XIV centuries)», *Medieval Studies* 1 (1939), 82-107, 2 (1940), 1-22· J. Gilchrist, *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, New York 1969· C. Reed – C. Bekar, «Religious Prohibitions Against Usury», *Explorations in Economic History* 40 (2003), 347-368· Elaine Tan, «Origins and Evolution of the Medieval Church's Usury Laws: Economic Self-Interest or Systematic Theology?», *The Journal of European Economic History* 34 (2005), 263-281.

7. 27/10/1412, Iohannes Cornelius, *Statuta Veneta*, Venetiis 1709 (στο εξής *Statuta Veneta*), Consulta ex Auctenticis, σσ. 151-152v/152-153r· 14/11/1415, F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. II (1400-1430), Paris – La Haye 1959 (στο εξής *Thiriet, Régestes II*), σ. 139, αριθμ. 1594 (σε περίληψη)· 29/8/1416, *Thiriet, Régestes II*, σ. 147, αριθμ. 1627 (σε περίληψη)· 15/10/1449, F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. III (1431-1463), Paris – La Haye 1961 (στο εξής *Thiriet, Régestes III*), σσ. 153-154, αριθμ. 2813 (σε περίληψη)· 16/12/1453, *Thiriet, Régestes III*, σ. 193, αριθμ. 2950 (σε περίληψη)· 1344, Σ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281-1385*, (Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. Β', τεύχ. I, Αθήνα 1936 (στο εξής *Θεοτόκης, Θεσπίσματα*), σσ. 264-269, αριθμ. 14 (σε περίληψη). Πρβλ. επίσης 27/10/1412, Ζ. Τσιρπανλής (εκδ.), *Κατάστιχα εκκλησιών και μοναστηριών του κοινού (1248-1548), Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ιωάννινα 1985, σσ. 322-324, αριθμ. 257.

8. Βλ. σχετ. Σ. Μαδερράκης, «Η κόλαση και οι ποινές των κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στις εκκλησίες της Κρήτης», *Υδωρ εκ Πέτρας*, τχ. 2-6 (1978-79), 212-216· Μαρία Βασιλάκη, «Οι πλούσιοι πάνε στην Κόλαση;», *Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 479-481.

σωπικά χρέη⁹. Η κατάσταση είναι τόσο ανεξέλεγκτη ώστε ακόμη και οι πανίσχυροι Προνοητές δηλώνουν στις αναφορές τους προς την κεντρική κυβέρνηση της Γαληνοτάτης, την αδυναμία τους για τη ριζική αντιμετώπιση του φαινομένου και την αποτελεσματική προστασία του πληθυσμού¹⁰.

1. ΟΡΟΛΟΓΙΑ

Η αναφορά στην χρησιμοποιούμενη κάθε φορά από τις πηγές ορολογία για την περιγραφή ενός δεσμού, αποτελεί ίσως την καλύτερη αφετηρία για τη μελέτη του και τη βαθύτερη κατανόησή του. Στις νοταριακές πηγές οι χρησιμοποιούμενοι όροι για την περιγραφή της διαδικασίας ενεχύρασης αντικειμένων διαφοροποιούνται ανάλογα με τη γλώσσα του εγγράφου. Στις λατινικές πράξεις των πρώτων αιώνων, βρίσκεται σε χρήση ο όρος «*pignus - pingere*», ενώ εμφανίζεται, είτε αποσπασματικά είτε και ολόκληρη, η φράση «*do et designo ... pro signo et pigno*»¹¹, μεταφέροντας στην πραγματικότητα παλαιότερους όρους του ρωμαϊκού δικαίου¹². Αντίστοιχη ορολογία χρησιμοποιείται και στις μεταγενέστερες ιταλόφωνες πράξεις, όπου δεν εντοπίζονται διαφοροποιήσεις¹³. Στα ελ-

9. Το αόριστο κληροδότημα για την απελευθέρωση φυλακισμένων, το οποίο συχνά εμφανίζεται στις διαθήκες, αρκετές φορές συγκεκριμενοποιείται με τη διευκρίνιση ότι αφορά αποκλειστικά και μόνο τους φυλακισμένους από προσωπικά χρέη. Πρβλ. ενδεικτ. «... Idcirco ego Anastassu, relictus Nicolai Caravello ... Inprimis dimitto iperpera quinquaginta pro anima mea danda pauperibus carceratis qui essent pro debitis, dando iperpera quinque vel sex pro quolibet quod deliberentur de carcere ...», 30/7/1328, not. Andreas de Bello Amore, Sally Mc Kee, *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, 3 τόμοι, Washington D.C. 1998, σσ. 18-19, αριθμ. 16· 21/3/1325, McKee, Wills κτλ. not. Andreas de Bello Amore, σσ. 30-31, αριθμ. 23.

10. Βλ. ενδεικτ. Σ. Σπανάκης (εκδ.), «Έκθεση του Francesco Morosini (1629)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. II, Ηράκλειο 1950, σσ. 79-80· Αναστασία Παπαδία – Λάλα, *To Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17^{ου} αιώνα)*, Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, Αθήνα 1987, σσ. 40-64, και σσ. 168-169, αριθμ. 2.

11. «... Tu vero habes a me pro tuo signo et pignore sorcelum unum auri ...», 7/12/1338, X. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338-1339*, Βενετία 1999 (στο εξής *Franciscus de Cruce*), σ. 44, αριθμ. 29· «... Item ... habeo ab ipsa pro pignore pelem unam grisam veterem ab epitochio femineo et peciam unam entimatis a lecto ...», 26/7/1351, not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills κτλ., σσ. 232-235, αριθμ. 182· «... Pro pingere vero tuorum denariorum tibi debimus dhiamantas quatuor in annulis quatuor auri ...», 20/4/1431, A. van Gemert, «The Cretan Poet Marinos Falieros», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 20-21, αριθμ. I.2.

12. Βλ. ενδεικτ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις κτλ.*, σσ. 764-778· F. del Giudice – S. Beltrani, *Dizionario Giuridico Romano*, Roma 1993, λήμμα «Pignus».

13. 12/1/1394 (16/6/1362), Elizabeth Santschi (εκδ.), *Régestes des arrêts civilis et*

ληνόφωνα συμβόλαια κυριαρχεί ο όρος «ἀμάχια»¹⁴ ενώ τα ρήματα «ἀμαχεύω», «ὀμπλεγάρω»¹⁵ ή και σπανιότερα «σιγουράρω»¹⁶ υποδηλώνουν άλλοτε αυτήν καθ' αυτήν την παράδοση ενεχύρου ή γενικότερα εμπράγματος ασφάλειας¹⁷ και άλλοτε την αναγκαστική δέσμευση περιουσιακών

des mémoires (1363-1399) des archives du Duc de Crète, Venice 1976, (στο εξής *Sentenze Civili ή Memoriali*), σσ. 328-329, αριθμ. 1484 (απόσπασμα): 2/3/1395 (30/1/1395), *Memoriali*, σσ. 359-362, αριθμ. 1664 (απόσπασμα): «... senza alcun pegnio ne utile ...», 14/3/1571, Ν. Παναγιωτάκης, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης, Κρητικός μουσικο-συνθέτης του δεκάτου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του*, Βενετία 1990, σ. 188, αριθμ. 121 «... Altramente sera pegnorato per quanto gli ha dato ...», 21/3/1572, Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Ο ζωγράφος Ματθαίος Βιτζαμάνος και η διακοσμητική ζωγραφική με εβραίους παραγγελιοδότες στον Χάνδακα», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 131, αριθμ. 1. Πρβλ. επίσης την χρησιμοποιούμενη από τα *Statuta Veneta* και τα *Capitolari di Candia* ορολογία τόσο στα λατινικά όσο και στα ιταλικά έγγραφα.

14. «... Έτι θέλω ίνα δύνηται τὰ ἀμάχια ἅπαντα λαβεῖν παρὰ τοῦ Μωυσὲ Μπαλάση, τοῦ Ἰουδαίου, ἃ ἀμάχια ἔδωκεν αὐτῷ ὁ ρηθεὶς Κωνσταντῆς, ὁ ἄνδρας μου ...», 18/6/1508, Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο 2003 (στο εξής *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*), σσ. 13-14, αριθμ. 7· 3/1/1543, Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ἰωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ἱεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994 (στο εξής *Ἰωάννης Ολόκαλος*), σσ. 224-227, αριθμ. 239· 20/2/1549, Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαὴλ Μαρὰς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 [16/1-30/3 1549]*, τ. Α', Ηράκλειο 2004 (στο εξής *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*), σσ. 172-173, αριθμ. 183· 12/2/1610, W. Bakker – A. van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρουχάς, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Ἀμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987 (στο εξής *Μανόλης Βαρουχάς*), σσ. 564-565, αριθμ. 646· 23/11/1643, Σ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», *Χριστιανική Κρήτη 1* (1912), 263-264, αριθμ. 102.

15. 28/10/1538, *Ἰωάννης Ολόκαλος*, σ. 183, αριθμ. 183· 6/3/1538, Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Μιχαὴλ Μαρὰς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 148 [2/3-31/8 1538]*, τ. Β', Ηράκλειο 2006 (στο εξής *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*), σ. 12, αριθμ. 11· «... Ἀλοτρόπως νά ἴνοι ὀμπλεγάδα σου, ἥτις τὰ λεγόμενα πρόβατα ὀπόχης ἀμαχεμένα, ὡσάν καὶ τὰ λεγόμενα ἀμπέλια καὶ ὁ καρπὸς τους ...», 28/5/1549, Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαὴλ Μαρὰς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 [1/4-28/6 1549]*, τ. Β', Ηράκλειο 2005 (στο εξής *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*), σσ. 225-226, αριθμ. 227· «... διὰ τοῦτο ἡ ἀφεντία του κάμνει τέρμενο τοῦ αὐτοῦ κύρ τομάδο νά τὰ πλερώση τῆς ἀφεντίας του τὰ λεγόμενα ὑπέρπ. ἑκατὸν δέκα ὡς σήμερον ἓνα χρόνον ὀμπλεγάροντας τὸ κορμίν του καὶ τὰ καλά του κινητὰ καὶ ἀκίνητα ...», 3/7/1583, Κ. Μέρτζιος, «Βιτζέντζος Κορνάρος – Ερωτόκριτος», *Κρητικά Χρονικά* 18 (1964), 177-178, αριθμ. 25· 24/8/1612, *Μανόλης Βαρουχάς*, σσ. 693-694, αριθμ. 796.

16. 22/1/1582, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 169, αριθμ. 17· «... τὰ ὁποῖα στάμενα σιγουράρω τῆς ἀφεντίας σου, σ' ὅλα μου τὰ καλά ἀπὸν ἔχω κινητὰ καὶ ἀκίνητα ...», 1/5/1587, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 205-206, αριθμ. 53.

17. 6/3/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 238-239, αριθμ. 253· «... καὶ ἐγὼ ὄντεν ἐπῆγα νά ξεμαχεύσω τὰ ἀμάχια μου δὲν ἐδέλησεν ὁ ρηθ(εὶς) εὐραῖος νά μοῦ τὰ δώσῃ ...», 18/7/1549, Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαὴλ Μαρὰς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 [1/7-28/9 1549]*, τ. Γ', Ηράκλειο 2006 (στο εξής *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*), σσ. 79-80, αριθμ. 82.

στοιχείων ανεξάρτητα μάλιστα από την αιτία της¹⁸. Εξίσου συνηθισμένη είναι και η χρήση περιγραφικών φράσεων όπως «ἔχω εἰς τὰς χεῖρας»¹⁹, «κρατεῖ μου»²⁰, «βαστάζει μου»²¹ κτλ., ἐνὸς ἀντίθετα σε πολὺ πιο περιορισμένη κλίμακα κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ὅροι ὅπως «σημάδι»²² καὶ «ἐνέχυρον»²³.

Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐλλειψη διαχωριστικῶν ὁρίων ἀνάμεσα στὴν παροχή κινήτων καὶ ἀκινήτων ὡς ἐμπράγματος ἀσφάλειας τόσο στο ρωμαϊκό ὅσο καὶ σε μὴ τουλάχιστον μερίδα τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου²⁴,

18. «... εἰς τὸν ὁποῖον μου ἀμαχεμόν μου ἐπῆρεν κάμποσα πρόβατα μὲ τὸν καστελιάνον καὶ ἐπούλησέ μου τα ...», 16/5/1549, *Μιχαὴλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 164-165, ἀριθμ. 165· «... Εἰς ἀλλέως καὶ δὲν ἤθελα τεντέρη εἰς τὸ λεγόμενον τέρμενον ... νὰ με ἀμαχεύης δια τοῦ γαστάλδου ...», 3/1/1550, Κ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη (ἐκδ.), *Πέτρος Πατσιδιώτης, Νοτάριος Κιουβούργιου χωριοῦ τῶν Καρῶν, Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002 (στο ἐξῆς *Πέτρος Πατσιδιώτης*), σ. 90, ἀριθμ. 64· 4/10/1582, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρους κτλ., 177-178, ἀριθμ. 25· 30/5/1598, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 37-38, ἀριθμ. 17. Πρβλ. σχετ. παρακάτω γιὰ τὸ δικαστικὸ ἐνέχυρο.

19. 27/5/1497, Κ. Σάδας (ἐκδ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Κρητικαὶ Διαθήκαι*, τ. VI, Παρίσι – Βενετία 1872-1894 (ἀνατ. Hildesheim – New York 1972), σσ. 664-668, ἀριθμ. 9· «... Ακομι καὶ ἀμαχηα ὅπου ἔχο ἡς τὴν χέραν μου ...», 3/1/1543, *Ιωάννης Ολόκαλος*, σσ. 224-227, ἀριθμ. 239.

20. 27/5/1497, Σάδας, ὁ.π., σσ. 664-668, ἀριθμ. 9· «... Ἐτι τὸ βιβλίον, ὃ μοι κρατεῖ ὁ Σαμπάτης ὁ ἀνδράδελφός μου διὰ ὑπέρπυρα ἰγ' ...», 28/4/1506, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 6-7, ἀριθμ. 3· 10/4/1538, *Μιχαὴλ Μαράς 148 Β'*, σ. 125, ἀριθμ. 153· 2/9/1559, Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ κατὰστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαὴλ Μαρά (1538-1578)», *Κρητικὰ Χρονικά 15-16 (1961-1962)*, 262, ἀριθμ. 10· 6/11/1611, *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 646, ἀριθμ. 745.

21. 27/9/1486, Σάδας, ὁ.π., σσ. 654-656, ἀριθμ. 1.

22. «... Καὶ διὰ ἀμάχη καὶ σημάδι σου ὅδωκα καὶ κρατῆς μου δυὸ κερκέλια χρυσᾶ ...», 7/5/1549, *Μιχαὴλ Μαράς 149 Β'*, σ. 137, ἀριθμ. 137· «... Ἐγὼ ὁ Κόνστ(ας) ὁ Βαρτζάγγις ... Καὶ τὴν σήμερον σου ἔδωκα σιμάδιν καὶ ἀμάχι, ἀπάπλωμα ἓνα εἰς ὑπέρπυρα λ' ...», 21/11/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 155-156, ἀριθμ. 162· 13/3/1582, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρους κτλ., 175, ἀριθμ. 21· 29/12/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 144-146, ἀριθμ. 131.

23. «... Ἐγὼ Γεώργιος De Cipris ... Ἐτι κρατεῖ με εἰς ἐνέχυρον ὁ μαγιστρο-Κωνσταντῖνος Λαζαρινὴ ὁ χρυσοχὸς μίαν κούπαν ... Ἐτι ἔχω δύο προῦσια εἰς ἐνέχυρον ...», 27/5/1497, Σάδας, ὁ.π., σσ. 664-668, ἀριθμ. 9· «... Ἐγὼ Ραχιέλ, χήρα, γυνὴ τοῦ ποτὲ Μωυσὲ Ἀγάπη ... Ἐτι τῇ Πανωραία, τῇ ἀνεψιά μου, τὴν κούπαν ἦν κρατῶ αὐτῆς εἰς ἐνέχειρον ...», 2/5/1497, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 309-310, ἀριθμ. 1. Αξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι καὶ τὰ δύο παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ διαθήκες συνταγμένους ἀπὸ τὸ νοτάριο Χάνδακα Ἀντώνιο Δαμιλά τὸ δεύτερο μισὸ 15^{ου} αἰῶνα καὶ ἰσῶς ἡ χρῆσις τῆς λέξης θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ με τὴν κωδικογραφικὴν τοῦ δραστηριότητα. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο νοτάριο καὶ τὴν δράση τοῦ βλ. σχετ. *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. νξ'-ξ'.

24. Βλ. σχετ. Watson, ὁ.π., σσ. 179-180· Kaser, *Privatrecht* κτλ., σσ. 463-469. Πρβλ. ἐπίσης Παπαρρηγά – Ἀρτεμιάδης, *Στοιχεῖα ἐλληνικῶν ἐμπράγματος κτλ.*, σσ. 100-105, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς πηγές γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ καὶ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο.

συμπαράσχει αναγκαστικά και τη σχετική ορολογία, αφού οι όροι χρησιμοποιούνται αδιακρίτως για να περιγράψουν εκτός από την ενεχύραση κινητών και την υποθήκευση ακινήτων. Η «ασάφεια» αυτή παρατηρείται όχι μόνο στο βυζαντινό δίκαιο²⁵, αλλά και στην ίδια τη νομοθεσία της μητροπολιτικής Βενετίας. Στα *Statuta Veneta* η λέξη «*pignus*», ή το ρήμα «*pingere*», χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν και τις δύο μορφές εμπράγματος ασφάλειας²⁶. Αντίστοιχες φυσικά παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για την κρητική νοταριακή και διοικητική πρακτική²⁷. Μόνο η Santschi διατύπωσε αντίθετη γνώμη, εντοπίζοντας στις κρητικές πηγές διάκριση ανάμεσα στον όρο «*pignus*» για την ενεχύραση των κινητών και σε αυτόν της «*hypotheca*» για την υποθήκευση ακινήτων²⁸. Παρόμοια διαφοροποίηση δεν έγινε δυνατό να επιβεβαιωθεί από το δημοσιευμένο τουλάχιστον υλικό. Οι *Sentenze Civili* και τα *Memoriali*, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν σχετικά, έχουν εκδοθεί από την ίδια τη συγγραφέα κατά κύριο λόγο σε περίληψη. Στα λίγα όμως δημοσιευ-

25. Βλ. σχετ. Γ. Πετρόπουλος (εκδ.), *Νομικά Έγγραφα Σίφνου της Συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835)*, Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. III, τευχ. I, Αθήνα 1956, 203-204· Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, I. Ενοχικό δίκαιο – Εμπράγματο δίκαιο*, Αθήνα 1992, σσ. 196-197.

26. *Statuta Veneta*, βιβλ. III, κεφ. 18 (σσ. 44v/45r)· βιβλ. V, κεφ. 10 (σσ. 79v/80r)· βιβλ. V, κεφ. 13 (80v/81r), κ.α. Πρβλ. επίσης M. Ferro, *Dizionario del diritto comune e veneto dell' avvocato*, τ. I-II, Venezia 1778-1781, λήμμα «*pegno*» (τ. II, σσ. 413-414).

27. «... Set pro maiore tui securitate do et designo tibi pro tui et pigno meam vineam ...», 14/5/1300, S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizolo, Notaio in Candia (1300)*, τ. I, Venezia 1978 (στο εξής *Pietro Pizolo I*), σσ. 222-223, αριθμ. 486· «... et pro tua maiori securitate et nexu fiducie tibi do et designo pro signo et pignore omnes meas posesiones terrarum et casarum copertarum et discoopertarum positas hic in Cretensi insula et in civitate Veneciarum ...», 9/1/1302, R. Morozzo Della Rocca (εκδ.), *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia (1301-1302)*, Venezia 1950 (στο εξής *Benvenuto de Brixano*), σσ. 188-189, αριθμ. 522· 23/5/1305, A. Stahl (εκδ.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth – Century Crete*, *Dumbarton Oaks* 2000 (στο εξής *Angelo de Cartura ή Donato Fontanella*), σ. 12, αριθμ. 32· «... Item voyo che mio fio Jorgila non possa vender ne pignar ne alienar ... le mie do servantarie ...», 12/1/1394 (16/6/1362), *Memoriali*, σσ. 328-329, αριθμ. 1484· «... et pro tua securitate predicti resti, videlicet pro tanto quantum deerit usque ad integram satisfactionem dicte repromisse, ex nunc obligo tibi quendam meam domum cum apotheca subtus dictam domum {{domum}} sitam in Ruga Magistra ...», 21/7/1490, A. van Gemert, «Στοιχεία για τη βιογραφία του κρητικού ποιητή περ-Ανδρέα Σκλέντζα», *Cretan Studies* 8 (2003), 108-109, αριθμ. 11.

28. Βλ. σχετ. Elizabeth Santschi, «Recherches sur la procédure d' exécution forcée en droit vénétocrétoise du XIV siècle», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 94-96.

μένα αποσπάσματα δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα σε εμπράγματα ασφάλεια κινητών ή ακινήτων²⁹. Ακόμη πιο σαφή εικόνα παρέχουν τα πρόσφατα δημοσιευμένα κατάστιχα των φεουδαρχών του σεξτεριού του Dorso-duri³⁰. Η υποθήκευση ενός φέουδου ή των αστικών του ακινήτων³¹, ανεξάρτητα αν γινόταν με αιτία κάποια οφειλή³² ή την παροχή ρητής εγγύησης από το σύζυγο για την εξασφάλιση της προικώας περιουσίας της συζύγου του³³, χρειαζόταν την έγκριση της Αυθεντίας, η οποία διέταξε την καταχώριση της εμπράγματης ασφάλειας στο αντίστοιχο βιβλίο³⁴, γεγονός που δεν παραλείπουν να τονίσουν οι συναλλασσόμενοι στα σχετικά νοταριακά έγγραφα³⁵. Αντίστοιχη εξάλλου εγγραφή χρειαζόταν για την υποθήκευση οποιουδήποτε ακινήτου, χωρίς όμως σε αυτήν την περίπτωση να είναι απαραίτητη η κυβερνητική έγκριση³⁶. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις αναγνωρίζεται ρητά το δικαίωμα στο δανειστή να προχωρήσει στη συγκεκριμένη εγγραφή όποτε και εφόσον αυτός το θελήσει³⁷. Σε όλες λοιπόν αυτές τις «εγγραφές υποθηκών» η παρεχόμενη

29. 12/1/1394 (16/6/1362), *Memoriali*, σσ. 328-329, αριθμ. 1484 (σε περίληψη)· 2/3/1395 (30/1/1395), *Memoriali*, σσ. 359-362, αριθμ. 1664 (σε περίληψη).

30. X. Γάσπαρης (εκδ.), *Catastici Feudorum Crete, Catasticum sexterii Dorso-duri, 1227-1418*, τ. I, II, Αθήνα 2004 (στο εξής *Catastici Feudorum I, II*).

31. Βλ. σχετ. X. Γάσπαρης, «Τα Αστικά φέουδα (Burgessie). Η ακίνητη ιδιοκτησία των φεουδαρχών στον Χάνδακα» *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. ΒΙ, Ηράκλειο 2000, σσ. 137-150.

32. 24/3/1357, *Catastici Feudorum II*, σσ. 165-166, αριθμ. 286· 12/2/1301, *Catastici Feudorum II*, σ. 207, αριθμ. 371.

33. Ούτως ή άλλως για την προικώα περιουσία υπήρχε εκ του νόμου σιωπηρά υποθήκη στην περιουσία του συζύγου. Βλ. σχετ. Ferro, ό.π., λήμμα «ipoteca» (τ. II, σσ. 147-148)· Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα 1889 (αναστατ. επανέκδ. 2002), σ. 70. Πρβλ. επίσης 22/6/1530, *Ιωάννης Ολόκαλος*, σ. 119, αριθμ. 99.

34. 8/2/1383, *Catastici Feudorum II*, σ. 83, αριθμ. 128· 29/7/1351, *Catastici Feudorum II*, σσ. 163-164, αριθμ. 283.

35. «Manifestum facio ego Nicolaus Donni filius condam Pauli Donno habitator Candide quia recepi a te Maurocena relicta Thome de Porto habitatrice Candide yperpera .MCCCC. que michi dedisti in meis utilitatibus ... Sciendum est quod pro maiore tui securitate dedi et designavi tibi pro tuo signo et pigno meam milliciam de li Astracu que tibi scripta est in catastico comunis de voluntate et consensu domini duche Crete et sui consilii ...», 28/4/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 202, αριθμ. 438· 30/5/1300, *Pietro Pizolo I*, σσ. 247-248, αριθμ. 541· 18/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 181-182, αριθμ. 506. Πρβλ. επίσης Μανίν, ό.π., σ. 70.

36. «... Et est sciendum quod ad maiorem firmitate tui do et designo tibi illas meas domos positas hic in Candida Pro quibus perperis suprascriptis dicte domus sunt scripte tibi nomine pignoris in catastico communis ...», 10/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 105, αριθμ. 286.

37. 4/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σσ. 20-21, αριθμ. 28· «Manifestum facio ego Palus

εμπράγματος ασφάλεια περιγράφεται πάντοτε με τους γνωστούς από τα νοταριακά έγγραφα όρους «*pignus*», «*pro signo, pignore et securitate*» χωρίς να υπάρχει καμία ειδολογική διευκρίνιση. Μόνο τους τελευταίους δύο αιώνες η λέξη υποθήκη εντοπίζεται στα κατάστιχα ορισμένων νοταρίων, άλλοτε χρησιμοποιούμενη με εντελώς διαφορετική από τη ζητούμενη έννοια³⁸, και άλλοτε δηλώνοντας αυτήν καθ' εαυτήν την παροχή ακινήτου ως εμπράγματος ασφάλειας³⁹. Στην τελευταία μάλιστα αυτή περίπτωση αφενός ο τύπος «*υποτεκάδο*», «*ποντεκάδο*», κτλ. καθιστά κάτι παραπάνω από εμφανές ότι πρόκειται για αντιδάνειο του ελληνικού όρου μέσω των λατινικών και των ιταλικών, αφετέρου δε η χρήση της λέξης γίνεται με επιφύλαξη και κατά τεκμήριο συνοδεύεται ενισχυτικά και από άλλους όρους⁴⁰.

Ανεξάρτητα από τους παραπάνω «γλωσσικούς» προβληματισμούς,

de Porto ... quia recepi ... a te Iohanne Pasqualigo habitatore Candide et tuis heredibus yperpera in Creta currentia .CCCC. que michi dedisti ... Sciendum est quod si volueris quod dictam cartam tibi scribi facere faciam per dominationem in catastico communis pro tuo pigno et signo, debeo eam tibi scribi facere quando-cumque volueris ...», 10/6/1300, *Pietro Pizolo I*, σσ. 261-262, αριθμ. 568· 17/4/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 123, αριθμ. 109.

38. «... κἀγὼ Γεράσιμος ἐπιλεγόμενος Γρηγόριος Κύπριος ... Ἐτί δέλω ὅτι ἀπὸ τὰ ἐκατὸν δουκάτα τὰ χρυσὰ τὰ βενέτικα, ἃ εὐρίσκονται ἐν τῇ ὑποθήκῃ μου, ἀφίημι ἐξ αὐτῶν ...», 5/9/1509, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 27-30, αριθμ. 16.

39. «... εἰς τὰ ἀνωθεν σπήτια τὰ ὁποῖα νὰ μου ᾿ναι ὀμπληγάδα καὶ ὑποδεκάδα ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ὀμπρὸς ...», 6/7/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, σσ. 31-32, αριθμ. 31· «... καὶ σπετζιαλέντε ὑποτεκάρει τὸ σῶχρόν του θαλμένο στ' ἀχλάδια ...», 3/7/1583, *Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος* κτλ., 177-178, αριθμ. 25· «... και οδια καλήτερι ξεκαθαροσηνη ομπληγαρι του την ηντραδα του λεγομενου μοναστηριου ἀκομὶ ηποδεκάρει του καὶ τὸ λιοφίτον το εδικόν του οπου εχι εις τον Απανω Κολομοδι ... τα οποια την ιντραδα και λιοφίτο νανε ομπλεγάδα του και ηποδηκαδα του ανωθεν αφέντι Κορναρο ...», 14/10/1598, Θ. Δετοράκης, «Ἐνα ἀγνωστο μοναστήρι του Αγίου Μηνά», *Κρητολογία* 12-13 (1981), 101-112 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρατικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο 1996, σσ. 229-230, αριθμ. 1)· «... Ἐδεκί ὁ μισερ Τζουάναις Βαρούχας Ξερίτις ποται μισερ-Μιχελί δίδει καὶ πουλί το χωράφιν ὅπου ἔχει, κρασμένω στου Ροβήδη, τὸ ὅπιων τοῦ εἶχε προτίτερας ὑποτεκάδο τοῦ ἄνωθεν κυρ Τζανή Ζαχαράνι για υπερπυρα ρ' ...», 31/5/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 154-155, αριθμ. 143· «... Ὁ πῖος Λάργιος ὀπλεγάρι καὶ ὑποτεκάρει ὅλα του τα καλὰ παρὸν καὶ ἐρχόμενα ...», 26/8/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 698-699, αριθμ. 801· Πρβλ. ἐπίσης *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 109, 167, 431, 802, 810, 814· 14/2/1632, *Ξανθουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια* κτλ., 157-159, αριθμ. 60· 7/8/1638, *Ξανθουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια* κτλ., 207-208, αριθμ. 79· 15/7/1640, *Ξανθουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια* κτλ., 241-242, αριθμ. 93.

40. 14/10/1598, Δετοράκης, Ἐνα ἀγνωστο μοναστήρι κτλ., σσ. 229-230, αριθμ. 1· «... και παντοτε το λε(γομεν)ον αμπέλι να εινε ομπλιγαδο και υποτεκαδο ...», 30/7/1616, *Ξανθουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια* κτλ., 56-57, αριθμ. 16.

αυτό που φαίνεται κάθε φορά να καθορίζει το είδος της παρεχόμενης εμπράγματης ασφάλειας είναι η κατά το δυνατόν καλύτερη εξασφάλιση του δανειστή. Βέβαια ο κανόνας επιβάλλει για μικρότερα ποσά να ενχυράζονται κινητά, ενώ για μεγαλύτερα να υποθηκεύονται ακίνητα, χωρίς να λείπουν και οι σχετικές αποκλίσεις⁴¹. Η ανάγκη του δανειζόμενου, αλλά και οι πιέσεις του πιστωτή, μπορούν εύκολα να οδηγήσουν σε αντίθετα σχήματα. Στις αρχές του 1302 ο Andreas Barbo προπωλώντας τη εσοδεία των σιτηρών του, αξίας 40 υπερπύρων, δεσμεύει για την εξασφάλιση του αγοραστή όλες τις ιδιοκτησίες του στην Κρήτη και την Βενετία καθώς και τα εισοδήματά τους⁴². Με την ίδια λογική δύο χρόνια νωρίτερα ο Paulus de Porto εξασφαλίζει εμπράγματα το δανειστή του παραχωρώντας ένα αόριστο δικαίωμα εγγραφής υποθήκης σε όποιο ακίνητο αυτός δελήσει⁴³, ενώ το 1301, σε μια πώληση εμπορευμάτων, ο αγοραστής για να εξασφαλίσει το πιστωμένο τίμημα ενεχυράζει ένα χρεόγραφο σπενδοντας να συμπληρώσει «... et omnia alia mea bona ...»⁴⁴.

Παρόμοιες δυσανάλογες δεσμεύσεις με γενικό περιεχόμενο, αποτελούν στην πραγματικότητα τον πρόδρομο των γενικών υποθηκών, που δεν ήταν άγνωστες ούτε στο βυζαντινό, ούτε στο βενετικό δίκαιο⁴⁵ και οι

41. «... Manifestum facio ego Georgius de Rucerio ... quia recepi a te Violando Pilloso corigiam .I. argenti cum pede, que fuit extimata valere yperperis .X. et corigiam .I. argenti cum nebretis .XXXVI., que fuit extimata valere yperperis .XIII., que michi prestitisti causa amoris usque a .VI. menses proximos, salva in terra. Set pro maiore tui securitate do et designo tibi pro tuo pigno meas domos positas hic in civitate Candide ...», 23/7/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 295, αριθμ. 648.

42. «Manifestum facio ego Andreas Barbo ... quia recepi cum meis heredibus a te Paulo Barbo ... perpera .XL. que michi dedisti in meis utilitatibus, pro quibus a modo per totum mensem augusti proxime venturum debeo per me vel meum missum dare et deliberare hic in Candida tibi vel tuo miso boni frumenti Cretensis boni, novi et neti .CCC. ... et pro tua maiori securitate et nexu fiducie tibi do et designo pro signo et pignore omnes meas possessiones terrarum et casarum coperatarum et discoopertarum positas hic in Cretensi insula et in civitate Veneciarum quocumque modo michi pertinentes ...», 9/1/1302, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 188-189, αριθμ. 522. Πρβλ. επίσης 11/3/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 95, αριθμ. 196.

43. «Manifestum facio ego Paulus de Porto ... quia recepi ... a te Iohanne Pasqualigo ... yperpera in Creta currentia .CCCC. que michi dedisti ... Sciendum est quod si volueris quod dictam cartam tibi scribi facere faciam per dominationem in catastico comunis pro tuo pigno et signo, debeo eam tibi scribi facere quando-cumque volueris ...», 10/6/1300, *Pietro Pizolo I*, σσ. 261-262, αριθμ. 568.

44. 1/9/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 121, αριθμ. 329. Πρβλ. επίσης «... et pro predictis tibi do in pignore meam canipam cum vino et omnibus que in ea sunt ...», 12/10/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 150, αριθμ. 416.

45. Βλ. σχετ. Μ. Τουρτόγλου, «Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 71 (1996), σ. 115 επ. (= Μ. Τουρτόγλου, *Μελετήματα Ιστορίας Ελ-*

οποίες θα κυριαρχήσουν στην ύστερη νοταριακή πρακτική της Κρήτης⁴⁶. Πολλές από αυτές φτάνουν ακόμη μέχρι και την προσωπική ενεχύραση⁴⁷ και παρατηρούνται όχι μόνο στις δανειστικές δικαιιοπραξίες, αλλά και σε άλλες πράξεις όπου κρίνεται απαραίτητη η εξασφάλιση των μερών⁴⁸. Μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις συνυπάρχουν και με ειδικότερες εμπράγματα εξασφαλίσεις⁴⁹, ενώ στο νοταριακό τύπο που ακολουθεί ο Μανόλης Βαρούχας στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, ο στόχος της γενικής αυτής υποθήκης καθίσταται πιο συγκεκριμένος και αποσκοπεί στην εξασφάλιση του αντισυμβαλλόμενου έναντι μελλοντικών διεκδικήσεων και αμφισβητήσεων των δικαιωμάτων του⁵⁰. Στα ίδια πλαίσια πρέπει εξάλλου να τοποθετηθεί μία συγκεκριμένη μορφή εμπράγματης ασφάλειας, που εντοπίζεται στις προπωλήσεις αγροτικών προϊόντων κάποιων νοταρίων και η οποία συνδυάζει την υποθήκευση του ακινήτου απ' όπου θα

ληνικού Δικαίου, τ. 3, Αθήνα 2000, σσ. 42-43)· Παπαγιάννη, ό.π., σσ. 195-205. Ο Πετρόπουλος επισημαίνει ότι η γενική αυτή υποθήκη (*promissio pro debito*), έκανε την εμφάνισή της στο ιταλικό δίκαιο του ύστερου μεσαίωνα, επηρεάζοντας φυσικά και τη νομική πραγματικότητα των αποικιών της Ανατολικής Μεσογείου (Πετρόπουλος, Νομικά Έγγραφα Σίφνου κτλ., σσ. 87-88).

46. 16/1/1537, Ι. Καλιτσουνάκης, «Ανέκδοτα κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 3 (1928), 489-490, αριθμ. 3· 22/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 18-19, αριθμ. 14· 5/2/1565, Καλιτσουνάκης, ό.π., 499-500, αριθμ. 7· «... όμπλεγάροντας πάντα δι' αυτά τὸ κορμίν του καὶ τὰ καλὰ του ὅλα κινήτὰ καὶ ἀκίνητὰ ...», 29/5/1581, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρους κτλ., 158, αριθμ. 7· 3/7/1583, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρους κτλ., 177-178, αριθμ. 25· 29/5/1644, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεδεμνιώτη νοτάριου Αντρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994 (στο εξής *Αντρέας Καλλέργης*), σσ. 273-274, αριθμ. 377 (σε περίληψη). Πρβλ. επίσης Τουρτόγλου, ό.π., σσ. 42-43. Πρβλ. επίσης και 5/3/1641, Ξανθουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., 247-249, αριθμ. 96, όπου και πάλι ο συμβιβασμός παρά τον ιδιωτικό του χαρακτήρα εξασφαλίζεται με γενική υποθήκη.

47. Για την προσωπική ενεχύραση και σημασία της βλ. σχετ. παρακάτω υποσ. 247.

48. «... όμπλεγάροντ(α) σου τὸ κορμινά μας, τὴν σπορά μας καὶ τὰ βούγια μας τὰ καματερά καὶ τὰ καλὰ μας ὅλα ...», 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 32-33, αριθμ. 27· 10/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 150-151, αριθμ. 151· «... όμπλεγάροτάς του τα καλὰ τὸς ὅπου ἔχουν γί θέλουσι ἔχει, ἤττι στάμπιλε ὡςάν μόμπιλε ...», 5/8/1598, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 45-46, αριθμ. 26.

49. «... όμπλεγάροντας τὸ κορμίν του καὶ τὰ καλὰ του κινήτὰ καὶ ἀκίνητὰ καὶ σπετσιαμέντε ὑποτεκάρει τὸ σώχωρόν του ...», 3/7/1583, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρους κτλ., 177-178, αριθμ. 25· 15/1/1593, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεδεμνιώτη συμβολαιογράφου Τζώρτζη Τρωΐλου*, Αθήνα 1990 (στο εξής *Τζώρτζης Τρωΐλος*), σ. 91, αριθμ. 43 (σε περίληψη)· 27/3/1636, *Αντρέας Καλλέργης*, σ. 41, αριθμ. 54 (σε περίληψη).

50. «... Ξεκαθαρίζοντας να ἦναι όμπλεγάδι ι άνοθεν πουλιτάδες αὐτί καὶ τα καλὰ τους να τῆι μαντηνίρου σε κάδα καὶρό χριάζόμενο άπο κάδα άνθρωπον όπου δέλι βρεδί να τονε δόσι καμίας λογίς πιραξι εἰς τα άνοθεν πράματα ...», 26/7/1603, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 196-197, αριθμ. 185.

παραχθεί το πωλούμενο αγαθό, με την ενεχύραση αυτού του ίδιου του αντικειμένου της αγοραπωλησίας⁵¹.

2. ΕΝΕΧΥΡΟΥΧΕΣ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΞΙΕΣ

Η ενεχύραση αντικειμένων μαρτυρείται σ' ένα ευρύτατο φάσμα νοταριακών πράξεων ποικίλου περιεχομένου. Ενέχυρα παραδίδονται για την εξασφάλιση διαφόρων οφειλών ανεξάρτητα από τη γενεσιουργό τους αιτία.

1. Δανειστικές δικαιοπραξίες

Κύρια πηγή πληροφόρησης, όπως είναι εξάλλου και αναμενόμενο, αποτελούν οι οιασδήποτε μορφής και τύπου δανειστικές δικαιοπραξίες. Η έλλειψη τραπεζών ή αντίστοιχων ιδρυμάτων σε όλη σχεδόν την περίοδο της βενετοκρατίας στην Κρήτη⁵² καθιστούσε τον ιδιωτικό δανεισμό ως την κατεξοχήν τραπεζική δραστηριότητα, η οποία όχι μόνο συνιστούσε την πλέον προσοδοφόρα επένδυση κεφαλαίων, αλλά και αποτελούσε τη μοναδική λύση γι' αυτούς που είχαν ανάγκη χρημάτων. Πράξεις δανεισμού απαντά κανείς αρκετά συχνά στα κρητικά νοταριακά κατάστιχα. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις συνιστούν τη συντριπτική πλειοψηφία των πράξεων ενός πρωτοκόλλου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κατάστιχο του Leonardo Marcello, νοταρίου της περιοχής του Χάνδακα τις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα. Ο Mario Gallina έχει υπολογίσει ότι το 75% των πράξεων είναι δάνεια, καλύπτοντας μάλιστα το 53% των εν γένει οικονομικών συναλλαγών του πρωτοκόλλου⁵³.

Οι πράξεις αυτές περιβάλλονται κατά βάση με τον τύπο του δανειστικού ομόλογου, μονομερούς δηλαδή δήλωσης, όπου ο οφειλέτης αποδέχεται το χρέος του απέναντι σε συγκεκριμένο πρόσωπο⁵⁴. Το πρότυπο

51. «... τὸ ὁποῖον σοῦ ὁ μπλεγάρω καὶ τὸν καρπὸν του ...», 6/2/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς* 149 Α', σ. 97, αριθμ. 96· 9/4/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς* 149 Β', σσ. 51-52, αριθμ. 53· 29/12/1577, Κ. Τσιγκάκης (επιμ.), *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχαικές πηγές της βενετοκρατίας*, Γάζι Ηρακλείου 2005, ὁ.π., σ. 42, αριθμ. 6.

52. Ενεχυροδανειστήριο (Monte di Pietà) ιδρύθηκε αρχικά στον Χάνδακα και στη συνέχεια στο Ρέθυμνο, μόλις το 17^ο αιώνα. Βλ. σχετ. Παπαδία – Λάλα, *Monte di Pietà* κτλ., σσ. 18-24.

53. Βλ. σχετ. M. Gallina, «Finanza, credito e commercio a Candia fra la fine del XIII secolo e l' inizio del XIV», *Memorie dell' Accademia delle Scienze di Torino*, τ. 5, τεύχ. 7-8 (1983-1984), 25επ.

54. Δίνεται ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα: «Die octo intrante. Manifestum facio ego Iohannes Grimani habitator in Candida quia recepi a te Marco Gradonico habitatore in Candida et tuis heredibus yperpera quinque, que michi dedisti et

αυτό ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία των νοταρίων όχι μόνο της πρώιμης περιόδου αλλά και των τελευταίων αιώνων της βενετοκρατίας⁵⁵. Τα στοιχεία των πράξεων αυτών σε γενικές γραμμές ποικίλουν ανάλογα με το περιεχόμενό τους, την αξία του δανείου και τις κρατούσες σε κάθε περίπτωση συνθήκες. Σταθερή αναφορά ακόμη και των λακωνικότερων πράξεων, αποτελεί η δήλωση του οφειλέτη, τα στοιχεία του δανειστή, το ποσό ή το είδος της οφειλής και φυσικά η προθεσμία για την εξόφληση του δανείου. Στα δεδομένα αυτά η περιπτωσιολογία της νοταριακής πρακτικής δίνει ποικίλες αποχρώσεις. Ένα δάνειο μπορεί να έχει ως αντικείμενό του είτε χρήματα είτε αγροτικά προϊόντα, ενώ εξίσου συνηθισμένος είναι ο δανεισμός χρημάτων και η επιστροφή τους σε είδος⁵⁶ ή το δικαίωμα σχετικής επιλογής από το δανειστή⁵⁷. Στις περιπτώσεις μάλιστα αυτές καθορίζεται αφενός ως τόπος εξόφλησης της οφειλής η κατοικία ή η επαγγελματική στέγη του δανειστή και αφετέρου η υποχρέωση του οφειλέτη να κομίσει εκεί τα προϊόντα με δικά του έξοδα⁵⁸.

Βαρύτητα επίσης δίνεται στην παράμετρο του τόκου. Ο έντοκος ή ο

prestitisti, causa amoris, in meis utilitatibus faciendis amodo usque ad festum Pasche Domini Resurrectionis primum venturum ...», 8/2/1279, M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.), *Leonardo Marcello, Notaio in Candia (1278-1281)*, Venezia 1960 (στο εξής *Leonardo Marcello*), σ. 14, αριθμ. 25.

55. Το πρότυπο αυτό ακολουθούν όχι μόνο οι νοτάριοι του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα (Pietro Scardon, Benvenuto Brixano και Pietro Pizolo), αλλά και αυτοί του 16^{ου} (Μιχαήλ Μαράς, Πέτρος Πατασιδιώτης κ.α.).

56. 9/4/1271, A. Lombardo (εκδ.), *Documenti della Colonia Veneziana di Creta: I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942 (στο εξής *Pietro Scardon*), σ. 83, αριθμ. 219· 21/2/1281, *Leonardo Marcello*, σσ. 169-170, αριθμ. 503· 7/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 25, αριθμ. 39· 19/3/1300, *Pietro Pizolo I*, σσ. 121-122, αριθμ. 251· 1/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 28, αριθμ. 66· 30/4/1304, S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizolo, Notaio in Candia (1304-1305)*, τ. II, Venezia 1985 (στο εξής *Pietro Pizolo II*), σ. 13, αριθμ. 721· 24/1/1305, *Pietro Pizzolo II*, σ. 219, αριθμ. 1182· 10/3/1306, *Angelo de Cartura*, σ. 164, αριθμ. 425.

57. «... Ad ipsum autem terminum tibi dare debeo tua suprascripta yperpera vel si volueris tantum de bono furmento cretensi quod ascendat usque a tua suprascripta yperpera ...», 26/2/1279, *Leonardo Marcello*, σ. 24, αριθμ. 52· 20/3/1279, *Leonardo Marcello*, σσ. 34-35, αριθμ. 84· 8/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 B'*, σσ. 198-199, αριθμ. 252· 22/3/1604, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεδεμνιώτη νοταρίου Γιάννη Βλαστού, Ρούστικα 1599-1614*, Αθήνα 1990 (στο εξής *Γιάννης Βλαστός*) σ. 87, αριθμ. 203 (σε περίληψη).

58. «Manifestum facimus nos Georgius Vasmulo et Nichiforo eius filius de suo consensus, habitatores in castro Madhe, quia recepimus a te Sambatheo iudeo ... mensuras boni frumenti cretensis VI et mistatos boni vini cretensis .XLV., quod michi prestitisti usque per totum mensem setembris proximum de bono et neto et novo et bono et puro musto cretensi iudaico de vineis quas laboramus, conductos ad domum tuam mesi expensis ...», 31/1/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 8, αριθμ. 4

άτοκος χαρακτήρας του δανείου προσδιορίζεται με ιδιαίτερη προσοχή. Εκφράσεις όπως «causa amoris» στις λατινόφωνες πράξεις ή «χάριν φιλίας» στις ελληνόφωνες, καθορίζουν τον άτοκο χαρακτήρα της συναλλαγής⁵⁹. Βέβαια οι δηλώσεις αυτές δεν είναι σίγουρο ότι ανταποκρίνονται πάντοτε στις πραγματικές συνθήκες του δανεισμού. Με δεδομένους τους κατά καιρούς περιορισμούς των έντοκων συναλλαγών ως προς το ύψος του τόκου, τίποτε δεν αποκλείει σε όλα αυτά τα φαινομενικά χαριστικά δάνεια ο τόκος να είχε ενσωματωθεί εξ αρχής στο οφειλόμενο κεφάλαιο, έτσι ώστε να μην υποπίπτει στις απαγορεύσεις της διοίκησης⁶⁰.

Αλλά ακόμη και στις περιπτώσεις έντοκων δανείων, ο τρόπος προσδιορισμού του τόκου ποικίλει ανάλογα με την κάθε εποχή. Θρησκευτικοί και διοικητικοί περιορισμοί ανάγκαζαν πολλές φορές τους μεσαιωνικούς νομικούς να προσδιορίζουν με έμμεσο τρόπο το ύψος του τόκου, μέσα στα πλαίσια μίας ευρύτερης προσπάθειας παράκαμψης των απαγορεύσεων. Μία τέτοια μεθόδευση παρουσιάζεται κατ' αρχάς στην Βενετία στις αρχές του 13^{ου} αιώνα και από εκεί φυσικά μεταφέρεται στην Κρήτη. Πρόκειται για ένα συγκεκριμένο τύπο δανείου, χαρακτηριζόμενου ως «ad presam»⁶¹. Στο δάνειο αυτό ο τόκος καθορίζεται σε συνάρτηση με τα τρέχοντα κέρδη είτε κάποιας συγκεκριμένης επιχείρησης⁶² είτε της Portam Maiorem του Χάνδακα⁶³. Στο παραπάνω σχήμα προστίθεται τις

59. Παρά τον εντοπισμό πράξης, στην οποία συνυπάρχει το «causa amoris» μ' ένα «ad presam» δάνειο: «... Manifestum facio ego Iacobus Canpani ... quia recepi ... a vobis Petro et Iohannino Fontanella, fratribus ... yperpera .XXV. que michi dedistis et prestitistis causa amoris usque ad unum annum. Ad ipsum autem terminum vobis dare debeo vestra suprascripta yperpera cum tali prode, secundum quod proiecerit habere Maioris Porte civitatis. Verumtamen prode suprascriptorum yperperorum non posit ascendere ultra yperpera .XX. pro centenario ...», 1/2/1281, *Leonardo Marcello*, σ. 148, αριθμ. 429.

60. Πρβλ. σχετ. Γρυντάκης, *Μορφές ιδιωτικού δανεισμού κτλ.*, σσ. 166-167.

61. U. Tucci, «Il prestito ad presam nell' economia di Creta Medievale», *Θεσσαλονίκη* 31 (2001), 29-42. Πρβλ. επίσης Gallina, *ό.π.*, σ. 28 και Λαίου, *ό.π.*, σσ. 192-193.

62. «... Ad ipsum autem terminum tibi dare tebeo tua suprascripta yperpera secundum quod proiecerit habere stacionis Petri Taliapetra ...», 2/11/1280, *Leonardo Marcello*, σ. 119, αριθμ. 335· 8/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 37, αριθμ. 91· 14/12/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 191, αριθμ. 1111· 19/10/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 101, αριθμ. 263· 7/11/1321, *Donato Fontanella*, σ. 252, αριθμ. 81· 12/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σσ. 50-51, αριθμ. 39· 30/12/1367, Μ. Μανούσακας – Α. van Gemert, «Ανέκδοτα έγγραφα (1324-1435) για τον Κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένειά του», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 133, αριθμ. 30· 21/7/1419, Μανούσακας – van Gemert, *ό.π.*, 161, αριθμ. 55.

63. «... yperpera in Creta currentia .C. secundum iactaverint denarii illorum qui habent anno presenti Portam Maiorem ...», 6/2/1271, *Pietro Scardon*, σσ. 17-18,

περισσότερες φορές και ένα ανώτατο όριο πραγματικού τόκου, κυμαινόμενο από δέκα μέχρι και είκοσι τοις εκατό⁶⁴, λειτουργώντας ως ασφαλιστική δικλείδα προστασίας όχι μόνο του οφειλέτη αλλά και του δανειστή, αφού πολλές φορές χρησιμοποιείται και ως κατώτερο όριο⁶⁵.

Η πρακτική αυτή αποτελεί τον κατεξοχήν τρόπο προσδιορισμού τόκου στα κρητικά νοταριακά πρωτόκολλα μέχρι και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, οπότε και σταδιακά θα ατονήσει, κυρίως με τον καθορισμό από τη διοίκηση ανώτατων ορίων, γεγονός που θα επιβάλλει εκ των πραγμάτων τον ποσοστιαίο τρόπο προσδιορισμού του τόκου⁶⁶. Βέβαια στη νοταριακή πρακτική των τελευταίων αιώνων θα γνωρίσει ιδιαίτερη διάδοση η καταβολή των τόκων με αντίληψη, συμφωνία γνωστή στη βενετική διάλεκτο ως «a(l) galder» από το λατινικό ρήμα «gaudere»⁶⁷, όρος ο οποίος στα ελληνικά θα αποδοθεί ως «αγάλ(ν)τερ» ή «εὐγάλτερ»⁶⁸. Με το σύστημα

αριθμ. 4· 20/4/1279, *Leonardo Marcello*, σσ. 39-40, αριθμ. 99· 26/9/1280, *Leonardo Marcello*, σ. 88, αριθμ. 244· 23/5/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 236, αριθμ. 520· 25/10/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 119, αριθμ. 951· 23/5/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 12, αριθμ. 32.

64. 7/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 26, αριθμ. 41 (όριο τόκου 16%)· 7/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 27, αριθμ. 43 (όριο τόκου 20%)· 14/1/1305, *Pietro Pizolo II*, σ. 215, αριθμ. 1172 (όριο τόκου 12%)· 3/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 31, αριθμ. 76 (όριο τόκου 18%)· 12/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 44-45, αριθμ. 114 (όριο τόκου 16%).

65. «... Veruntantem ipsorum non posit ascendere per centenarium ultra yperpera .XVIII., minus sic descenderem ...», 2/11/1280, *Leonardo Marcello*, σ. 119, αριθμ. 335· «... cum tali prode vel dapno quali per rationem .C. yperperorum et temporis lucratus eris de tuis denariis, cum quibus negociaris hic in Candida hoc anno, non ascendendo lucrum ultra yperpera .XV. pro .C. in anno, minus non sit ...», 27/4/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 199, αριθμ. 433.

66. 15/5/1346, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 99, αριθμ. 4· 21/12/1400, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 150, αριθμ. 46· 10/5/1435, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 166-167, αριθμ. 60· 7/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Β', σ. 137, αριθμ. 137 (10%)· «... και να του δώσης και το διάφορον τον δέκα εις τα εκατον τον χρόνον δια ένα χρόνον, κατά την λέντζαν της έκλαμπροτάτης αυθεντίας ...», 5/10/1560, *Μέρτζιος, Σταχυολογήματα* κτλ., 281-282, αριθμ. 27· 24/10/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 261, αριθμ. 269· 23/7/1621, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990 (στο εξής *Τζώρτζης Πάντιμος*), σ. 24, αριθμ. 46 (σε περίληψη)· 28/1/1635, *Αντρέας Καλλέρης*, σ. 11, αριθμ. 8 (σε περίληψη).

67. Βλ. σχετ. *Ferro*, ό.π., λήμμα «pegno» (τ. II, σ. 414)· *Μανίν*, ό.π., σσ. 60-61, 69-70.

68. «... διαλαμβάνι ... υπέρπυρα τρια[κόσα] ... τα όπια διαλαμβάνει εις τόπων εὐγάλτερ ... και να άγ[αλτέρη] ... το ανοθεν σάρι ...», 11/9/1620, *Ξανθουδίδης*, *Κρητικά Συμβόλαια* κτλ., 71-72, αριθμ. 22. Πρβλ. μία σειρά σχετικών εγγράφων από την ίδια πηγή: *Ξανθουδίδης*, *Κρητικά Συμβόλαια* κτλ., αριθμ. 18, 21, 27 κ.α. Πρβλ. επίσης *Χρύσα Μαλτέζου*, «Ο όρος “metacherissi” στις αγροτικές μισθώσεις της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Βυζαντινά* 13 (1986), 1135, υποσ. 2 καθώς και το σχετικό πίνακα του Παπαρτήματος.

αυτό επιβαλλόταν η είσπραξη από το δανειστή των καρπών του αντικειμένου της εμπράγματης ασφάλειας, οι οποίοι συνιστούσαν τους τόκους της συναλλαγής⁶⁹. Είναι φυσικά αυτονόητο ότι μία τέτοια συμφωνία προϋπέθετε είτε την ενεχύρωση καρποφόρων κινητών είτε κυρίως την υποθήκευση ακινήτων⁷⁰.

Η ολοκλήρωση ενός δανειστικού ομολόγου απαιτεί επίσης την παροχή πληροφοριών σχετικά με τον χρόνο και τον τρόπο καταβολής της οφειλής. Για την εξόφληση επιλέγονται συνήθως είτε τα σταθερά ορόσημα θρησκευτικών εορτών⁷¹ είτε κάποιοι απλοί ημερολογιακοί προσδιορισμοί⁷², ενώ εντοπίζονται και παραδείγματα αόριστων δανείων χωρίς

69. 4/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σσ. 20-21, αριθμ. 28· 29/4/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 204, αριθμ. 441· «... Et est sciendum quod prode dictorum denariorum debet annuatim computari in affictu domorum mearum quas a me habes ad affictum ...», 12/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 44, αριθμ. 113· 10/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 82, αριθμ. 223· 9/1/1302, *Benvenuto de Brixano*, σ. 188, αριθμ. 522· 20/10/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 212, αριθμ. 290· 9/7/1372, *Sentenze Civili*, σ. 69, αριθμ. 272 (σε περίληψη)· 7/4/1597, *Τζωρτζης Τρωίλος*, σσ. 153-154, αριθμ. 80 (σε περίληψη)· 24/10/1637, *Αντρέας Καλλέργης*, σ. 53, αριθμ. 70 (σε περίληψη)· 9/4/1644, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Αρκολεός, Ο τελευταίος νοτάριος της δυτικής Κρήτης, Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003 (στο εξής *Μαρίνος Αρκολεός*), σ. 109, αριθμ. 65 (σε περίληψη).

70. Βλ. σχετ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις κτλ.*, σσ. 767-768· Παπαγιάννη, *ό.π.*, σ. 206· Τουρτόγλου, *ό.π.*, σ. 43· Παπαρρήγα – Αρτεμιάδη, *Στοιχεία κτλ.*, σσ. 105-107. Πρβλ. επίσης Χ. Γάσπαρης, «Συναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα τον 14^ο και 15^ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), 111-112.

71. «... ad festum Sanctorum Apostolorum ...», 13/3/1271, *Pietro Scardon*, σ. 58, αριθμ. 150· «... usque ad festum Pasche Domini Resurrectionis primum venturum ...», 8/2/1279, *Leonardo Marcello*, σ. 14, αριθμ. 25· «... usque ad festum Omnium Sanctorum proxime ...», 23/9/1280, *Leonardo Marcello*, σ. 86, αριθμ. 240· «... usque ad primam ebdomadam quadraesime moioris proximam ...», 25/10/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 115, αριθμ. 940· «... usque ad festum nativitatis Domini proximum ...», 24/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 164, αριθμ. 1050· «... usque ad diem Nativitatis Domini proxime ...», 12/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, σ. 28, αριθμ. 33· «... νά 'μαι κρα[τη]μένος νά σοῦ τὰ δώσω ὡς τὴν πρώτην εὐδομάδα τῆς Λαμπρᾶς, τῆς πρώτ[ης] ἐρχομένης ἀφ'ἑ...», 4/3/1538, *Μιχαὴλ Μαράς 148 Β'*, σ. 8, αριθμ. 7· «... et quelli vi prometto restituire nel mese de Zugno al zorno de San Zuanne ...», 14/3/1570, *Παναγιωτάκης, ό.π.*, σ. 188, αριθμ. 121.

72. «... usque da tres menses complectos ...», 21/11/1278, *Leonardo Marcello*, σ. 6, αριθμ. 4· «... usque per totum mensem setembris proxime venturum ...», 20/2/1279, *Leonardo Marcello*, σ. 19, αριθμ. 39· «... usque per totum mensem augusti proximum ...», 3/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 16, αριθμ. 20· 1/5/1304, *Pietro Pizolo II*, σσ. 14-15, αριθμ. 725· 12/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σσ. 50-51, αριθμ. 39· «... Καὶ ταῦτα τὰ δοκᾶτα χρυσὰ ὀκτῶ, τὸ κεφάλ(αιον), ὁμοίως καὶ τὸ διάφορόν τως, νά σοῦ δίδω ἕως τρεῖς μῆναις, πρώτους ἐρχομένους ...», 7/5/1549, *Μιχαὴλ Μαράς 149 Β'*, σ. 137, αριθμ. 137.

να υπάρχει ρητή προθεσμία επιστροφής των χρημάτων⁷³. Λεπτομέρειες τέλος παρέχονται για τις τυχόν δόσεις⁷⁴, ενώ για τις περιπτώσεις απλών δανείων το «secundum usum», που προστίθεται από το νοτάριο στο τέλος της πράξης καλύπτει τις όποιες εκκρεμότητες και ασάφειες.

Στον κλειστό αυτόν πυρήνα προστίθενται ενίοτε και άλλα στοιχεία. Κατ' αρχάς λοιπόν σε περίπτωση που ο οφειλέτης ανήκει σε κάποια από τις κατηγορίες εξαρτημένων προσώπων, είναι δηλαδή υπεξούσιος, διλλάνος ή έγγαμη γυναίκα, αισθητή κάνουν την παρουσία τους, κυρίως τους πρώτους αιώνες, ο πατέρας⁷⁵, ο φεουδάρχης⁷⁶ και ο σύζυγος⁷⁷ αντί-

73. «... Et ego tecum debeo ponere terminum in carta sicut michi bonum videbitur ...», 5/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 23, αριθμ. 32· «... que tibi dare debeo cum ea michi requisieris ...», 16/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 16, αριθμ. 34· «... que tibi dare debeo infra dies .VIII. postquam ea michi pecieris vel peci feceris salva in terra ...», 28/4/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 11, αριθμ. 717· «... que tibi dare debemus infra dies .XV. postquam ea nobis petieris vel peti feceris ...», 13/1/1305, *Pietro Pizolo II*, σσ. 213-214, αριθμ. 1169· «... Que quidem yperpera tibi dare et deliberare debeo hinc ad tuum beneplacitum ...», 18/8/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 170, αριθμ. 223· «... νὰ ἔμαι κρατημένος νὰ σοῦ τὰ πληρώσω εἰς πᾶσα σου ὄρεξιν καὶ θέλημαν ...», 22/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σ. 188, αριθμ. 201· 7/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, σ. 141, αριθμ. 141· 3/9/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, σ. 228, αριθμ. 235.

74. 21/4/1279, *Leonardo Marcello*, σ. 40, αριθμ. 100· 8/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 28, αριθμ. 45· 27/12/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 205, αριθμ. 1151· 12/10/1301, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 413· 2/6/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 26, αριθμ. 66· 10/5/1435, *Μανούσακας - van Gemert*, ό.π., 66-167, αριθμ. 60· 28/10/1538, *Ιωάννης Ολόκαλος*, σ. 183, αριθμ. 183· 15/3/1551, *Πέτρος Πασιδιώτης*, σσ. 108-109, αριθμ. 88.

75. 22/10/1280, *Leonardo Marcello*, σ. 109, αριθμ. 306· 31/1/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 8, αριθμ. 4· 10/12/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 185, αριθμ. 1098· 13/3/1306, *Angelo de Cartura*, σ. 167, αριθμ. 433· «... Manifestum facio ego Marinus Gisi, aurifex, filius Nicolai Gisi, de suo consensu ... quia recepi ... a te Rosa, uxore Vassilachi Acardho ... yperpera in Creta currentia quadraginta, que michi dedisti et prestitisti causa amoris ...», 18/8/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 170, αριθμ. 223· 20/4/1357, *A. Lombardo, Zaccaria de Fredo, Notaio in Candia (1352-1357)*, Venezia 1968, (στο εξής *Zaccaria de Fredo*), σ. 67, αριθμ. 91. Πρβλ. επίσης Ι. Χατζάκης, «Η πατρική εξουσία στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός θεσμού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), 172-175.

76. 25/2/1281, *Leonardo Marcello*, σ. 172, αριθμ. 510· «... Manifestum facio ego Iohannes Malioti, habitator in casali Laranni, villanus domini Iohannis Vido, de suo consensu ...», 22/8/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 172, αριθμ. 226· 17/11/1365, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 127, αριθμ. 26.

77. 10/12/1304, *Pietro Pizolo II*, σσ. 184-185, αριθμ. 1097· «... Manifestum facimus nos Kerana, uxor Iacobi Chanioti, de suo consensu ... et Agnes, uxor Theothochi Alberto, de eius consensu ... quia recepimus ... a te Catarina Sclavo ... yperpera in Creta currentia decem que nobis dedisti et prestitisti causa amoris ...».

στοιχα, καλύπτοντας τις ατέλειες της βούλησης των δικαιοπρακτούντων με τη συναίνεσή τους και λειτουργώντας ταυτόχρονα ως έμμεσοι εγγυητές. Η ανάγκη εξάλλου εξασφάλισης της απαίτησης του δανειστή, οδηγούσε αρκετές φορές στην εμφάνιση εγγυητών με τη στενή έννοια του όρου, εναντίον των οποίων είχε τη δυνατότητα να στραφεί ο δανειστής σε περίπτωση υπερημερίας του οφειλέτη⁷⁸. Η τακτική αυτή ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη και απαντά αρκετά συχνά σε όλο το εύρος των δικαιοπραξιών και όχι μόνο των δανείων. Η δήλωση των προσώπων αυτών, τα οποία κατά κανόνα ανήκουν στο συγγενικό κύκλο του οφειλέτη⁷⁹, άλλοτε γίνεται στην αρχή της πράξης⁸⁰, άλλοτε επισυνάπτεται ως επιβεβαίωση στο τέλος της⁸¹ και άλ-

18/8/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 169, αριθμ. 221: «... Manifestum facimus nos Theodorus Suriano et Maria, eius uxor de suo velle ...», 22/11/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 278, αριθμ. 398.

78. Πράγμα που δεν παρέλειπαν να κάνουν αναγκάζοντας τους εγγυητές σε αποκατάσταση. Πρβλ. ενδεικτικά 22/6/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 289-290, αριθμ. 293.

79. Εγγυητής ο πατέρας: 4/6/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 270, αριθμ. 350· 4/10/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σ. 64, αριθμ. 33. Εγγυητρια η μητέρα: 12/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, σ. 28, αριθμ. 33· 7/4/1597, *Τζώρτζης Τρωίλος*, σσ. 153-154, αριθμ. 80 (σε περίληψη)· 24/7/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 669-670, αριθμ. 771· 30/5/1639, *Αντρέας Καλλέργης*, σσ. 101-102, αριθμ. 144 (σε περίληψη). Εγγυητής ο αδελφός: 24/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 164-165, αριθμ. 209· 18/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 189-190, αριθμ. 190· 3/1/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σ. 90, αριθμ. 64· 23/7/1621, *Τζώρτζης Πάντιμος*, σ. 24, αριθμ. 46 (σε περίληψη). Εγγυητής ο γιος: 16/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 54-55, αριθμ. 65· 4/10/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σ. 65, αριθμ. 34· 4/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 88-89, αριθμ. 86· 24/3/1639, *Τζώρτζης Πάντιμος*, σσ. 102-103, αριθμ. 174 (σε περίληψη). Εγγυητής ο γαμπρός: 21/2/1539 (m.v. 1538), *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 10, αριθμ. 86. Εγγυητής ο πατέρας: 4/6/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 270, αριθμ. 350· 4/10/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σ. 64, αριθμ. 33.

80. 21/4/1321, *Donato Fontanella*, σσ. 230-231, αριθμ. 22· 17/1/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 75, αριθμ. 75· «Manifestum facimus nos Franciscus Foscarenus, filius condam ser Therimi Foscarenus de Veneciis principalis et Imia relicta ser Gabrielis Nanni de Veneciis eius mater et plecia ...», 12/8/1352, *Zaccaria de Fredo*, σ. 28, αριθμ. 33· «... Όμολογούμεν ήμεϊς Νικολ(ός) Παυλ(ής) υίος του Μαρ(ή), πριντζηπάλλε και έγγυητής και καθολικός πληρωτής εις άλλον και μέρος, άμάδη και εις μοναχόν Μενέγος Μουσούρος του ποτέ κυρ-Ζαχαρίου ...», 21/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σ. 11, αριθμ. 7· «... Φανερόν κάμνω έγω, Νικολ(ό) Κονταράτος ... έσένα του κυρ Παύλ(ο) Μπαρτζαλ(η), ότι κάμνω πάλ(ιν) την έγγυσιν δια τον κυρ Ιω(άνν)η Ξυλοκερωτ(ήν) εις ό,τι φανή και χρεωστη σου ... Αλλοτρόπως να πουλ(ή)ς τα λεγόμενα άμάχια και ότι ήθελεν σου άπομινει ρέστος να τó σκορδέν(η)ς με την δύναμιν του ίνοτρουμέν(ου) του σοτοσκορι(ου) άπου κρατεϊς, δέλ(ει)ς από 'κιν(ον), δέλ(ει)ς από μένα ...», 25/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 248, αριθμ. 320.

81. «... Hanc autem manifestacionem facio ego Petrus Burgognon ... tibi suprascripto Vincentio ... quod si suprascriptus Marcus quem tibi plecio de predictis tibi ...», 29/8/1280, *Leonardo Marcello*, σσ. 73-74, αριθμ. 204· 4/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 88-89, αριθμ. 86· «... Άκομη έγω {ό αν} ό Μιχάλ(ης), κύρις του άνωθεν

λοτε ακολουθεί σε ανεξάρτητη *contracartula* ή και σε αυτόνομη πράξη⁸². Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι σε αρκετά δανειστικά ομόλογα ενώ παρουσιάζονται δύο ή και περισσότεροι δικαιοπρακτούντες – οφειλέτες, ρητά αναφέρεται στη συνέχεια ότι το δάνειο παρέχεται για την χρήση του ενός, περιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο τον άλλο σε ρόλο εγγυητή⁸³. Η *contracartula* του πρωτοφειλέτη, που ακολουθεί σε πολλές από τις περιπτώσεις αυτές, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η διαβεβαίωση του ότι θα καλύψει την όποια ζημία του εγγυητή⁸⁴. Κάποιες φορές μάλιστα οι ιδιότυποι αυτοί εγγυητές παρουσιάζονται μόνοι τους να δικαιοπρακτούν, ενώ ο πρωτοφειλέτης με την *contracartula* αναλαμβάνει τη σχετική ευθύνη⁸⁵.

Η παραπάνω ανάλυση αφορά σε μεγάλο βαθμό τον τύπο του δανειστικού ομόλογου, όμως σε πολύ πιο περιορισμένη κλίμακα εμφανίζονται και δανειστικές δικαιοπραξίες υπό τον τύπο της αμοτεροβαρούς συμβάσεως. Τα παραδείγματα αυτά, δεν είναι πολλά και εντοπίζονται κυρίως σε νοταριακές πράξεις των δύο τελευταίων αιώνων της βενετικής κατοχής⁸⁶. Στις δικαιο-

Γεώργη, ἀπομένω εἰς ὅλα τ' ἄνωθεν ἐγγυητῆς καὶ πληροτῆς ...», 4/8/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 118-119, αριθμ. 100· 31/7/1598, *Τζώρτζης Τρωίλος*, σσ. 153-154, αριθμ. 80 (σε περίληψη)· 30/5/1639, *Αντρέας Καλλέργης*, σσ. 101-102, αριθμ. 144 (σε περίληψη).

82. 24/3/1271, *Pietro Scardon*, σσ. 69-70, αριθμ. 185· 21/2/1539 (m.v. 1538), *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σ. 10, αριθμ. 86· 30/12/1550, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 325-326, αριθμ. 348· 1/5/1640, *Αντρέας Καλλέργης*, σ. 117, αριθμ. 167 (σε περίληψη).

83. «... Manifestum nos Nicolaus, Iohannes et Laurencius Barbadico fratres ... quia recepimus a te Dominico Qualioto de Cloça ... yperpera .XV ½ que nobis dedistis pro utilitate nostrum suprascriptorum Iohannis et Laurencii ...», 9/5/1300, *Pietro Pizolo I*, σσ. 212-213, αριθμ. 459· «Manifestum facimus nos Iacobus Mudacio dictus Bicho et Vicencius de Militibus habitatores Candide quia recepimus cum nostris heredibus a te Angelo Vasalo et tuis heredibus perpera .CL. que nobis dedisti pro utilitate mei suprascripti Iacobi solius ...», 9/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 6, αριθμ. 5· 23/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 50, αριθμ. 129· 25/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 169, αριθμ. 1061· 16/5/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 9, αριθμ. 26.

84. 18/6/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 267, αριθμ. 580· 9/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 7, αριθμ. 6· «... Dictus Franciscus facit cartulam dicto Nicolao de conservando eum indempnem ...», 23/5/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 50, αριθμ. 130· 18/10/1304, *Pietro Pizolo II*, σσ. 103, 104, αριθμ. 913, 914· 27/10/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 122, αριθμ. 957, 958· 16/3/1306, *Angelo de Cartura*, σ. 169, αριθμ. 437.

85. 17/6/1300, *Pietro Pizolo I*, σσ. 266-267, αριθμ. 579 και 18/6/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 267, αριθμ. 580 (*contracartula*)· 4/5/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 17, αριθμ. 731 και 4/5/1304, *Pietro Pizolo II*, σσ. 17-18, αριθμ. 732 και 4/5/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 18, αριθμ. 733 (*contracartula*).

86. Από τους παλαιότερους νοταρίους μόνο ο Pietro Sacrdon ακολουθεί τον τύπο της δανειστικής σύμβασης: «... Marinus Barastro habitator in Candida dare tenetur Almerico de Feltro habitatori in eadem Candida per totum mensem octubris proxime [venturum hic] in dicta Candida yperpera in Creta currentia .C. que sibi causa amoris prestitit ...», Ιανουάριος 1271, *Pietro Scardon*, σ. 2, αριθμ. 3

πραξίες αυτές υπάρχουν σε γενικές γραμμές τα ίδια με τα δανειστικά ομόλογα στοιχεία: ταυτότητα οφειλέτη και δανειστή, ύψος και είδος της οφειλής, τρόπος καταβολής της και φυσικά ο έντοκος ή άτοκος χαρακτήρας της σύμβασης. Ειδοποιό διαφορά εν προκειμένω συνιστά η ενεργός παρουσία του συμβαλλομένου δανειστή.

Εδώ θα πρέπει ίσως να τονιστεί ότι στη νομική παράδοση της βενετοκρατούμενης Κρήτης παρ' όλο που οι αρχές απαιτούσαν νοταριακό ή ιδιωτικό έγγραφο για να προχωρήσουν σε οποιαδήποτε ενέργεια εναντίον του οφειλέτη, είναι φανερό, ότι και η προφορική συνομολόγηση μικρών κατά βάση δανείων δεν ήταν ασυνήθιστη⁸⁷. Έτσι στην πραγματικότητα υπάρχουν τρεις τρόποι για τη σύσταση ενός δανείου, είτε δηλαδή με νοταριακή πράξη, είτε με ιδιωτικό έγγραφο⁸⁸ είτε τέλος και προφορικά⁸⁹. Δεν είναι μάλιστα λίγες οι περιπτώσεις όπου στο ίδιο έγγραφο παρέχονται μαρτυρίες για προφορικές και γραπτές συμφωνίες, ενώ εξίσου συχνά τα μέρη σε μια δεύτερη φάση καταφεύγουν στο νοτάριο για την κα-

(πρβλ. επίσης *Pietro Scardon*, αριθμ. 9, 39, 286 κ.α.). Για τους μεταγενέστερους νοταρίους με συμβάσεις δανείου πρβλ. «Per virtu del presente publico instrumento io Francesco Liondariti, canonico Cretense, confesso havere havuto et riceputo da voi reverendo miser pre Marino Lando, canonico Cretense, zecchini d' oro ... quali ho havuti per imprestido gratis...», 14/3/1570, Παναγιωτάκης, ό.π., σ. 188, αριθμ. 121· 13/3/1582, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., σ. 175, αριθμ. 21· «... φανερόν εστω ότι ο ευγενέστατος άρχος μισερ βιτζέντζο κορνάρος ποτέ έκλαμπροτάτου μισερ άνδρεά ηδωκε και έσερβίρισε δανεικά διá χάριν φιλίας του κύρ μάрко και κύρ περάτζη ...», 12/12/1584, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 192, αριθμ. 39· 5/8/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 307, αριθμ. 324· «... Έδεκέ ό κυρ Νικολός Παπαγιάνόπουλος του ποταί Γαβρίλι δίδι τζι κερα Έλενας Χορτατζοπούλας του ποταί Μαθίο Κοπανά όμπρός εμέν, του νοδαρ(ο), και των κατωγεγραμένων μαρτυρων υπερπυρα σιστ' ...», 30/3/1607, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 395-396, αριθμ. 430· 9/4/1644, *Μαρίνος Αρκολέος*, σ. 109, αριθμ. 65 (σε περίληψη).

87. Σε αντίθεση με τις επιταγές του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου που επέβαλλε γραπτό τύπο σε παρόμοιες συναλλαγές βλ. σχετ. Παπαγιάννη, ό.π., 99-102· Παπαρήγα – Αρτεμιάδη, Η αναγκαστική εκτέλεση κτλ., 141-142.

88. «... quia de yperperis centum et viginti, que michi dare debebas, prout in una cedula, scripta manu tua ...», 11/11/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 28, αριθμ. 3· «... από τὰ όποία σου έπόμινα ρέστος τὰ ύπέρπυρα έκατον δεκαέννέα, από ένα σκριτ(ο) γράμμα της χέρας μου ...», 13/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 43-44, αριθμ. 50· 25/8/1636, *Αντρέας Καλλέργης*, σσ. 36-37, αριθμ. 47 (σε περίληψη).

89. «... Manifestum facio ego Stephanus Sachlich, filius quondam Johannis Sachlich ... tibi Nicolote Juliano ... quia pro yperperis quinquagintaquinque, que dictus quondam pater meus tibi dare debeat sine carta ...», 1348, van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 85, αριθμ. 3.2· «... Φανερόν κάμνω εγώ, Περ(ο) Κρουσάρης ... ότι οίδα σήμερον λογαριασμόν συμβιβαστικόν μετά σένα, τόν άρχων της Κρήτης μισερ Περο Ντζορτζη, του ποτέ μισερ Έρωνούμου, εις ό, τι μου 'δωκες χωρίς γραφήν ...», 11/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 130, αριθμ. 161.

ταχώριση και την περαιτέρω κατοχύρωση ενός προφορικού δανείου ή μίας οφειλής στηριζόμενη σε ιδιωτικό έγγραφο⁹⁰. Ενδιαφέρον παρουσιάζει σχετικά το παράδειγμα μιας τέτοιας πράξης, στην οποία συνυπάρχουν νοταριακά και ιδιωτικά έγγραφα. Ο Σαμπάτης Μπαρμπινιάς παραδίδει τον Απρίλιο του 1538 διάφορα ενέχυρα για την εξασφάλιση του εγγυητή του, αναφέροντας ότι τα δάνεια στα οποία εγγυήθηκε αποδεικνύονται το ένα με ιδιωτικό έγγραφο γραμμένο στα εβραϊκά και τα άλλα δύο με νοταριακές πράξεις⁹¹. Εξάλλου την ισχύ των προφορικών συμφωνιών επιβεβαιώνουν πολλές φορές και τα ίδια τα έγγραφα καθορίζοντας ότι ο δανεισμός ισχύει «... tam cum carta quam sine carta ...»⁹².

Όμως συνομολογήσεις δανείων δεν εντοπίζονται αποκλειστικά και μόνο στις σχετικές πράξεις. Ένας μεγάλος αριθμός δικαιοπραξιών εμπεριέχει άμεσα ή έμμεσα δανεισμό.

Πρώτα απ' όλα λοιπόν θα πρέπει να αναφερθεί μια ιδιαίτερη μορφή αγροτικής μίσθωσης, που εντοπίζεται κυρίως στις νοταριακές πράξεις του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τους όρους των πράξεων αυτών ο μισθωτής – χωρικός αναλαμβάνει την υποχρέωση να καλλιεργήσει συγκεκριμένη έκταση γης αποδίδοντας στον εκμισθωτή – γαιοκτήμονα ετήσια πρόσοδο⁹³. Το ενδιαφέρον εν προκειμένω για τις δικαιοπραξίες αυτές είναι ότι στην πλειοψηφία τους⁹⁴ ενσωματώνουν είτε στην αρχή είτε στο τέλος του κειμένου αφενός ένα δάνειο του φεουδάρχη προς τον χωρικό και αφετέρου μία άλλη χρηματική παροχή, η οποία χαρακτηρίζεται ως

90. 28/2/1606 (m.v. 1605), Παναγιωτάκης, Ο ποιητής του Ερωτόκριτου κτλ., σσ. 302-303, αριθμ. Β1· 9/3/1644, *Μαρίνος Αρκολέος*, σσ. 84-85, αριθμ. 46 (σε περίληψη).

91. «... ήγουμεν εις τοῦ μισερ Ντζουὰν Γιαλινὰ δουκάτα κορέντ(ε) ἐννενηντα δυὸ ἥμισυ, ὥσάν φένεται μὲ σκριτ(ο) εὐραϊκ(ὸ) τῆς χέρας μας, καὶ εἰς τοῦ μισερ Ντζόρντζη Πετροκόκκινου δουκάτα εὐδομηντα πέντε ἰντζήρκ(α), ρῆστος, ὥσάν φένεται μὲ ἰνστρουμέντ(ο) διὰ χειρὸς τοῦ κυρ Μιχαήλ Ντουγλ(ῆ), νοταρ(ίου) ... καὶ εἰς τοῦ κυρ Σταμάτη Λογοθέτη δουκάτα εἴκοσι πέντε ἢ τριάντα ρῆστος, ὥσάν φένεται μὲ ἰνστρουμέντ(ο) διὰ τοῦτ(ου) τοῦ νοταρ(ίου) ...», 24/4/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σσ. 164-164, αριθμ. 209.

92. «... totum id quod sibi dare debet Demetrius Ragnoni sine cartula ...», 7/5/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 2, αριθμ. 4· 28/12/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 207, αριθμ. 1154· ± 1348, van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 85, αριθμ. 3.2· «... και με γραφαῖς και χωρὶς γραφῶν ...», 6/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σ. 12, αριθμ. 11· 8/4/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, σ. 42, αριθμ. 44.

93. Για τις δικαιοπραξίες αυτές και τους ιδιαίτερους όρους τους βλ. σχετ. Μαλτέζου, Ο όρος «metacherissi» κτλ., 1135-1147. Πρβλ. επίσης Γάσπαρης, Γη και αγρότες κτλ., σ. 162 και υποσ. 91.

94. Έχουμε και παραδείγματα που δεν περιέχουν δάνειο 15/5/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 224, αριθμ. 490· 26/7/1304, *Pietro Pizolo II*, σσ. 54-55, αριθμ. 806· 6/12/1420, Μαλτέζου, Ο όρος «metacherissi» κτλ., 1145, αριθμ. 5· 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 38-39, αριθμ. 32.

«metacherissi» ή «μεταχείριση». Δάνειο και μεταχείριση άλλοτε συνυπάρχουν στην ίδια δικαιοπραξία⁹⁵ και άλλοτε παρουσιάζονται μεμονωμένα⁹⁶.

Εξίσου άξιες μνείας είναι οι ευρύτατα διαδεδομένες καθ' όλην τη διάρκεια της βενετοκρατίας προπωλήσεις αγροτικών προϊόντων⁹⁷. Με τις δικαιοπραξίες αυτές ο αγοραστής προκατέβαλε την αξία συγκεκριμένης ποσότητας αγροτικών προϊόντων, εξασφαλίζοντας κατά βάση χαμηλότερη από την τρέχουσα τιμή. Από τη μεριά του ο πωλητής-οφειλέτης ήταν υποχρεωμένος να παραδώσει τη συγκεκριμένη ποσότητα προϊόντων σε καθορισμένη προθεσμία, προμηθευόμενος με αυτόν τον τρόπο ρευστό εκ των προτέρων. Οι τυπολογικές ομοιότητες των πωλήσεων αυτών με τα δανειστικά ομολόγια είναι τόσο έντονες ώστε σε αρκετές περιπτώσεις συγχέονται με αυτά. Η ύπαρξη χρηματικού ποσού εύκολα μπορεί να εκληφθεί ως δάνειο, τα συναλλασσόμενα μέρη ως πιστωτής και οφειλέτης, ενώ από την όλη συναλλαγή δεν λείπουν ούτε η ενεχύραση της εσοδείας ούτε και οι γενικές υποθήκες για την παροχή ασφάλειας⁹⁸. Βέβαια στην πραγματικότητα μια προσεκτικότερη ανάγνωση του κειμένου παρόμοιων πράξεων όχι μόνο αναδεικνύει σε μεγάλο βαθμό την ουσιαστική τους διαφοροποίηση από μία πράξη δανείου⁹⁹, αφού απουσιάζει η

95. Μεταχείριση και δάνειο: 28/4/1419, Μαλτέζου, Ο όρος «metacherissi» κτλ., 1142-1143, αριθμ. 1 (σε περίληψη)· 17/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 78-79, αριθμ. 80. Πρβλ. επίσης το σχετικό πίνακα του Παραρτήματος.

96. Μόνο με δάνειο: 18/2/1300, *Pietro Pizolo*, σσ. 38-39, αριθμ. 72· 16/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 15-16, αριθμ. 32. Μόνο με μεταχείριση: 17/11/1366, Γάσπαρης Η γη και οι αγρότες κτλ., σ. 386, αριθμ. 12· 6/12/1420, Μαλτέζου, Ο όρος «metacherissi» κτλ., 1145, αριθμ. 5, (σε περίληψη)· 8/5/1646, *Μαρίνος Αρκολέος*, σ. 481, αριθμ. 343 (σε περίληψη). Πρβλ. επίσης το σχετικό πίνακα του Παραρτήματος.

97. Τέτοιες πράξεις εντοπίζονται με μεγάλη ευκολία στα κατάστιχα όλων των νοταρίων: «... Manifestum facio ego Andreas Alexandro ... tibi Matheo Cutaioti ... quia recepi a te yperpera in Creta currentia octo, pro quibus quidem debeo tibi hinc usque ad dies quindecim mensis septembris proxime venturi tantum boni et puri musti, quantum ascendunt suprascripta tua yperpera, computando illud ad retionem yperperorum undecim pro centenariorum mistatorum ...», 23/11/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 34, αριθμ. 15· «'Ομολογῶ ἐγὼ Μανόλης(ς) Λίτινος, υἱὸς τοῦ Λέου, οἰκῶν ἐν χωρ(ί)ῳ Σελόπουλο, ὅτι ἔλαβα ἀπὸ σένα τὸν κυρ Δημήτρη Ράικον, δουκάτα κορέντε δυό ... διὰ νὰ 'μαι κρατημένος εἰς τὴν ἐρχόμενην γεντέμα ἀφ' ἧς με ταῖς ἐξοδαῖς μου νὰ σοῦ δώσω ἀπ' αὐτὸ εἰς τὸν μαγκατζέν σου, κρασι λογάδο, μοῦστο, μύστατα φέρμ(α), πενήντα, εἰς πρέξιον συναλλακτικόν ...», 3/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 14-15, αριθμ. 13.

98. Αν και κάτι τέτοιο φαίνεται να εντάσσεται στη φόρμουλα της πράξης 11/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 130-131, αριθμ. 162· 12/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 135, αριθμ. 168.

99. Βλ. σχετ. Gallina ό.π., σσ. 34-40.

σχετική με το δανεισμό ορολογία¹⁰⁰, αλλά και αποδεικνύει το διαφορετικό σκοπό των μερών, που δεν είναι άλλος από την πώληση ενός μελλοντικού πράγματος. Στο κατάστιχο για παράδειγμα του Benvenuto de Brixano, ενός νοταρίου των αρχών του 14^{ου} αιώνα, οι σχετικές πράξεις χαρακτηρίζονται από τον εκδότη ως δάνεια¹⁰¹, παρά την απουσία στο κείμενό τους όρων σχετικών με το δανεισμό, γεγονός που κατά τη γνώμη μου τις καθιστά χαρακτηριστικές περιπτώσεις τέτοιων προπωλήσεων. Ενδιαφέρον μάλιστα εν προκειμένω παρουσιάζει μια μικτή πράξη του ίδιου νοταρίου, η οποία συνιστά εν μέρει δάνειο και εν μέρει προπώληση, επιτρέποντας με αυτόν τον τρόπο την ειδολογική διάκριση ανάμεσα στις δύο δικαιοπραξίες και τον εντοπισμό των λεπτών τους αποχρώσεων¹⁰². Καλύτερη κατάσταση αντίθετα επικρατεί στην έκδοση του Franciscus de Cruce, ενός άλλου νοταρίου του 14^{ου} αιώνα, αφού οι προπωλήσεις προϊόντων διακρίνονται σαφώς από τα σχετικά δανειστικά ομόλογα¹⁰³. Ανάλογες φυσικά παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τις πιο πρόσφατες εκδόσεις ελληνόφωνων νοταρίων όπου οι εκδότες δυστυχώς δεν ακολουθούν πάντοτε τη βασική αυτή διάκριση¹⁰⁴.

Εξίσου διαδομένος το 13^ο και το 14^ο αιώνα είναι ο τύπος της συμμετοχικής εταιρείας, γνωστής και ως *commenda* ή *collegantia*. Η λειτουργία της πράξης αυτής και η εξέλιξη της τυπολογίας της, η οποία παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις δανειστικές δικαιοπραξίες, έχει απασχολήσει επανειλημμένως τους ιστορικούς του δικαίου και ως εκ τούτου οποιαδήποτε περαιτέρω αναφορά προβάλλει περιττή¹⁰⁵. Στο ίδιο επίπεδο

100. Βλ. σχετ. Α. Σκουζάκης, *Ο δεσμός της πώλησης στο δίκαιο της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Με βάση δημοσιευμένα ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1495-1650), Χανιά 2003 (= *Τάλως* II (2003)), σσ. 171-176 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

101. Βλ. ενδεικτ. Benvenuto de Brixano, αριθμ. 27, 50 κ.α.

102. «... Manifestum facio ego Marcus Camboni ... quia recepi ... a te Cyrano Priculeno ... perpera .VI. quorum .III.ior. michi prestitisti causa amoris et pro reliquis .II. tibi dare tantum de bono, novo et neto frumento Cretensi quantum ascendit dicta duo perpera ...», 1/5/1301, Benvenuto de Brixano, σ. 28, αριθμ. 66· 6/5/1301, Benvenuto de Brixano, σ. 36, αριθμ. 88.

103. Βλ. ενδεικτ. Franciscus de Cruce, αριθμ. 14, 29 κ.α.

104. Πρβλ. και πάλι τις ανάλογες πράξεις από τα κατάστιχα του Μιχαήλ Μαρά ιδιαίτερα δε κάποιες μικτές πράξεις: 2/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 4, αριθμ. 2· 15/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 138, αριθμ. 172. Αντίθετα ο εκδότης του *Μιχαήλ Μαρά 149 Α'* χαρακτηρίζει τις προπωλήσεις ως δανειστικά ομόλογα, ενώ το ίδιο γίνεται και στην έκδοση του Πέτρου Πατσιδιώτη, όπου ένα μέρος του κατάστιχου αποτελείται από προπωλήσεις τυριού σε συγκεκριμένο άτομο – προφανώς έμπορο –, οι οποίες όμως χαρακτηρίζονται ως χρεωστικά ομόλογα. Βλ. ενδεικτ. *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 101-118 κ.α.

105. Πλουσιότατη είναι η σχετική βιβλιογραφία: *Statuta Veneta*, λήμμα «collegantia» (σ. 37, όπου και οι σχετικές παραπομπές)· Μανίν, ό.π., σσ. 73-74· Α. Sacer-

κινείται τέλος και το ναυτοδάνειο, μία δανειστική δικαιοπραξία με επαχθείς όρους και συμμετοχή του δανειστή στον κίνδυνο του ταξιδιού, η οποία παρουσιάζεται στα κατάστιχα των κρητικών νοταρίων – έστω και με κάποιες αυξομειώσεις – καθ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας¹⁰⁶.

Η επί μακρόν μέχρι στιγμής αναφορά στον τύπο και τα στοιχεία των δανειστικών δικαιοπραξιών κρίθηκε απαραίτητη για την καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας του ενεχύρου, που εν προκειμένω ενδιαφέρει. Στα πλαίσια λοιπόν αυτών των δικαιοπραξιών και με απώτερο σκοπό την καλύτερη και αποτελεσματικότερη εξασφάλιση του δανειστή, ο οφειλέτης αναγκαζόταν αρκετές φορές στην παράδοση ενός πολύτιμου κατά βάση αντικειμένου, το οποίο όχι μόνο «εκβίαζε» την προθεσμιακή αποπληρωμή του χρέους, αλλά και σε περίπτωση μη εξόφλησης καθιστούσε δυνατή την κάλυψη της οφειλής από την αξία του. Βέβαια μια τέτοια παροχή δεν συνοδεύει απαραίτητα όλες τις δανειστικές δικαιοπραξίες. Συχνά διευκρινίζεται στο κείμενο της πράξης ότι για την εξασφάλιση της οφειλής δεν υπήρξε παράδοση ενεχύρου αφού κάτι τέτοιο επιβάλλεται κάθε φορά από τις συνθήκες και κυρίως από την ανάγκη του οφειλέτη και τη διάθεση του δανειστή.

Εξάλλου και μία σκέψη συσχετισμού των ενεχύρων με τον έντοκο ή άτοκο χαρακτήρα του δανείου δεν απέδωσε ιδιαίτερους καρπούς. Αδιακρίτως και οι δύο μορφές δανείων εξασφαλίζονται με ενέχυρο, χωρίς να εντοπίζονται διαφοροποιήσεις. Άλλοτε δηλαδή τόσο ο άτοκος όσο και ο

doti. «La colleganza nella pratica degli affari e nella legislazione veneta», *Atti del Istituto Veneto delle Scienze, Lettere ed Arti* 59 (1899-1890), 1-13· A. Arcangeli, «La commenda a Venezia, specialmente nel secolo XIV», *Rivista italiana per le scienze giuridiche* 33 (1902), 31-32· G. Astuti, «Note sulla collegantia Veneta», *Studi di storia e diritto in onore di Arrigo Solmo*, τ. I, Milano 1941, σσ. 401-467· Angeliki Laiou, «Quelques observations sur l' économie et la société de Crète vénitienne (ca.1270-1305)», *Bizancio e l' Italia, Raccolta de studi in memoria di A. Pertusi*, Milano 1982, σσ. 185-193· Gallina, ό.π., 13-24· Giustiniana Miliardi O'Riordan, «La collegantia veneziana, elementi di diritto bizantino», *Byzantinische Forschungen* 17 (1991), 25-30· Δ. Γκόφας, «Εμπορικές επιχειρήσεις ελλήνων της Κρήτης γύρω στο 1300», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 117-148 (= Δ. Γκόφας, *Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών*, Αρχαίου, Βυζαντινού, Μεταβυζαντινού, Αθήναι 1993, σσ. 255-279).

106. Βλ. σχετ. Gallina, ό.π., 29-31· Δ. Γκόφας, «Θαλασσοδάνεια, Σερμαγίες, Βλησίδα. Τρεις μορφές χρηματοδότησης της θαλάσσιας επιχείρησης στα μεταβυζαντινά χρόνια», *Ανάλεκτα Ναυτικού Δικαίου* 1 (1988), *Μνήμη Δημητρίου Μαρκιανού*, 287-311 (= Δ. Γκόφας, *Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των συναλλαγών*, Αρχαίου, Βυζαντινού, Μεταβυζαντινού, Αθήναι 1993, σσ. 395-413). Πρβλ. επίσης Giustiniana Migliardi O' Riordan (επιμ.), *Tipologie di documenti commerciali veneziani, nolo, mutuo, prestito a cambio marittimo, colleganza: Atlante diplomatico*, Venezia 1988.

μη ενεχυρούχος χαρακτήρας του δανείου συνυπάρχουν¹⁰⁷, άλλοτε το άτοκο της δόσοληψίας δεν εμποδίζει καθ' όλου την παράδοση ενεχύρων¹⁰⁸ και άλλοτε τέλος τόκοι και ενέχυρα συνυπάρχουν στην ίδια δικαιοπραξία¹⁰⁹. Αντιθέτως η ύπαρξη εγγυητών φαίνεται να επηρεάζει την παροχή ενεχύρων. Στο σύνολο των δανειστικών δικαιοπραξιών, που εξετάστηκαν, εγγυητές και ενέχυρα δεν συμβαδίζουν κατά κανόνα. Προφανώς η δυνατότητα ικανοποίησης του δανειστή από την περιουσία του εγγυητή, κρινόταν από μόνη της ικανή για την εξασφάλισή του. Μόνο σ' ένα δεύτερο στάδιο όταν ο δανειστής στρεφόταν εναντίον του εγγυητή, τότε ο τελευταίος αναγκαζόταν να παραχωρήσει ενέχυρα εξασφαλίζοντας πλέον τη δική του οφειλή¹¹⁰.

Βέβαια στα πρωτόκολλα των λατινόφωνων νοταρίων δεν είναι πολλές οι περιπτώσεις δανείων με ενέχυρο. Στο κατάστιχο για παράδειγμα του Pietro Scardon, ενός από τους παλαιότερους σωζόμενους νοταρίου της Κρήτης (1271), δεν εντοπίστηκε καμία περίπτωση ενεχύρασης, παρ' όλο που ένα μεγάλο μέρος του πρωτοκόλλου αποτελείται από χρεωστικά ομολογια. Ανάλογα ισχύουν και για τις πράξεις του κατά λίγα χρόνια μεταγενέστερου Benvenuto de Brixano, νοταρίου του οποίου και πάλι οι δανειστικές δικαιοπραξίες δεν συνδέονται στην πλειοψηφία τους με παραχώρηση ενεχύρων¹¹¹. Αντίθετα στα μεταγενέστερα κατάστιχα η παρου-

107. 18/8/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 169, αριθμ. 221· 4/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 8, αριθμ. 7· «Ὁμολογῶ ἐγὼ Γεσταλ(η)ς Τοδέσκοκ, ἰουδαῖος ... ὅτι ἔλαβα σήμερον ἀπὸ σένα, τὸν κυρ Ἀνδρέα Σθυρόν τοῦ ποτὲ κυρ Μιχά(η)λ, δοκᾶτα βενέτικα, τζεκίνια χρυσᾶ εἰς χρυσάφι, καλὰ τοῦ ζυγιοῦ, τρία ἤγουν γ', τὰ ὅποια μου τὰ ἐδάνισες διὰ χάριν φιλίας, χωρὶς ἀμάχη ...», 15/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, σ. 61, αριθμ. 60.

108. 24/6/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 71-72, αριθμ. 195· 30/9/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 84, αριθμ. 216· 25/3/1321, *Donato Fontanella*, σ. 225, αριθμ. 7· 8/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 47, αριθμ. 34· 10/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 125, αριθμ. 153· «Ὁμολογῶ ἐγὼ Μεναχέμ Μουμιλιάν, εὐραῖος ... ὅτι χρεωστῶ ἐσένα του ρέμπι Γιχιέλ Τζαφαραδῆ, εὐραῖου, ὑπέρπυρα οὐδ' ... τὰ ὅποια ἐμένα ἐδάνισες ἀπὸ καιρόν, διὰ χάριν φιλίας, χωρὶς κανένα διάφορον καὶ διὰ ἀμάχη μου κρατῆς ταῦτα ...», 28/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 226-227, αριθμ. 228.

109. 3/6/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 257, αριθμ. 560· 3/9/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 178, αριθμ. 236· 12/1/1389, *Μανούσκακας – van Gemert*, ὁ.π., 143, αριθμ. 39· 7/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σ. 137, αριθμ. 137.

110. «Ἐπιτρεπ(ω), ἤγουν κουμεσιον κάμνω ἐγὼ, Νικολέτ(ος) Χορτάττης ... ἐσένα, τοῦ κυρ Πέτρ(ο) Τριαμάτη ... δια να με ἐλευθερώσῃ ἀπο τὴν ἐγγυῶσιν ἀποῦ τὸν ἐγγύδικα καὶ ἐπῆρε ἕνα μουλάρη ἀπὸ τὸν Μανολ(η) Χορτάττη, λεγόμενον Καραντινόν, ... ὁ ὁποῖος Μανολ(η) Χορτάττης, λεγόμενος Καραντινός, με ἔσφιξεν ἐμένα ὡσὰν ἐγγυητὴν καὶ ἔδωκα του ἀμάχη μίαν κούπαν γιὰ δοκᾶτα πέντε καὶ ἐπλήρωσα δι' αὐτὸν καὶ ὄξοδαις τοῦ καστελιάνου μαρτζέλλ(ους) ὀκτῶ ...», 28/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 85-86, αριθμ. 104.

111. Σ' ἕνα σύνολο 72 δανειστικών δικαιοπραξιών (δεν συμπεριλαμβάνονται τα ναυ-

σία των ενεχύρων είναι κάτι παραπάνω από εμφανής και φαίνεται να επιβάλλεται από την ανάγκη για μία ουσιαστικότερη ασφάλεια των συναλλαγών. Εξάλλου η εικόνα της περιορισμένης χρήσης του ενεχύρου κατά τους πρώτους αιώνες, αλλοιώνεται σε μεγάλο βαθμό από παράπλευρες πληροφορίες. Έμμεσα ίχνη από τέτοιες συναλλαγές εντοπίζονται σε πολλές πράξεις, κυρίως δε στις διαθήκες, οι οποίες και αποτελούν τη δεύτερη σε σημαντικότητα πηγή πληροφόρησης για τη λειτουργία του ενεχύρου.

II. Διαθήκες

Στις διατάξεις λοιπόν τελευταίας βουλήσεως οι διαθέτες περιγράφοντας τα περιουσιακά τους στοιχεία δεν παραλείπουν να αναφέρουν τα ενέχυρα συγκαταλέγοντάς τα στην κληρονομία¹¹² και δίνοντας, ανάλογα με τις περιστάσεις, λεπτομερείς πολλές φορές εντολές στους κληρονόμους τους είτε για την ανάκτησή τους με την καταβολή των οφειλομένων ποσών¹¹³ είτε για την εξαργύρωσή τους από τους οφειλέ-

τοδάνεια και οι collegantiae) μόλις τρεις εξασφαλίζονται με ενέχυρο και άλλες τρεις με υποθήκη. Πρβλ. επίσης και τους σχετικούς πίνακες του Παραρτήματος.

112. «... Idcirco ego Bertucius Gradonico ... Item dimitto dicte uxori mee omnia alia sua dona que ad presens reperiuntur in domu mea et foris domum meam que sunt in pignore pro meo debito, quod debito est yperpera viginti ...», 16/6/1362, not. Michele de Ceca, Mc Kee, Wills κτλ., σσ. 822-823, αριθμ. 650.

113. «... Idcirco ego Iacomina, relicta Iohannis Longovardo ... Item habeo annulos III auri qui sunt in pignero, videlicet unum est Manoli Pispoli pro yperpera et similiter est cum dicto anulo cadhenellam .I. argenti cum corallo et duabus crucibus argenti. Alium est ataliare in manibus Marci Pauli pro grossis IIII. Tercius habet Eudhochia pro grossis duobus que est cum petra turchesca. Et quartum habet Agnes Cermana pro grossis duobus que habit petram smeraldam ...», 5/8/1324, not. Albertinus Maça, McKee, Wills κτλ., σσ. 525-526, αριθμ. 404· «... Έγώ Γεώργιος De Cipris ... Έτι θέλω την βέργαν την χρυσήν και την βέραν την χρυσήν, άτινα δύο δακτυλίδια έχω έν ταίς χερσί Λευί του ίατρού διά τόσα χρήματα όσα φαίνεται γραφή κύρ Πέτρου Ποσανέρη, δοδῶσιν αὐτῷ, καί τὰ παιδιά μου λάβωσιν αὐτὰ καί έχωσιν ως ίδια αὐτῶν πράγματα· έτι έχω έν ταίς χερσί του Μωϋσέ γαμβροῦ του Ιουδαίου Ατταλιώτου, οὐχί του Μεχέρ, αλλά του έτέρου, μίαν κούπαν όγκίων έξ, διά δύο δουκάτα, ήντινα λαβέτωσαν αί έμαί θυγατέρες, διδοῦσαι τὰ δύο δουκάτα, ήτις έστω αὐτῶν ίδια· Έτι ό Μιχάλης ό Κυπριώτης ό έργαστηριακός κρατεῖ μοι μίαν κούπαν όγκίων έξ διά ύπερπυρα έννέα, ως έγώ λέγω, ήτις έστω ταίς έμαίς είρημέναις θυγατράσι· Έτι κρατεῖ με είς ένέχυρον ό μαγιστρο-Κωνσταντίνος Λαζαρίνη ό χρυσοχοός μίαν κούπαν όγκίων δ' καί ένός εξαγίου διά μαρτζέλια ιστ', ήτις έστω τοίς έμοίς τέκνοις τοίς άνωγεγραμμένοις ... Έτι κρατεῖ με ό Κύριλλος Γραδενίγος διά πλήρωμα ένός τεσταμέντου διά δουκάτον έν, μίαν κούπαν όγκίων γ' ήμισην, άτινα έστωσαν ταίς έμαίς ρηδείσαις θυγατράσι δωσούσαις τὸ δουκάτον ...», 27/5/1497, Σάδας ό.π., σσ. 664-668, αριθμ. 9· «... έγώ Έργήνα Μπαρμπαρήγενα, χήρα του ποτε Μιχάλη ... Έτι θέλω νά δώση ό λεγόμενος Κωνσταντίνς μαρτζέλους στ' νά εξαγοράση

τες¹¹⁴. Μέσα από τις μαρτυρίες αυτές δίνεται μια πληθώρα πολύτιμων πληροφοριών για τις δανειστικές δικαιοπραξίες και περιγράφονται με λεπτομέρειες τα ενεχυραζόμενα αντικείμενα και η αξία τους¹¹⁵. Παράλληλα αποτυπώνεται με ικανοποιητικό τρόπο η όψη των δοσοληψιών, οι οποίες στο επίπεδο της καθημερινότητας φαίνεται να καθορίζονται από τις

ένα ῥοῦχον ἀποῦ ἔβαλεν ὁ υἱός μου ὁ Τζαννῆς ἀμάχην, ἤγουν νὰ δώσει ἐκεῖνος τὰ ἄλλα δινέρια ἀποῦ ἐπῆρεν. Ἀκομὴ νὰ δώσῃ καὶ μαρτζέλους δ' ὁ λεγόμενος Κωνσταντὶς νὰ πάρῃ ἀπὸ τὴν Σγούρεναν τὸ διαπέδον μου, ἀποῦ μου κρατῇ ἀμάχην, καὶ αὐτὰ νὰ 'νοι τοῦ λεγομένου Κωνσταντὶ ...», 19/7/1523, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 147-148, ἀριθμ. 78· «... ἐγὼ ἡ καλογρέα ἡ Καλὴ Γεράκοματοπούλα ... Ἀκομὴ καὶ ἡ κούπα ὅπου εὐρίσκεται εἰς τοῦ παπὰ Διμήτρι τοῦ Κυνηγοῦ, διὰ χρέος ἐδικόν μου, νὰ το πληρώσῃ ἡ ἀνωεῖρημένη μου ἀνεψιᾶ καὶ νὰ 'νε ἡ κούπα δικὴ της ...», 22/4/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 92-94, ἀριθμ. 68· 5/12/1645, *Μαρίνος Αρκολέος*, σ. 378, ἀριθμ. 262 (σε περίληψη).

114. 26/7/1351, *not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills κτλ.*, σσ. 232-235, ἀριθμ. 182· «... Idcirco ego Anniça, uxor ser Nicolai Cavalaro ... Item dico esse verum quod dedi mutuo Heudochie Pandoladena yperpera octo et ego habui ab ipsa pro pignere dictorum yperperorum parvos auri duos, que Heudochia solvere debeat suprascripto meo commissario dicta yperpera octo ...», 8/3/1378, *not. Giovanni de Hugolinis, McKee, Wills κτλ.*, σσ. 757-758, ἀριθμ. 595· «... ἐγὼ Ζαμπέτα Δεκατερίνα Ντεκορνάρο ... Ἀκομὴ θέλω νὰ 'χῃ ἐξουσίαν ἐξαγοράσῃ τὴν σάρτζαν μου τὴν παγονάτζαν ἀπὸ τοῦ κυρ Τζαννέτου Δεγόμπο διὰ μαρτζέλους ὀκτώ. Ἀκομὴ ταῖς μανίκαις μου ταῖς κίτριναὶς τζανουνένιες ἀπὸ τοῦ Βιτζέντζου Γόμπο διὰ μαρτζέλλους ἔξι ... Ἀκομὴ θέλω νὰ ἐξαγοράσῃ εἰ τι ἀμάχια ἔχω εἰς τῆς κερα Καλῆς τοῦ Κυπριώτη, τῆς γυναίκας, εἰς ὅ,τι τορνέσα τῆς χρεωστῶ ...», 30/3/1515, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 74-75, ἀριθμ. 43· «... καὶ γὼ Μιχαὴλ Τζουλίης Ντατσηρίος ... Καὶ θέλω ὅπου δ' ἂν χρεωστῶ ἢ μετ' ἀμαχίων ἢ χωρὶς, νὰ πλερωθοῦν οἱ δανισταὶ καὶ τὰ ἀμάχια νὰ 'λθουν εἰς τῆς γυναϊκός μου τὰς χεῖρας ἢ καὶ τὰ χωρὶς ἀμαχίων, νὰ πλερωθοῦν οἱ θέλοντες λαβεῖν παρὰ τῶν ὑπαρχόντων ...», 20/4/1517, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 82-84, ἀριθμ. 48· 18/1/1583, *Κ. Μέρτζιος*, «Κρητικά Συμβόλαια τῶν χρόνων τῆς Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 127-129, ἀριθμ. 61· 1/2/1633 (m.v. 1632), *Μαυρομάτης, Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 85-90, ἀριθμ. 7· 31/3/1646, *Αντρέας Καλλέργης*, σσ. 303-305, ἀριθμ. 416 (σε περίληψη).

115. «... Idcirco ego Benedicta, relicta Dominici Gradonico ... Item sciendum est quod pro yperperis quatuordecim, que Campagnola, relicta Andre Quirino, debet michi dare, habeo ab ipsa pro pignore pelem unam grisam veterem ab epitochio femineo et peciam unam intimatis a lecto. Et pro ducatis auri novem michi debitis a Georgio de Molino habeo pro pingere cultram unam cendati. Et pro yperperis decem michi debitis a Barbo Barbo habeo pro pingere paria duo lintheaminum. Pro yperperis vero decem et octo michi debitis a Marco Goro preconne habeo pro pignere par unum sorcellorum auri. Et pro yperperis trecentis, que mutuavi Andree Pantaleo filio quondam Hemanuelis, et matris eius, habeo cartam sine pingere ...», 26/7/1351, *not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills κτλ.*, σσ. 232-235, ἀριθμ. 182· «... ἐγὼ Νικολὸς Πηγαδῆς τοῦ ποτὲ κύρ Ἰωάννου λεγομένου Γρηζώτου ... Ἐτι ὁμολογῶ καὶ κρατῶ τοῦ Νικολοῦ Πηγαδῆ, τοῦ ἀνεψιοῦ μου, τὴν κοῦπαν αὐτοῦ τὴν ἄργυρον καὶ ἓνα κροτήρη στάνινον καθὼς φαίνετε διὰ τοῦ ποτὲ κυρ Ἀνδρέου Σοφιανοῦ τοῦ νοταρίου, θέλω νὰ τοῦ δοθῶν αὐτὰ τοῦ εἰρημένου μου ἀνεψιοῦ χωρὶς νὰ πληρώσῃ τίβοτα ...», 13/9/1529, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 243-244, ἀριθμ. 135.

διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων και τη στάση τους απέναντι στο γεγονός του θανάτου. Στα πλαίσια αυτά και με δεδομένο το κυρίαρχο δρησκευτικό συναίσθημα, δεν είναι ασυνήθιστη ούτε και η κληροδότηση από τους δανειστές των ενεχυρασθέντων αντικειμένων στους οφειλότες, ως πράξη μετάνοιας και χριστιανικής ευποιΐας. Τα σχετικά παραδείγματα είναι πολλά και ως πρότυπα συμπεριφοράς φαίνεται να παραμένουν ισχυρά και να αναπαραγόνται καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Μία σύγκριση ανάμεσα σε διαθήκες του 14^{ου} και του 16^{ου} αιώνα, αρκεί για να πείσει σχετικά¹¹⁶.

III. Άλλες δικαιοπραξίες

Μαρτυρίες όμως για τα ενέχυρα δεν εντοπίζονται μόνο στα δανειστικά έγγραφα και στις διατάξεις τελευταίας βουλήσεως, αλλά και σε πολ-

¹¹⁶. «... Id circo ego Iacobus Cordeferro ... Item dimitto Laurencio Trivisano totum illud quod michi dare tenetur et reddatur sibi cultra quam ab eo habeo in pignore ...», 15/11/1330, *not. Andreas de Bello Amore*, McKee, Wills κτλ., σσ. 24-26, αριθμ. 20· 4/7/1343, *not. Alberto Palamonte*, McKee, Wills κτλ., σσ. 630-631, αριθμ. 491· «... Idcirco ego Praxia, monacha, relicta Georgii Prasino ... Item Herini Flabani tenetur michi dare grossos octo et habeo pro pignore iupam unam ab homine et remitto ei grossos duos pro anima mea ...», 22/5/1362, *not. Giovanni Dario*, McKee, Wills κτλ., σσ. 801-802, αριθμ. 632· «... ἐγὼ Ἀννέξα Ὑαλεάδενα, γυνὴ τοῦ κυρ Γεωργίτζη Ὑαλέα ... Ἐτι ἀφίημι τοῦ Στεφανῆ Βουρνιχὰ δουκάτον ἓνα διὰ τὴν ψυχὴν μου ἀπὸ τὰ δύο ἀποῦ μου χρωστεῖ, καὶ τὸ ζουπόνιν ἀποῦ τοῦ κρατῶ ἀμάχην θέλω δίδοντα τὸ ἓνα δουκάτον νὰ τοῦ δοθῇ. Ἐτι κρατῶ τῆς Ντιάνας Ροδίτησας εἰς ἓνα ταπέδον καὶ εἰς τὸ ροῦχον τῆς διὰ δουκάτα δύο ἀποῦ μου χρεωστεῖ, θέλω νὰ πάρῃ αὐτὰ καὶ νὰ δώσῃ τὸ ἓνα δουκάτον καὶ τὸ ἄλλο ἀφίημι αὐτῆς διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ἐτι λέγω καὶ κρατῶ τῆς νύμφης τῆς Εὐαγγελαινας ζωνάρια δύο ἀργυρὰ διὰ δουκάτα ὀκτώ, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀφίημι αὐτῆς δουκάτα δ' διὰ τὴν ψυχὴν μου καὶ τὰ δ' νὰ δώσῃ νὰ πάρῃ τὰ ἀμάχια τῆς. Ἐτι κρατῶ μιᾶς χωριάτησας ἀμάχην προσκεφαλαδόψηδα τρία καὶ ἓνα ταυρομάντηλον διὰ ὑπέρπυρον α', καὶ ἀφίημι αὐτὰ διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ἐτι ἐτέρας χωριάτησας ἓνα ἀλυσίδην διὰ ὑπέρπυρον α' ἀφίημι αὐτὸ αὐτῆς διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 3/7/1528, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 228-230, αριθμ. 125· «... ἐγὼ Τζάννα Τζενοπούλα ... καλογραία ... Ἐτι ἀφίημι διὰ τὴν ψυχὴν μου τοῦ Νικολοῦ καὶ τοῦ Ματεῖω καὶ τοῦ Σάνδρου, τῶν ἀδελφῶν τοῦ ποτὲ μισερ Φραγγέσκου Τζένου, τῶν ἐξαδελφῶν μου, δουκάτα βενέτικα μδ', ἥγουν σαράντα ἑννέα, νὰ τὰ μοιράσουν ἀπὸ τρίτου, τὰ ὅποια δουκάτα τῶς ἐδάνεισα ἀπὸ καιρὸν περασμένον, ἥγουν αὐτουνῶν ὁμάδι καὶ τῆς κερα Κατερούτζας, τῆς μάννας τως, εἰς ἀμάχη ἀποῦ τῆς κρατῶ ἀπάνω εἰς αὐτά, ἥγουν κούπαις ἄργυρες πέντε βουλομέναις οἱ δύο μὲ τζενανιαῖς ἄρμαις καὶ αἱ τρεῖς σκλέταις καὶ δύο λουριά μου νὰ δίδουν αὐτῶν τὰ λεγόμενα ἀμάχια καὶ νὰ μὴν πέρνουν ἀπ' αὐτῶν τὰ λεγόμενα δινέρια ...», 30/4/1523, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 131-136, αριθμ. 71· 31/3/1646, *Αντρέας Καλλέργης*, σσ. 303-305, αριθμ. 416 (σε περίληψη).

λά άλλα είδη δικαιοπραξιών. Μία προπώληση αγροτικών προϊόντων, η οποία ούτως ή άλλως όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, παρουσιάζει στενές συγγένειες με τη δανειστική δικαιοπραξία –, συνοδεύεται αρκετά συχνά από την παραχώρηση ενεχύρου¹¹⁷. Με την ίδια λογική σε μία εκκαθάριση λογαριασμών ή σε μία νέα διευθέτηση παλαιότερου χρέους, παρουσιάζονται ενέχυρα ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες, που η αρχική συμφωνία δεν προέβλεπε κάτι τέτοιο¹¹⁸. Ενέχυρα επίσης παραδίδονται είτε για την εξασφάλιση οφειλής, από σύμβαση έργου ή εργασίας¹¹⁹, είτε για την εξασφάλιση του δανειστή από τον εγγυητή¹²⁰, η τέλος του εγγυητή από τον πρωτοφειλέτη¹²¹. Επίσης αρκετά διαδεδομένη πρακτική α-

117. «Manifestum facio ego Michael Rodova ... quia habui et recepi a te Constancio Cutaoti ... yperpera in Creta currentia quatuor, pro quorum lliquidemll medietate teneor tibi dare mensuras boni et puri frumentati merchantantis duodecim et pro alia medietate mensuras vene trigintaquatuor, hinc usque per totum mensem augusti proxime venturum, hic in Candida, salvas in terra, omni occasione remota. Tu vero habes a me pro suo signo et pignore sorcelum unum auri ponderis exagiorum trium et Karatorum decem et trium. Hec autem et cetera ...», 7/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 44, αριθμ. 29· 21/11/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 155-156, αριθμ. 162· 19/6/1603, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 192-193, αριθμ. 181· 12/2/1610, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 565, αριθμ. 647· 25/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 248, αριθμ. 320.

118. 7/12/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 181, αριθμ. 1089· «Manifestum facio ego Hemanuel Armachi ... tibi Xeno, iudeo, filio quondam Iosef ... quia pro tota solutione pene capitalis unius carte, scripte manu Petri Longo, notarii ... Et pro tua maiore securitate dictorum yperperorum septem tibi dedi et designavi pro tuo signo et pignore combothilicum unum auri ponderis exagiorum quatuor et karatorum undecim ...», 14/4/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 146, αριθμ. 185· 21/11/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 155-156, αριθμ. 162· «... καὶ διῖδι τῆς καὶ μίαν κούπαν ἄργιριν τῆς βούλας να τι κρατὶ ἀμάχι ...», 20/11/1609, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 554, αριθμ. 635.

119. Ακόμη και η αμοιβή σε μια ιδιότυπη σύμβαση έργου όπως είναι η πρόσληψη αντισκάρου μπορεί να αποτελέσει την αφορμή για την παράδοση ενεχύρων. Βλ. σχετ. 15/4/1577, Θ. Δετοράκης, «Η αγγαρεία της θάλασσας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 103-139 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρατικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο 1996, σσ. 92-93, αριθμ. 11). Πρβλ. επίσης 22/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 13-14, αριθμ. 10.

120. 28/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 85-86, αριθμ. 104· 3/12/1606, *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 382, αριθμ. 412.

121. 30/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 93, αριθμ. 252· 28/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 85-86, αριθμ. 104· «... Φανερόν κάμνω ἐγώ, Σαμπατ(η) Μπαρμπινιάς, Ιουδαίος, υἱός τοῦ ρέμπι Ἡλίας ... ἐσένα τοῦ ἀδελφοῦ μου, τοῦ ρέμπι Ἀβραχὰ Παρμπινιά, πρεζέντε καὶ κοτέντος καὶ τῶν ἡμερῶν σου, ὅτι ἐσάστημεν σήμερον διὰ τὴν ἐγγύησιν ἀποῦ 'σε ἐγγυητῆς μου ἐσύ, ὁ λεγόμενος ρέμπι Ἀβραχὰς ... διὰ τὰ ὁποῖα δουκάτα σου 'δωκα διὰ ἀμαχὴν καὶ σημάδ(ιν) πετζᾶ βουβάλικα ἀνάλατα τῆς Πολ(ης) κε' ... Ἀκομῇ ἔδωκά σου καὶ πετζᾶ βουβάλικα τῆς Πολ(ης) ξερά ἰδ' ... Ἀκομῇ ἔδωκά σου καὶ κρασᾶ χοντρά βουτζᾶ δέκα ... τὰ ὁποῖα οἶδες καὶ ἐμέτρισε καὶ ἐρετζηβέρισε(ς) τ(α) εἰς τὰ χέρια σου, καὶ ἐπαράλαβε(ς) καὶ τὰ κλυδιὰ τως ἀπὸ μένα

ποτελεί η ενεχύραση αντικειμένων ή ακόμα και η υποθήκευση ακινήτων για την εξασφάλιση της καταβολής του πιστωμένου τιμήματος σε μια αγοραπωλησία¹²². Παρόμοια παραδείγματα εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στις σχετικές πράξεις της ύστερης περιόδου¹²³, δείγμα ίσως της κρατούσας συναλλακτικής ανασφάλειας. Στο κατάστιχο του Μανόλη Βαρούχα, νοταρίου των αρχών του 17^{ου} αιώνα, ο οποίος δραστηριοποιείται στη ρεθεμνιώτικη ύπαιθρο, ενώ οι ούτως ή άλλως ελάχιστες συμβάσεις δανείου δεν εξασφαλίζονται με ενέχυρα, στο σύνολο σχεδόν των συναπτόμενων αγοραπωλησιών, το πιστωμένο τίμημα εξασφαλίζεται με την παροχή ενεχύρου, χωρίς μάλιστα πάντοτε να τίθενται σαφή χρονικά όρια για την αποπληρωμή του και την επιστροφή του αντικειμένου¹²⁴.

ὁμπρὸς τούτου(ου) τὸν νοταρ(ίου) καὶ τῶν μαρτύρων, τὰ ὁποῖα σοῦ ἔδωκα νὰ τὰ κρατεῖς διὰ ἁμαχὴν καὶ σημάδι, ὅστε νὰ σὲ εὐγάλ(ω) καὶ νὰ σὲ ἐλευθερώσω ἀπὸ ταῖς λεγομεναῖς ἐγγύσεις ...», 24/4/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, σσ. 164-165, ἀριθμ. 209.

122. 29/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 116-117, ἀριθμ. 319· 11/7/1305, *Angelo de Cartura*, σσ. 48-49, ἀριθμ. 126· «Manifestum facimus nos Bulcharo de Missina, iudeus, principalis, Belferaçius de Tripoli, iudeus, et Helias catellanus, iudeus eius pleçii ... tibi Marco Feraço ... quia pro precio et soluzione librarum mellis trium millium quingentarum et septuaginta, quod michi suprascripto Bulcharo iudeo, dedisti et venedidisti, debemus tibi dare et deliberare yperpera in Creta currentia centum et sexagintaquatuor, hinc ad menses tres proxime venturos ... Et pro tua maiore securitate predictorum yperperorum tibi debimus et designavimus pro tuo signo et pignore perlas menutas ponderis unciarum decemcto sum dimidio sine bussulo ...», 6/8/1339, *Franciscus de Cruce*, σσ. 165-166, ἀριθμ. 216· «...Ὁμολογῶ ἐγὼ Μαρκε(ος) Ἀλιμπραντὸς ... ὅτι δίδω καὶ πουλῶ ἐσένα τοῦ κυρ-Μάρκου Μικέλε ... τὸ μισό μου μερικτὸν ἀπὸ τὴν μισὴ βάρκα ἀποῦ ἔχα ἀγῶράση ... διὰ δουκάτα κορέντε πέντε, νὰ ἔσε κρατημένος νὰ μου τὸ πληρώνεις εἰς πᾶσα μου ὀρεξιν καὶ θέλημα διὰ τοῦ γαστάλδω καὶ ἂ δὲν μοῦ ἀτεντέρης νὰ πουλῶ τὰ ἁμάχια σου ὁποῦ σοῦ κρατῶ, τὰ ὁποῖα εἶναι μίαν κουπα ἀργυρῇ καὶ τρία δακτυλῆδια χρυσᾶ, διὰ τοῦ γαστάλδω ἀπάνω εἰς τὰς ἐξόδους σου, χωρὶς ἐναντίον ...», 22/1/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 21-22, ἀριθμ. 16· 2/9/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, σ. 216, ἀριθμ. 221· 20/4/1645, *Μαρίνος Αρκολεός*, σ. 293, ἀριθμ. 218 (σε περίληψη).

123. Βλ. σχετ. Σκουζάκης, ὁ.π., σσ. 195-197.

124. 11/7/1305, *Angelo de Cartura*, σσ. 48-49, ἀριθμ. 126· «...Ἐγὼ ὁ Κόνστ(ας) ὁ Βαρτζάγγις ... Καὶ τὴν σήμερον σου ἔδωκα σημάδιν καὶ ἁμάχι, πάπλομα ἓνα εἰς ὑπερπυρα λ' νὰ το κρατεῖς εἰς τέρμενον ἡμέρες ι', δια νὰ σου δώσω τα εἰρημένα υπερπυρα λ' ...», 21/11/1552, *Πέτρος Πατισιδιώτης*, σσ. 155-156, ἀριθμ. 162· «... Εἰδεκὶ ὁ κυρ-Αλέξης καὶ κυρ-Θίμις, ἀδελφοὶ Βλαστί ... δέλουν καὶ δίδουν καὶ πουλοῦν τιν πάρτεν τονε, το χοράφι ὅπου ἔχου ... καὶ γιὰ το ρέστος ὅς τα υπερπυρα λε', ὅπου ἦναι υπερπυρα κβ' ὃ, τον ἐδόκαν ἁμάχι νὰ κρατοῦ μίαν κούπαν ἀργιριν τις βούλας, ὅστε νὰ τονε δόσουν τα υπερπυρα κβ' ...», 16/3/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 225-226, ἀριθμ. 223. Παρόμοιες πράξεις υπάρχουν αρκετές στο κατάστιχο ὁχι μόνο του Βαρούχα (*Μανόλης Βαρούχας*, ἀριθμ. 73, 198, 620 κ.α.), ἀλλὰ καὶ ἄλλων συγχρόνων του νοταρίων (26/1/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 33-34, ἀριθμ. 28· «...Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἀλίσανδρος Φουντάνας ... ὅτι χρεωστῶ ἐσένα τοῦ μαῖστρο Ἰακουμ(ῆ) Παπαδόπουλου, μπιστάρη

3. ΔΙΚΑΣΤΙΚΟ ΕΝΕΧΥΡΟ (PIGNUS GIUDICIALE)

Οι παραπάνω παρατηρήσεις αφορούν αποκλειστικά και μόνο τις περιπτώσεις συμβατικού ενεχύρου, όταν δηλαδή ο οφειλέτης με τη θέλησή του παραδίδει κινητό αντικείμενο σε δανειστή με σκοπό τη μελλοντική και ενδεχόμενη εξασφάλιση της αξίωσής του. Όμως αυτό δεν αποτελεί και το μοναδικό τρόπο δημιουργίας ενεχύρου. Οι νοταριακές πράξεις παρέχουν πληροφορίες για περιπτώσεις αναγκαστικής ενεχύρασης, όταν δηλαδή ο δανειστής προβαίνει σε δέσμευση περιουσιακών στοιχείων του οφειλέτη, πιέζοντας με αυτόν τον τρόπο την εξόφληση της οφειλής και έχοντας πάντοτε τη δυνατότητα να ικανοποιηθεί από την εκποίηση τους. Η χρησιμοποιούμενη από τα έγγραφα ορολογία στις περιπτώσεις αυτές ταυτίζεται με αυτή των συμβατικών ενεχύρων, γεγονός που καθιστά το θέμα ιδιαίτερα ενδιαφέρον. Σύμφωνα λοιπόν με αυτά τα δεδομένα ο δανειστής με απόφαση του αρμόδιου δικαστηρίου¹²⁵ μπορούσε να προχωρήσει σε δέσμευση αντικειμένων του υπερήμερου οφειλέτη του, τα οποία ανάλογα με το είδος τους είτε τα σφράγιζε¹²⁶, είτε προέβαινε στην κατάσχεσή τους με σκοπό την εκποίηση και την ικανοποίησή του από το πλει-

υπέρπυρα ια' ... Αλοτρόπως νά πουλ(η)ς διὰ τοῦ γαστάλδ(ο) τὴν κάπα, κόκινη βελάδ(α), ὅπου σοῦ ἔδωκα καὶ κρατῆς μου ἀμάχη ...», 2/9/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, σ. 216, αριθμ. 221· 20/4/1645, *Μαρίνος Αρκολέος*, σ. 293, αριθμ. 218 (σε περίληψη)).

125. Στην ύπαιθρο ανάλογες ενέργειες γινόταν μέσω του τοπικού καστελλάνου: «Ἐστον(α) καὶ ἐγὼ Μανόλ(ης) Κοροναῖος ... νὰ εὐρίσκομαι ἀμαχεμένος ἀπὸ τὸν μισερ Πέρ(ο) Ντζέν(ο), εἰς τὸν ὁποῖον μου ἀμαχεμόν μου ἐπῆρεν κάμποσα πρόβατα μὲ τὸν καστελιάνον καὶ ἐπούλησέ μου τα ...», 16/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, σσ. 164-165, αριθμ. 165.

126. «Ἐστον(α) καὶ ἐσὺ ὁ παπᾶ κυρ-Μαννουῆλ Καραβέλας, ὥσ' ἂν νικοκύρης καὶ εὐφημέριος τῶν δυὸ ἐκκλησιῶν, τῆς Κυρίας Γοργοπικόος καὶ τῆς Ἀγίας Τριάδος, νὰ σεπεντζιάρεις τὸν ποντο τοῦ τεσταμέντο τοῦ ποτὲ κυρ-Μαννουῆλ Σιμεσάρη, ἄνδρας ἐμένα τῆς Ἀννέζας, διὰ τὰ ὑπέρπυρα ἑκατὸν καὶ ἓνα σαραντάμερον καὶ ἓνα σαβατιάτικον καὶ χρυσάφι φύλα ἑκατόν, τὰ ὁποῖα ἤχεν ἀφήσει εἰς ταῖς ἄνωθεν ἐκκλησίαις μὲ τὸ τεσταμέντον του καμομένω διὰ τούτου τοῦ νοταρίου διὰ τὰ ὁποῖα μὲ ἀμάχευες ἐμένα τὴν λεγομένην Ἀννέζα, τὴν γυναῖκα του καὶ ἐβούλωσε μου κάπια κρασᾶ, εἰς τὴν ὑπόθεσιν δὲν ἔχον(α) τὴν κομοντιτὰ νὰ σὲ πληρώσω ἐδᾶ, ἦλθα καὶ ἐπαρακάλεσά σε καὶ ἔδωκας θέλημαν διὰ καλосύνην σου καὶ ἐξεβουλόσασί μου τὰ λεγόμενα κρασᾶ καὶ ἀκόντο τῶν ἄνωθεν οἶδαμεν εἰς ὅ,τι κρασᾶ καὶ τορνέσα σόχω δίδον(α) ἕως τὴν σήμερον καὶ μοντάρουν ὑπέρπυρα δώδεκα, τὰ ἐπίλοιπα τῶν ἄνωθεν λάσων ὀμπλεγαρίζομαι ντεράτω ἐγὼ ἡ ρηθεῖσα Ἀννέζα ... νὰ μ' αἰ κρατημένη νὰ σοῦ τὰ δώσω ... εἰς δυὸ πάγες ...», 6/3/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 238-239, αριθμ. 253· 20/3/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 304-305, αριθμ. 326· «... ἔστονας καὶ ὁ μισερ νικόλα λόγος σ' ἂν κρεδιδόρος νὰ ἐμάχεψε τὸν κύρ Τομάδο κορνάρο τοῦ ποτὲ κύρ μάρκο μὲ σεπεντζία διὰ ὑπέρπ. ἑκατὸν δέκα ὡς φαίνεται στὴν καντζελαρία στὰς κζ' τοῦ περασμένου διὰ τὸν ὁποῖον ἀμαχεμόν ἐβούλωσεν τὸ σπῆτιν του ...», 4/10/1582, *Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ.*, 177-178, αριθμ. 25.

στηρίασμα¹²⁷. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι η περίπτωση μιας δευτεροβάθμιας δικαστικής απόφασης των αρχών του 16^{ου} αιώνα, με πρωταγωνιστή το γνωστό ποιητή Μαρκαντώνιο Φόσκολο¹²⁸. Το ιστορικό της υπόθεσης δεν ενδιαφέρει ιδιαίτερα, όμως από το περιεχόμενο της δουκικής απόφασης προκύπτει ότι ο ενάγων βασιζόμενος στην πρωτοβάθμια απόφαση των Signori di Notte και με την υποστήριξη του τοπικού καστελλάνου, είχε προβεί στην κατάσχεση διαφόρων αντικειμένων των εναγομένων προκειμένου να εξασφαλίσει με αυτόν τον τρόπο το πρόστιμό του. Δυστυχώς η απόφαση – που αδρώνει εντέλει τους καταδικασθέντες – δεν παρέχει ιδιαίτερες λεπτομέρειες για τη διαδικασία κατάσχεσης, καθορίζοντας απλά την επιστροφή των ενεχύρων¹²⁹. Η επιβεβαίωση για την ορθότητα των ενεργειών αυτών διασταυρώνεται τόσο από τα καπιτουλάρια¹³⁰ όσο και από κάποιες νοταριακές πράξεις, στις οποίες παρόμοιο δικαίωμα του δανειστή συμφωνείται εκ των προτέρων και γίνονται όλες οι απαραίτητες προεργασίες για την ενεργοποίησή του¹³¹. Τέ-

127. 6/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, σσ. 21-22, αριθμ. 23· 18/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, σσ. 77-78, αριθμ. 79.

128. A. Vincent, «Η υπόθεση του γουρουνόπουλου και των τεσσάρων διάνων: μια νεανική περιπέτεια του Μαρκαντώνιου Φόσκολου», *Κρητολογικά Γράμματα* 15-16 (1999-2000), 73-77.

129. «... ha Sua Signoria Clarissima intimato detto signor Marc' Antonio di dover far restituire tutti li pegni tolti alli infrascritti senza spesa alcuna, et di più che debba dar ad ognuno di essi iperpiri 3 al giorno per essi giorni tre ...», 21/10/1616, Vincent, Η υπόθεση του γουρουνόπουλου κτλ., 76-77.

130. Για τα καπιτουλάρια και τις εκδόσεις τους βλ. σχετ. παρακάτω υποσ. 151. Πρβλ. επίσης Σ. Θεοτόκης, «Τα καπιτουλάρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1298-1500)», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 4 (1940), 157-159 (στο εξής Θεοτόκης, *Καπιτουλάρια*).

131. «Ὁμολογῶ ἐγὼ Γεώργιος Στριάνος Μαυρογεώργης ... ὅτι χρεωστῶ ἐσένα τοῦ μισερ-Ἀνδρέα Καλωνᾶ, σιτάρι, ναῖον, κρητικόν, καθαρόν, μουζούρια κουμουλάρια ε', ἤγουν πέντε ... Ἀκομῇ ἐσάστημεν διὰ τὸ ἀμάχεμα ὁποῦ μου 'καμες διὰ τὰ ὑπέρπυρα δέκα ὁποῦ σοῦ χρεωστῶ ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ μετοchioῦ ὁποῦ 'χαμεν ἀντάμα καὶ ἔκαμες καὶ ἐγιαγερδίκασι μου τὰ ἀμάχια μου καὶ κάμνεις μου τέρμενω ἕως τῇ 1^η τοῦ Ἰουνίου ἀμυδ', νὰ τὸ ξεκαθαρίσωμεν μὲ τὴν καλοσύνην, ἀλέως νὰ σοῦ τὰ πληρώω καὶ αὐτὰ διὰ τοῦ γαστάλδω καὶ νὰ μὲ ἀμαχεύεις πάλιν μὲ τὴν δύναμιν τοῦ ἰνστρουμέντο σου τοῦ σοτοσκριτ(ο) ...», 20/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 304-305, αριθμ. 326· «Κομεσιὸν κάμνω ἐγὼ Κοκόλ(ης) Ρουτζέρης ... ἐσένα τοῦ ἀφέντη μου, τοῦ μισερ Μάρκ(ο) Παραδείζου ... ὅτι δέλω ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ὁμπρός, ὁδία μένα καὶ διὰ τὸ ὄνομά μου, νὰ 'χεις δύναμιν καὶ γεμάτην ἐξουσίαν γενεραμμέντε, νὰ στρεντζέρης μὲ τὴν δικαιοσύνην τὸν μισερ Ἀνδρέα Τροιτζέλα, διὰ νὰ τοῦ πάρεις τὴν κούπα μου, τὴν ἀργυρῇ, ὁποῦ μὲ ἀμάχευσεν, χωρὶς νὰ πζέγω ...», 29/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 102-103, αριθμ. 104· «Κομεσιὸν κάμνω ἐγὼ Σταμάτ(ης) Γρηκὸς ... ἐσένα τοῦ μαῖ-στρο Ἀντών(η) Μονοβασώτη, λεγομένου Νταραβένα, μπουμπαρδάρ(η), πρεζέντε καὶ ἀτζετάρης, ὅτι δέλλω ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ὁμπρός ὁδία μένα καὶ διὰ τὸ ὄνομά μου

τοιες ενέργειες τις περισσότερες φορές λειτουργούσαν ως απειλή, δραστηριοποιώντας τους οφειλότες, οι οποίοι προκειμένου να αποφύγουν την εκποίηση περιουσιακών τους στοιχείων, προέβαιναν σε διακανονισμό με το δανειστή καταβάλλοντας ένα μέρος του χρέους και παίρνοντας κάποια μικρή παράταση στην εξόφλησή του¹³². Τον ίδιο εξάλλου σκοπό φαίνεται να εξυπηρετούσε και η δυνατότητα του δανειστή, με τη σύμπραξη πάντα φυσικά των αρμοδίων αρχών, να φυλακίσει τον υπερήμερο οφειλέτη¹³³, ύστατο μέτρο πίεσης ώστε ο ίδιος ο οφειλέτης ή το οικογενειακό του περιβάλλον να κινηθούν σε ανεύρεση των οφειλομένων ποσών, καταβάλλοντας κάθε προσπάθεια για την απελευθέρωση του φυλακισμένου. Συγγενείς και φίλοι κάνουν ότι είναι δυνατόν συγκεντρώνοντας χρήματα, παραδίδοντας ενέχυρα, υποθηκεύοντας ακίνητα και βρίσκοντας νέους εγγυητές¹³⁴. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι μια υπόθεση από το κατάστιχο 149 Α' του Μιχαήλ Μαρά. Ο Βασίλης Κλαδίσκος είχε φυλακιστεί από το δανειστή του Στεφανή Λορέντζο μετά από αδυναμία εξόφλησης του χρέους του. Στην ανάγκη του αυτή ο Κλαδίσκος αποφασίζει να πουλήσει το σπίτι του για να εξοφλήσει, βρίσκοντας μάλιστα και αγοραστή. Όμως απαραίτητη προϋπόθεση για κάτι τέτοιο ήταν

να 'χεις δύναμιν καὶ γεμάτην ἐξουσίαν, γενεραλμέντε, ἔτις ἐγὼ πρεζέντε ὡσάν καὶ ἀπέντε, νὰ πρετεντέρης νὰ πουληθῶν ἐκίνα τὰ ἀμάχια τοῦ Μιχάλη [... ὁποῦ 'ναι εἰς χεῖρας τοῦ γαστάλδ(ο), ὁποῦ τὰ 'χῶμεν ἀμαχεμένα μετὸν σύντροφόν μου, τὸν κυρ Γρηγόριον Αναλήβαδον καὶ νὰ ρετζηβέρης ἀπὸ τὸν λεγόμενον γαστάλδ(ο) ὅλλα τὰ στάμενα τοῦ μερτικοῦ τῆς αὐτῆς ὑποδέσεως ἀκομῇ καὶ τῇ μισῇ μου θάρκα ὁπόχῳ ἀμάδη μετὸν Ἀλιμπράντω καὶ νὰ σκορδ(έ)ρ(η)ς ὅλην τῆς τὴν οὐτιλητὰ τοῦ μερτικοῦ μου ...». 1/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σ. 8, αριθμ. 7· 2/8/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, σσ. 21-22, αριθμ. 23.

132. «Ἐστόντ(α) καὶ ἐσὺ ὁ κυρ Γεώργ(ης) Κουτζουμπᾶς νὰ πέψης νὰ ἀμαχεύσης τὸν κυρ Μάρκ(ο) Τζαγγαρόπουλο, λεγόμενον Ἀρχαύλ(η), πατέρα ἐμένα τοῦ Γεώργ(η) Τζαγγαρόπουλου, ὁδὶα δουκάτα εἴκοσι δύο ... διὰ τὸ ὁποῖον ἀμαχεμὸν ἦλθα καὶ ἔδωκά σου σήμερον ἐσένα τοῦ λεγομένου Κουτζουμπᾶ δουκάτα χρυσᾶ, τζεκίγια, πέντε ... καὶ διὰ μίαν σου καλοσύνην ἐπόμενες κοτέντος καὶ κάμνης μου τέρμενω ἕως ὅλον τὸν Ἰούνιον τὸν πρῶτον ἐρχόμενον ... Ἀλοτρόπως νὰ 'νοι ὁμπλεγάδα σου, ἦτις τὰ λεγόμενα πρόβατα ὁπόχης ἀμαχεμένα, ὡσάν καὶ τὰ λεγόμενα ἀμπέλια καὶ ὁ καρπὸς τοὺς νὰ σδέκεται εἰς ἐσένα ἢ τὰ πρόβατα νὰ πιάν(ης) νὰ τὰ πληρώνεσε ἢ νὰ μοῦ πέρν(ης) τὰ λεγόμενα ἀμπέλια, χωρὶς καμὶαν κρησιν καὶ νὰ μᾶς γιανέρν(ης) ὅ,τι τορνέσα σόχῳμεν, δίδοντ(α), λαουντάροντας τὸν λεγόμενον ἀμαχεμὸν ...». 28/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 225-226, αριθμ. 227· 4/10/1582, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 177-178, αριθμ. 25.

133. Βλ. σχετ. *Statuta Veneta*, βιβλ. 6, κεφ. 14 (σσ. 88v/89r)· Ferro, ὁ.π., λήμμα «debitore» (τ. 1, σ. 548).

134. 22/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 312· 25/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 320· 28/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 57-58, αριθμ. 55· 15/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, σσ. 56-57, αριθμ. 56· 8/3/1644, *Μαρίνος Αρκολέος*, σ. 83, αριθμ. 45 (σε περίληψη)· 29/1/1645, *Μαρίνος Αρκολέος*, σ. 241, αριθμ. 176 (σε περίληψη).

φυσικά η αποφυλάκισή του. Εμφανίζονται λοιπόν ενώπιον του νοταρίου δύο εγγυητές εξασφαλίζοντας το δανειστή και αναλαμβάνοντας την ευθύνη σε περίπτωση νέας υπερημερίας του οφειλέτη να τον παρουσιάσουν οι ίδιοι στη φυλακή¹³⁵. Παρόμοιες υποθέσεις εντοπίζονται πολύ συχνά στη νοταριακή πρακτική της ύστερης κυρίως περιόδου δηλώνοντας ως ένα βαθμό και την κρατούσα οικονομική ανασφάλεια.

4. Η ΠΡΟΒΛΕΠΟΜΕΝΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Το ενεχυρασθέν αντικείμενο, κάτω από ομαλές συνθήκες, παραδιδόταν στο δανειστή, ο οποίος το κρατούσε μέχρι και την αποπληρωμή της οφειλής. Απώλεια του ενεχύρου στη φάση αυτή, έστω και από τυχαία αιτία, επέφερε την υποχρέωση για αποζημίωση του οφειλέτη στο ύψος της αξίας του απωλεσθέντος αντικειμένου¹³⁶. Η υλική αυτή παράδοση του ενεχύρου εξασφάλιζε το δανειστή και αποτελούσε την κυρίαρχη τακτική. Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις, εάν κάτι τέτοιο επιβαλλόταν από το είδος του ενεχύρου, η σφράγιση και η παραλαβή από το δανειστή κλειδίων του χώρου φύλαξης των ενεχυρασθέντων αντικειμένων, μπορούσε να αντικαταστήσει την υλική παράδοση. Με τη λογική αυτή όταν το 1538 ο Σαμπάτης Μπαρμπινιάς ενεχυράζει για την εξασφάλιση του εγγυητή του, δέρματα και βαρέλια κρασιού, δεν προχωρεί στην παράδοση των ενεχύρων αλλά παραδίδει ενώπιον του νοταρίου τα κλειδιά των αποθηκών που φυλασσόταν¹³⁷. Στα ίδια πλαίσια εξάλλου φαίνεται να εντάσσονται και οι παρατηρούμενες περιπτώσεις παράδοσης με αντιφώνηση, συμφωνίας δηλαδή ότι το ενεχυρασθέν αντικείμενο δεν θα περιέλδει στο δανειστή αλλά θα παραμείνει στην χρήση του οφειλέτη¹³⁸. Χαρακτηριστικό εν

135. 18/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 290-291, αριθμ. 311· 7/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 291-292, αριθμ. 311α.

136. 21/11/1364, *Sentenze Civili*, σ. 5 αριθμ. 14 (σε περίληψη).

137. «... τὰ ὁποῖα μονταρ(ουν) ἄλλα πετζᾶ βουβάλικα μδ' καὶ κρασᾶ βουτζᾶ δέκα, τὰ ὁποῖα οἶδες καὶ ἐμέτριες καὶ ἐρετζηβέρισές τ(α) εἰς τὰ χέρια σου, καὶ ἐπαράλαβες καὶ τὰ κλυδιὰ τως ἀπὸ μένα ὁμπρὸς τοῦτ(ου) τοῦ νοταρ(ίου) καὶ τῶν μαρτυρῶν, τὰ ὁποῖα σοῦ ἔδωκα νὰ τὰ κρατεῖς διὰ ἀμαχὴν καὶ σημάδη ...», 24/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 164-165, αριθμ. 209.

138. «Manifestum facio ego Pereria relicta Marci Barastro ... quia ... recepi a te Tilla relicta Fini de Parlasso perpera .X. que michi prestitisti causa amoris a modo usque per totum mensem septembris et pro tua maiori securitate tibi do pro pigno et signo meum lectum de pennies qui cum sit in mea potestate ...», 16/6/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 69, αριθμ. 185· «Manifestum facio ego Iohannes de Clugia faber ... quia recepi ... a te Marco Belo fabro habitatori dicte Candide et tuis heredibus perpera .X. que michi prestitisti causa amoris, tibi per hos duos terminus persolvenda, silicet medietatem hinc ad sex menses et inde ad alios .VI.

προκειμένων παράδειγμα αποτελούν οι αγοραπωλησίες βοοειδών ή υποζυγίων, στις οποίες αρκετά διαδεδομένη είναι η ενεχύραση του ίδιου του ζώου για την εξασφάλιση του πιστωμένου τιμήματος. Επειδή όμως σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η χρήση του ζώου αποτελούσε τον κύριο σκοπό της συναλλαγής, τα μέρη συνήθως προέβλεπαν την παράδοση του ζώου στον αγοραστή – οφειλέτη, ο οποίος και αναλάμβανε το σχετικό κίνδυνο της φύλαξής του¹³⁹. Τίποτε δεν αποκλείει βέβαια μία τέτοια συμφωνία να αποτελεί και ένα έμμεσο τρόπο καταστρατήγησης του απαγορευτικού κανόνα ενεχύρασης υποζυγίων και βοοειδών¹⁴⁰.

Ανεξάρτητα από τους παραπάνω διακανονισμούς, προσήκουσα αποπληρωμή σήμαινε την επιστροφή του ενεχύρου στον οφειλέτη, γεγονός που τα μέρη δεν παραλείπουν να μνημονεύουν στη σχετική εξοφλητική απόδειξη¹⁴¹.

menses reliquam medietatem, salva in terra. Et pro tua maiori securitate tibi do pro signo et pignore ancuçium .I., par .I. mantisum, paria tenaiarium .IIII. mai .II. et martela .II. cum .II. limis que, cum sint in mea potestate, in meo debent esse periculo, ita quod ea ante terminum et post accipere possis cum miso et sine miso curie sicut volueris et ea tenere donec fuerit tibi persolutum et vendere, alienare ...», 24/6/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 71-72, αριθμ. 195· «... Manifestum facio ego suprascriptus Marcus Storlamarca ... vobis suprascripto Petro Casso et Nicolao de Clugia ... Preterea vobis designo pro vestro signo et pignore pecudes ducentas quadragintas quas habeo in manibus meis ...», 21/9/1321, *Donato Fontanella*, σ. 246, αριθμ. 64.

139. «Manifestum facio ego Iohannes Cosiri ... quia recepi a te Paulo Aprino ... unum saumerium pro yperperis .VIII. que tibi dare debeo per totum mensem setembris proximum salva in terra. Set pro maiore tui securitate do et designo pro tuo signo ipsum sumerium qui est in mea custodia et periculo ...», 19/5/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 232, αριθμ. 509· 13/8/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 322, αριθμ. 710· «Manifestum facio ego Andreas Cantamesa ... quia recepi a vobis Iohanne Caliva et Petro Surentino ... unum bovem pro yperperis .XVI. que vobis solveere debeo per totum mensem setembris proximum salva in terra ... Set pro maiore securitate do et designo vobis pro vestro signum ipsum bovem ...», 8/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 142, αριθμ. 1000· 30/5/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 23, αριθμ. 57· 11/4/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 136, αριθμ. 168· 2/4/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σ. 101, αριθμ. 121· «... ὀμπλεγάρωντ(ά) σου καὶ τὸ λεγόμενον σομαρικὸν ...», 21/1/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, σ. 11, αριθμ. 7· 19/9/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Γ'*, σσ. 250-251, αριθμ. 259.

140. Βλ. σχετ. *Statuta Veneta*, σ. 296v (Leggi Civili)· Ferro, ὁ.π., λήμμα «pegno» (τ. II, αριθμ. 412)· Μανίν, ὁ.π., σ. 69.

141. «Ὁμολογῶ ἐγώ, ὁ ρηθεὶς Μωσαν(ή)ς Γιαδός, ὅτι ἔλαβα τὰ λεγόμενα δοικάτα ἐννέα ἀπὸ σενα, τον λεγόμεν(ον) Νικολ(ὸ) Τζαγαροπ(ου)λλ(ο), καὶ ἔδωκα καὶ ἐγιαγιά σου τὰ λεγομένα σου ἀμαχ(ια) καὶ ἡ ἀντικρ(υ) γραφῇ ἔστω ἡλιομενη ...», 3/10/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σ. 125, αριθμ. 153α· 2/8/1546, *Πέτρος Πατισιδιώτης*, σσ. 50-51, αριθμ. 14· «Σιγουριτὰν γεμάτην καὶ ἀννέκοφτην κάμνωμεν ἡμεῖς Ντζαννῆς Φουντοσχιάδης ... καὶ Μηνᾶς Χριστόφορος ... μουράροι καὶ Γεωργιλᾶς Φουλῆς τοῦ ποτὲ

Κάτι τέτοιο αποτελούσε την ομαλή αλλά ίσως όχι την πλέον συνηθισμένη εξέλιξη των πραγμάτων. Οι υπάρχουσες μαρτυρίες αποδεικνύουν ότι αρκετά συχνά ο οφειλέτης περιερχόταν σε κατάσταση υπερημερίας. Μία τέτοια καθυστέρηση έδινε το δικαίωμα στο δανειστή να ικανοποιήσει την αξίωσή του από το ενέχυρο, εκποιώντας το σε δημόσιο πλειστηριασμό¹⁴². Βέβαια ο πλειστηριασμός αποτελούσε την τελευταία φάση μίας αρκετά πολύπλοκης διαδικασίας, αφού ο δανειστής έπρεπε να εφοδιαστεί πριν απ' όλα με δικαστική απόφαση, η οποία θα αναγνώριζε την απαίτησή του ως νόμιμη και θα επέτρεπε την εκποίηση του ενεχύρου, καθορίζοντας και τις περαιτέρω διαδικαστικές λεπτομέρειες. Για την έκδοση μίας τέτοιας απόφασης ο δανειστής όφειλε να προσέλθει σε κάποιο από τα αρμόδια όργανα, προσκομίζοντας τα απαραίτητα αποδεικτικά έγγραφα της συναλλαγής, ανεξάρτητα εάν επρόκειτο για νοταριακή ή ιδιωτική πράξη. Προφορικά ενεχυρούχα δάνεια δεν ήταν δυνατόν να διεκδικηθούν με τη δικαστική οδό, αφού ο νόμος επέβαλλε το γραπτό τύπο ως μοναδικό αποδεικτικό μέσο¹⁴³. Μάλιστα οι αποδεικνυόμενες με νοταριακές πράξεις απαιτήσεις είχαν προτεραιότητα έναντι των αντίστοιχων ιδιωτικών εγγράφων¹⁴⁴.

μαΐστρο Κωνσ(αντῆ) καὶ Μαννέας Γαϊτάνης ... μαραγγοί ... ἐσένα τοῦ μισερ Πέρ(ου) Ντζέν(ου) ... εἰς δουκάτα κορέντε ὀκτώ ... ὅπου ὁμολογοῦμεν καὶ ἐπαρτάδαμεν τα ἀπὸ σένα διὰ πλήρομά μας ... σὲ στρέφωμεν παντοτινὰ ἀναίπαμενον ... Ἀπὸ τὸ ἄλο μέρος ἐγὼ ὁ ρηθεὶς Πέρ(ου) Ντζέν ὁμολογῶ πῶς μοῦ ἐγαγίρεται ἐσοῖς οἱ ἄνωθεν μαστόροι ὅ,τι ἀμάχια μοῦ ἐκρατεῖται διὰ τὴν ἄνωθεν ὑπόθεσιν ...», 6/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 105-106, ἀριθμ. 107· 14/3/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σ. 266, ἀριθμ. 285· «Ὁμολογῶ ἐγὼ ὁ ρηθεὶς Νικολ(ὸ) Τριαντάφυλλος, ὅτι ἔλαβα ὅλλα τὰ ἀμάχια μου, σοστὰ καὶ καλά, ὅ,τι μοῦ ἐκράτης ἐσὺ ὁ ρηθεὶς κυρ Νικολ(ὸ) Ἀνδρόνικος καὶ ἐπλήροσά σε ...», 11/3/1550, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, σσ. 11-12, ἀριθμ. 10α· 15/7/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, σ. 67, ἀριθμ. 66· «... Σιγουριτὰν γεμάτην καὶ ἀννέκοφτην κάμνω ἐγὼ Ἑργῆνα χήρα τοῦ ποτὲ κυρ Θεοδωρῆ Ἀμαδιανοῦ ... ἐσένα τοῦ ρέμπι Ἀβραχᾶ Μοσχᾶ, Ἰουδαίου, τοῦ ποτὲ ρέμπι Γιχιέλ ... ὅτι ἔλαβα ἀπὸ σένα ἐκίνω τὸ καθάδι μου λόντρα, ὅπου σοῦ ἔχα φέρη ἀπὸ καιρὸν διὰ ἀμάχη διὰ τὰ δουκάτα κορέντε δυὸ ἥμισυ ὅπου μοῦ ἔχες δώση δανικὰ ...», 15/7/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Γ'*, σ. 67, ἀριθμ. 66· 2/9/1559, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., 262, ἀριθμ. 10· 29/3/1642, *Αντρέας Καλλέρης*, σ. 178, ἀριθμ. 251 (σε περίληψη).

142. Για τη λειτουργία των πλειστηριασμών στο γραφειοκρατικό σύστημα της Βενετίας βλ. ενδεικτ. Φ. Μπαρούτσος, «Dominica Mattina che si fanno gli incanti ...» Αφετηρία για μια έρευνα», *Εἰσα καὶ Εσπέρια 3* (1996-1997), 149-150· Brunehilde Imhaus, «Enchères des fiefs et vignobles de la republique vénitienne en Crète au XIV siècle», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 41* (1974), 195-210. Πρβλ. επίσης Γ. Πλουμίδης, «Το τετράδιο 4 (1495-1498) των Δημοσίων Πλειστηριασμών από το Αρχεῖο του Δούκα της Κρήτης», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικῆ Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 280-290, όπου όμως αναφέρεται στην ενοικίαση ακινήτων μέσω πλειστηριασμού.

143. Βλ. σχετ. Μπαρούτσος, ὁ.π., 154.

144. Βλ. σχετ. Ferro, ὁ.π., λήμμα «chirografi» (τ. I, σσ. 383-384).

Από την κατάθεση αυτή μέχρι και την εκδίκαση της υπόθεσης, παρέχεται στον οφειλέτη περίοδος χάριτος¹⁴⁵, δίνοντας του τη δυνατότητα να πετύχει ένα νέο διακανονισμό της οφειλής του και να αποφύγει την εκποίηση του ενεχύρου, το οποίο τουλάχιστον σ' αυτή τη φάση της διαδικασίας δεν ήταν απαραίτητο να παραδοθεί στις αρχές¹⁴⁶. Ίχνη από την απόπειρα παρόμοιων διακανονισμών εντοπίζονται αρκετά συχνά στη νοταριακή πρακτική. Ο οφειλέτης προκειμένου να αποφύγει ή έστω να καθυστερήσει τον πλειστηριασμό προσπαδούσε να πετύχει μια νέα συμφωνία με το δανειστή, άλλοτε καταβάλλοντας ένα μέρος του δανείου και άλλοτε παραδίδοντας καινούργια ενέχυρα¹⁴⁷.

Μετά την πάροδο της χαριστικής προθεσμίας, συνήθως μηνιαίας και ανανεούμενης με παρέμβαση του Δούκα, το καθ' ύλην αρμόδιο δικαστήριο επιλαμβανόταν της υπόθεσης και αφού εξέταζε το βάσιμο της απαίτησης του ενάγοντος, εξέδιδε δικαστική απόφαση, με την οποία καθοριζόταν η εκποίηση του ενεχύρου σε δημόσιο πλειστηριασμό.

Η προβλεπόμενη αυτή διαδικασία ή τουλάχιστον κάποιες επιμέρους φάσεις της, ήταν δυνατό να παρακαμφθούν και πάλι με συμφωνία των μερών. Αρκετές είναι οι περιπτώσεις για παράδειγμα, που εκ των προτέρων παρέχεται το δικαίωμα στο δανειστή να προβεί στην εκποίηση του ενεχύρου, χωρίς να προηγηθεί η απαραίτητη γνωστοποίηση στον οφειλέτη¹⁴⁸.

145. Βλ. σχετ. Μπαρούτσος, ό.π., 154. Πρβλ. επίσης Ferro, λήμμα «pegno» (τ. II, σσ. 413-414)· Μανίν, ό.π., σ. 68.

146. 13/2/1370, *Sentenze Civili*, σ. 44, αριθμ. 188 (σε περίληψη).

147. «Ὁμολογῶ ἐγὼ Μεναχέμ Μουμιλιάν, εὐραῖος ... ὅτι χρεωστῶ ἐσένα του ρέμπι Γιχιέλ Τζαφαραδῆ, εὐραίου, ὑπέρπυρα οὐδ' ἤγουν εὐδομήντα τέσσερα, τὰ ὅποια ἐμένα ἐδάνισες ἀπὸ καιρὸν ... καὶ διὰ ἀμάχη μου κρατῆς ταῦτα, ἤγουν ἓνα ταπέδ(ο) καὶ ἓνα παγγάλ(ι) μικρῶ καὶ ἓνα μπερνούζω κόκιν(ο), στιμένω καὶ δυὸ φουστάνια ἄσπρα, ὅλλα τριμένα καὶ ἓνα σπαθὶ καὶ μιὰ σοτονέλα, μεντζοπάνη κίτρινη(ο), χωρὶς κάσ(ο), τὰ ὅποια μοῦ ἔχες κάμη πρεζέντε εἰς τὸ ὀφίτζιον Ρομαϊκ(ὰ) διὰ νὰ πουληθοῦν νὰ πληρωθ(ῇ)ς καὶ ἐγὼ σὲ ἐπαρακάλεσα καὶ διὰ καλοσύνην σου μοῦ κάμνης τέρμενω ἓνα μῆνα, πρῶτον ἐρχόμενον, ἂ δὲν σοῦ τὰ πληρώσω ἕως τότε ... νὰ τὰ πουλῆς τὰ ἄνωθεν, νὰ πληρώνεσε ἀπάνω εἰς τὰς ἐξόδους μου, χωρὶς ἐναντίον. Ξεκαθαρίζον(α) καὶ διατῆ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅπου μοῦ ἔκαμες τὸ λεγόμενον πρεζέντε σου ἐχρεώστου ὑπέρπυρα εὐδομήντα τέσσερα, ὅμως ἔδωκά σου ὑπέρπυρα ἑνδεκα καὶ ἐσὺ μοῦ ἔδωκες καὶ ἔστρεψές μου ἓνα ρούχω μαῦρω, ὅπου μοῦ ἐκράτης ...», 28/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, σσ. 226-227, αριθμ. 228· 21/11/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 155-156, αριθμ. 162.

148. «Manifestum facio ego Thomas Russelli ... tibi Petro de Rogerio ... quia pro precio et solucione duorum bovium, quos michi dedisti et vendidisti, debeo tibi dare et solvere yperpera in Creta currentia quadraginta duo, hinc per totum mensem septembris ... et pro sua maiore securitate debiti suprascripti tibi do et designo pro tuo signo et pignore suprascriptos boves quos intromittere possis sine contradicitione alicuius persone pro solvendo debitum suprascriptum ...», 11/4/1339,

Πρέπει εδώ ίσως να τονιστεί ότι η απονομή της δικαιοσύνης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη γινόταν από ένα περίπλοκο οργανωμένο σύστημα δικαστηρίων, τα οποία επανδρωνόταν όχι από επαγγελματίες δικαστές, αλλά από Βενετούς και Κρητικούς ευγενείς¹⁴⁹.

Βασική πηγή για την οργάνωση των δικαιοδοτικών οργάνων συνιστούν τα *Capitolari di Candia*, ο εσωτερικός δηλαδή κανονισμός λειτουργίας των δημόσιων αξιωματούχων του Βασιλείου της Κρήτης¹⁵⁰. Ο αρχικός πυρήνας του οργανισμού αυτού ανάγεται στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, ενώ στη συνέχεια στο κείμενο ενσωματώθηκαν διάφορα διατάγματα, στα πλαίσια διασαφηνίσεων και προσπαθειών προσαρμογής του στις τρέχουσες κάθε φορά εξελίξεις. Δυστυχώς οι σχετικές εκδόσεις είναι ελλιπείς¹⁵¹ και απομονώνουν συγκεκριμένα κομμάτια δίνοντας μια αποσπασματική άποψη του υπαλληλικού αυτού κώδικα¹⁵². Βέβαια μια ανάπλαση του κειμένου με τις προσθήκες του, ξεπερνάει κατά πολύ τα ερευνητικά όρια της παρούσας μελέτης και γι' αυτό το ενδιαφέρον θα περιοριστεί αποκλειστικά και μόνο στα σχετικά με το θέμα του ενεχύρου χωρία.

Σύμφωνα λοιπόν με τα *Capitolari* αρμόδια δικαιοδοτικά όργανα για την εκδίκαση υποθέσεων ενεχύρων και τη δημόσια εκποίησή τους είναι: οι *Giudici del Proprio*¹⁵³, οι *Signori di Notte*¹⁵⁴, οι *Giudici del Pro-*

Franciscus de Cruce, σ. 136, αριθμ. 168· «Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἰωάννης Εὐδαιμονοῦϊωάννης... ὅτι χρεωστῶ νὰ δώσω καὶ νὰ πληρώσω ἐσένα τοῦ μισερ-Θεοδώρου Λουμπάρδου... δουκάτα κορέντε κβστ' (ἡμισυ) ἤγουν εἴκοσι δύο ἡμισυ, τὰ ὁποῖα εἰσὶν πρέζιον τριῶν βουτζῶν κρασῶν μποτάδων... τὰ ὁποῖα δουκάτα κορέντε κβ' (ἡμισυ), τὸ μοντάρισμάν τως, νὰ 'μαι κρατημένος νὰ σοῦ τὰ πληρώσω ἔως ἄλλον τὸν Ἰούλλιον τὸν πρῶτον ἐρχόμενον ἀφμῆ', ἀλλοτρώπως νὰ πουλῆς διὰ τοῦ γαστάλδω χωρὶς νὰ μοῦ κάμνης καμίαν ἱνιματζιὸν ταῦτα τὰ ἀμάχια ὁποῦ σοῦ 'δωκα καὶ κρατῆς μου...», 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 33-34, αριθμ. 28.

149. Θεοτόκης, *Καπιτουλάρια*, 121-124.

150. Θεοτόκης, *Καπιτουλάρια*, 115-124.

151. Τα καπιτουλάρια υπάρχουν σε τρεις διαφορετικές εκδόσεις καμία από τις οποίες δεν περιλαμβάνει ολόκληρο το κείμενο: E. Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im Königl. Staatsarchiv zu Venedig*, Strassburg 1899 (στο εξής Gerland)· E. Barbaro, *Legislazione Veneta, I capitolari di Candia*, Venezia 1940 (στο εξής Barbaro)· Θεοτόκης, *Καπιτουλάρια*, 114-175.

152. Με τη λογική αυτή ο Gerland εξέδωσε μόνο τα αναγόμενα στο 13^ο αιώνα χωρία. Βλ. σχετ. Θεοτόκης, *Καπιτουλάρια*, 117, 124.

153. Όργανο που στην Κρήτη ενσωμάτωνε τις αρμοδιότητες δύο διαφορετικών οργάνων της Βενετίας των *Proprio* και των *Esaminador*. Βλ. σχετ. *Statuta Veneta*, λήμμα «*Giudici del proprio*» και «*Giudici d' esaminador*» (σσ. 72-74, όπου και οι σχετικές παραπομπές)· Ferro, ό.π., λήμμα: «*Proprio*» (τ. II, σ. 548) και «*Esaminador*» (τ. I, σσ. 683-685)· N. Karapidakis, *Administration et milieux administratifs en Crète vénitienne (XVIe siècle)*, Paris 1983, σσ. 202-205.

154. Για τις αρμοδιότητές τους βλ. σχετ. *Statuta Veneta*, σ. 144, (λήμμα «*Signori*

sopio¹⁵⁵ οι Castellani¹⁵⁶ και φυσικά οι Gastaldi Ducali¹⁵⁷. Η εμπλοκή όλων αυτών των οργάνων στις υποθέσεις ενεχύρων είναι κάτι παραπάνω από εμφανές και τα καθήκοντα τους καθορίζονται με πολλές λεπτομέρειες, δηλώνοντας πιστεύω ως ένα βαθμό τη σημασία και τη συχνότητα των υποθέσεων ενεχυρασμού. Η ανάπλαση όλου αυτού του πλέγματος διαδικασιών για το κάθε ένα από αυτά τα όργανα ξεχωριστά θα οδηγούσε αναγκαστικά σε επαναλήψεις, γι' αυτό και κρίνεται σκόπιμη μια συνολική αναφορά, στην οποία όποτε είναι απαραίτητο θα τονίζονται οι ιδιαιτερότητες και οι διαφορές. Ανάλογα λοιπόν με ένα μεγάλο φάσμα κριτηρίων όπως το ύψος της απαίτησης, η αξία του ενεχυρασθέντος αντικειμένου, η αιτία της ενεχύρασης, η θρησκευτική ταυτότητα ή η καταγωγή των εμπλεκόμενων μερών ή τέλος ο τόπος κατοικίας τους, το κάθε όργανο επιλαμβάνεται τις υποθέσεις της αρμοδιότητάς του. Με τη λογική αυτή και σε συνδυασμό με τις παρεχόμενες από τα Statuta Veneta πληροφορίες, οι Signori di Notte ήταν υπεύθυνοι για ενέχυρα από οφειλές εκμίσθωσης ακινήτων και χρεωστικά ομόλογα¹⁵⁸, οι Giudici del Proprio για τα ενέχυρα των συμβάσεων δανείου και τις σχετικές διαφορές όταν τουλάχιστον ένα από τα ενδιαφερόμενα μέρη ήταν λατίνος¹⁵⁹, οι Giudici del Prosopio για υποθέσεις κινητής περιουσίας¹⁶⁰, ενώ οι καστελλάνοι με την τοπική τους αρμοδιότητα εκδίκαζαν υποθέσεις ενεχύρων, των οποίων οι εμπλεκόμενοι κατοικούσαν στη διοικητική τους περιφέρεια.

Ανάλογα λοιπόν με την καθ' ύλην αρμοδιότητά του, το κάθε δικαστικό σώμα επιλαμβανόταν των αντίστοιχων υποθέσεων και εφόσον οι ισχυρισμοί του ενάγοντος κρινόταν βάσιμοι, διέτασσε την εκποίηση του ενεχύρου σε δημόσιο πλειστηριασμό. Για τη διενέργειά του υπεύθυνο και πάλι ήταν το αντίστοιχο δικαστικό σώμα, που εξέδωσε την απόφαση¹⁶¹. Την όλη διαδικασία συνεπικουρούσαν οι γραφείς του δικαστικού σώματος και φυσικά οι γα-

di Notte»· Ferro, ό.π., λήμμα «Signori di Notte» (τ. II, σ. 414)· Karapidakis, ό.π., σσ. 186-196.

155. Όργανο που στην Κρήτη ενσωμάτωνε τις αρμοδιότητες δύο διαφορετικών οργάνων της Βενετίας των giudici di Petitione και των Giudici di Mobile. Βλ. σχετ. Statuta Veneta, λήμμα «giudici di petitione» και «giudici di mobile» (σσ. 70-72 και 75)· Ferro, ό.π., λήμμα «Mobile» «Petizione» (τ. II, σσ. 276, 431-432)· Karapidakis, ό.π., σσ. 205-208.

156. Βλ. σχετ. Karapidakis, ό.π., σσ. 214-218.

157. Για το όργανο αυτό και τις αρμοδιότητες του βλ. παρακάτω υποσ. 189.

158. Statuta Veneta, Corretioni 9 (14/9/1586 – 272v/273r).

159. Statuta Veneta, Consulta ex Auctenticis 44 (σσ. 162v-164r). Πρβλ. επίσης Karapidakis, ό.π., σ. 203· Μπαρούτσος, ό.π., 150.

160. Statuta Veneta, Statuta Iudicium Petitionum (σσ. 133v/134r)· Karapidakis, ό.π., σσ. 205-208.

161. Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 127 (σε περίληψη), για τους prosopii.

στάλδοι της δουκικής γραμματείας. Ο νόμος και σε αυτή τη φάση έδινε μία συντομότερη προδεσμία για συμβιβασμό, η οποία αρχικά ήταν τρεις ημέρες, στα τέλη δε του 14^{ου} αιώνα τροποποιήθηκε σε οκτώ, μ' ένα διάταγμα του Δούκα Donato Mauro¹⁶². Παραδείγματα από τέτοιους συμβιβασμούς εντοπίζονται εύκολα στα κατάστιχα των νοταρίων και δείχνουν ότι και μετά την ενεργοποίηση της διαδικασίας ήταν δυνατόν με τους κατάλληλους χειρισμούς να αποφευχθεί ο πλειστηριασμός και να σωθεί το ενεχυρασθέν αντικείμενο¹⁶³. Με την πάροδο και της προδεσμίας αυτής άπραχτης, ετίθετο σε ενέργεια ο μηχανισμός εκποίησης. Σύμφωνα με το παραπάνω διάταγμα, αλλά και σε συνδυασμό από παράπλευρες πηγές, οι πλειστηριασμοί διεξάγονταν πάντοτε τις Κυριακές, μπροστά στη Loggia, στην πλατεία της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου¹⁶⁴, περιοχή που πρέπει να ταυτιστεί με την platea των κειμένων¹⁶⁵, και όπου αργότερα γινόταν και οι πλειστηριασμοί του Monte di Pietà¹⁶⁶. Τα καπιτουλάρια περιέχουν αρκετές οδηγίες σχετικά, προσπαθώντας να εξασφαλίσουν όχι μόνο την απρόσκοπτη διεξαγωγή και την απαιτούμενη νομιμότητα της όλης διαδικασίας, αλλά και να διασφαλίσουν τα εκποιούμενα αντικείμενα από τυχόν λαδροχειρίες τόσο των δικαστών όσο και των κατώτερων υπαλλήλων.

Κατ' αρχάς λοιπόν ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στη φύλαξη των προς εκποίηση ενεχύρων. Ο ενεχυρούχος δανειστής ή ο οφειλέτης, που παρέδιδαν το ενέχυρο όφειλαν να παίρνουν σχετική απόδειξη παραλαβής, στην οποία μάλιστα έπρεπε να γίνεται και περιγραφή του αντικειμένου¹⁶⁷. Τα παραδοθέντα ενέχυρα φυλάσσονταν μέσα σε ειδικό κιβώτιο, τα κλειδιά του οποίου κρατούσαν οι δικαστές και ανοιγόταν παρουσία όλων (ή έστω της πλειοψη-

162. 23/11/1389, Barbaro, σσ. 67-68· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 129 (σε περίληψη).

163. 28/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 226-227, αριθμ. 228· «... Σιγουριτάν γεμάτην καὶ ἀννέκοφτην κάμνω ἐγὼ Μαρία, χήρα τοῦ ποτέ κυρ Γεωργιλᾶ Βασμοῦλ(ο) ... ἐσένα τοῦ κυρ Νικολ(ὸ) Σάμιου τοῦ κουνιάδω μου πρεζέντε και των μερών σου εἰς υπέρ-πυρα ξβ' και σολδία ιθ' ... ὅπου ἤχα σετεντζιάρη τον κουνιάδω μου, τον ποτέ μισέρ Ιερώνυμο Μαρκάλο εἰς το οφίτζιον τα Λατινικά δια τα οποία ηπεψα και αμάχευσα ἐσένα τον λεγόμενον κυρ Νικολόν Σάμιου, τοῦ κουνιάδω μου ... τὰ ὁποία υπέρπυρα ... ὁμολογῶ καὶ ἐπληρόθικα τα ἀπὸ σένα τὸν λεγόμενον κυρ Νικολ(ὸ) Σάμιον, τὸν κουνιάδω μου, διὰ τὰ ὁποία σὲ στέφω παντοτινᾷ ἀναπαίμενον και σιγοῦρον ἐσένα καὶ τὰ μέρη σου. Ἀκομῇ δίδω θέλημα καὶ τοῦ λεγομένου γαστάλδ(ο) νὰ σοῦ δώση τὰ ἀμάχια σου ὥσάν καλὰ ὅπου μὲ ἐπλήρσοες ...». 18/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, σσ. 77-78, αριθμ. 79.

164. Τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν πόλη του Χάνδακα. Βλ. σχετ. Μπαρούτσος, ὁ.π., 156.

165. Gerland, σ. 98. Για τὴ λειτουργία τῆς «πλατείας» στον Χάνδακα βλ. σχετ. Χ. Γάσπαρης, «Η ὁργάνωση μίας αγοράς. Χάνδακας 14^{ος} αι.», *Χρήμα και Αγορά στην ἐποχὴ των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σσ. 240-244.

166. Βλ. σχετ. Παπαδία – Λάλα, ὁ.π., σ. 98.

167. Barbaro, σ. 83· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 139 (σε περίληψη).

φίας τους), με ποινή μάλιστα 10 υπερπύρων για τυχόν παραβάσεις¹⁶⁸. Με την πάροδο του χρόνου επειδή φαίνεται ότι υπήρξαν προβλήματα σχετικά και κάποια από τα αντικείμενα χάθηκαν, ο δούκας Φραγκίσκος Φώσκαρης το 1412 έδωσε τη φύλαξη των ενεχύρων αποκλειστικά και μόνο στην ευθύνη του αρμόδιου δικαστή και όχι των γραφών του δικαστικού σώματος¹⁶⁹. Το συγκεκριμένο κιβώτιο, καθοριζόταν επίσης ότι έπρεπε να φυλάσσεται στην έδρα του δικαστικού σώματος, γι' αυτό και προβλεπόταν πρόστιμο δέκα υπερπύρων σε περίπτωση που κάποιος από τους αξιωματούχους έπαιρνε το κιβώτιο σπίτι του. Το ίδιο πρόστιμο επιβαλλόταν για το γραφέα που γνώριζε παρόμοια απομάκρυνση και δεν την γνωστοποιούσε στις αρχές¹⁷⁰. Με τη σειρά τους εξάλλου οι αρμόδιοι δικαστές όφειλαν να τηρούν σχετικό κατάστιχο, στο οποίο θα καταγραφόταν τα παραδοθέντα ενέχυρα. Ανάλογο τετράδιο έπρεπε να τηρείται και από τους γραφείς του κάθε δικαστικού οργάνου, ώστε με αυτόν τον τρόπο να διασφαλίζεται η διασταύρωση των στοιχείων¹⁷¹. Στο θέμα αυτό επανέρχεται με διάταγμα του το 1457 ο Δούκας Γεραλδίνος Δάνδολος προσπαθώντας να ρυθμίσει με περισσότερες λεπτομέρειες την τήρηση των σχετικών βιβλίων, και να εξασφαλίσει με αυτόν τον τρόπο διαφάνεια στην όλη διαδικασία¹⁷². Διαφάνεια επίσης απαιτείται και για τη διενέργεια των πλειστηριασμών, στους οποίους οφείλουν να παρίστανται δύο τουλάχιστον από τους τρεις δικαστές του σώματος καθώς και ο γραφέας του δικαστηρίου¹⁷³, ενώ ρητά απαγορεύεται στους δικαστές να κατοχυρώσουν για τον εαυτό τους ή ως εκπρόσωποι άλλου, ενέχυρο εκποιούμενο από το δικαστήριο που υπηρετούν¹⁷⁴. Ο κανονισμός εφιστά επίσης την προσοχή των δικαστών και στο θέμα της ανάγνωσης των σχετικών δανειστικών εγγράφων, ώστε σε περίπτωση διακανονισμού χρεών τα ενέχυρα να εκποιούνται στην αξία της υπολοιπούμενης οφειλής και όχι του συνολικού αρχικού ποσού¹⁷⁵.

168. Gerland, σ. 96· Barbaro, σ. 71· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 139 (σε περίληψη), για τους signori di notte.

169. Barbaro, σ. 89, 90-91· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 142 (σε περίληψη), για τους signori di notte.

170. Barbaro, σ. 83· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 139 (σε περίληψη), για τους signori di notte.

171. Barbaro, σσ. 69-70· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 139 (σε περίληψη).

172. Barbaro, σ. 88· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 141-142 (σε περίληψη), για τους signori di notte.

173. 2/8/1347, Gerland, σ. 98· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, σ. 127 (σε περίληψη).

174. Gerland, σ. 96· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 132 (σε περίληψη), για τους signori di notte. Πρβλ. επίσης Gerland, σσ. 98-100· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 146 (σε περίληψη), για τους prosopii.

175. Barbaro, σσ. 82-83· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 138-139 (σε περίληψη), για τους signori di notte.

Με την αποπεράτωση του πλειστηριασμού τόσο τα προϊόντα της εκποίησης όσο και τα μη πωληθέντα ενέχυρα, μαζί φυσικά με το σχετικό κατάστιχο, έπρεπε να φυλάσσονται και πάλι στο ειδικό κιβώτιο, το οποίο ανοιγόταν παρουσία δύο τουλάχιστον μελών του δικαστικού σώματος¹⁷⁶. Επίσης η ολοκλήρωση του πλειστηριασμού σήμαινε ανάμεσα στα άλλα καταγραφή των εξόδων και των εσόδων της όλης διαδικασίας, ικανοποίηση του δανειστή μετά την αφαίρεση των σχετικών εξόδων και φυσικά εφόσον υπήρχε υπόλοιπο, απόδοσή του στον οφειλέτη¹⁷⁷. Η ίδια πρόβλεψη υπήρχε και για την περίπτωση που ένα μέρος των εκπονηθέντων ενεχύρων αρκούσε για την κάλυψη της οφειλής οπότε τα υπόλοιπα έπρεπε να επιστραφούν αυτούσια στον οφειλέτη¹⁷⁸. Τα προερχόμενα από τους πλειστηριασμούς έσοδα καθοριζόταν ότι έπρεπε να διανέμονται από τα μέλη των δικαστηρίων κάθε δύο μήνες, με απειλή μάλιστα προστίμου 100 υπερπύρων σε περίπτωση παράβασης¹⁷⁹.

Μία καλή εικόνα για τα συγκεκριμένα ποσά δίνεται από ένα αρκετά μεταγενέστερο κείμενο, το οποίο περιέχει τη διατίμηση των δικαστικών εξόδων της καγγελλαρίας του διαμερίσματος της Σητείας. Ο κατάλογος εκδόθηκε τον Ιούνιο του 1613 από το Σύνδικο της Ανατολής Ottaviano Bon, έπειτα από διαμαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής για τα αυξημένα δικαστικά έξοδα¹⁸⁰. Σύμφωνα με τα δεδομένα της πηγής για την εκποίηση των ενεχύρων σε δημόσιο πλειστηριασμό η παρακράτηση ανερχόταν στο ένα τορνέσιο για κάθε υπέρπυρο, εάν επρόκειτο για υπόθεση της πόλης και στα δύο εάν αφορούσε την ύπαιθρο. Έξοδα επίσης προβλεπόταν για την καταχώριση της απόφασης στο αντίστοιχο βιβλίο ενεχύρων της γραμματείας, αλλά και για τη σχετική προκήρυξη από το γαστάλδο¹⁸¹.

Η γενικότερη αίσθηση που δίνεται από τις πηγές, είναι ότι τα αντικείμενα στην πλειοψηφία τους είχαν μεγαλύτερη αξία από το εξασφαλιζό-

176. Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 132, 133 (σε περίληψη) για τους signori di notte. Πρβλ. Gerland, σ. 98 για τους prosopii.

177. Barbaro, σ. 40· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 128, 142 (σε περίληψη). Πρβλ. επίσης Παπαγιάννη, ό.π., σ. 197· Παπαρρήγα – Αρτεμιάδη, Αναγκαστική εκτέλεση κτλ, 161.

178. Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 142 (σε περίληψη), για τους signori di notte.

179. Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 142 (σε περίληψη), για τους signori di notte.

180. Βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Η διατίμηση των δικαστικών εξόδων της καγγελλαρίας της Σητείας κατά τον ΙΖ' αιώνα», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 301-314. Πρβλ. επίσης και Μανίν, ό.π., σσ. 68-69.

181. «... Per ogni vendita di pegni in esecuzione di sententia pecuniaria un tornese per perpiro nella città et fuori duo tornese per perpiro ... Per ogni pegno venduto all' incanto tornese uno per perpiro ... Per registro di sententia in libro pignorum ... Per ogni sorte de strida la Dominica delli stabili, che si vendono all' incanto soldini Quattro per ogni voce ...», Παπαδάκη, Η διατίμηση κτλ., σσ. 310-314.

μενο ποσό. Σε αντίθετη περίπτωση, εφόσον δηλαδή το πλειστηρίασμα δεν κάλυπτε το χρέος, ο δανειστής μπορούσε είτε να διεκδικήσει το υπόλοιπο, εκποιώντας και άλλα περιουσιακά στοιχεία του οφειλέτη¹⁸², είτε να στραφεί στους εγγυητές, εφόσον υπήρχαν τέτοιοι¹⁸³. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις παρόμοια συμφωνία εμφανίζεται ως όρος στο τέλος των σχετικών δικαιοπραξιών. Σε εμπορική συναλλαγή του 1549 δίνεται η δυνατότητα στο δανειστή να προετοιμάσει την όλη διαδικασία εκ των προτέρων, σφραγίζοντας το σχετικό έγγραφο στη δουκική γραμματεία και παίρνοντας τη σχετική υπογραφή από το Δούκα, ώστε να είναι έτοιμος για την άμεση εκποίηση και άλλων περιουσιακών στοιχείων του οφειλέτη σε περίπτωση μη κάλυψης του οφειλόμενου ποσού¹⁸⁴.

Η διαδικασία εκποίησης όπως τουλάχιστον περιγράφηκε παραπάνω ίσχυε για τον Χάνδακα καθώς και για τα τρία άλλα μεγάλα αστικά κέντρα του νησιού, τα Χανιά δηλαδή, το Ρέθυμνο και τη Σητεία, όπου και λειτουργούσαν αντίστοιχα όργανα. Για την εξυπηρέτηση των αναγκών της υπαίθρου καθ' ύλην αρμόδιος ήταν ο τοπικός καστελλάνος, ο οποίος εκτός από τις στρατιωτικές και τις διοικητικές του αρμοδιότητες, ασκούσε παράλληλα και

182. 10/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', σ. 125, αριθμ. 153· «Ὁμολογῶ ἐγὼ Νικολ(ὸ) Τριαντάφυλος ... ὅτι χρεωστῶ νὰ δώσω καὶ νὰ πληρώσω ἐσένα τοῦ κυρ Νικολ(ὸ) Ἀνδρονίκου ... δουκάτα κορέντε νε' ... ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δουκάτα κορέντε τριάντα εἶναι ρέστος ἀπὸ τὸ πρέζιον τῶν κρασῶν ... Καὶ τὰ ἐπίλοιπα δουκάτα κορέντε εἰκοσιπέντε σὲ ἐπαρακάλεσα ἐσένα τὸν λεγόμενον κυρ Νικολ(ὸ) Σταυράκ(η) καὶ ἔδωκές μου τα δανικὰ τὴν σήμερον ... τὰ ὁποῖα νὰ 'μαι κρατημένος νὰ σοῦ τὰ πληρώσω ἕως ὅλον τὸν Σεπτέμβριον ... Ἀλλοτρόπως νὰ πουλῆς διὰ τοῦ γαστάλδ(ο) ταῦτα τὰ ἀμάχια ὅπου σοῦ 'δωκα καὶ κρατῆς μου διὰ σιγουριτάν σου τῶν ἄνωθεν ... Καὶ ἂ δὲν σόσουν νὰ πληρωθῆς, νὰ σκοδ(έ)ρ(η)ς τὸ ρέστος ἀπὸ μένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ μου διὰ τοῦ γαστάλδ(ο) ἀπάνω εἰς τὰς ἐξόδοις μου, χωρὶς ἐναντίον ...», 2/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Β', σσ. 10-11, αριθμ. 10· «... Ἐγὼ, ὁ Κόνστ(ας) ὁ Βαρτζάγγις ... Καὶ τὴν σήμερον σου ἔδωκα σιμάδιν καὶ ἀμάχι, πάπλομα ἓνα εἰς υπέρπυρα λ', νὰ το κρατεῖς εἰς τέρμενον ἡμέρες ι', δια νὰ σου [[σου]] δώσω τα εἰρημένα υπέρπυρα λ', ἴδου νὰ τὸ πουλῆς εἰς στο εἰκάντος. Καὶ ὅτι δὲν ἤθελεν σόσι το ἀμάχι νὰ 'ποπληρώση, πάλι νὰ με ἀμαχεύης...», 21/11/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 155-156, αριθμ. 162.

183. «... Ἀλλοτρόπως νὰ πουλ(ῆ)ς τὰ λεγόμενα ἀμάχια διὰ τοῦ γαστάλδ(ο) καὶ διαττῆ δὲν θελλ(ου)ν) σῶση νὰ σκοδ(ά)ρ(η)ς τὸ ρέστος ἀπὸ μένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ μου διὰ τοῦ γαστάλδ(ο) ἀπάνω εἰς τὰς ἐξόδοις μου, χωρὶς ἐναντίον ...», 10/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', σ. 125, αριθμ. 153· 5/6/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Β', σσ. 254-255, αριθμ. 257.

184. «Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἰωάννης Εὐδαιμονοῦϊωάννης ... Καὶ ἀνὲν καὶ δὲν σώσου<ν> αὐτὰ νὰ πληρωθῆς, νὰ σκοδέρης τὸ ρέστος ἀπὸ μένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ μου διὰ τοῦ γαστάλδω ἀπάνω εἰς τὰς ἐξόδοις μου, χωρὶς ἐναντίον, μπορῶν(α) ἀπὸ 'δὰ νὰ σοτοσκοριβέρης τοῦτο τὸ ἰνστρουμέντο ἀπὸ τὸν ἐκλαμπρώτατον αὐθέντιν δούκα, διὰ νὰ 'ναι ἔτιμον εἰς τὸ λεγόμενον τέρμενον νὰ πληρώνεσε ...», 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', σσ. 33-34, αριθμ. 28.

δικαστικά καθήκοντα σε ποινικές και αστικές υποθέσεις ήσσονος σημασίας. Η θέση του αυτή στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης ήταν καίρια, λειτουργώντας ως ένας δίαυλος επικοινωνίας μεταξύ των πόλεων και της υπαίθρου, αφού και σε περιπτώσεις σοβαρότερων υποθέσεων έπαιζε το ρόλο είτε του τοπικού ανακριτή στο προκαταρκτικό στάδιο, είτε του επιφορτισμένου με την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων οργάνου¹⁸⁵. Τα καπιτουλάρια αφιερώνουν ειδικό κεφάλαιο στις αρμοδιότητες του πολύπλευρου αυτού διοικητικού οργάνου, κάνοντας ιδιαίτερες αναφορές στο θέμα των ενεχύρων. Βαρύτητα εν προκειμένω δίνεται πρώτ' απ' όλα στις υποθέσεις εκείνες που η ενεχύρωση ενός αντικειμένου επιβάλλεται από τον ίδιο τον καστελλάνο για την εξασφάλιση ανεξόφλητης απαίτησης είτε υπέρ του δημοσίου είτε υπέρ ιδιώτη. Πρόβλεψη φυσικά υπάρχει και για τα σχετικά έξοδα, ενώ τίθενται σαφή όρια για την πρόληψη ατασθαλειών. Ως ημέρα διενέργειας των πλειστηριασμών καθορίζεται και πάλι η Κυριακή¹⁸⁶, ενώ σε γενικές γραμμές φαίνεται να ισχύουν ανάλογοι κανόνες με αυτούς των άλλων δικαστικών οργάνων¹⁸⁷. Οι καθαρά θεωρητικές αυτές πληροφορίες μπορούν να διασταυρωθούν σε μεγάλο βαθμό από τις μαρτυρίες της διοικητικής και νοταριακής πρακτικής¹⁸⁸.

Η μέχρι αυτού του σημείου ανάλυση ηδελημένα παράλειψε ένα άλλο διοικητικό όργανο, το οποίο έπαιζε καίριο ρόλο στη σχετική με τις δανειστικές δικαιοπραξίες και τα ενέχυρα διαδικασία. Πρόκειται για τους γαστάλδους της δουκικής γραμματείας (*gastaldi ducali*), όργανο με σημαντική παρουσία και ευρύτατες αρμοδιότητες σε πολλά επίπεδα¹⁸⁹. Η

185. Για το ρόλο του καστελλάνου και τις αρμοδιότητες του βλ. ενδεικτ. Monique O'Connell, «The Castellan in Local Administration in Fifteenth Century Venetian Crete», *Θησαυρίσματα* 33 (2003), 171επ..

186. Barbaro, σ. 116· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 159 (σε περίληψη).

187. Barbaro, σ. 83· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 139 (σε περίληψη).

188. 13/2/1370, *Sentenze Civili*, σ. 44, αριθμ. 188 (σε περίληψη)· 17/3/1394, *Sentenze Civili*, σ. 90, αριθμ. 352 (σε περίληψη)· «... Άλοτροπού να πάρης, να τα σκοδέρης από έμην και έκ τα καλά μου με την στράταν του γαστάλδω ή του καστελιανο χορίς κανεναν εναντίον ...», 12/12/1524, *Ιωάννης Ολόκαλος*, σσ. 73-74, αριθμ. 36· «Έστον(α) και έγω Μανόλ(ης) Κοροναϊος ... να ευρίσκομαι άμαχεμένος από τόν μισερ Πέρ(ο) Ντζέν(ο), εις τόν όποιον μου άμαχεμόν μου έπηρεν κάμποσα πρόβατα με τόν καστελιάνον και έπούλησέ μου ...», 16/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 164-165, αριθμ. 165· «... Καί α δέν ήθελα άτεντέρι εις τ' άνωθεν, να με άμαχεύη αυθέντης ό καστελιάνος ό Κλότζας και να δίδει και να πουλεϊ εις στο δικόν του ήκάντος και πάσα έξοδον όπου γιενή άπο την σήμεραν και έμπροσθεν ... να σου τηνε σατισφάρω ...», 15/3/1551, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 108-109, αριθμ. 88.

189. Για τις αρμοδιότητες αυτού του οργάνου βλ. σχετ. Ferro, ό.π., λήμμα «Gastaldo» (τ. II, σσ. 1-2). Πρβλ. επίσης Καραπιτάκης 168-172.

συμμετοχή των γαστάλδων στη διαδικασία εκποίησης των ενεχυρασθέντων αντικειμένων είναι δεδομένη, όμως φαίνεται ότι δεν περιοριζόταν αποκλειστικά και μόνο σε βοηθητικά καθήκοντα. Όπως προκύπτει από τις πηγές τα όργανα αυτά μπορούσαν μέσω ενός έκτακτου ένδικου βοηθήματος να προκαλέσουν διοικητική πράξη υπογεγραμμένη από τον ίδιο τον Δούκα, παρακάμπτοντας με αυτόν τον τρόπο την αρμοδιότητα των δικαστικών οργάνων και του καστελλάνου. Για τον τελευταίο μάλιστα ο δανειστής υπερήμερου οφειλέτη είχε σχετικό δικαίωμα επιλογής¹⁹⁰. Οι δανειστές – κάτοικοι της υπαίδρου προτιμούσαν φυσικά τον τοπικό καστελλάνο, ενώ αντίθετα αστοί δανειστές με οφειλέτες χωρικούς, λειτουργούσαν δια μέσου των γαστάλδων¹⁹¹. Για τις άλλες περιπτώσεις που ενέπιπταν στη δικαιοδοσία των υπόλοιπων δικαστικών οργάνων, τα όρια διάκρισης των αρμοδιοτήτων τους δεν είναι απόλυτα σαφή. Σίγουρα ο δανειστής μπορούσε να επιδιώξει την επέμβαση του γαστάλδου για εκπρόδεσμα δάνεια και ενέχυρα μικρής αξίας, το όριο όμως ασφαλείας δεν είναι γνωστό¹⁹². Το συγκεκριμένο ένδικο βοήθημα, περιγράφεται με τον όρο «sottoscrizione per via di gastaldo», διαδικασία η οποία στα ελληνόφωνα συμβόλαια των τελευταίων αιώνων αναφέρεται με τη φράση «μὲ τὴν στράτα τοῦ γαστάδω»¹⁹³. Μάλιστα οι πηγές αναφέρουν ότι παρόμοια έγγραφα υπογραφόταν από τον Δούκα αργά τα απογεύματα της Τετάρτης και της Παρασκευής¹⁹⁴. Το παραγόμενο με αυτή τη διαδικασία έγγραφο είχε την ίδια εκτελεστική δύναμη με τις αντίστοιχες δικαστικές αποφάσεις και έδινε στο δανειστή εκτελεστό τίτλο, φυσικά σε πολύ πιο σύντομο χρόνο και με συνεπτυγμένες διαδικασίες χωρίς την χρονοβόρα παρέμβαση ενός δικαστικού οργάνου¹⁹⁵. Αρκετά συχνά εξάλλου τα μέρη προβλέπουν ρητά τη δυνατότητα του δανειστή να προβεί εκ των προτέρων στη διαδικασία υπογραφής του εγγράφου από τον Δούκα, ώστε να είναι έτοιμος για να αντιμετωπίσει την ενδεχό-

190. Βλ. σχετ. Karapidakis, ό.π., σ. 171. Πρβλ. επίσης Μπαρούτσος, ό.π., 154.

191. «... Άλλοτροπού να μπορῆς να τα σκοδέρης περ βίο ντε γαστάλδο ἢ του καστελιάνου ...», 13/12/1524, *Ιωάννης Ολόκαλος*, σ. 74, αριθμ. 37· «... Άλλοτρόπως νὰ τὰ σκουδέρνης ἀπὸ μένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ μου διὰ τοῦ γαστάλδ(ο), ἢ διὰ τοῦ αὐθεντ(η) τοῦ καστελιάνου οἱ σοῦ φανῇ ἐσένα ...», 20/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, σσ. 60-61, αριθμ. 73· 28/1/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σ. 44, αριθμ. 39· 4/1/1549, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σ. 83, αριθμ. 55.

192. Βλ. σχετ. Karapidakis, ό.π., σ. 189.

193. 6/2/1547, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σ. 58, αριθμ. 24. Πρβλ. επίσης φράσεις όπως «... δια τοῦ γαστάλδω ...» (11/9/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σ. 125, αριθμ. 112) ἢ σπανιότερα «... περβῆα του γαστάλδου ...» (9/9/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 119-120, αριθμ. 102· 4/12/1603, *Τσιγκνάκης, il miglior vino κτλ.*, σ. 73, αριθμ. 8).

194. Βλ. σχετ. Karapidakis, ό.π., σ. 169, υποσημ. 2.

195. Βλ. σχετ. Karapidakis, ό.π., σσ. 168-169.

μενη υπερημερία του οφειλέτη¹⁹⁶. Αυτονόητο είναι ότι σε περιπτώσεις ενεχυρούχων δικαιιοπρασιών, οι γαστάλδοι αναλάμβαναν στη συνέχεια και τη δημόσια εκποίηση τους¹⁹⁷.

Η ενεργή αυτή συμμετοχή των γαστάλδων δικαιολογεί τη συχνότητα αναφορά τους στις δανειστικές δικαιιοπραξίες και την ως ένα βαθμό ταύτισή τους με την όλη διαδικασία της εκποίησης των ενεχύρων¹⁹⁸. Οι θεωρητικές αυτές πληροφορίες επιβεβαιώνονται και από τη νοταριακή πρακτική, κυρίως των δύο τελευταίων αιώνων της βενετοκρατίας, αφού παρόμοιες αναφορές δεν εντοπίζονται στα παλαιότερα λατινικά συμβόλαια, γεγονός που μπορεί αφενός να δικαιολογηθεί από το ευρύτερο πνεύμα λακωνικότητας των πράξεων της εποχής, οι οποίες περιορίζονται σε αυστηρότερες νοταριακές φόρμες, αποκλείοντας προβλέψεις για την εξασφάλιση των μερών σε περίπτωση μη εκπλήρωσης ή πλημелούς εκπλήρωσης, αφετέρου δε στοιχειοθετεί για τη συγκεκριμένη περίοδο μια πιο περιορισμένη χρήση του ένδικου βοηθήματος των γαστάλδων. Αντίθετα οι περισσότεροι από τους μεταγενέστερους νοταρίους περιγράφουν με ακρίβεια την απαιτούμενη διαδικασία. Ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες που η αναφορά του γαστάλδου έχει ενσωματωθεί στο τυπικό της πράξης και φαίνεται να επαναλαμβάνεται περίπου μηχανικά, ακόμη και τότε όταν οι ιδιαίτεροι όροι και οι συνθήκες της πράξης επιβάλλουν μια διαφορετική καθ' ύλην αρμοδιότητα, τότε ο νοτάριος είτε τονίζει στα μέρη την υπάρχουσα δυνατότητα επιλογής¹⁹⁹ είτε καθορίζει ρητά τα καθ' ύλην αρμόδια για την υπόθεση όργανα²⁰⁰.

196. «... Ακόμη να έμπορης, όταν θέλεις, να σοτοσκριβέρης τούτο τὸ ἰνστρουμέντο ἀπὸ τὸν ἐκλαμπρώτατον αὐθέντην) δούκα. [...] ἔτιμον εἰς τὸ λεγόμενον τέρμενον νὰ πληρώνεσε ...». 18/4/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, σ. 84, αριθμ. 85.

197. «... ἀλλοτρόπως νὰ πουλῆς διὰ τοῦ γαστάλδω ... τὰ ἀμάχια ὅπου σοῦ ἔδωκα καὶ κρατῆς μου ...» 26/1/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 33-34 αριθμ. 28· 22/1/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 21-22, αριθμ. 16· «... καὶ ἔπειτα καὶ ἀμαχεύσανε μιὰ κουποῦλα καὶ ἐσὺ μὲ ὀρισες εἰς τὸν αὐθέντην) τὸν δούκα καὶ ὁ αὐθέντης) ὁ δούκας ἦπε νὰ ἔναι καλὸς ὁ ἀμαχεμός σου, τὴν ὁποίαν σου κούπα ἐπούλησεν ὁ γαστάλδ(ος) ὁδὶα ὑπέρπυρα εἴκοσι, τὰ ὅποια ὑπέρπυρα κ' τῆς λεγομένης σου κούπας μου τὰ ἔδωκεν ὁ ρηθ(εῖς) γαστάλδ(ος) ...». 16/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Β'*, σσ. 168-169, αριθμ. 169. Πρβλ. ἐπίσης Μπαρούτσος, ὁ.π., 157-158.

198. Δυστυχῶς οἱ σχετικοὶ φάκελλοι ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Duca di Candia (Citazioni del creditore per sottoscrizione d' instrumenti per via di gastaldo – libro dei pegni), που θα επέτρεπαν μία πιο ουσιαστική ἀνάπλαση τοῦ δεσμοῦ καὶ τῆς διαδικασίας παραμένουν ἀνέκδοτοι.

199. «... καὶ ταῦτα νὰ σκοδέρης ἀπὸ μένα καὶ ἀπὸ τὰ καλά μου διὰ τοῦ γαστάλδω, ἢ μὲ πᾶσα στράταν καὶ πᾶσα ὀφίτζιον ἀποῦ τῆς ἡθέλεν φανῇ ...». 18/1/1549, *Μιχαὴλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 4-5, αριθμ. 2· 14/10/1598, Δετοράκης, Ἐνα ἀγνωστο μοναστήρι κτλ., σσ. 229-230, αριθμ. 1.

200. «... με τὴν στράταν ἀποῦ σκοδέρονται ἡ λέτερες τοῦ ἱκαμπιου, ἀπάνω εἰς τὰς ἐξόδοις μας ...». 4/3/1538, *Μιχαὴλ Μαρὰς 148 Β'*, σ. 9, αριθμ. 8· «... Ἀλλοτρόπως νὰ

Βέβαια όλοι οι νοτάριοι δεν παρουσιάζονται το ίδιο ενημερωμένοι και αναλυτικοί. Στις πράξεις για παράδειγμα του Μανόλη Βαρούχα η απειλή της διεκδίκησης των δικαιωμάτων των μερών μέσω του γαστάλδου δεν έχει ενσωματωθεί στον τύπο των συμβολαίων. Έτσι είτε δεν αναφέρεται τίποτε σχετικό²⁰¹ είτε κάνουν την εμφάνισή τους άλλα διοικητικά όργανα²⁰², είτε τέλος εντοπίζονται και κάποιες ασαφείς αναφορές. Η αοριστία αυτή, γνωστή και από άλλους νοταρίους²⁰³, πρέπει να αποδοθεί όχι τόσο σε κάποιο κενό στις νομικές γνώσεις του Βαρούχα αλλά κυρίως σε μία γενικότερη διάθεση ασάφειας, που επικρατεί στις πράξεις του²⁰⁴.

Με τις ευρύτερες αρμοδιότητες του σώματος των γαστάλδων αλλά και το θέμα των ενεχύρων σχετίζεται τέλος και μια άλλη διαδικασία: Η επικλήρωση ή η πτώχευση κάποιου σήμαινε ανάμεσα στα άλλα και την πρόσκληση από την Αυθεντία, μέσω του γαστάλδου πάντοτε, τόσο των πιστωτών του να εμφανιστούν και να διεκδικήσουν τα χρήματά τους επιστρέφοντας τα σχετικά ενέχυρα, όσο και των ενεχυρούχων οφειλετών να αναλάβουν τα δικά τους ενέχυρα, εξοφλώντας φυσικά το χρέος τους. Η προκήρυξη αυτή αποτελούσε ένα από τα στάδια εκκαθάρισης της περιουσίας του φυγάδα ή του πτωχεύσαντα αντίστοιχα, με απώτερο προφανώς σκοπό τη δημιουργία ενός ενεργητικού για την ικανοποίηση των δανειστών²⁰⁵.

τὰ σκουδερν(η)ς ... ἀπὸ τὰ καλὰ μας διὰ τοῦ μεγάλου καπετάνιου ...», 7/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σ. 17, αριθμ. 18· «... ἂ δὲν ἀτεντερεις, νὰ σκουδέρν(ω) ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ σου μὲ τὴν στράταν τῆς Κάμερας ...», 9/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σ. 38, αριθμ. 41· «... Καὶ ταῦτα πάντα νὰ σκουδ(ά)ρ(η)ς ... διὰ τοῦ γαστάλδ(ο), ἢ διὰ τοῦ αὐθέντ(ου) τοῦ ρέτουρ(η) ...», 23/4/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σ. 163, αριθμ. 206· «... δια τοῦ γαστάλδ(ο), ἢ δια τοῦ αὐθέντ(η) μεγάλ(ου) καπετάνιου ...», 30/5/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σσ. 257-258, αριθμ. 333· 14/6/1566, Δετοράκης. Η αγγαρεία της θάλασσας κτλ. σσ. 81-82, αριθμ. 4.

201. «... να μπορι με το παρὸν ινστρουμέντο να τον με αμαχεύγι διχὸς καμίας λογίς κοντράστο ...», 2/8/1598, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 42-43, αριθμ. 23.

202. «... ὄρδενε τ' αφεντι του γενεραλε ...», 3/9/1597, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 27-28, αριθμ. 5· «... να μπορι μ' ἕνα σουγράγιο ἄπου τι Καντζιλερία να τιν αμαχεύγι ...», 30/10/1608, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 484-485, αριθμ. 545.

203. «... να το σκονδερνη ... με τὴ πλεα ευχολοτερη στράτα τις δικεοσυνης ...», 30/7/1616, Ξανθουδίδης, *Κρητικά Συμβόλαια* κτλ., 56-57, αριθμ. 16.

204. «... να μπορι να τον αμαχεύγι, καταπὸς αμαχεύγονται πάντα ἰ ἐντριτίαις ...», 6/4/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 278-279, αριθμ. 291· «... να μπορου να τον αμαχεύγου με τὴ μὸδους καὶ πάρτες ὅπου ἀμαχεύγονται τα λιβέλα ...», 1/6/1608, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 459-460, αριθμ. 513.

205. «Clamatur fuit publice per Ricardum gastaldionem quod cum Franciscus de Roço cirugicus fugit pro debitis, si aliqua persona tenet vel scit ubi sunt vel habent de suis rebus, venire et manifestare debeat dominacioni, sub pena ad voluntatem signorie et quod aliquis non audeat eum extrahere extra insulam, sub pena

Χαρακτηριστική σχετικά είναι μια υπόθεση, που φαίνεται να συντάραξε την πόλη του Χάνδακα στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Για αδιευκρίνιστους από την πηγή λόγους τον Οκτώβριο του 1314 η Αυθεντία προκήρυξε την Εβραία Hellee relicta Sambattini Cumanī απειλώντας με πρόστιμο 300 υπερπύρων, όχι μόνο οποιονδήποτε την έκρυβε αλλά και όποιον κατείχε δικά της αντικείμενα είτε για φύλαξη είτε ως ενέχυρο. Ταυτόχρονα οι αρχές προσκαλούσαν όσους είχαν παραδώσει ενέχυρα στην καταζητούμενη να εμφανιστούν και να το δηλώσουν²⁰⁶.

Η προκήρυξη πολύ γρήγορα έφερε τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα (οι εγγραφές στα Bandi έχουν όλες την ίδια ημερομηνία) εμφανίστηκαν στη διοίκηση όχι μόνο πιστωτές και κάτοχοι πραγμάτων της καταζητούμενης, αλλά και 17 ενεχυρούχοι οφειλέτες αφού η Hellee φαίνεται ότι ασκούσε με πολύ επιτυχία το επάγγελμα του ενεχυροδανειστή συγκεντρώνοντας χωρίς να κάνει καμία διάκριση οτιδήποτε κινητό είχε κάποια αξία²⁰⁷.

Η διαδικασία εκποίησης ενεχύρων όπως περιγράφηκε παραπάνω φαίνεται να διατηρήθηκε σε όλη την περίοδο της βενετικής κατοχής. Τουλάχιστον αυτό αποδεικνύεται από τις μεταγενέστερες πηγές, το περιεχόμενο των οποίων επιβεβαιώνει ως ένα βαθμό την επιβίωση των σχετικών δικαστικών οργάνων²⁰⁸. Με βάση τα δεδομένα αυτά οι Giudici del Proprio συνέχισαν να εκδικάζουν υποθέσεις μεταξύ λατίνων για κινητά

ad voluntatem signorie», 3/9/1324, Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965 (στο εξής *DC Bandi*), σσ. 145, αριθμ. 376· «Nicolaus Manduga notarius presentavit se dicens quod habet pro pignore et signo a dicto Francisco librum unum medicinale et anulum .I. aurey pro una carta quam habet contra dictum Franciscum yperperorum .X. cuius terminus esti elapsa, ut dicit.», 3/9/1324, *DC Bandi*, σσ. 145, αριθμ. 377.

206. 16/10/1314, *DC Bandi*, σσ. 24, αριθμ. 50· «Item mandat dominus ducha quod si esset aliqua persona que modo vel ingenio haberet aliquam rem predictae Helee iudee tam in pignore quam in salvo in domo sua et non presentaret ipsam signorie per totum diem crastinum, cadat de predicta pena yperperorum .CCC. Et quis accusaret illam personam que haberet aliquam rem ipsius Helee et non presentaret ipsam, ut est dictum, habeat quintum omnium rerum quas accusaret et tenebitur de credentia.», 16/10/1314, *DC Bandi*, σσ. 24-25, αριθμ. 51· «Item si aliqua persona manifestaret sive accusaret ubi esset dicta Helea iudea et per accusam ipsius inveniatur dicta Helea iudea, habeat yperpera .XXV. et tenebitur de credentia.», 16/10/1314, *DC Bandi*, σσ. 25, αριθμ. 52.

207. 16/10/1314, *DC Bandi*, σσ. 25-29, αριθμ. 53-74.

208. Ανάπλαση της διοικητικής και δικαστικής οργάνωσης του νησιού κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα γίνεται στο άρθρο της Ασπασίας Παπαδάκη «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 99-136, που βασίζεται σε 4 διαφορετικές πηγές (σ. 101) και δημοσιεύει σε παράρτημα την Ιστορία του Andrea Corner (± 1594) (σσ. 119-134).

οιασδήποτε αξίας και μεταξύ Ελλήνων, Λατίνων και Εβραίων για κινητά αξίας μέχρι 200 δουκάτων²⁰⁹, οι Giudici del Prosopio υποθέσεις για κινητή περιουσία ανεξάρτητα από τη δραστηριοποιητική ταυτότητα και την καταγωγή των εμπλεκόμενων²¹⁰ και τέλος οι Signori di Notte²¹¹ υποθέσεις χρεωστικών ομολόγων²¹². Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τη διαδικασία των δημόσιων πλειστηριασμών, η οποία προβάλει σε γενικές γραμμές αναλλοίωτη²¹³. Παράλληλα με αυτά τα όργανα υφίσταται η δικαιοδοσία των γαστάδων, ένδικο βοήθημα, το οποίο με συνοπτικές διαδικασίες οδηγούσε στην ικανοποίηση του δανειστή. Τη λειτουργία του όλου πλαισίου έρχονται να επιβεβαιώσουν και πάλι οι παρεχόμενες από τις νοταριακές πράξεις πληροφορίες²¹⁴. Στις πράξεις εξάλλου του Μιχαήλ Μαρά, ιδιαίτερα προβληματίζει το δικαίωμα του δανειστή να εκποιήσει το ενέχυρο ή «διὰ τοῦ γαστάδου(ο) ἢ διὰ τῶν κρητάδων»²¹⁵. Η εναλλακτική λύση των αιρετών κριτών και η αντίστοιχη παράκαμψη των αρχών είναι ενδιαφέρουσα και πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να ενταχθεί στο ευρύτερο κλίμα της εποχής²¹⁶. Με δεδομένη την τάση των συναλλασσομένων να αποφύγουν το πολυέξοδο και χρονοβόρο των δημόσιων υπηρεσιών και δικαστηρίων²¹⁷, ένας τέτοιος όρος μπορεί να

209. Βλ. σχετ. Παπαδάκη, Αξιώματα κτλ., 106-107.

210. Βλ. σχετ. Παπαδάκη, Αξιώματα κτλ., 107.

211. Βλ. σχετ. Παπαδάκη, Αξιώματα κτλ., σ. 108.

212. Αυτονόητο είναι ότι αντίστοιχα όργανα λειτουργούσαν επίσης και στις τρεις άλλες μεγάλες πόλεις του νησιού στο Ρέθυμνο δηλαδή (Παπαδάκη, Αξιώματα κτλ., 116), στα Χανιά (Παπαδάκη, Αξιώματα κτλ., 118) και στην Σητεία (Παπαδάκη, Αξιώματα κτλ., 119).

213. Τα δεδομένα αυτά διασταυρώνονται και από ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κείμενο του τέλους του 16^{ου} αιώνα, δημοσιευμένο σχετικά πρόσφατα από τον Φώτη Μπαρούτσο και στο οποίο περιγράφεται με αρκετές λεπτομέρειες η όλη διαδικασία των δημόσιων πλειστηριασμών. Βλ. σχετ. Μπαρούτσος, ό.π., 161-170.

214. «... et reliqua pignora per interdictum seu sequestrum factum in Ofitio dominorum de Nocte ad instantiam ser Iohannis Ligno, uti procuratoris Iohannis Scarpa, fuerunt vendita, de quorum extractu, qui fuit yperpera ...», 14/3/1458, T. Ganchou, «La famille Koumoussès (Κουμούσης) à Constantinople et Négorpont, avant et apres 1453», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Βενετία – Εύβοια από τον Έγριπο στο Νεγορόντε*, Βενετία – Αθήνα 2006, σσ. 100-101, αριθμ. 8.

215. «... Αλοτρόπως νὰ τὰ πουλῆς αὐτὰ διὰ τοῦ γαστάδου(ο) ἢ διὰ τῶν κρητάδων, καθὼς σοῦ ᾔδεν φανῇ ἐσένα ...», 7/5/1549, *Μιχαήλ Μαράς Β΄*, 137, αριθμ. 137. «... Αλλοτρόπως νὰ πουλεῖται διὰ τοῦ γαστάδου ἢ διὰ τῶν κροϊτάδων τὰ ἀμάχια ὅπου σοῦ ἔδωκα καὶ κρατῆς μου σοῦ τοῦ λεγομένου κυρ Ἰωάννου ...», 5/6/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β΄*, σσ. 254-255, αριθμ. 257.

216. Βλ. σχετ. Γεωργία – Παναγιώτα Λιμνίου, «Η διαιτησία στο Κρητικό δίκαιο», *Τάλας* 8 (2000), 98-114.

217. Βλ. σχετ. Elizabeth Santschi, «Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les Memoriali du XIV siècle», *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), 294-324.

σημαίνει ότι κατοχυρώνεται η δυνατότητα ο δανειστής να εκτιμήσει το ενεχυρασθέν αντικείμενο καταφεύγοντας στην κρίση διαιτητών και στη συνέχεια να συμψηφίσει την αξία του με το ύψος της οφειλής.

Βέβαια η ανάμιξη των αρχών και η επιβαλλόμενη δημοσιότητα στην όλη διαδικασία, εξασφάλιζε την προστασία του οφειλέτη και εμπόδιζε, ως ένα βαθμό, την ιδιοποίηση των ενεχύρων από το δανειστή. Παρ' όλα αυτά στο νοταριακό υλικό εντοπίστηκαν και «ρήτρες περί καταπιστευτέου όρου», περιπτώσεις δηλαδή συμφωνίας για αυτόματη απόκτηση της κυριότητας του ενεχύρου από το δανειστή με την υπερημερία του οφειλέτη²¹⁸. Από την άλλη πλευρά και η ίδια η βούληση των μερών μπορούσε να ακυρώσει το ενέχυρο και να το κάνει να περιέλθει με πιο νόμιμες διαδικασίες στα χέρια του δανειστή χωρίς να είναι απαραίτητη η διαμεσολάβηση των αρχών. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι μια περίπτωση που μεταφέρουν δύο πράξεις του νοταρίου Μιχαήλ Μαρά. Η Μαρία Μπαρμπάρηγαινα προκειμένου να απαλλάξει τον γιο της από την αγγαρεία στα κάτεργα βρήκε τον Μανόλη Ψαρομηλίγγο, ο οποίος δέχτηκε να υπηρετήσει ως αντίσκαρος στη θέση του. Επειδή όμως η γυναίκα δεν μπορούσε να καλύψει σε μετρητά την απαιτούμενη από τον αντίσκαρο αμοιβή, του παρέδωσε ως ενέχυρο δυο ασημένιες κούπες με την προοπτική να τον εξοφλήσει μέσα σε έξι μέρες δίνοντάς του ταυτόχρονα δικαίωμα σε περίπτωση υπερημερίας να τις πωλήσει «μὲ τὴν στράταν τῆς κάμερας»²¹⁹. Τρεις μέρες αργότερα, από το κείμενο της εξοφλητικής απόδειξης του αντίσκαρου γίνεται φανερό ότι οι όροι της παραπάνω συμφωνίας δεν τηρήθηκαν πλήρως. Η αδυναμία της μητέρας να προμηθευτεί μετρητά την ανάγκασε πριν ακόμη την παρέλευση της προθεσμίας να πωλήσει τις κούπες στον αντίσκαρο παρακάμπτοντας με αυτόν τον τρόπο την παρέμβαση της δικαιοσύνης και τη δημόσια εκποίηση των ασημικών²²⁰. Αντίστοιχες συμφωνίες εντοπίζονται την ίδια περίοδο και σε περιπτώσεις δανείων εξασφαλιζόμενων με υποθήκευση ακινήτων, όπου και πάλι δεν είναι σπάνια η συμφωνία των μερών ότι σε περίπτωση υπερημερίας του οφειλέτη η κυριότητα του ακινήτου θα περιέλθει στο δανειστή «εἰς πούλησάν ρεάλε καὶ αἰωνίαν»²²¹.

218. Παρόμοιες συμφωνίες ήταν θεωρητικά ανίσχυρες κατά το βυζαντινό και μεταβυζαντινό δίκαιο, όμως δεν λείπουν από την πραγματικότητα του μεταβυζαντινού δικαίου. Βλ. σχετ. Παπαρήγα, Η αναγκαστική εκτέλεση κτλ., 160-162.

219. 15/4/1577, Δετοράκης, Η αγγαρεία κτλ., σσ. 92-93, αριθμ. 11.

220. 18/4/1577, Δετοράκης, Η αγγαρεία κτλ., σ. 95, αριθμ. 11α.

221. 12/12/1584, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος, 192, αριθμ. 39. Πρβλ. επίσης 7/8/1602, Γιάννης Βλαστός, σ. 75, αριθμ. 173 (σε περίληψη)· 28/3/1605, Μανόλης Βαρούχας, σ. 275, αριθμ. 287· 27/3/1636, Αντρέας Καλλέργης, σ. 41, αριθμ. 54 (σε περίληψη). Πρβλ. επίσης Τουρτόγλου, ό.π., σσ. 40-42.

Αλλά ακόμη και αν κάτι τέτοιο δεν προβλεπόταν ρητά, παράγοντες όπως η μακροχρόνια κατοχή των αντικειμένων από το δανειστή, η μικρή αξία μεγάλου ποσοστού των ενεχύρων, αλλά και μια πάγια επιφυλακτικότητα των πολιτών απέναντι στην ανάμιξη των αρχών στις ιδιωτικές τους υποθέσεις, αποτελούσαν κάποιους από τους λόγους για τους οποίους η κυριότητα ορισμένων ενεχύρων «κυλούσε» στα χέρια των δανειστών, χωρίς να τηρηθεί η προβλεπόμενη από το νόμο διαδικασία²²². Ιδιαίτερα η παραμονή των ενεχύρων στα χέρια του δανειστή για μεγάλο χρονικό διάστημα, αποτελούσε μια πραγματικότητα, εμφανιζόμενη αρκετά συχνά στις πηγές. Σε εκκαθάριση λογαριασμού του 1644 επισυνάπτονται ιδιωτικά έγγραφα δανεισμού με ενέχυρα, τα οποία έχουν συνταχθεί δεκατρία χρόνια νωρίτερα, διάστημα κατά το οποίο τα αντικείμενα είχαν παραμείνει στα χέρια του δανειστή²²³. Αλλά και οι διαθέτες πολλές φορές φαίνεται να έχουν για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα το ενέχυρο στην κατοχή τους, ώστε είτε δεν θυμούνται το όνομα του οφειλέτη, είτε δίνουν αόριστες πληροφορίες για το άτομο του²²⁴. Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τους οφειλέτες, αφού σε αρκετές περιπτώσεις η χρονική απόσταση τους κάνει να μη θυμούνται με ακρίβεια όχι μόνο το ύψος του χρέους τους και τα ενεχυρασθέντα αντικείμενα, αλλά ακόμη και το πρόσωπο του δανειστή τους²²⁵.

222. «... ἐγὼ Αἰκατερίνα, χήρα τοῦ ποτὲ κύρ Τζώρτζη Ντακάταρω ... Ἐτι ἀρίνω τῆς Ἄννας Μονοδασιώτῃσας τῆς παιδίσκῃς μου διὰ τὴν ψυχὴν μου ... καὶ ἓνα πάλωμαν παλαιὸν μπλάθον μικρόν, τὸ ὁποῖον κρατῶ ἀμάχην. Καὶ ἂν ἔναι καὶ ἐξαγοράσει το ἀποῦ τό ἔχει, νὰ τυχένηι οἱ κουμεσάριοί μου νὰ τῆς ἀγοράσουν ἄλλον, ὅσον ἐξάζει ἐκεῖνον ...», 13/1/1518 (m.v. 1517), *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 86-90, ἀριθμ. 50· 17/3/1518, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 92-99, ἀριθμ. 52.

223. 18/5/1644, *Μαρίνος Αρκολέος*, σσ. 122-123, ἀριθμ. 78 με αποδείξεις τῆς 22/4/1627 καὶ τῆς 3/5/1627 (σε περίληψη). Πρβλ. ἐπίσης 2/3/1646, *Αντρέας Καλλέργης*, σσ. 299-301, ἀριθμ. 412 (σε περίληψη).

224. «... Idcirco ego Praxia, monacha, relicta Georgii Prasino ... Item tenetur dare michi quedam mulier de casali Vutes, cuius nomen ignoro, yperpera quinque et habeo ab ea pro pignore sorcellos duos auri monolignos et remitto ei grossos tres pro anima mea ...», 22/5/1362, *not. Giovanni Dario*, McKee, Wills κτλ. σσ. 801-802, ἀριθμ. 632· «... Idcirco ego Nicolaus Cornario ... Item volo quod restituatur Iohanni Cornario cultra quam sibi teneo pro pignere. Item volo quod restituantur hominibus de Embaro sua pignera que ipsis teneo pro denario per eos michi illato in corchore ...», 20/5/1376, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills κτλ. σσ. 967-970, ἀριθμ. 772· «... ἐγὼ Ἀννέζα Ὑαλεάδενα, γυνὴ τοῦ κύρ Γεωργίτζη Ὑαλέα ... Ἐτι κρατῶ μιᾶς χωριάτῃσας ἀμάχην προσκεφαλαδόψηδα τρία καὶ ἓνα ταυρομάντηλον διὰ ὑπέρπυρον α', καὶ ἀφίημι αὐτὰ διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ἐτι ἐτέρας χωριάτῃσας ἓνα ἀλυσίδην διὰ ὑπέρπυρον α' ἀφίημι αὐτὸ αὐτῆς διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 3/7/1528, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 228-230, ἀριθμ. 125.

225. «... ἐγὼ Ζαμπέτα Δεκατερίνα Ντεκορνάρο ... Ἀκομὴ θέλω νὰ ἐξαγοράσῃς εἴ

5. ENEXYPAZOMENA ANTIKEIMENA

Τα ενεχυραζόμενα αντικείμενα, όπως τουλάχιστον εμφανίζονται μέσα από τις γραμμές των νοταριακών πράξεων παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία. Κοσμήματα²²⁶ και ασημικά²²⁷, πολυτελή ρούχα, αργυρές ζώνες²²⁸,

τι άμάχια έχω εις τής κερα Καλής του Κυπριώτη, τής γυναίκας, εις ό,τι τονρέσα της χρεωστώ ...», 30/3/1515, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 74-75, αριθμ. 43.

226. «... Idcirco ego Albertus de Verona ... Item debet michi dare et solvere Anne Rosso ducatum unum auri, que sibi prestiti et pro meo signo et pignere michi dedit annulum unum auri ...», 26/2/1376 (m.v. 1375), *not. Giovanni de Hugolinis*, McKee, Wills κτλ. σσ. 738-739, αριθμ. 583· «... Manifestum facimus nos Benedictus de Molin q. domini Jo(hannis) ... tibi Liagho de Medico, filio Abbe iudeo ... quia pro yperperis V^c L^a que sunt pro parte capitalis unius carte, facte manu notarii infrascripti ... Pro pingere vero tuorum denariorum tibi debimus dhiamantas quatuor in annulis quatuor auri, tres perforati et unus est soletus massicus, item petras duas de dhiamanti ligatas cum auro, item anulos tres auri, videlicet cum petris ballassabrum duo forati, item alios balassios tres legatos cum auro, posita omnia in uno bossolo bulata de bula anuli notarii infrascripti ...», 20/4/1431, van Gemert, *The Cretan Poet* κτλ., 20-21, αριθμ. 1.2· «Σιγουριτάν γεμάτην καί άννέκοφτην κάμνω εγώ Γεωργιλᾶς Κισαμίτης ... έσένα του κυρ-Δημήτρη Δυπλαρά ... ότι έλαβα από σένα την μπουστουλιέζα μου, τὰ μανικ(ια) με τὸ άσημι καί τὰ δυὸ μου δακτηλήδια, χρυσᾶ, τὸ ένα βουλοτ(ερον) καί τὸ άλλω με κόκινη πέτρα, τὰ όποία σου ᾽δωκα καί έκράτης μου τα άμάχη διὰ υπέρπυρα τριαντα τέσσερα όπου μου έδάνισες ...», 14/3/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 Α'*, σ. 266, αριθμ. 285· «... καί γιάτο ρέστος του έδοκεν μία τραχηλέα τοντίνια με το σταυρό, να τα κρατί άμάχει, όστε να του δόσι καί τ' απομονάρια ός τα υπερπυρα ρν', εκατόν πενήντα ...», 24/10/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 175-176, αριθμ. 165.

227. «... Idcirco ego Leo Metachieristi ... Item debet michi dare Marcus Avonale yperpera octo et teneo ab ipso pro pignore et signo cingulum unum argenti parvum et copam unam argenti ...», 9/3/1333, *not. Albertinus Maça*, McKee, Wills κτλ. σσ. 588-589, αριθμ. 457· «Όμολογῶ εγώ παπᾶ Παῦλ(ος) Βιτζημόνος ... ότι έλαβα σήμερα από σας τον κυρ Άντών(η) Λότο καί μαίστρο Άγγελ(ο) Καππελά, χρυσοχούς, όμπρός τουτου του νοταρίου καί των καταγραμμένων μαρτύρων, δύο μαστραπάδαις, άργυρούς, βουλομένους, παραχρυσομένοι εις τον πόδα καί εις τὰ χίλια, βαροῦν όγγές σαράντα έννέα ήμισυ καί κοῦπαις άργυραις πέντε ... Καί έτοῦτα μου έδώκεται διὰ νὰ τὰ κρατῶ έως όλον τον Σεπτέβριον τον πρώτον έρχόμενον αμψδ', ή δέ άλλεως καί δέν έδέλεται σατισφάρη εις την λεγόμενήν σας έγγύησιν των δουκατών εκατόν όκτώ, νὰ έμπορῶ νὰ τὰ πρεξεντάρω νὰ πουλοιοῦνται, νὰ πληρώνωμαι ...», 27/6/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 Β'*, σ. 300, αριθμ. 302· 5/5/1581, Μέρτζιος, Κρητικά συμβόλαια κτλ., 118, αριθμ. Β28 (σε μετάφραση)· 27/10/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 176-177, αριθμ. 166.

228. «... Idcirco ego Leo Metachieristi ... Item debet michi dare Marcus Avonale yperpera octo et teneo ab ipso pro pignore et signo cingulum unum argenti ...», 9/3/1333, *not. Albertinus Maça*, McKee, Wills κτλ. σσ. 588-589, αριθμ. 457· «... εγώ Άννέζα Υαλεάδενα, γυνή του κύρ Γεωργίτζη Υαλέα ... Έτι λέγω καί κρατῶ της νύμφης της Εύαγγέλαινας ζωνάρια δύο άργυρά διὰ δουκάτα όκτώ, από τὰ όποια

βιβλία²²⁹ και δούλοι²³⁰, ακόμη και πράγματα άλλων που οι οφειλέτες πα-
ρακρατούν είτε ως δανεικά²³¹ είτε ως ενέχυρα²³², παραδίδονται στους δα-
νειστές προκειμένου να εξασφαλιστούν με τον καλύτερο τρόπο οι απαι-
τήσεις τους. Ακόμη και όπλα ενεχυράζονται²³³, αν και σχετικά υπήρχαν
σαφείς περιορισμοί εάν επρόκειτο για επαγγελματίες στρατιώτες. Γι' αυ-
τούς διευκρινίζεται ότι εφόσον υπηρετούν στην έδρα μίας καστελλανίας
δεν είναι δυνατόν να παραδίδουν τα όπλα τους ως ενέχυρο ακόμη και σε
ταβέρνα στο εσωτερικό του φρουρίου, αφού παρόμοιος αφοπλισμός εί-
ναι αυτονόητο ότι θα έδεθε σε κίνδυνο την άμυνα του οχυρού²³⁴. Ανάλο-
γες απαγορεύσεις ίσχυαν και για την ενεχύραση ιερών αντικειμένων κα-
θώς και για την υποθήκευση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Μάλιστα
στις αρχές του 14^{ου} αιώνα η Βενετική Γερουσία στα πλαίσια μια ευρύτε-
ρης διευθέτησης των εκκλησιαστικών πραγμάτων στα εδάφη της επικρά-

αφίημι αὐτῆς δουκάτα δ' διὰ τὴν ψυχὴν μου καὶ τὰ δ' νὰ δώσῃ νὰ πάρῃ τὰ ἀμάχια
της ...», 3/7/1528, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 228-230, αριθμ. 125.

229. «... Ἐγὼ Ποδοῦ, γυνὴ τοῦ Γεσταλὴ Παγκαρέα, Ἰουδαία ... Ἐτι τὸ βιβλίον, ὃ
μοι κρατεῖ ὁ Σαμπάτης ὁ ἀνδράδελφός μου διὰ ὑπέρπυρα ἰγ' καὶ οὕτω νὰ πέρνῃ τὸ
εἰρημένον βιβλίον ...», 14/8/1506, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 6-7, αριθμ. 3· «... ἐγὼ
Μανουὴλ Δαμορρός, τάχα καὶ δύτης ... Ἐτι ἀφίνω τῆς συμβίας μου καὶ τὸ εὐαγγέλιον
μου τὸ ἐγκοσμιμένον διὰ ἀργύρου, ὃ ἔχω διὰ σήμερον εἰς τὸν κύρ Ἰαννὰ τοῦ Κατελᾶ
διὰ τα δουκάτα δύο ἀπὸ τοῦ ἐδάνεισεν ...», 15/2/1515 (m.v. 1514), *Μανουὴλ Γρηγο-
ρόπουλος*, σσ. 72-74, αριθμ. 42.

230. «Manifestum facio ego Iohannes Maçamurdi ... do atque transacto tibi
Paulo Apero ... unam mulierem nomine Erini quam Michael Maçamurdi frater
meus habuit in pignore a quondam Catalano ...», 1/9/1305, *Angelo de Cartura*, σ.
75, αριθμ. 195· 25/3/1321, *Donato Fontanella*, σ. 225, αριθμ. 7· 12/6/1395, *Memoriali*,
σ. 371, αριθμ. 1711 (σε περίληψη)· «... τοῦ ὁποιοῦ τοῦ ἔδωκα ἀμαχ(ι) ἓνα σκλάβ(ον),
ὁ ὁποῖος ἂν ἠδελεν φορίσῃ ἢ φρίγῃ νὰ ῥμαι ἐγὼ καὶ τὰ καλὰ μου ὀμπλεγάδο<ς> σου
...», 28/5/1538, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 148 Β'*, σσ. 255-256, αριθμ. 330.

231. 6/6/1538, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 148 Β'*, σ. 276, αριθμ. 357· 20/2/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς
Α'*, σσ. 172-173, αριθμ. 183.

232. 6/6/1538, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 148 Β'*, σ. 276, αριθμ. 357· «Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἡλίας
Τζατζερδῶτος, λεγόμενος Πάγγαλος, Ἰουδαῖος ... ὅτι κρατῶ ἐσένα τῆς κερα Λάουρας
... διὸ μαστραπάδαις ἀργυρούς βουλομένους, τοὺς ὁποίους μού ἔδωκες ἀπὸ καιρὸν
δανικοὺς καὶ ἐγὼ τοὺς ἔβαλα ἀμάχη εἰς σε τόπον διὰ νὰ σαστῶ ...», 20/2/1549, *Μιχαὴλ
Μαρᾶς 149 Α'*, σσ. 172-173, αριθμ. 183· 18/7/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 149 Γ'*, σσ. 79-80,
αριθμ. 83· 12/1/1642, *Τζώρτζης Πάντιμος*, σσ. 137-138, αριθμ. 240 (σε περίληψη).

233. «Σιγουριτὰν γεμάτην καὶ ἀννέκοφτην κάμνω{μεν} ἐγὼ Γεώργιος Μουσοῦρος ...
ἐσένα τοῦ μισερ-Ἀνδρέου Γρηλιώνι ... εἰς τὰ τρία σπαθιὰ ὁποῦ σοῦ ἔχα δώσει μὲ τοὺς
συντρόφους μου διὰ ἀμάχη, διὰ τὰ ὑπέρπυρα κδ' καὶ σόλδια κγ' ὁποῦ μᾶς ἔχες δώσει
δανικᾶ, διὰ νὰ σοῦ τὰ δουλεύσωμεν ...», 16/3/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 149 Α'*, σ. 277, α-
ριθμ. 300· 28/5/1549, *Μιχαὴλ Μαρᾶς 149 Β'*, σσ. 226-227, αριθμ. 228.

234. Gerland, σ. 104· Barbaro, σ. 106· Θεοτόκης, Καπιτουλάρια, 153 (σε περίλη-
ψη), για τους καστελλάνους.

τειάς της, είχε επανακινήσει το όλο θέμα επαπειλώντας με σοβαρές ποινές τους παραβάτες²³⁵. Βέβαια στις νοταριακές πράξεις εντοπίζονται παραδείγματα ενεχύρασης εικόνων, όμως είναι σαφές ότι πρόκειται είτε για έργα τέχνης είτε για ιδιωτικής προέλευσης λατρευτικά αντικείμενα και όχι για εκκλησιαστικά αγαθά²³⁶. Ανάλογη κατάσταση επικρατεί και για τα υποζύγια και τα ζώα εργασίας τα οποία εξ ορισμού ήταν εκτός ενεχυρούχων συναλλαγών. Όμως όπως τονίστηκε και παραπάνω όχι μόνο περιλαμβάνονται στον τύπο των γενικών υποθηκών της ύστερης περιόδου άλλα και η ανεξάρτητη ενεχύρασή τους δεν είναι ασυνήθιστη²³⁷ κυρίως στις σχετικές αγοραπωλησίες ως τρόπος εξασφάλισης του πιστωμένου τιμήματος²³⁸.

Από το μακρύ κατάλογο των ενεχύρων, που θα μπορούσε να σχημα-

235. «Pars veneta super rebus Ecclesie affictandis et pignorandis. ... Cum supra omnia vera conscientia hominum esse debeat ad curam diuini cultus et bonum ac utile ecclesiarum, et, sicut manifeste videtur, per multos prelates, episcopos abates, plebanos et alios clericos sepe pignorantur, venduntur aut dantur per alium modum res ecclesiarum videlicet; calices cruces, libri et alie argenterie vel paramenta ecclesiarum, cum damno et detrimento ecclesiarum et verecundia terre nostre, et similiter consupatione ecclesiarum predictarum, ad que secundum deum et humanitatem omnino prouidendum est vadit pars, quod quicumque prestauerit pecuniam et acceperit in pignus aut nomine signi vel pignoris de cetero aliquas res ecclesiarum, cruces, calices vel alias argenterias siue libros nel aliqua paramenta ecclesiarum aut monasteriorum, fratrum, monachorum aut clericatum, siue vendiderit aliuqua dictarum rerum cadat ipso facto de XXV pro cento eius quod concesserit aut exbursauerit, et ulterius perdat totam pecuniam, quam «concessisset» super talibus pignoribus, aut quam solliisset pro dictis rebus monasteriorum vel ecclesiarum; et prelatis, episcopis, abbatibus, prioribus abbatissis, plebanis vel alijs clericatibus non debet dari aliquis fauor nec auxilium, imo potius procedere aut prouidere contra ipsos, qui pignorassent, secundum quod videbitur prouidendum. Et si per aliquam personam nomine redictorum foret pignorum aliquid de predictis rebus ecclesiarum siue monasterium, cadat in illam eadem penam, ad quam caderet ille qui pignoreret ...», 27/10/1412, Τσιρπανλής, ό.π., σσ. 322-324, αριθμ. 257. Πρβλ. Επίσης *Statuta Veneta*, βιβλ. I, κεφ. 1-5, και *Consulta ex Auctenticis* 27 (σσ. 151v-153r)· Ferro, ό.π., λήμμα «pegno» (τ. II, σ. 411).

236. «... όμολογώ και κρατώ έσένα του διδασκάλου κύρ ντζουάν Εύριπιώτη, σγουράφου, αδιόβολα τριάντα πέντε γραμμένα με το σκρίτο άπου σούκαμεν ό πατέρας μου και κρατώ σου άκόμα και δύο λίτρες και ήμισυ νέφτι, το όποιον είχες δώσει του ποτε κύρ θεοφάνου στριλήτζα, του πατρός μου ό όποιος σουχε δανείσει ένα δουκάτο χρυσό τσεκίνι και υπέρπυρα πέντε ...», 28/7/1560, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., 260-261, αριθμ. 8· «... ένα ζευγάρι εικόνες άπου ό αυτός Σαρακηνόπουλος είχεν έχει άμάχι στα χέρια του μισέρ Τζώρτζη Ντε Στάη δια τσεκίνια όκτώ (...) είναι ή μία ή Γέννησις του Χριστου και ή άλλη του μεγάλου Γεωργίου ...», 16/3/1582, Μέρτζιος, Κρητικά συμβόλαια κτλ., 124-125, αριθμ. 652.

237. 16/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 15-16, αριθμ. 32.

238. Πρβλ. σχετ. παραπάνω υποσ. 122-124.

τιστεί εν προκειμένω, δεν λείπουν ούτε τα αγροτικά προϊόντα²³⁹, ούτε τα εργαλεία²⁴⁰ τεχνιτών²⁴¹, ούτε ευτελέστερης αξίας καθημερινά αντικείμενα, όπως πιθάκια²⁴², σεντόνια, κουβέρτες, θήκες μαξιλαριών, απλά ρούχα ή ακόμη και υφάσματα²⁴³. Η ανάγκη εξοικονόμησης έστω και λίγων χρημάτων σπρώχνει πολλές φορές τους ανθρώπους να παραδώσουν ως ενέχυρο ακόμη και τα πιο απίθανα αντικείμενα. Χαρακτηριστικό εν προκειμένω είναι το παράδειγμα της *Maria olim sclava Marie Pasqualigo*, η οποία το 1314 παρουσιάζεται να έχει ενεχυράσει ακόμη και το έγγραφο της απελευθέρωσής της²⁴⁴, ενώ από τα πρακτικά της δίκης του πρωτόπαπα Χάνδακα Ανδρέα Αμοραίου γίνεται γνωστό ότι κάποιοι ιερείς είχαν ενεχυράσει ανάμεσα στα άλλα και τα έγγραφα χειροτονίας τους προκειμένου να εξασφαλίσουν τις απαιτήσεις του πρωτόπαπα και τη σιωπή του για την παράνομη χειροτονία τους²⁴⁵. Την ίδια περίπου εποχή ο Δημήτρης Κατελάς «καπετάνιος της στρατίας» πιστώνοντας το τίμημα μιας σέλας, εξασφαλίζει τον πωλητή όχι μόνο με μια γενική υποθήκη, αλλά και με «ταῖς πᾶγαις τοῦ σαλάρου μου ὅπου πέρνω ἀπὸ τὴν Κάμεραν τῆς ἐκλαμπρωτάτης μας αὐθεντίας ...»²⁴⁶. Επίσης στις νοταριακές πράξεις εντοπίστηκαν και κάποια ακραία παραδείγματα αυτοενεχύρωσης, όταν ο οφειλέτης δέτει ως ενέχυρο τον ίδιο του εαυτό σε περίπτωση

239. 3/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σσ. 18-19, αριθμ. 25· «... Set pro maiore securitate do et designo tibi pro tuo signo et pigno ipsum oleum et melle quod est vaxilos olei .XXXVI. et melli .VI. ...», 3/6/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 257, αριθμ. 560.

240. Αντίθετα φαίνεται ότι υπήρχε απαγόρευση για την ενεχύρωση γεωργικών εργαλείων. Βλ. σχετ. Ferro, ό.π., λήμμα «pegno», (τ. II, σ. 412)· Μανίν, ό.π., 69.

241. «Manifestum facio ego Iohannes de Clugia ... a te Marco Belo fabro ... perpera .X. que michi prestitisti causa amoris ... Et pro tua maiori securitate tibi do pro signo et pignore ancucium .I., par .I. mantium, paria tenaiarum .IIII. mai .II. et martela .II. cum .II. limis ...», 24/6/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 71-72, αριθμ. 195· 3/12/1606, *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 382, αριθμ. 412.

242. «... ἀκομί τοῦ ὀμπλεγάρου καὶ δύο κρασοπίθαρα, το ἕνα μιστάτα λ' καὶ το ἄλλο μιστάτα ιε' ...», 24/8/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 693-694, αριθμ. 796.

243. 16/10/1314, *DC Bandi*, σ. 25, αριθμ. 54· 4/7/1343, *not. Alberto Palamonte*, Mckee, Wills κτλ, σσ. 630-631, αριθμ. 491· 11/1/1509 (m.v. 1508), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 19-20, αριθμ. 11· 23/3/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β'*, σσ. 69-70, αριθμ. 84· 26/1/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α'*, σσ. 33-34, αριθμ. 28· «... ἀκομι ἔδοκέν του ἀμάχι να κρατί γιά τ' ἄλλα διάκόσα ογδοήντα πέρπιρα καμίζότο ἕνα κόκινο καὶ ἕνα ζευγάρι σεντόνια λαβοράδα καὶ ἕνα φουστάνι μπαμπακερὸ ...», 11/12/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 180-181, αριθμ. 170· 19/1/1607, *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 391, αριθμ. 424· 31/3/1646, *Αντρέας Καλέργης*, σσ. 303-305, αριθμ. 416 (σε περίληψη).

244. 16/10/1314, *DC Bandi*, σσ. 26, αριθμ. 58.

245. Βλ. σχετ. Μαρία Μονδέλου, «Η δίκη του πρωτόπαπα Χάνδακα Ανδρέα Αμοραίου στα τέλη του 16^{ου} αιώνα», *Ανθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σ. 362.

246. 5/6/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, σσ. 251-252, αριθμ. 253.

υπερμερείας του. Βέβαια το περιεχόμενο και τα αποτελέσματα μιας τέτοιας ενεχύρασης σε περίπτωση υπερμερείας του οφειλέτη, δεν είναι απόλυτα σαφή²⁴⁷. Η γενικότερη πάντως αίσθηση από τις πηγές είναι ότι κάτι τέτοιο στις περισσότερες περιπτώσεις θα πρέπει να ενταχθεί στην ευρύτερη κατηγορία των γενικών υποθηκών, ερμηνευόμενο όχι ως δυνατότητα υποδούλωσης του οφειλέτη, αλλά ως ρήτρα που παρείχε στο δανειστή το δικαίωμα να εξασφαλίσει την αποπληρωμή του φυλακίζοντας τον²⁴⁸.

Όλα τα παραπάνω αντικείμενα στις περισσότερες περιπτώσεις εξατομικεύονται με λεπτομερή παράθεση των χαρακτηριστικών τους. Τα κομμάτια περιγράφονται ανάλογα με τις πολυτιμες πέτρες και το βάρος τους²⁴⁹, ενώ το βάρος αποτελεί σημείο αναφοράς και για τα ασημένια αντικείμενα, στα οποία επιπροσθέτως αναφέρεται συνήθως η ύπαρξη ή όχι σφραγίδας από τον κατασκευαστή τους²⁵⁰, ιδιαίτερα σκαλίσματα ή οι-

247. «... Ut obliget se mecum tibi per cartam pro debito suprascripto ...», 20/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σσ. 60-61, αριθμ. 54· 3/11/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 245, αριθμ. 344· 16/9/1352, *Zaccaria de Fredo*, σσ. 44-45, αριθμ. 61· 2/5/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σσ. 181-182, αριθμ. 232· 6/7/1550, *Πέτρος Πατισιδιώτης*, σσ. 94-95, αριθμ. 70· «... διὰ τοῦτο ἡ ἀφεντία του κάμνει τέρμενο τοῦ αὐτοῦ κύρ τομάδο νὰ τὰ πλερώση τῆς ἀφεντίας του τὰ λεγόμενα ὑπέρπ. ἑκατὸν δέκα ὡς σήμερον ἕνα χρόνον ὀμπλεγάροντας τὸ κορμὶν του καὶ τὰ καλά του ...», 3/7/1583, *Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ.*, 177-178, αριθμ. 25.

248. Βλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 47. Πρβλ. επίσης και Τουρτόγλου, ὁ.π., σσ. 44-53, όπου και η σχετική ανάλυση για την προέλευση της ρήτρας.

249. «... Idcirco ego Iacomina, relicta Iohannis Longovardo ... Item habeo anillos IIII auri qui sunt in pignero, videlicet unum est Manoli Pispoli pro yperpera et similiter est cum dicto anulo cadhenekkam I argenti cum coralo et duabus crucibus argenti ...», 5/8/1324, *not. Albertinus Maça, McKee, Wills κτλ.*, σσ. 525-526, αριθμ. 404· 7/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 44, αριθμ. 29· «Ἐστον(α) καὶ ἡμεῖς Ἀντώνης Λότος ... καὶ Ἀγγελ(ή)ς Καππέλας ... χρυσοχοί, νὰ κάμνωμεν ἔγγυσιν ἑσένα τοῦ παπᾶ κυρ Παῦλ(ο) Βιτζημάνου ... ταῦτα τὰ ἀμάχια, ἤγουν δυὸ μαστραπάδαις ἀργυρούς, βουλομένους, παραχρυσομένοι εἰς τὰ χίλια καὶ εἰς τὸν πόδα, βαροῦν ὀγγές σαρανταέννεα ἡμισυ καὶ κούπαις ἀργυραῖς πέντε, βουλομέναις, βαροῦν ὀγγές σαράντα καὶ χρυσαφί τρία κερκέλ(ια), βουλομένα καὶ δυὸ δακτυλῆδια σοντζέλα, τὸ ἕνα ἰνταγιάδο, μὲ μιὰ κορνιόλα ἰνταγιάδ(α) καὶ τὸ ἄλο βουλοτύρ(ι) σκλέτο, βαροῦν καὶ αὐτὰ ὅλον τὸ λεγομένον χρυσαφί ἐξάγ(ια) εἰκοσι ἔξη ἡμισυ ...», 22/6/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 289-290, αριθμ. 293.

250. «... τὰ ὅποια ἀμάχια εἶναι οὕτως, ἤγουν πηρούνια ἀργυρᾶ ἔνδεκα, τὰ δέκα βουλομένα καὶ τὸ ἕνα ἀβούλοτ(ο), βαροῦν ὀγγές ια', καὶ μία κούπα ἀργυρῇ βουλομένη, βαρῇ ὀγγές στ', καὶ δακτυλῆδια χρυσᾶ ἑπτὰ, τὸ ἕνα βουλό[τερο], καὶ τὰ ἔξη μὲ πέτρες ἀμπάσες, βαροῦν ἐξάγια στ, καὶ ἕνα πουνιάλιο, τ[ὸ, μανίκ(ι) του ἀργυρῷ καὶ τὸ κοσπέλο του ἀργυρῷ καὶ τὸ φυκάρην του λιγάδ(ο) μὲ ἀσῆμι ...», 2/4/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 10-11, αριθμ. 10· 6/11/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 179, αριθμ. 168. Για την αργυροχρυσοχοΐα στην Κρήτη πρβλ. σχετ. Μαρία Κωνστα-

κόσμημα που τα κοσμούν κτλ.²⁵¹. Πολλές φορές μάλιστα προκύπτει από το περιεχόμενο της δανειστικής δικαιοπραξίας ότι είχε προηγηθεί ζύγισμα και εκτίμηση των ενεχυρασθέντων αντικειμένων²⁵².

6. ΟΦΕΙΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΔΑΝΕΙΣΤΕΣ

Μια απόπειρα σκιαγράφησης των εμπλεκομένων ατόμων στη διαδικασία του ενεχύρου δεν αποτελεί κάτι το ιδιαίτερα εύκολο και απλό. Κατηγοριοποιήσεις και σχετικοί κανόνες δεν είναι δυνατό να εξαχθούν. Η μαρτυρία των πηγών αποδεικνύει ότι άτομα από όλες τις κοινωνικές τάξεις αναλαμβάνουν το ρόλο του δανειστή ή του οφειλέτη και ανάλογα με τις περιστάσεις δέχονται ή παραδίδουν ενέχυρα. Ευγενείς, πλούσιοι αστοί, τεχνίτες αλλά και μικροέμποροι, συγκαταλέγονται στο ενεργητικό της περιουσίας τους ενεχυρασθέντα αντικείμενα, ενώ δεν είναι καθόλου ασυνήθιστο τα ίδια άτομα να εμφανίζονται τόσο ως ενεχυρούχοι δανειστές όσο και ως ενεχυρούχοι οφειλέτες. Με αυτά τα δεδομένα η παροχή ενεχύρων για την εξασφάλιση κάποιας οφειλής αποδεικνύεται συνήθεια βαθιά ριζωμένη στα συναλλακτικά ήθη του νησιού. Ενεχυράσεις όπως αυτές

ντουδάκη - Κιτρομηλίδου, «“Ασήμι λαβοράδο και χρυσάφι φίνον”: Αρχαιακές μαρτυρίες για την αργυροχοία και την χρυσοχοία στην Κρήτη της βενετικής περιόδου», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. ΒΙ, Ηράκλειο 2000, σσ. 365-380.

251. «Manifestum facio Georgius Venerio ... a te Cali iudea ... yperpera in Creta currentia viginti duo mutuo ... Et pro tuo signo et pignere dictorum denariorum a me habuisti et recepisti stampas decem octo argenti deauratas cum armis de cha de Chanali ...», 28/4/1357, *Zaccaria de Fredo*, σσ. 83-84, αριθμ. 119· 7/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 44, αριθμ. 29· «... pro quibus habui ab ipso ser Zanino unum anulum cum sua arma ...», 23/4/1431, *Μανούσακας -van Gemert*, ό.π., 163, αριθμ. 57· «... εις άμάχη άποϋ τής κρατῶ άπάνω εις αϋτά, ηγουν κούπαις άργυρες πέντε βουλομέναις οι δύο με τζενανιαίς άρμαις καί αι τρείς σκλέταις ...», 30/4/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 131-136, αριθμ. 71· 5/6/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, σσ. 254-255, αριθμ. 257· «... καί διὰ τόρα μου έδωκες νά κρατῶ διὰ άμάχη και σιμαδη διό βερνεγάδα άργυρά βουλομένα, τῶ ένα έχη εις τήν μέσην τόν άγιον Γεώργιον καί τῶ άλλω έχει εις τήν μέσην μιαν ρο(δα) ...», 15/4/1577, *Δετοράκης*, *Η αγγαρεία κτλ.*, σσ. 92-93, αριθμ. 11.

252. 3/9/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 178, αριθμ. 236· 14/3/1458, *Ganchou*, ό.π., σσ. 100-101, αριθμ. 8· «... νά πουλῆς τῶ άμάχιω όποϋ μου κρατῆς, τῶ όποίον έναί ένα κολαρέτο μαγγέν(ι), με χρυσάφι, τῶ όποίον έστημάρισεν ό μαίιστρο-Ντζανῆς Καπελάς, χρυσοχός καί ξύξη υπέρπυρα τρία ...», 18/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς Α'*, σσ. 166-167, αριθμ. 175· «... τὰ όποία, κουπα καί κουταλ(ια), έκαμπανίσαμεν εις τούς χρυσοχούς καί βαροϋ όγγές όκτω καί ένάμισιν έξαγ(ιν) ...», 10/4/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, σ. 125, αριθμ. 153· «... Άλοτρόπως νά πουλῆς τῶ άμάχ(η) όποϋ σου 'δωκα καί κρατῆς μου, ηγουν μία κουποπ(ούλα) άργυρη, άβούλοτη, τήν όποίαν δέν έκαμπανίσαμεν με τήν στράταν τῶν κροιτάδων ...», 26/7/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, σ. 111, αριθμ. 112· 9/3/1644, *Μαρίνος Αρκολέος*, σσ. 46-47, αριθμ. 46 (σε περίληψη).

των νοταριακών εγγράφων απαντά κανείς για παράδειγμα και στα έργα του κρητικού θεάτρου, τα οποία συχνά καυτηριάζουν παρόμοιες πρακτικές²⁵³. Εξάλλου ακόμη και άτομα με συγγενικούς δεσμούς συναλλάσσονται, εξασφαλίζοντας τις απαιτήσεις τους με ενέχυρα²⁵⁴, ενώ αντίστοιχες συμπεριφορές παρατηρούνται και σε ελεύθερους επαγγελματίες, οι οποίοι παραλαμβάνουν ενέχυρα από τους πελάτες τους για την εξασφάλιση της αμοιβής τους²⁵⁵. Από όλες αυτές τις κατηγορίες ιδιαίτερη μνεία φαίνεται να αξίζουν δύο ομάδες. Σ' ένα πρώτο επίπεδο αίσθηση προκαλεί η παρουσία κληρικών και μοναχών και των δύο δογμάτων, οι οποίοι κατ' εξακολούθησιν εμφανίζονται είτε να δανείζονται παρέχοντας ενέχυρα²⁵⁶, είτε κυρίως να δανείζουν εξασφαλίζοντας τις απαιτήσεις τους με ενέχυρα²⁵⁷.

253. Σ. Παπαμανουσάκης, «Το δίκαιο στο Κρητικό Θέατρο», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 495-496.

254. «... Idcirco ego Pliti, relicta Leonis Cavatorta ... Item debet michi dare Michael, frater meus, yperpera tria et habeo pignum lectum unum, mantilum unum, par filarum de seta, pannorum peciam unam quod dicitur smurdi et mantilum unum a curpine et mantilum unum a manu ...», 13/5/1327, *not. Andreas de Bello Amore*, McKee, Wills κτλ., σσ. 29-30, αριθμ. 22· 11/4/1339, *Franciscus de Cruce*, σσ. 138-139, αριθμ. 172· «... Έγώ Ραχιέλ, χήρα, γυνή του ποτέ Μωυσέ Άγάπη ... Έτι τῇ Πανωραία, τῇ ἀνεψιά μου, τὴν κούπαν ἦν κρατῶ αὐτῆς εἰς ἐνέχειρον ...», 2/5/1497, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 309-310, αριθμ. 1· «... Έγώ Ποδοῦ, γυνή του Γεσταλῆ Παγκαρέα, Ἰουδαία ... Έτι τὸ βιβλίον, ὃ μοι κρατεῖ ο Σαμπάτης ὁ ἀνδράδελφός μου διὰ ὑπέρπυρα γ' καὶ οὕτω νὰ πέρνῃ τὸ εἰρημένον βιβλίον ...», 14/8/1506, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 6-7, αριθμ. 3· «... καὶ γὼ ἡ Μαριέτα Μουδάτζενα, ἀρχόντησα τοῦ εὐγενοῦς ἄρχου μισερ Νικολοῦ Μουδάτζε ... Ἀκομὴ ἀφίνω του καὶ τὰ ἀμάχια ἀποῦ ἔχω θαλμένα εἰς τοῦ μισερ Μάρκου Κουρίνη, τοῦ ἀνδρανειοῦ μου, διὰ δουκάτα κγ', ἤγουν εἰκοσιτρία ...», 7/5/1511, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 43-47, αριθμ. 25· 13/9/1529, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 243-244, αριθμ. 135· 31/3/1646, *Αντρέας Καλλέργης*, σσ. 303-305, αριθμ. 416 (σε περίληψη).

255. «... Έγώ Γεώργιος De Cipris ... Έτι κρατεῖ με ὁ Κύριλλος Γραδενίγος διὰ πλήρωμα ἐνὸς τεσταμέντου διὰ δουκάτον ἔν, μίαν κούπαν ὄνκιων γ' ἡμισην, ἅτινα ἔστωσαν ταῖς ἐμαῖς ρηθείσαις θυγατράσι θωσούσαις τὸ δουκάτον ... Έτι ἔχω δύο προύσια εἰς ἐνέχυρον διὰ τὰ φάρμακα ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ κύρ Σεφάνου Βιβόντα ...», 27/5/1497, Σάδας, ὁ.π., σσ. 664-668, αριθμ. 9· 6/2/1549, *Μιχαὴλ Μαράς 149 Α'*, σσ. 105-106, αριθμ. 107.

256. 12/1/1642, *Τζώρτζης Πάντιμος*, σσ. 137-138, αριθμ. 240 (σε περίληψη)· 31/3/1646, *Αντρέας Καλλέργης*, σσ. 303-305, αριθμ. 416 (σε περίληψη).

257. «... Idcirco ego Praxia, monacha, relicta Georgii Prasino ... item quedam Alyse tenetur michi dare yperpera tria et habeo ab ea pro pignore cultram unam parvam vetus cui remitto grossos tres pro anima mea. Item tenetur dare michi quedam mulier de casali Vutes, cuius nomen ignoro, yperpera quinque et habeo ab ea pro pignore sorcellos duos auri monolignos et remitto ei grossos tres pro anima mea. Item tenetur michi dare quidam papas de casali Vridha, cuius nomen ignoro, yperpera tria minus soldinus tribus parvorum et habeo pro pignore ab eo librum unum et manipollos et remitto ei grossos sex pro anima mea ut scribat me in eius codice. Item pa-

δραστηριότητες εξ ορισμού κατακριτέες²⁵⁸. Εκτός από τους όποιους ηθικούς ενδοιασμούς, κανονιστικές απαγορεύσεις και των δύο εκκλησιών προσπάθησαν κατά καιρούς να περιορίσουν παρόμοια κρούσματα και να

pas Georgius de casali Marathia dare tenetur michi yperpera decem et habeo ab eo pro pignore annulos duos auri et remitto ei grossos sex ut scribat me in eius codice ... Item Iani Chissamiti quondam Marini de casali Marathia tenetur michi dare yperpera quatuor et soldinos tres parvorum inter tellam et denarios que sibi dedi et habeo pro pignore ab eo anulum unum auri ... Item Sophya Forena debet michi dare yperpera quinque et habeo ab ea pro pignoresorcellum unum auri de lignum magnum, cui remitto grossos tres pro anima mea. Item tenetur michi dare Maria Schinoploco yperpera tria et soldinos undecim parvorum a qua quindem habeo pro pignore tellam unius cote a femina et remitto sibi soldinos undecim predictos pro anima mea ... Item Herini Santi dare tenetur michi yperpera tria et grossos octo a qua habeo pro pignore gabanum unum et remitto ei grossos octo pro anima mea. Item tenetur michi dare Soy, uxor Nicolai Familiti, yperpera octo et habeo ab ea pro pignore iupram unam et mantille unum a mensa. Item Herini Flabani tenetur michi dare grossos octo et habeo pro pignore iupram unam ab homine et remitto ei grossos duos pro anima mea ...». 22/5/1362, *not. Giovanni Dario*, McKee, Wills κτλ, σσ. 801-802, αριθμ. 632· 30/4/1523, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 131-136, αριθμ. 71· «... Ὁ κυρ Φιλοθεος ὁ Νταβραδος, υἱὸς ποτὲ Νηκολάου ἱερέου, κατείκουμενος ἐν τι μονῇ τῆς Ἀγίας Ὁσιομάρτιρος καὶ Ἀθληφόρου Παρασκεῆς ... Ἀκομι καὶ ἀμαχνα ὅπου ἔχο ἡς τὴν χέραν μου: πρῶτων, παπᾶ κυρ Ἰωάννη Μαγγαφούρι μίαν ζυγὴν βέργιες χρίσες καὶ ἥδοκα τοῦ υπέρπυρα νε', ἦγουν πεννυντα πέντε, ἀκομι καὶ ἐγγίτις τοῦ, υπέρπυρα μ', ἡς τὸν Νηκόλαον τὸν Ψυχοπέδη, Γεῶργι Κερκελα κρατὸ σεντόνη α' καὶ χρεοστή υπέρπυρα [vacat], Ἰωάννη Καλούτζη σεντόνι α' καὶ χρεοστή υπέρπυρα [vacat], Μαρκο Καραβελα σεντόνι α', υπέρπυρα [vacat], Πόδα Ζουμαδοπούλα σεντόνι α', υπέρπυρα [vacat], Μαρία Ραλιοπούλα {σεν} μπόλῃες δύο, υπέρπυρα [vacat], Μανόλη Μοκοντίτι Σιγανοον γινέκιον ποκάμισον ἐν καὶ χρεοστή σιτάρι καρτα θ', Ντοναδο Κατελανο δακτιλήδην α' ἀργιῶν καὶ μαγιότες δ' καὶ ψήδην α' γιὰ υπέρπυρα γ', Μιχελή Γαβρα δακτιλήδην α' ἀργιῶν γιὰ υπέρπυρα [vacat], Ντονάδο Κατελάνο στο Ψαδὴν χρεοστή υπέρπυρα κε' καὶ κρατο τοῦ πᾶπλομαν α', Μανόλη Ἀναλαμπῇ χρεοστή υπέρπυρα δέκα, Κόστα Σα[[σα]]ρακινόπουλο υπέρπυρα κ' ... Ἀκομι ἔχο καὶ χαρκόματα δύο, τὸ ἕνα ὑπὸ τις ἀδελφῆς μου τις παπαδίας γιὰ υπέρπυρα ιη', καὶ δέλω νὰ ἔνε τοῦ παπᾶ Ἰωάννη τοῦ Μαγγαφουρη, καὶ ὄντα τοῦ δόσουν τ' ἀνήψιᾶ μου τα ιη' υπέρπυρα νὰ περνουν τὸ χαρκομα καὶ τὸ ἄλλον νὰ πάρῃ ὁ ἀνεψιὸς μου ὁ παπᾶ κυρ Κοσταντῖς νὰ μου λητουργίσουν τόσες λητουργίες, καθὼς μου ἦχεν καὶ ἐκνον υπέρπυρα ι' ...». 3/1/1543, *Ἰωάννης Ολόκαλος*, σσ. 224-227, αριθμ. 239· 22/4/1550, *Πέτρος Πατισιδιώτης*, σσ. 92-94, αριθμ. 68· 14/3/1571, *Παναγιωτάκης, Φραγκίσκος Λεονταρίτης* κτλ., σ. 188, αριθμ. 121· 12/1/1642, *Τζώρτζης Πάντιμος*, σσ. 137-138, αριθμ. 240 (σε περίληψη)· 23/11/1643, *Ξανθοουδίδης*, ὁ.π., 263-264, αριθμ. 102· 12/9/1645, *Μαρίνος Ἀρκολέος*, σσ. 350-351, αριθμ. 241 (σε περίληψη).

258. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὶς παρεχόμενες πληροφορίες ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς δίκης τοῦ πρωτόπαπα Χάνδακα Ἀνδρέα Ἀμοραίου. Ἀνάμεσα στα ἄλλα ὁ Ἀμοραῖος εἶχε κατηγορηθεῖ ὅτι εἶχε παραλάβει δῶρα καὶ ἐνέχυρα ἀπὸ παράνομα χειροτονημένους ἱερεῖς προκειμένου νὰ ἀποσιωπήσει παρατυπίες στὴν χειροτονία τους. Βλ. Μονδέλου, ὁ.π., σ. 362.

πατάξουν αυτές τις συμπεριφορές, που δεν αποτελούσαν το καλύτερο παράδειγμα για το ποίμνιο τους. «... Διὰ γὰρ τὴν φιλαργυρίαν...» τονίζει στην κατηχητική του διδασκαλία ο καθολικός επίσκοπος Σητείας και Ιεραπέτρας Gaspare Viviani (1525-1605) «... ἀπολεῖται ὁ νόμος ἐξ ἱερέως καὶ ὄρασις ἐκ προφήτου ...», για να συνεχίσει λίγο παρακάτω «... Ὅσοις δὲ οὐκ ἄρκει εἰς τὴν τῶν ἀναγκαίων χρείαν ἢ αὐτῶν ἱεροπραξία ποιήτωσάν τι εὐχαιρον, πρέπον αὐτοῖς μιμούμενοι Παύλῳ, μὴ ποιούντες ἐμπορίαν, τόκους ἢ ἄλλην τινὰ αἰσχροκέρδειαν ...»²⁵⁹.

Η δεύτερη ομάδα που αξίζει εκτενέστερης αναφοράς είναι οι γυναίκες. Μία συγκριτική μελέτη των σχετικών πηγών απέδειξε ότι οι γυναίκες εμφανίζονται αρκετά συχνά στις νοταριακές πράξεις είτε ως δανειστριες είτε ως οφειλέτριες με ενέχυρα. Με δεδομένη τη γενικότερα περιορισμένη γυναικεία παρουσία στις γραμμές των νοταριακών εγγράφων²⁶⁰, οι διαστάσεις του φαινομένου φαίνεται να είναι αρκετά σοβαρές²⁶¹. Σ' ένα πρόχειρο απολογισμό από το συγκεντρωμένο υλικό, το πενήντα περίπου τοις εκατό των εμπλεκόμενων είναι γυναίκες, ποσοστό που αυξάνεται ακόμη περισσότερο αν ληφθεί υπόψη ότι πολλά από τα ενέχυρα – ειδικά σ' αυτό το επίπεδο – δινόταν χωρίς τη σύνταξη σχετικού εγγράφου²⁶². Στη διαθήκη της το 1351 η *Benedicta, relictā Dominici Gradonico*, περιλαμβάνει και ένα κατάλογο με τα ενέχυρα που παρακρατεί, τονίζοντας ότι όλα τα σχετικά χαρτιά αλλά και τα ίδια τα ενέχυρα βρίσκονται τακτοποιημένα «*in scrineo meo*»²⁶³. Η ίδια τάξη στη φύλαξη των ενεχύρων

259. Βλ. σχετ. Δετοράκης, Η κατηχητική διδασκαλία κτλ., σ. 109, στ. 119-127.

260. Για τη γυναίκα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. ενδεικτ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79.

261. Βλ. σχετ. Μαλτέζου, Η παρουσία της γυναίκας κτλ., 76.

262. Βλ. σχετ. Γρυντάκης, Οικονομικές σχέσεις κτλ., σσ. 124-128.

263. «*Idcirco ego Benedicta, relictā Dominici Gradonico ... Item sciendum est quod pro yperperis quatuordecim, que Campagnola, relictā Andree Quirino, debet michi dare, habeo ab ipsa pro pignore pelem unam grisam veterem ab epitochio femineo et peciam unam entimatis a lecto. Et pro ducatis auri novem michi debitis a Georgio de Molino habeo pro pingere cultram unam cendati. Et pro yperperis decem michi debitis a Barbo Barbo habeo pro pingere paria duo linteaminum. Pro yperperis vero decem et octo michi debitis a Marco Goro precone habeo pro pignere par unum sorcellorum auri. Et pro yperperis trecentis, que mutuavi Andree Pantaleo filio quondam Hemanuelis, et matris eius, habeo cartam sine pingere. Et tam illa carta quam carta michi facta per quosdam de ca Fradelo, quorum nomina ignoro, et pignera michi per eos data pro yperperis centum que eis mutuavi et similiter carte et cedulae et pigner que habeo pro peccunia michi debita a diversis personis sint in scrineo meo ...*», 26/7/1351, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills κτλ., σσ. 232-235, αριθμ. 182.

διαπιστώνεται και τρεις περίπου αιώνες αργότερα στη διαθήκη της Ντιάνα Κορναροπούλας²⁶⁴, ενώ η πρώτη από τις δύο διαδοχικές διαθήκες της Καλής Κουμουλοπούλας από το Ρέθυμνο έχει περισσότερη τη μορφή απολογισμού χρεών και ενεχύρων παρά διάταξης τελευταίας βουλήσεως²⁶⁵. Από την άλλη πλευρά η Σοσσάνα Ντελάρτεννα, στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, δανειζόμενη κατά κύριο λόγο μικροποσά, πρέπει να ενεχύρασε σταδιακά ότι πολύτιμο είχε στο σπίτι της²⁶⁶.

Κάτι τέτοιο ούτως ή άλλως δεν φαίνεται να είναι καθόλου ασυνήθιστο. Λίγες δεκαετίες αργότερα ο φημισμένος μουσικός και κληρικός Φραγκίσκος Λεονταρίτης είναι περιορισμένος στο σπίτι του στην Βενετία, όχι μόνο εξαιτίας των χρεών του αλλά και γιατί η ενεχύραση όλων των πραγμάτων του τον εμποδίζει να βγει στο δρόμο²⁶⁷.

Αυτονόητο είναι ότι οι ασθενέστεροι οικονομικά ήταν πολύ περισσότερο ευάλωτοι σε παρόμοιες πρακτικές. Η έλλειψη μετρητών οδηγούσε πολλούς από αυτούς να ενεχυράσουν οτιδήποτε μπορούσε να έχει κάποια αξία, εξασφαλίζοντας φυσικά τις περισσότερες φορές μικροποσά. Ο Θεόδωρος Τουρλινός στη διαθήκη του στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, απαριθμεί λίγο ή πολύ πέντε διαφορετικούς δανειστές, στους οποίους και έχει ενεχυράσει ασημένιες κούπες, χρυσές αλυσίδες, δακτυλίδια και μικροκοσμήματα²⁶⁸. Στην ίδια περίπου μοίρα βρίσκεται και ο σύγχρονός

264. «... ἐγὼ Ντιανα Κορναροπούλα ... Το μπουλετη ἦνε στὴν κασελέτα μου τη μιτζή, ἦνιε καὶ ἄλα αμαχία με σκρήτα καὶ κατεχί τα η σαντολα μου καὶ ας τα πη το ρεζίντουάριον μου να τα ευγάλουνσι. Καὶ εχο καὶ μιὰ πόλτζα στὴν κασελέτα μου ποῦ καὶ που εχο ἀμάχια καὶ ας την ἔθρουνσι να τα ρεκουπεράρουνσι ...», 1/2/1633 (m.v. 1632), Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα* κτλ., Αθήνα 1986, σσ. 85-90, αριθμ. 7.

265. 31/3/1646 καὶ 3/4/1346. *Αντρέας Καλλέργης*, σσ. 303-305, 306, αριθμ. 416-417 (σε περίληψη). Πρβλ. επίσης Γρυντάκης, *Οικονομικές σχέσεις* κτλ., σσ. 124-128.

266. «... ἐγὼ Σοσσάννα Ντελάρτενα, γυναῖκα τοῦ κύρ Ἀλοῖζου ... Πλὴν φανερόν κάμνω ὅτι ἔχω ἀμάχια εἰς τὴν Ἑβραϊκὴν, ἤγουν εἰς τῆς Ἑβραίας, τῆς σκλάβας, μίαν κολαῖναν μαργαριταρένην καὶ ἓνα ζευγος κόκκινα βελουδα προσκεφαλάδια διὰ δουκάτα τρία καὶ μαρτζέλον α'. Ἀκομὴ ἓνα ζουπούνιν μαῦρον τζαντουνένιον διὰ δουκάτα δύο. Ἀκομὴ μίαν ζυγὴν μανίκαις γυναίκαϊς περ δελὶ τζαντουνένιες διὰ δουκάτον ἓνα. Ἀκομὴ ἕτερες μανίκαις μαύραις καμωμέναις διὰ μαρτζέλους γ'. Ἐτι ἓνα σενδόνη ψιμένον διὰ μαρτζέλους ε' ...» ἀκολουθοῦν πολλὰ ἐνέχυρα, 4/11/1510, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 39-41, αριθμ. 23.

267. Η πληροφορία ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ ἐνὸς φίλου τοῦ μουσικοῦ 24/8/1567, Παναγιωτάκης, ὁ.π., σσ. 170-171, αριθμ. 104.

268. «... ἐγὼ ὁ Θεόδωρος ὁ Τουρλινὸς ... Ἀκόμη, ὡς φαίνεται μὲ χειρόγραφον τῆς ἐμῆς χειρός, χρεωστώ με' ὑπέρπυρα τοῦ Ἑβραίου τοῦ μοναχοῦ τοῦ Ντελμέντεγο, καὶ βαστάζει με μίαν κούπαν ζ' οὐγγίων καὶ μία καδέν' ὡν τριῶν οὐγγίων. Ἐτι ὁ Ἐξοδάκυλος με βαστάζει μίαν καδέναν στ' οὐγγίων ὁδιὰ ὑπέρπυρα ἰδ' με ἴδιον μου χειρόγραφον. Ἐτι ὁ μαῖστρο Λάζαρος ὁ Ἑβραῖος ὁδιὰ ἀγάπην καὶ φιλίαν με βαστάζει μίαν κούπαν τριῶν οὐγγίων ὁδιὰ δουκάτον ἓναν, χωρὶς σαρίτι. Ἐτι τοῦ Καψάλη τοῦ

του Γεώργιος de Cipris, ο οποίος λίγο ή πολύ έχει παραδώσει ένδεκα διαφορετικά αντικείμενα ως ενέχυρο προσπαθώντας να εξασφαλίσει τους πιστωτές του²⁶⁹.

Τα πράγματα είναι ακόμη χειρότερα όταν παρόμοιες συναλλαγές γίνονται με επαγγελματίες του είδους. Υπέρογκοι τόκοι πολλαπλασιάζουν τις οφειλές με γρήγορους ρυθμούς, καταστρέφοντας ακόμη και τους οικονομικά εύρωστους²⁷⁰. Ειδικά το εβραϊκό στοιχείο των μεγάλων πόλεων του νησιού, διαπρέπει σχετικά²⁷¹. Κάποιοι από αυτούς διατηρούν πραγματικά ενεχυροδανειστήρια, συγκεντρώνοντας στα χέρια τους εντυπωσιακούς καταλόγους πολύτιμων – και όχι μόνο – κινητών, που τους έχουν παραχωρηθεί ως ενέχυρα²⁷². Ο Iohannes Ralli de Constantinople το 1458, παρέδωσε ως ενέχυρο στην εβραία Eleane ένα μεγάλο αριθμό ασημικών και κοσμημάτων προκειμένου να εξασφαλίσει τα χρέη του²⁷³, ενώ τρεις από τους πέντε πιστωτές του Θεόδωρου Τρουλινού, που μνημονεύτηκε παραπάνω, είναι Εβραίοι, όπως εβραίοι είναι επίσης οι ενεχυρούχοι δανειστές του Bertus Delaporta στα τέλη του 14^{ου} αιώνα²⁷⁴.

²⁶⁹ Εβραίου ή γυναίκα μὴ βαστάζει ἓνα δακτυλίδιον χρυσοῦν χωριάτικον, ὁδία ἓνα ἐξάγιν χρυσάφιν, ὁδία ὑπέρπυρα β' ... Ἀκόμη χρεωστῶ τοῦ κὺρ Φιλίππω Κουρσάρι δουκάτα βενέτικα β' καὶ βαστάζει με ἓναν μανιάκην μαργαριταρένον δουκάτων βενέτικων ζ' ...», 27/9/1486. Σάδας, ὁ.π., σσ. 654-656, ἀριθμ. 1.

269. 27/5/1497, Σάδας, ὁ.π., σσ. 664-668, ἀριθμ. 9.

270. Βλ. σχετ. Γ. Γρυντάκης, *Μορφές ιδιωτικού δανεισμού κτλ.*, σσ. 163-180.

271. Βλ. σχετ. S. Borsari, «Ricchi e Poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negroponte (sec. XIII-XIV)», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 211-222. Γενικότερα για τους εγκαταστημένους στην Κρήτη Εβραίους βλ. ενδεικτ. Z. Ankori, «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σσ. 312-367· D. Jacoby, «Quelques aspects de la vie juive en Crète dans la première moitié du XVe siècle», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 108-117· K. Τσικνάκης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16^{ου} αιώνα», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 729-751.

272. 16/10/1314, *DC Bandi*, σσ. 25-29, ἀριθμ. 53-74.

273. 14/3/1458, *Ganchou*, ὁ.π., σσ. 100-101, ἀριθμ. 8.

274. «... Manifestum facio ego, Bertus Delaporta ... tibi, Beniamino de Alamania, iudeo, habitatori Candide, soli commissario et commissario nomine Ysac de Alamania, quondam tui generi, et tuis successoribus quia pro tota solutione dicti capitalis duarum cartarum quarum altera scripta et robata de manu Nicolai Mendrino, notarii, facta in 1387, mense junii, die XIII, indictione X, Candide, quam fieri feceram dicto Ysac de yperperis C, et altera scripta manu notarii suprascripti in codicello mense autem junii die VIII, indictione XI, de yperperis II prout in eis continetur ... Et pro pignore ipsorum habes a me illa pignora que dederam separate Ysac, contenta in dictis cartis, que sunt hec, videlicet cordonum unum et flocum unum perlarum, tacie septem et coclearia decem argenti, scufia una veluti vermili laborata cum perils, annuli duo auri, quorum alter est cum balassio et al-

Όμως τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας δεν είναι τα μόνα, που επιδίδονται σε ανάλογες δραστηριότητες. Πολύ περισσότερο που σε μία παρόμοια αποτίμηση τα στοιχεία είναι εξ ορισμού ελλιπή, αφού ο άγραφος ή έστω ιδιωτικός χαρακτήρας πολλών από τις συμβάσεις δανείου δεν άφησε παρά ελάχιστα ίχνη στα εξεταζόμενα νοταριακά κατάστιχα. Οι επαγγελματίες του είδους φρόντιζαν αναμφίβολα να εξασφαλίζονται περισσότερο με την ενεχύραση αντικειμένων και λιγότερο με τη σύνταξη συμβολαίων.

7. TO MONTE DI PIETÀ

Παρόμοια μελέτη δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ολοκληρωμένη χωρίς μία περιορισμένη έστω αναφορά στη λειτουργία των ενεχυροδανειστηρίων, των γνωστών *Monti di Pietà*. Τα ιδρύματα αυτά από τις πόλεις της ιταλικής χερσονήσου, που εμφανίστηκαν, μεταφέρθηκαν στην επικράτεια της Γαληνοτάτης²⁷⁵ και από εκεί φυσικά πέρασαν και στις αποικίες της στην Ανατολή²⁷⁶. Με αυτόν τον τρόπο η βενετική διοίκηση προσπάθησε να περιορίσει το φαινόμενο της τοκογλυφίας και των ενεχυρών συναλλαγών και να προστατέψει τους υπηκόους της από την ανεξέλεγκτη δράση των ασχολούμενων με το εμπόριο του χρήματος ιδιωτών. Τα συγκεκριμένα ιδρύματα είχαν κατά βάση κοινωνική χαρακτήρα και εκτός από τραπεζικές υπηρεσίες παρείχαν δάνεια με χαμηλότερο από την αγορά επιτόκιο. Στην Κρήτη λειτούργησαν δύο τέτοιοι οργανισμοί, ένας στον Χάνδακα και ένας στο Ρέθυμνο. Το *Monte di Pietà* του Χάνδακα ιδρύθηκε για πρώτη φορά το 1613 με βάση το κληροδότημα του Δαμιανού ντε Τζουάνε και φαίνεται να δημιούργησε ένα κλίμα ενδουσιασμού με την ελπίδα εξάλειψης του φαινομένου της τοκογλυφίας. Με βάση το καταστατικό λειτουργίας, το *Monte* παρείχε δάνεια επ' ενεχύρω, με σταθερό επιτόκιο. Τα ενέχυρα παραδιδόταν για φύλαξη και καταχωρούνταν σε ειδικό βιβλίο. Ανώτατο όριο παραμονής των ενεχύρων στο ίδρυμα αποτελούσε ο ένας χρόνος. Μετά τη λήξη του έτους οι όροι του συμβολαίου μπορούσαν να ανανεωθούν, αρκεί να καταβαλλόταν οι οφειλόμενοι τόκοι και γινόταν επανεκτίμηση του αντικειμένου. Σε περίπτωση υπερημερίας του οφειλέτη σύμφωνα πάντα με τον κανονισμό, το ίδρυμα

ter cum una perla, et forcelli tres auri quorum unus est fractus ...», 12/1/1389, Μαρούσακας – van Gemert, ό.π., 142-143, αριθμ. 39.

275. Για το θεσμό στο βενετικό κράτος βλ. σχετ. Παπαδία – Λάλα, Το *Monte di Pietà* κτλ., σσ. 18-24 Χ. Δεσύλλας, Η τράπεζα των φτωχών. Το *Monte di Pietà* της Κέρκυρας (1630-1864), Αθήνα 2006, σσ. 29-96.

276. Ανάλογο ίδρυμα δημιουργήθηκε και στην Κέρκυρα το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα. Βλ. σχετ. Δεσύλλας, ό.π., σ. 127 επ.

προέβαινε σε εκποίηση τους σε δημόσιο πλειστηριασμό τηρώντας τις απαραίτητες προϋποθέσεις δημοσιότητας. Τα κέρδη από την παραπάνω δραστηριότητα διετίθεντο σε φιλανθρωπικούς σκοπούς²⁷⁷.

Το αντίστοιχο ίδρυμα του Ρεδύμνου λειτούργησε μεταξύ του 1628 και του 1631²⁷⁸. Το αρχικό του κεφάλαιο είχε ως πηγή τα κέρδη του *fontico* ακολουθώντας τη γνωστή τακτική της βενετικής πολιτείας για χρηματοδότηση ενός ιδρύματος από ένα άλλο δημόσιο οργανισμό. Στη σύντομη διάρκεια ζωής τους και τα δύο ιδρύματα αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα κακοδιοίκησης και οικονομικών ατασθαλιών, τα οποία προσπάθησε να περιορίσει με διάφορα μέτρα η βενετική διοίκηση.

8. ΜΙΑ ΤΕΛΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Η παροχή ενεχύρων από μέρους του οφειλέτη για την εξασφάλιση του δανειστή, συνιστά πρακτική ιδιαίτερα διαδεδομένη καθ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας στην Κρήτη. Βέβαια η μελετούμενη περίοδος καλύπτει αρκετούς αιώνες και ως εκ τούτου οι διαφοροποιήσεις είναι κάτι παραπάνω από αναμενόμενες. Ενώ δηλαδή τους πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας, η χρήση του ενεχύρου στα συναλλακτικά ήδη είναι περιορισμένη, οι μεταγενέστερες πράξεις μαρτυρούν μια ευρύτερη διάδοση του δεσμού. Αντίθετα ιδιαίτερες μεταβολές δεν παρατηρούνται στην προβλεπόμενη διαδικασία, η οποία βρίσκεται κάτω από τον αυστηρό έλεγχο των αρμόδιων δικαστικών αρχών και από ένα σημείο και ύστερα του γαστάλδου. Εξάλλου μια βαθύτερη μελέτη του δεσμού δεν είναι δυνατόν να τον αποσυνδέσει ούτε από τις ευρύτερες ιστορικές εξελίξεις, ούτε φυσικά από την ανάλυση της οικονομικής κατάστασης της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Όμως η χρήση του ενεχύρου προκαλεί ενδιαφέρον και σε ένα άλλο επίπεδο. Στο διαφορετικό ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν κάτω από αυτές τις συνθήκες τα αντικείμενα. Πέρα από την όποια χρηστική τους διάσταση, την επίδειξη πλούτου και κοινωνικής επιφάνειας που έχουν κάποια από αυτά, καλούνται από τους ιδιοκτήτες τους ενίοτε σε μια άλλη λειτουργία: να τους εξασφαλίσουν οικονομικά δίνοντας τη ζητούμενη λύση σε κάποια δύσκολη στιγμή της ζωής τους. Η λειτουργία αυτή των αντικειμένων επιβεβαιώνεται ακόμη περισσότερο από την παρατήρηση της ύπαρξης ακόμη και στους αγροτικούς πληθυσμούς της υ-

277. Βλ. σχετ. Παπαδία – Λάλα, *To Monte di Pietà* κτλ., σσ. 40-50, 95-102.

278. Βλ. σχετ. Παπαδία – Λάλα, *To Monte di Pietà* κτλ., σσ. 158-163 της ίδιας. «Θεσμοί κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Βενετία 2003, σσ. 70-71.

παίδρου πολύτιμων πραγμάτων, τα οποία χρησιμεύουν κατά κύριο λόγο για την εξασφάλιση οφειλών. Χαρακτηριστικά εν προκειμένω είναι τα σχετικά παραδείγματα από το κατάστιχο του Μανόλη Βαρούχα. Η αγροτική κατά βάση πελατεία του ρεθεμνιώτη νοταρίου εξασφαλίζει τις οφειλές της παραδίδοντας ως ενέχυρο κατά κύριο λόγο ασημένιες κούπες. Μία πρόχειρη καταμέτρηση απέδειξε ότι στο διάστημα των δεκαέξι ετών που καλύπτει το πρωτόκολλο και σε ένα σύνολο 130 περίπου ενεχυρούχων δικαιοπραξιών, διακινήθηκαν ανάμεσα στα άλλα λίγο ή πολύ 120 ασημένιες κούπες, ποσότητα μάλλον σημαντική για την εικόνα οικονομικής δυσπραγίας των πληθυσμών της υπαίδρου²⁷⁹. Βέβαια οι λεπτομερείς οδηγίες των οφειλετών στις διαθήκες σχετικά με την ανάκτηση των ενεχυρασθέντων αντικειμένων από τους κληρονόμους, δηλώνουν ότι αναμφισβήτητα ένα ενέχυρο παραδίδεται πάντα με την ελπίδα της ανάκτησής του. Φαίνεται να αποτελεί εντέλει μέρος ενός κώδικα συναλλακτικής συμπεριφοράς η μη απώλειά του. Ίσως γιατί στις προκαταναλωτικές κοινωνίες της εξεταζόμενης περιόδου τα αντικείμενα, η κτήση τους, αλλά και η μεταβίβασή τους στην ερχόμενη γενιά σημαίνει πάνω απ' όλα διαφύλαξη της απαραίτητης εκείνης συλλογικής μνήμης, η οποία για τους οικογενειακούς σχηματισμούς της εποχής σηματοδοτούσε σε μεγάλο βαθμό και την τοποθέτησή τους μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΩΝ ΔΑΝΕΙΣΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΞΙΩΝ

Ο εντοπισμός στις δημοσιευμένες νοταριακές πράξεις ενός μεγάλου όγκου εγγράφων δανειστικών δικαιοπραξιών οδήγησε στην αποδελτίωση που ακολουθεί. Φυσικά η ειδολογική αυτή κατάταξη δεν περιορίστηκε μόνο στην παράθεση αυτών των πράξεων, αλλά προχώρησε σε μία λεπτομερέστερη διαλογή τους λαμβάνοντας υπόψη πολλούς άλλους παράγοντες, όπως την ύπαρξη τόκου και το είδος του, το αντικείμενο του δανεισμού, την εξασφάλισή τους με ενέχυρο ή υποθήκη, την ύπαρξη εγγυητών κτλ. Κατά τεκμήριο οι εγγραφές γίνονται χρονικά και μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που είναι απαραίτητη μια περαιτέρω ειδολογική κατάταξη τότε επιλέγεται η αλφαθητική σειρά. Στο παράρτημα περι-

279. Στο ίδιο κατάστιχο πολλές είναι οι ασημένιες κούπες που παραδίδονται όχι μόνο ως ενέχυρα αλλά και για την εξόφληση του τιμήματος παραπέμποντας έντονα σε μια ανταλλακτική κοινωνία. Βλ. ενδεικτ. *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 21, 54, 101, 125, 307, 332, 369, 372, 543 κ.α. Πρβλ. επίσης Σκουζάκης, ό.π., 188-190.

λαμβάνονται επίσης πίνακες δικαιопραξιών που έμμεσα ή άμεσα εμπεριέχουν κάποια μορφή δανείου όπως η *collegnaza* και το ναυτοδάνειο καθώς και ένας πραγματικά μεγάλος αριθμός αόριστων υποθηκών, οι οποίες εντοπίστηκαν σε ποικίλου περιεχομένου νοταριακές πράξεις των δύο τελευταίων αιώνων²⁸⁰, παρ' όλο που φαίνεται να αποτελούν περισσότερο μέρος της *formula*, του τύπου δηλαδή μιας δικαιопραξίας. Αντίθετα στην αποδελτίωση αυτή κρίθηκε σκόπιμο να μην περιληφθούν ούτε οι παρεχόμενες από τις διαθήκες πληροφορίες για τα ενέχυρα, ούτε οι πραγματικά άφθονες προπωλήσεις αγροτικών προϊόντων ακόμη και αν χαρακτηρίζονται από τους εκδότες τους ως δανειστικά ομόλογα, αφού παρόμοιες πράξεις φαίνεται να κλίνουν περισσότερο προς την κατηγορία των αγοραπωλησιών (πώληση μέλλοντος πράγματος).

Οι πίνακες αυτοί όχι μόνο θα αποτελέσουν μια καλή αφετηρία για τη μελέτη σχετικών θεμάτων, αλλά και θα επιτρέψουν τη δημιουργία μιας ικανοποιητικής εικόνας για την εξελικτική πορεία των δανειστικών δικαιопραξιών και των συναφών με αυτές στοιχείων.

Α. ΑΤΟΚΑ ΔΑΝΕΙΑ

1. 1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 3, 17, 18, 29, 39, 51, 53, 57, 67, 76, 81, 82, 92, 120, 138, 150, 152, 154, 165, 181, 183, 199, 208, 212, 219, 220, 234, 238, 241, 249, 264, 269, 270, 271, 285, 292, 309, 317, 330, 333, 334, 337, 357, 359, 362, 365, 368, 369, 370, 382, 384, 390, 392, 395, 401, 407, 408, 419, 425, 447, 453.
2. 1278-1281, *Leonarno Marcello*, αριθμ. 4, 7, 12, 13, 17, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 39, 40, 44, 45, 52, 53, 62, 63, 64, 66, 73, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 91, 92, 96, 100, 108, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 124, 127, 130, 131, 153, 156, 159, 162, 163, 164, 174, 176, 179, 180, 181, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 195, 196, 199, 200, 202, 206, 208, 210, 214, 215, 216, 219, 222, 223, 225, 232, 234, 235, 238, 240, 242, 243, 246, 249, 256, 257, 258, 261, 262, 264, 265, 268, 269, 270, 273, 275, 277, 278, 280, 281, 287, 288, 289, 292, 293, 294, 298, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 317, 319, 321, 324, 325, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 338, 339, 342, 345, 346, 348, 349, 354, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368,

280. Στη σχετική αποδελτίωση περιλαμβάνονται ακόμα και οι δημοσιευμένες σε περίληψη νοταριακές πράξεις με την προνύμφη βέβαια ότι η σύσταση γενικής υποθήκης εξάγεται από το περιεχόμενο των περιλήψεων αυτών. Έτσι για παράδειγμα στα δημοσιευμένα από τον Γιάννη Γρυντάκη νοταριακά κατάστιχα πολλές φορές εντοπίζονται νύξεις για αμοιβαία εξασφάλιση των συναλλασσομένων μερών, όμως δεν μπορεί να πει κανείς με σιγουριά ότι πρόκειται για γενικές υποθήκες (πρβλ. σχετ. *Μαρίνος Αρκολέος*, αριθμ. 5, 87, 108, 197, 360 κ.α.).

- 372, 373, 374, 375, 378, 379, 381, 382, 383, 385, 386, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 395, 399, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 415, 417, 419, 421, 426, 430, 431, 433, 434, 435, 437, 442, 446, 449, 450, 453, 454, 461, 464, 466, 468, 483, 484, 488, 491, 497, 498, 501, 503, 507, 510, 512, 514, 515, 519, 520, 523, 524, 527, 530, 531, 535, 538, 539, 540, 541, 542, 544, 545, 546, 547, 549, 550, 551, 553, 554, 560, 566, 567, 570, 572, 575.
3. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 4, 6, 7, 10, 12, 15, 17, 20, 21, 25, 27, 32, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 48, 53, 54, 58, 63, 64, 65, 68, 74, 83, 95, 101, 105, 109, 110, 113, 114, 116, 117, 122, 123, 134, 135, 140, 142, 144, 155, 161, 169, 171, 174, 180, 185, 191, 196, 207, 240, 242, 244, 251, 253, 262, 265, 266, 272, 276, 285, 288, 300, 305, 311, 313, 327, 338, 347, 350, 354, 356, 364, 365, 369, 371, 372, 388, 393, 395, 397, 402, 411, 415, 421, 422, 441, 443, 456, 459, 465, 469, 475, 486, 508, 511, 519, 521, 529, 531, 537, 548, 560, 562, 569, 577, 579, 581, 583, 601, 602, 603, 618, 621, 648, 667, 668, 692, 701, 706, 707, 709.
4. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 26, 33, 34, 57, 66, 70, 88, 154, 185, 195, 198, 210, 228, 238, 240, 244, 304, 321, 327, 349, 394, 397, 410, 416, 439, 440, 441, 456, 457, 472, 468, 495, 496, 498, 515, 523, 526, 538, 557, 565, 568, 572, 585.
5. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 712, 715, 717, 718, 721, 723, 727, 744, 749, 750, 752, 812, 813, 775, 786, 816, 825, 836, 859, 882, 884, 890, 893, 895, 905, 908, 913, 926, 937, 940, 944, 949, 950, 951, 952, 954, 957, 960, 962, 972, 974, 987, 1007, 1012, 1023, 1025, 1034, 1050, 1054, 1059, 1060, 1061, 1064, 1070, 1078, 1088, 1089, 1097, 1098, 1107, 1108, 1115, 1118, 1147, 1151, 1159, 1169, 1173, 1178, 1182, 1185, 1191, 1201, 1203, 1204, 1212.
6. 1305-1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 26, 66, 75, 129, 182, 183, 191, 216, 217, 221, 224, 225, 228, 233, 239, 257, 260, 267, 270, 271, 273, 275, 282, 333, 334, 355, 362, 364, 376, 407, 425, 430, 435, 436, 439, 457, 466, 476, 477, 524, 526, 527, 529, 548, 551.
7. 1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 7, 8, 11, 22, 23, 30, 31, 33, 39, 47, 48, 52, 53, 54, 78, 84.
8. 19/2/1329, Pertusi, ό.π., σ. 375, αριθμ. 11 (σε περίληψη).
9. 1338-1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 17, 26, 34, 62, 63, 71, 75, 86, 87, 94, 100, 105, 111, 114, 129, 139, 172, 185, 217, 221, 222, 223, 224, 226, 241, 244, 248, 250, 253, 259, 278, 369, 444, 455.
10. ±1348, van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 85, αριθμ. 3.2.
11. 21/10/1350, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 108-109, αριθμ. 12.
12. 21/10/1350, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 109-110, αριθμ. 13.
13. 21/4/1351, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 111, αριθμ. 15.

14. 1352-1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 16, 28, 32, 33, 36, 50, 62, 70, 81, 119.
15. 13/4/1360, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 119, αριθμ. 20.
16. 18/10/1361, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 126, αριθμ. 25.
17. 17/11/1365, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 127, αριθμ. 26.
18. 13/4/1383, van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 108-109, αριθμ. 8.2.
19. 10/5/1435, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 66-167, αριθμ. 60.
20. 1496-1543, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αριθμ. 37, 183.
21. 15/1/1513, Κωνσταντουδάκη, Οι ζωγράφοι κτλ., 368-369, αριθμ. 9.
22. 1537, Καλιτσουνάκης, ό.π., αριθμ. 1, 2, 3.
23. 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, 7, 8, 8", 141, 152, 153, 158, 158", 161, 171, 188, 233, 233", 233β, 233γ, 252, 312, 330, 350, 384, 408, 413, 415, 416, 420, 420", 435, 438, 438", 461, 464, 465, 470, 470", 472, 472", 473, 474".
24. 1546-1554, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 33, 34, 54, 55, 64, 65, 70, 88, 100, 162, 165, 166.
25. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 8, 28, 63, 75, 77, 97, 154, 201, 251, 285, 318, 320, 324, 343, 344.
26. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 141, 151, 190, 293, 310.
27. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 2, 5, 60, 81, 109, 112, 199, 212, 212", 213, 214, 222, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 244, 247, 248, 259, 261, 306, 307, 308, 309, 317.
28. 14/3/1570, Παναγιωτάκης, ό.π., σ. 188, αριθμ. 121.
29. 22/5/1581, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 209-211, αριθμ. 55.
30. 29/5/1581, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 158, αριθμ. 7.
31. 13/3/1582, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 175, αριθμ. 21.
32. 3/7/1583, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 177-178, αριθμ. 25.
33. 12/12/1584, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 192, αριθμ. 39.
34. 21/4/1585, Μέρτζιος 1964, σ. 197, αριθμ. 43.
35. 1585-1600, *Τζώρτζης Τρωίλος* (σε περίληψη), αριθμ. 49, 80.
36. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 195, 196, 324, 418, 525, 771, 794, 795, 796, 8196, 829.
37. 16/9/1598, Τσιγκνάκης, *Il miglior vino* κτλ., σ. 128, αριθμ. 2.
38. 1599-1614, *Γιάννης Βλαστός* (σε περίληψη), αριθμ. 168, 173, 203.
39. 1613-1642, *Τζώρτζης Πάντιμος* (σε περίληψη), αριθμ. 14, 16, 174, 229, 240.
40. 27/12/1621, Ν. Ζερβογιάννης, «Επτά άγνωστα συμβόλαια της Ενετοκρατίας της Μονής Αρετίου», *Αμάλθεια II* (1980), 29-32, αριθμ. 1 (σε απόδοση στα νέα ελληνικά).
41. 20/3/1624, Ζερβογιάννης, ό.π., 32, αριθμ. 2 (σε απόδοση στα νέα ελληνικά).
42. 1635-1649, *Αντρέας Καλλέργης* (σε περίληψη), αριθμ. 183.
43. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αριθμ. 46.

Β. ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕ ΕΝΣΩΜΑΤΩΜΕΝΟ ΔΑΝΕΙΟ Ή ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ

1. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 61, 72, 131, 168, 209, 286 (όλες μόνο με δάνειο).
2. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 7, 32, 413 (όλες μόνο με δάνειο).
3. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 755 (μόνο με δάνειο).
4. 17/11/1366, Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες* κτλ., σ. 386, αριθμ. 12 (μόνο με μεταχείριση).
5. 15/7/1367, Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες* κτλ., σ. 387, αριθμ. 13 (μόνο με μεταχείριση).
6. 28/4/1419, Μαλτέζου, Ο όρος *metacherissi* κτλ., 1142-1143, αριθμ. 1 (με μεταχείριση και δάνειο), (σε περίληψη).
7. 28/4/1419, Μαλτέζου, Ο όρος *metacherissi* κτλ., 1143-1144, αριθμ. 2 (με μεταχείριση και δάνειο), (σε περίληψη).
8. 22/1/1420 (m.v. 1419), Μαλτέζου, Ο όρος *metacherissi* κτλ., 1144, αριθμ. 3 (με μεταχείριση και δάνειο), (σε περίληψη).
9. 12/2/1420 (m.v. 1419), Μαλτέζου, Ο όρος *metacherissi* κτλ., 1144-1145, αριθμ. 4 (με μεταχείριση και δάνειο), (σε περίληψη).
10. 6/12/1420, Μαλτέζου, Ο όρος *metacherissi* κτλ., 1145, αριθμ. 5 (μόνο με μεταχείριση), (σε περίληψη).
11. 6/12/1420, Μαλτέζου, Ο όρος *metacherissi* κτλ., 1145-1146, αριθμ. 6 (μόνο με μεταχείριση), (σε περίληψη).
12. 29/8/1426, Μαλτέζου, Ο όρος *metacherissi* κτλ., 1146, αριθμ. 7 (μόνο με μεταχείριση), (σε περίληψη).
13. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 19, 35, 80, 81, 115 (όλες μόνο με μεταχείριση)²⁸¹.
14. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 246 (μόνο με δάνειο)
15. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αριθμ. 343, 344 (μόνο με μεταχείριση).

Γ. ΕΝΤΟΚΑ ΔΑΝΕΙΑ

Γ.1. ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ "AD PRESAM"

1. 1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 9, 40, 117, 225, 286, 296.
2. 1278-1281, *Leonarno Marcello*, αριθμ. 5, 62, 99, 104, 175, 204, 205, 218, 244, 245, 276, 312, 316, 335, 341, 344, 347, 397, 400, 423, 427, 429, 439, 440, 445, 451, 489, 504, 528, 532, 533.
3. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 24, 41, 42, 43, 44, 89, 103, 191, 226, 247,

281. Πρόκειται για περιπτώσεις παραχώρησης αγροτικού οικήματος με μεταχείριση.

- 359, 404, 410, 433, 434, 438, 469, 482, 491, 497, 520, 530, 538, 541, 568, 582, 616, 635, 644, 659, 671, 672, 681.
4. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 5, 36, 76, 91, 93, 103, 113, 114, 129, 131, 142, 161, 165, 166, 168, 213, 223, 228, 255, 286, 304, 326, 327, 355, 373, 386, 391, 417, 428, 432, 434, 442, 444, 448, 505, 506, 507, 508, 513, 539, 540, 550, 562, 573, 588.
 5. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 725, 731, 782, 801, 801, 896, 925, 929, 951, 1071, 1079, 1111, 1123, 1150, 1172.
 6. 1305-1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 32, 135, 160, 173, 182, 183, 263, 316, 416, 433, 479.
 7. 1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 79, 81.
 8. 22/2/1328, *Pertusi*, ό.π., σσ. 374-375, αριθμ. 7.
 9. 5/3/1328, *Pertusi*, ό.π., σσ. 375, αριθμ. 9 (σε περίληψη).
 10. 28/12/1328, *Pertusi*, ό.π., σσ. 375, αριθμ. 8.
 11. 4/4/1329, *Pertusi*, ό.π., σσ. 376, αριθμ. 13.
 12. 1338-1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 39, 54, 64, 91, 157, 225, 236, 242, 248, 250, 251, 267, 278, 293, 344, 387, 392, 398, 418, 445, 464.
 13. 1352-1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 100, 101, 118, 119.
 14. 22/6/1353, *van Gemert*, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 86-87, αριθμ. 3.3.
 15. 4/6/1358, *van Gemert*, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 84, αριθμ. 3.1.
 16. 30/12/1367, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 130-131, αριθμ. 28.
 17. 30/12/1367, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 133, αριθμ. 30.
 18. 25/5/1372, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 136-137, αριθμ. 34.
 19. 12/1/1389, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 143, αριθμ. 39.
 20. 21/12/1400, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 150, αριθμ. 46.
 21. 21/7/1419, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 161, αριθμ. 55.

Γ2. ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΜΕ ΚΑΝΟΝΙΚΟ ΤΟΚΟ²⁸²

1. 15/5/1346, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 99, αριθμ. 4.
2. 10/5/1435, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 166-167, αριθμ. 60.
3. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 348.
4. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 137.
5. 1585-1600, *Τζώρτζης Τρωίλος* (σε περίληψη), αριθμ. 80.
6. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 269, (396), (412), (430), (683).
7. 1599-1614, *Γιάννης Βλαστός* (σε περίληψη), αριθμ. (255).
8. 1613-1642, *Τζώρτζης Πάντιμος* (σε περίληψη), αριθμ. 46, 56, (74), 75, (95), 114, (125).
9. 27/12/1621, *Ζερβογιάννης*, ό.π. 29-32, αριθμ. (1) (σε απόδοση στα νέα ελληνικά).

282. Μέσα σε παρένθεση πράξεις όπου ο τόκος αποδίδεται σε είδος

10. 1635-1649, *Αντρέας Καλλέργης* (σε περίληψη), αριθμ. 8, (54), (231), (261), (261), (277), (279), (334), (377).
11. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αριθμ. 65, 116, 170, 302.

Γ3. ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΜΕ ΑΝΤΙΧΡΗΣΗ (AL GALTER)

1. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 28, 300, 537.
2. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 113, 223, 522.
3. 1338-1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 290.
4. 1352-1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 8.
5. 9/7/1372, *Sentenze Civili*, σ. 69, αριθμ. 272 (σε περίληψη).
6. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 29, 104.
7. 1585-1600, *Τζώρτζης Τρωίλος* (σε περίληψη), αριθμ. 58, 62, 72, 76, 99.
8. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 171, 191, 192, 300.
9. 14/10/1598, Δετοράκης, Ένα άγνωστο μοναστήρι κτλ., 229-230, αριθμ. 1.
10. 1599-1614, *Γιάννης Βλαστός* (σε περίληψη), αριθμ. 101, 173, 252, 255.
11. 20/3/1624, Ζερβογιάννης, ό.π., 32, αριθμ. 2 (σε απόδοση στα νέα ελληνικά).
12. 1613-1642, *Τζώρτζης Πάντιμος* (σε περίληψη), αριθμ. 86, 109, 114, 125, 188.
13. 1618-1641, Ξανθουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., αριθμ. 18, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 36, 40, 42, 100.
14. 1635-1649, *Αντρέας Καλλέργης* (σε περίληψη), αριθμ. 47, 50, 70, 144, 151.
15. 25/6/1642, Vincent, Νέα στοιχεία για το Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο κτλ., 137-140, αριθμ. 3.
16. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αριθμ. 46, 65, 66, 170, 176, 200, 219, 278, 364.

Δ. ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΣΕ ΕΙΔΟΣ (ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ, ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΚΤΛ.)

1. 1278-1281, *Leonarno Marcello*, αριθμ. 8, 12, 13, 17, 24, 29, 31, 32, 33, 40, 44, 56, 63, 66, 88, 108, 119, 120, 153, 156, 159, 163, 164, 176, 179, 183, 188, 199, 200, 216, 222, 238, 242, 256, 262, 264, 268, 269, 273, 275, 277, 281, 289, 293, 294, 298, 301, 302, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 314, 315, 319, 324, 325, 330, 333, 336, 338, 346, 356, 358, 359, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 372, 373, 374, 375, 378, 379, 381, 382, 383, 385, 386, 389, 391, 392, 393, 394, 399, 401, 404, 405, 406, 407, 408, 417, 426, 433, 435, 437, 442, 446, 449, 450, 455, 456, 461, 464, 488, 497, 498, 501, 503, 507, 512, 514, 515, 519, 520, 524, 531, 535, 539, 540, 542, 544, 545, 546, 553, 554, 567, 572, 575.

2. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 2, 4, 7, 10, 12, 17, 36, 37, 38, 40, 53, 54, 58, 65, 74, 83, 95, 105, 110, 113, 114, 116, 117, 123, 169, 207, 266, 272, 276, 285, 288, 305, 313, 347, 354, 372, 388, 397, 402, 475, 521, 603, 648, 706, 707.
3. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 750, 752, 952, 962, 1007, 1034, 1054, 1059, 1061, 1064, 1089, 1107, 1191, 1203, 1212.
4. 1305-1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 75, 395, 435.
5. 1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 8, 31, 33, 78.
6. 1338-1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 100.
7. 1496-1543, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αριθμ. 36.
8. 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 215, 233, 233", 233β, 233γ.
9. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 40, 364.
10. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 324, 829.
11. 1599-1614, *Γιάννης Βλαστός* (σε περίληψη), αριθμ. 168.
12. 1613-1642, *Τζώρτζης Πάντιμος* (σε περίληψη), αριθμ. 95.

Ε. ΕΝΕΧΥΡΟΥΧΕΣ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΞΙΕΣ

ΕΙ. ΕΝΕΧΥΡΟΥΧΑ ΔΑΝΕΙΑ

1. 1278-1281, *Leonarno Marcello*, αριθμ. 44, 434
2. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 25, 27, 155, 537, 560, 618, 710.
3. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 185, 195, 416.
4. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 1089.
5. 1305-1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 216.
6. 1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 7, 47, 48, 52, 53
7. 1338-1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 34, 54, 172, 185, 224, 236, 278, 344, 455.
8. 1352-1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 61, 119.
9. 4/6/1389, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 141-142, αριθμ. 38.
10. 12/1/1389, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 143, αριθμ. 39.
11. 14/3/1458, *Ganchou*, ό.π., σσ. 100-101, αριθμ. 8.
12. 16/11/1537, *Καλιτσουνάκις*, ό.π., 489-490, αριθμ. 3
13. 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 153, 188, 252, 330, 472α.
14. 1546-1554, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 162.
15. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 28, 285, 348.
16. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 137, 293.
17. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 112, 221, 309.
18. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 269, 281, 430, 796.
19. 1613-1642, *Τζώρτζης Πάντιμος* (σε περίληψη), αριθμ. 240.
20. 27/12/1621, *Ζερβογιάννης*, ό.π., 29-32, αριθμ. 1 (σε απόδοση στα νέα ελληνικά).
21. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αριθμ. 46, 78.

Ε.2 ΛΟΙΠΕΣ ΕΝΕΧΥΡΟΥΧΕΣ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΞΙΕΣ

1. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 509 (αγοραπωλησία).
2. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αγοραπωλησία ζώου, αριθμ. 385, 504· αγοραπωλησία κινητών, αριθμ. 319, 329, 528· εξασφάλιση εγγυητών, αριθμ. 59, 252· σύμβαση εργασίας, αριθμ. 32.
3. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 1000 (αγοραπωλησία).
4. 1305-1306, *Angelo de Cartura*, αγοραπωλησία ζώων: αριθμ. 57, 126, 259, 382, 384, 392, 398, 413, 453· ανάληψη χρέους, αριθμ. 15· συμβιβασμός, αριθμ. 195.
5. 1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 64 (εξασφάλιση εγγυητή).
6. 1338-1339, *Franciscus de Cruce*, αγοραπωλησία ζώου, αριθμ. 168· προπώληση αγροτικών προϊόντων, αριθμ. 29, 166.
7. 23/4/1431, *Μανούσακας-van Gemert*, ό.π., 163, αριθμ. 57 (ειδικό πληρεξούσιο).
8. 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, βεβαίωση προς εγγυητή, αριθμ. 32, 209, 320· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 12, 84, 121, 204, 258, 470, 471, 487· εκκαθάριση λογαριασμού, 27, 75· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 60, 153α· προπώληση κρασιού, αριθμ. 128· σύμβαση αγροληψίας, αριθμ. 141· σύμβαση πρόσληψης αντίσκαρου, αριθμ. 372.
9. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αγοραπωλησία ζώου, αριθμ. 7, 33· αγοραπωλησία κινητού, αριθμ. 16· διευθέτηση λογαριασμών, αριθμ. 175· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 107· προπώληση αγροτικών προϊόντων, αριθμ. 86, 303· σύμβαση εργασίας, αριθμ. 10· συμβιβασμός, αριθμ. 55· παροχή εγγύησης, αριθμ. 300.
10. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αγοραπωλησία ζώου, αριθμ. 9, 140· αγοραπωλησία κινητών, αριθμ. 10, 257· ειδικό πληρεξούσιο, αριθμ. 104· εκμίσθωση ακινήτων, αριθμ. 26· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 137α, 166, 257α· παροχή εγγύησης, αριθμ. 302· σύμβαση εργασίας, αριθμ. 73· συμβιβασμός, αριθμ. 227, 228.
11. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αγοραπωλησία κινητών, αριθμ. 221, 259· απόδειξη παραλαβής, αριθμ. 66· διαιτητική απόφαση, αριθμ. 103· ειδικό πληρεξούσιο, αριθμ. 82· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 79· παροχή εγγύησης, αριθμ. 149, 158· προπώληση αγροτικών προϊόντων, αριθμ. 330, 331· σύμβαση εργασίας, αριθμ. 261, 278, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 312, 324, 329· συμβιβασμός, αριθμ. 119· χρεωστικό ομολόγο, αριθμ. 259.
12. 28/7/1560, *Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ.*, 260-261, αριθμ. 8 (δικανονισμός χρέους – εξοφλητική απόδειξη).
13. 21/7/1567, *Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ.*, 281-282, αριθμ. 27 (ειδικό πληρεξούσιο).
14. 15/4/1577, *Δετοράκης, Η αγγαρεία κτλ.*, σσ. 92-93, αριθμ. 11 (σύμβαση έργου).

15. 5/5/1581, Μέρτζιος, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., 118, αριθμ. 28 (σε περίληψη – ειδικό πληρεξούσιο).
16. 16/3/1582, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., 124-125, αριθμ. 652 (συμβιβασμός).
17. 3/7/1583, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 177, αριθμ. 24 (εξοφλητική απόδειξη).
18. 3/7/1583, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 177-178, αριθμ. 25 (διακανονισμός χρέους).
19. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αγοραπωλησία αγροτικών προϊόντων, αριθμ. 113, 198, 202, 215, 228, 233, 264, 284, 285, 286, 319, 406, 407, 426, 465, 475, 480, 496, 505, 590, 646, 647, 650, 738, 755, 808, 848· αγοραπωλησία ακινήτων, δέντρων κτλ., αριθμ. 6, 58, 63, 71, 80, 85, 90, 129, 133, 143· 166, 167, 188, 219, 223, 224, 230, 232, 237, 240, 251, 260, 267, 302, 313, 328, 351, 354, 362, 363, 366, 367, 368, 370, 374, 378, 389, 395, 398, 420, 423, 424, 429, 433, 459, 463, 466, 482, 499, 500, 504, 510, 523, 564, 585, 605, 620, 682, 698, 699, 756, 757, 765, 780, 827· αγοραπωλησία δικαιώματος, αριθμ. 65, 147, 165, 330, 441, 467, 648· αναστροφή πώλησης, αριθμ. 203· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 33, 635· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 170, 207, 706, 745, 834· παραχώρηση ακινήτου, αριθμ. 327, 345, 408, 597· παραχώρηση λίβελλου, αριθμ. 5· παροχή εγγύησης, αριθμ. 412· σύμβαση αγροληψίας, αριθμ. 483· σύμβαση πρόσδετης πληρωμής, αριθμ. 73, 135, 149, 181, 201, 211, 325, 344, 415, 527, 579, 624, 651, 719· συμβιβασμός, αριθμ. 157, 168.
20. 1599-1614, *Γιάννης Βλαστός* (σε περίληψη), αριθμ. 55 (σύμβαση πρόσδετης αμοιβής).
21. 1635-1649, *Αντρέας Καλλέργης* (σε περίληψη), αριθμ. 271 (συμφωνία για πρόσδετη αμοιβή), 323 (αγοραπωλησία ακινήτου).
22. 23/11/1643, *Ξανθουδίδης*, ό.π., 263-264, αριθμ. 102 (διακανονισμός χρέους).
23. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αγοραπωλησία δικαιώματος, αριθμ. 218· διακανονισμός χρέους, αριθμ. 78· παράδοση ενεχύρου, αριθμ. 80.
24. 14/8/1644, *Τσιγκνάκης*, *il miglior vino* κτλ., σσ. 150-151, αριθμ. 8 (ναυλοσύμφωνο).

ΣΤ. ΕΝΥΠΟΘΗΚΕΣ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΞΙΕΣ

ΣΤ.1 ΕΝΥΠΟΘΗΚΑ ΔΑΝΕΙΑ

1. 1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 117.
2. 1278- 1281, *Leonarno Marcello*, αριθμ. 406, 417.
3. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 28, 191, 196, 364, 365, 438, 486, 509, 537, 541, 568, 648.

4. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 286, 416, 506.
5. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 836, 1078, 1115.
6. 1305-1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 32, 54.
7. 1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 54.
8. 1338-1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 290.
9. 1352-1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 8.
10. 1496-1543, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αριθμ. 183.
11. 1546-1554, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 54, 70.
12. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α΄*, αριθμ. 29, 104.
13. 13/3/1582, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 175, αριθμ. 21.
14. 12/12/1584, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 192, αριθμ. 39.
15. 1585-1600, *Τζώρτζης Τρωίλος* (σε περίληψη), αριθμ. 58, 62, 72, 76, 80, 99.
16. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 192, 300, 324, 396, 525, 683, 795, 796, 829.
17. 14/10/1598, Δετοράκης, Ένα άγνωστο μοναστήρι κτλ., σσ. 229-230, αριθμ. 1.
18. 1599-1614, *Γιάννης Βλαστός* (σε περίληψη), αριθμ. 101, 168, 173, 252, 255.
19. 1613-1642, *Τζώρτζης Πάντιμος* (σε περίληψη), αριθμ. 109, 114, 188, 229.
20. 1635-1649, *Αντρέας Καλλέργης* (σε περίληψη), αριθμ. 54, 70, 138, 144, 151, 183, 231, 261, 277, 279, 334.
21. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αριθμ. 65, 66, 75, 116, 170, 176, 200, 219, 302, 364.

ΣΤ2. ΛΟΙΠΕΣ ΕΝΥΠΟΘΗΚΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ

1. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 710 (υπόσχεση αποζημίωσης).
2. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 59 (βεβαίωση προς τον εγγυητή), 522 (προπώληση αγροτικών προϊόντων).
3. 1305-1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 300 (αγοραπωλησία κινητών).
4. 1352-1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 15 (αγοραπωλησία κινητών).
5. 21/7/1490, van Gemert, Στοιχεία κτλ., 108-109, αριθμ. 11 (προικοσύμφωνο).
6. 1496-1543, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 99, 207· συμβιβασμός, αριθμ. 19.
7. 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β΄*, αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 27, 118, 284, 425· σύμβαση κτηνοληψίας, αριθμ. 425.
8. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α΄*, διακανονισμός χρέους, αριθμ. 93· εκμίσθωση ακινήτου, αριθμ. 29· παραχώρηση σε γονικό, αριθμ. 14, 15, 56, 108, παροχή εγγύησης, αριθμ. 386.

9. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 202 (προπώληση κινητών)· 227 (συμβιβασμός).
10. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 31 (συμβιβασμός), 63 (παραχώρηση σε γονικό).
11. 14/6/1566, Δετοράκης, Η αγγαρεία κτλ., σσ. 81-82, αριθμ. 4 (εξασφάλιση εγγυητών).
12. 29/12/1577, Τσικνάκης, *il miglior vino* κτλ., σ. 42, αριθμ. 6 (προπώληση αγροτικών προϊόντων).
13. 1583-1586, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 49· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 25.
14. 1585-1600, *Τζώρτζης Τρωίλος* (σε περίληψη), αριθμ. 43 (αγοραπωλησία ακινήτου), 68 (διευθέτηση χρέους).
15. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αγοραπωλησία ακινήτων, δέντρων κτλ., αριθμ. 109, 167, 242, 478, 787, 802, 810, 839· αγοραπωλησία κινητού, αριθμ. 198· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 752, 171, 795· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 300· παροχή εγγύησης, αριθμ. 431· παραχώρηση ακινήτου, αριθμ. 329, 724· προπώληση αγροτικών προϊόντων, αριθμ. 287, 496, 678, 704, 819α.
16. 1599-1614, *Γιάννης Βλαστός* (σε περίληψη), αριθμ. 217 (εξοφλητική απόδειξη), 246 (αγοραπωλησία ακινήτου).
17. 8/12/1606, Τσικνάκης, *il miglior vino* κτλ., σσ. 99-100, αριθμ. 9 (παραχώρηση λίβελλου).
18. 9/9/1609, Alexandra Stefanidou, *Mäzene des Theologos-Klosters auf Patmos*, Rhodos 2004, σ. 182, αριθμ. 21 (διακανονισμός χρέους).
19. 1613-1642, *Τζώρτζης Πάντιμος* (σε περίληψη), αριθμ. 240 (διευθέτηση χρέους).
20. 14/4/1614, Δετοράκης, Η αγγαρεία κτλ., σσ. 95-96, αριθμ. 12 (δωρεά εν ζωή).
21. 1616-1641, Ξανθουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., γενικό πληρεξούσιο, αριθμ. 16· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 51, 80, 81· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 87· συμβιβασμός, αριθμ. 60, 93, 96.
22. 1635-1649, *Αντρέας Καλλέργης* (σε περίληψη), αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 267, 269, 317, 319, 322· αγοραπωλησία δικαιώματος, αριθμ. 226, 356· εκμίσθωση δικαιώματος, αριθμ. 70· συμβιβασμός, αριθμ. 385.
23. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αριθμ. 85 (αγοραπωλησία ακινήτου), 129 (παραχώρηση λίβελλου), 136 (σύμβαση αγροληψίας), 198 (αγοραπωλησία δικαιώματος).

ΣΤ3. ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗ ΜΕ ΓΕΝΙΚΗ ΥΠΟΘΗΚΗ

1. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 196, 568 (χρεωστικό ομόλογο).

2. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 329 (αγοραπωλησία κινήτων), 522 (προπώληση αγροτικών προϊόντων).
3. 21/11/1478, J. Aalberts, «Νέα στοιχεία για τον Μιχαήλ Αποστόλη και τον Γεώργιο Γρηγορόπουλο στην Κρήτη», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 158, αριθμ. 1 (απόδειξη εξόφλησης).
4. 1537-1565, Καλιτσουνάκις, ό.π., χρεωστικό ομόλογο, αριθμ. 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, .
5. 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 284· βεβαίωση προς εγγυητή, αριθμ. 32· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 1, 408, 416, 420, 420α, 421, 473, 474, 475, 488, 489, 434, 436, 437, 438, 471, 452, 458, 463, 465, 468· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 227· προπώληση αγροτικών προϊόντων, αριθμ. 169, 450, 478, 479, 453, 467· σύμβαση εργασίας, αριθμ. 211, 232· σύμβαση κτηνοτροφίας, αριθμ. 425.
6. 1546-1554, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 54 (χρεωστικό ομόλογο), 192 και 193 (προπώληση αγροτικών προϊόντων).
7. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, εκκαθάριση λογαριασμού, αριθμ. 7, 31, 49, 62, 136, 140, 154, 262, 344, 379· παραχώρηση ακινήτου σε γονικό, αριθμ. 13, 14, 15, 56, 57, 58, 65, 108, 109, 133, 152, 153, 165, 213, 227, 331, 349· παροχή εγγύησης, αριθμ. 51, 280, 386· προπώληση αγροτικών προϊόντων, αριθμ. 17, 27, 66, 83, 85, 85, 87, 113, 147, 177, 197, 206, 241· σύμβαση εργασίας, αριθμ. 10, 250· σύμβαση έργου, αριθμ. 23· χρεωστικό ομόλογο, αριθμ. 33, 251, 322, 343.
8. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 156· αγοραπωλησία ζώου, αριθμ. 9, 165· αγοραπωλησία κινήτου πράγματος, αριθμ. 253· δανειστικό ομόλογο, αριθμ. 151· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 129· εκμίσθωση ακινήτου, αριθμ. 25, 26· παραχώρηση σε γονικό, αριθμ. 318· παροχή εγγύησης, αριθμ. 209, 223· προπώληση αγροτικών προϊόντων, κινήτων κτλ. αριθμ. 52, 70, 110, 202, 218, 230· σύμβαση εργασίας, αριθμ. 73, 86· σύμβαση έργου, αριθμ. 162· συμβιβασμός, αριθμ. 296.
9. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 6, 201, 204, 329· αγοραπωλησία ζώου, αριθμ. 322· εκκαθάριση λογαριασμών, αριθμ. 148, 208, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 244, 247, 248, 261, 305, 306, 307, 308, 339· δανειστικό ομόλογο, 199, 212, 212^α, 259· εκμίσθωση ακινήτου, αριθμ. 195· παραχώρηση σε γονικό, αριθμ. 1, 57· παροχή εγγύησης, αριθμ. 321· προαγορά εργασίας, αριθμ. 263· προπώληση αγροτικών προϊόντων, αριθμ. 17, 146, 159, 169, 209, 213, 214, 226, 229, 270, 271, 272, 273, 278, 279, 283, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 312, 316, 323, 324, 330, 331, 340, 343, 347, 348· σύσταση συντροφίας, αριθμ. 346.
10. 1553-1577, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., αγοραπωλησία ακινήτου, α-

- ριδμ. 26· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 39· εκμίσθωση ακινήτου, αριθμ. 14.
11. 7/9/1555, Δετοράκης, Πειρατικές επιδρομές κτλ., σ. 150, αριθμ. 2.
12. 1566-1587, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 9, 10, 17, 28, 46, 47· δανειστικό ομόλογο, αριθμ. 7, 38, 39, 43· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 29, 53· παραχώρηση μονής, αριθμ. 34· παροχή εγγύησης, αριθμ. 3· συμβιβασμός, αριθμ. 18, 22, 25, 27, 30.
13. 9/4/1577, Δετοράκης, Η αγγαρεία κτλ., σσ. 90-91, αριθμ. 10.
14. 14/12/1584, Μέρτζιος, Κρητικά συμβόλαια κτλ., 135-136, αριθμ. 678 (παραχώρηση μονής).
15. 1585-1600, *Τζώρτζης Τρωίλος* (σε περίληψη), αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 3, 23, 43· αγοραπωλησία πλοίου, αριθμ. 11· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 68, 100· δωρεά εν ζωή, αριθμ. 30, 71· εκμίσθωση ακινήτου, αριθμ. 19, 79· σύμβαση δανείου, αριθμ. 76, 80, 99· σύμβαση εργασίας, αριθμ. 18.
16. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αγοραπωλησία ακινήτων, δέντρων κτλ., αριθμ. 3, 21, 26, 69, 99, 109, 127, 128, 129, 143, 144, 167, 187, 188, 219, 260, 266, 270, 283, 297, 305, 332, 334, 335, 347, 351, 354, 362, 366, 374, 384, 385, 389, 392, 399, 402, 416, 420, 429, 437, 457, 463, 474, 495, 499, 501, 502, 510, 511, 522, 528, 531, 538, 558, 602, 605, 620, 643, 644, 681, 682, 723, 724, 727, 731, 736, 756, 757, 786, 788, 798, 801, 802, 803, 810, 814, 839· αγοραπωλησία δικαιώματος, αριθμ. 222, 323, 330, 337, 467, 471, 521, 648, 794· αγοραπωλησία ζώου, αριθμ. 760· ακύρωση λίβελλου, αριθμ. 410· αναγνώριση αγοραπωλησίας ακινήτου, αριθμ. 825· ανταλλαγή ακινήτων, αριθμ. 311, 318, 772· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 400, 752, 829· δωρεά εν ζωή, αριθμ. 515, 715, 809· εκμίσθωση ακινήτου, αριθμ. 530· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 289, 436, 487, 688, 706, 749· διανομή ακινήτων, αριθμ. 299· παραχώρηση ακινήτου, αριθμ. 254, 321, 703· παραχώρηση λίβελλου, αριθμ. 150, 151, 172, 174· παροχή εγγύησης, αριθμ. 342, 431· προώληση αγροτικών προϊόντων αριθμ. 49, 306, 401, 425, 426, 473, 476, 498, 505, 685, 717, 718, 732, 738, 819α· σύμβαση αγροληψίας, αριθμ. 247, 635· σύμβαση δανείου, αριθμ. 796· σύμβαση για πρόσδετη πληρωμή, αριθμ. 135, 185, 211, 490, 537· χρεωστικό ομόλογο, αριθμ. 300.
17. 1599-1614, *Γιάννης Βλαστός* (σε περίληψη), αγοραπωλησία ακινήτων, δέντρων κτλ., αριθμ. 21, 40, 273, 294· παραχώρηση λίβελλου, αριθμ. 271.
18. 8/2/1606, Τσικνάκης, *il miglior vino* κτλ., σσ. 99-100, αριθμ. 9 (παραχώρηση σε λίβελλο).
19. 21/7/1607, Τσικνάκης, *il miglior vino* κτλ., σσ. 101-102, αριθμ. 10 (σύμβαση έργου).
20. 24/6/1609, Τσικνάκης, *il miglior vino* κτλ., σσ. 77-78, αριθμ. 10 (ανταλλαγή ακινήτων).

21. 1613-1642, *Τζώρτζης Πάντιμος* (σε περίληψη), σύμβαση δανείου, αριθμ. 14, 16, 46, 56, 74, 75, 86, 125, 174, 188.
22. 4/3/1614, *Τσικνάκης, il miglior vino* κτλ., σ. 130, αριθμ. 4 (εκμίσθωση δικαιώματος).
23. 1615-1643, *Ξανδουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια* κτλ., αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 74, 92· αγοραπωλησία δικαιώματος, αριθμ. 49, 73· αφιέρωση, αριθμ. 14· δανειστική σύμβαση, αριθμ. 22, 100· διευθέτηση χρέους αριθμ. 51, 63, 80, 82· εκμίσθωση δικαιώματος, αριθμ. 64· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 87· επιβεβαίωση κυριότητας, αριθμ. 84· παραχώρηση ακινήτου, αριθμ. 39· σύμβαση αγροληψίας, αριθμ. 67· συμβιβασμός, αριθμ. 58, 60, 103.
24. 21/7/1619, *Τσικνάκης, il miglior vino* κτλ., σ. 58, αριθμ. 6 (συνυποσχετικό).
25. 27/12/1621, *Ζερβογιάννης, ό.π.* 29-32, αριθμ. (1) (σε απόδοση στα νέα ελληνικά).
26. 8/7/1624, *Μαυρομάτης, Ειδήσεις* κτλ., σσ. 515-516, αριθμ. 2 (παραχώρηση λίβελλου).
27. 1635-1649, *Αντρέας Καλλέργης* (σε περίληψη), αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 3, 34, 85, 97, 145, 280, 319, 322, 335, 344, 359, 395, 398· αγοραπωλησία δικαιώματος, αριθμ. 92, 95, 152, 160, 195, 202, 316, 341, 356, 366, 367, 369, 370, 387· δανειστικό ομόλογο, αριθμ. 50, 54, 70, 181, 377· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 162· εκμίσθωση δικαιώματος, αριθμ. 59, 68, 69, 169, 229· εξοφλητική απόδειξη, αριθμ. 4, 218· επιβεβαίωση συμφωνίας, αριθμ. 214, 337· παροχή εγγύησης, αριθμ. 167, 272· παραχώρηση δικαιώματος, αριθμ. 340, 391· σύμβαση αγροληψίας, αριθμ. 297· σύμβαση εργασίας, αριθμ. 128· συμβιβασμός, αριθμ. 32, 87, 111, 168, 208, 307.
28. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αγοραπωλησία ακινήτου, αριθμ. 45, 214· αγοραπωλησία δικαιώματος, αριθμ. 198· διευθέτηση χρέους, αριθμ. 176· εκμίσθωση ακινήτου, αριθμ. 96, 358· παραχώρηση λίβελλου, αριθμ. 174, 251, 278· παροχή εγγύησης, αριθμ. 354· σύμβαση δανείου, αριθμ. 116, 302.
29. 2/9/1647, *Τσικνάκης, il miglior vino* κτλ., σ. 134, αριθμ. 7 (σύσταση συντροφίας).

ΣΤ4. ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗ ΠΡΟΠΩΛΗΣΕΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΜΕ ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΕΝΕΧΥΡΑΣΗ ΚΑΙ ΥΠΟΘΗΚΕΥΣΗ

1. 1538, *Μιχαήλ Μαρὰς 148 Β΄*, αριθμ. 2, 11, 21, 23, 35, 36, 38, 42, 43, 50, 56, 57, 67, 71, 74, 75, 78, 86, 87, 88, 97, 103, 110, 113, 114, 126, 131, 162, 167, 168, 169, 172, 173, 184, 185, 190, 191, 195, 214, 220, 234, 252, 267, 286, 303.

2. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 3, 4, 6, 8, 41, 46, 59, 73, 87, 95, 96, 99, 128, 129, 150, 155, 156, 158, 159, 169, 184, 185, 208, 210, 214, 221, 231, 233, 256, 258, 259, 261, 264, 268, 271, 288, 296, 305, 306, 329, 335, 338, 346, 347, 369, 371, 374, 375, 385, 387.
3. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 13, 53, 64, 83, 87.
4. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αριθμ. 303.
5. 29/12/1577, Τσιγκνάκης, *il miglior vino κτλ.*, σ. 42, αριθμ. 6.

Z. ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΜΕ ΕΓΓΥΗΤΗ

1. 1278-1281, *Leonarno Marcello*, αριθμ. 204, 242, 261.
2. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 712, 715, 782, 1061.
3. 1305-1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 26, 129, 183, 275, 436, 457.
4. 1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 22, 23, 79, 81.
5. 22/2/1328, Pertusi, ό.π., σσ. 374-375, αριθμ. 7.
6. 5/3/1328, Pertusi, ό.π., σ. 375, αριθμ. 9 (σε περίληψη).
7. 4/4/1329, Pertusi, ό.π., σ. 376, αριθμ. 13 (σε περίληψη).
8. 1338-1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 39, 71, 75, 86, 100, 111, 114, 139, 157, 217, 242, 244, 250, 259, 392, 398.
9. 15/5/1346, Μανούσακας-van Gemert, σ. 99, αριθμ. 4.
10. 21/10/1350, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 108-109, αριθμ. 12.
11. 21/10/1350, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 109-110, αριθμ. 13.
12. 1352-1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 32, 33, 70, 81, 91, 100, 101, 118, 119.
13. 4/6/1358, van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ., 84, αριθμ. 3.1.
14. 13/4/1360, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 119, αριθμ. 20.
15. 30/12/1367, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 130-131, αριθμ. 28.
16. 30/12/1367, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 133, αριθμ. 30.
17. 25/5/1372, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 136-137, αριθμ. 34.
18. 21/12/1400, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 150, αριθμ. 46.
19. 10/5/1435, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 166-167, αριθμ. 60.
20. 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αριθμ. 330, 350.
21. 1546-1554, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αριθμ. 33, 34, 64, 100, 162, 165, 166.
22. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*, αριθμ. 324, 344, 348^α, 383^α.
23. 1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*, αριθμ. 190, 293.
24. 1585-1600, *Τζώρτζης Τρωίλος* (σε περίληψη), αριθμ. 80.
25. 1597-1613, *Μανόλης Βαρούχας*, αριθμ. 771.
26. 1613-1642, *Τζώρτζης Πάντιμος* (σε περίληψη), αριθμ. 46, 174.
27. 1635-1649, *Αντρέας Καλλέργης* (σε περίληψη), αριθμ. 144.
28. 1643-1646, *Μαρίνος Αρκολέος* (σε περίληψη), αριθμ. 176.

H. COLLEGANZA

1. 1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 8, 13, 19, 31, 34, 48, 54, 68, 73, 93, 99, 110,

- 116, 118, 122, 126, 127, 129, 143, 144, 163, 175, 177, 179, 182, 184, 186, 188, 192, 195, 203, 209, 215, 233, 239, 247, 250, 255, 258, 267, 272, 273, 274, 277, 278, 279, 282, 283, 284, 287, 302, 303, 304, 312, 313, 314, 318, 320, 321, 322, 324, 327, 329, 335, 338, 344, 346, 348, 350, 360, 363, 364, 366, 385, 387, 397, 398, 400, 410, 411, 413, 422, 446, 452.
2. 1278-1281, *Leonarno Marcello*, αριθμ. 1, 16, 35, 37, 47, 48, 55, 57, 72, 86, 128, 129, 145, 146, 157, 170, 171, 228, 229, 236, 241, 370, 398, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 495, 496, 526, 548, 556.
3. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 50, 54, 56, 59, 91, 100, 130, 132, 136, 139, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 159, 160, 167, 182, 186, 190, 194, 195, 197, 201, 210, 221, 222, 228, 236, 246, 249, 275, 281, 282, 283, 284, 287, 289, 290, 307, 312, 314, 315, 316, 322, 329, 330, 331, 339, 363, 374, 378, 382, 384, 385, 386, 387, 398, 401, 409, 414, 420, 452, 457, 460, 467, 468, 472, 476, 495, 512, 515, 517, 535, 553, 554, 563, 570, 571, 575, 588, 589, 591, 592, 594, 598, 599, 604, 610, 614, 617, 620, 622, 625, 628, 629, 633, 634, 638, 639, 649, 658, 664, 665, 669, 670, 690, 694, 704.
4. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 3, 43, 47, 55, 90, 92, 102, 110, 117, 122, 134, 177, 189, 194, 204, 209, 227, 237, 267, 339, 344, 351, 353, 358, 359, 364, 374, 421, 423, 426, 427, 437, 462, 463, 476, 481, 514, 520, 555, 576.
5. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 745, 746, 768, 779, 784, 788, 789, 791, 792, 793, 796, 797, 802, 817, 818, 829, 832, 842, 852, 855, 862, 872, 879, 935, 946, 947, 956, 961, 966, 970, 978, 995, 998, 999, 1002, 1005, 1009, 1010, 1011, 1014, 11015, 1022, 1037, 1038, 1043, 1058, 1062, 1063, 1073, 1074, 1075, 1076, 1080, 1081, 1086, 1091, 1093, 1094, 1095, 1103, 1110, 1116, 1117, 1121, 1139, 1140, 1155, 1156, 1166, 1188, 1206, 1215.
6. 1305-1306, *Angelo de Cartura*, αριθμ. 12, 14, 17, 23, 24, 28, 30, 31, 35, 39, 40, 41, 46, 50, 70, 71, 78, 80, 82, 88, 91, 92, 95, 99, 103, 105, 109, 110, 115, 117, 120, 137, 141, 142, 143, 144, 148, 149, 150, 152, 153, 156, 167, 168, 176, 177, 178, 189, 190, 192, 206, 209, 212, 215, 232, 237, 241, 245, 250, 251, 252, 256, 266, 269, 277, 286, 289, 290, 299, 307, 308, 309, 311, 312, 320, 321, 335, 336, 338, 351, 354, 366, 367, 400, 442, 454, 458, 459, 461, 462, 463, 465, 468, 469, 470, 472, 474, 482, 483, 489, 491, 500, 517, 518, 545, 554, 555, 558, 560.
7. 1321, *Donato Fontanella*, αριθμ. 35, 37, 38, 41.
8. 1352-1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 14.

Θ. ΝΑΥΤΟΔΑΝΕΙΟ

1. 1271, *Pietro Scardon*, αριθμ. 50, 243.
2. 1278- 1281, *Leonarno Marcello*, αριθμ. 101.
3. 1300, *Pietro Pizolo I*, αριθμ. 76.

4. 1301-1302, *Benvenuto de Brixano*, αριθμ. 35, 131, 139, 241, 243, 244, 280, 307, 322, 331, 352, 354.
5. 1304-1305, *Pietro Pizolo II*, αριθμ. 890, 926, 985, 1013.
6. 1338-1339, *Franciscus de Cruce*, αριθμ. 22, 32, 37, 41, 67, 83, 110, 131, 132, 138, 160, 187, 347, 391.
7. 1352-1357, *Zaccaria de Fredo*, αριθμ. 4, 39, 40, 41, 42, 61, 72, 73, 91.
8. 4/6/1389, Μανούσακας-van Gemert, ό.π., 141-142, αριθμ. 38.
9. 1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, 231, 251, 256.

Βιβλιογραφία

J. Aalberts, «Νέα στοιχεία για τον Μιχαήλ Αποστόλη και τον Γεώργιο Γρηγορόπουλο στην Κρήτη», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 143-159.

Z. Ankori, «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σσ. 312-367.

A. Arcangeli, «La commenda a Venezia, specialmente nel secolo XIV», *Rivista italiana per le scienze giuridiche* 33 (1902), 31-32.

G. Astuti, «Note sulla collegantia Veneta», *Studi di storia e diritto in onore di Arrigo Solmo*, τ. I, Milano 1941, σσ. 401-467.

W. Bakker – A. van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987.

E. Barbaro, *Legislazione Veneta, I capitolari di Candia*, Venezia 1940.

Μαρία Βασιλάκη, «Οι πλούσιοι πάνε στην Κόλαση;», *Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 473-482.

S. Borsari, «Ricchi e Poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negroponte (sec. XIII-XIV)», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, σσ. 211-222.

X. Γάσπαρης, «Συναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα τον 14ο και 15ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), 102-130.

X. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338 – 1339*, Βενετία 1999.

X. Γάσπαρης, «Τα Αστικά φέουδα (Burgessie), Η ακίνητη ιδιοκτησία των φεουδαρχών στον Χάνδακα» *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 137-150.

X. Γάσπαρης, «Η οργάνωση μιας αγοράς. Χάνδακας 14^{ος} αι.», *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σσ. 237-247.

X. Γάσπαρης (εκδ.), *Catastici Feudorum Crete, Catasticum sexterii Dorsoduri, 1227-1418*, τ. I, II, Αθήνα 2004.

Δ. Γκόφας, «Θαλασσοδάνεια, Σερμαγιές, Βλησίδια. Τρεις μορφές χρηματοδότησης της θαλάσσιας επιχείρησης στα μεταβυζαντινά χρόνια», *Ανάλεκτα Ναυτικού Δικαίου* 1 (1988), *Μνήμη Δημητρίου Μαρκιανού*, 287-311 (= Δ. Γκόφας, *Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των συναλλαγών*, Αρχαίου, Βυζαντινού, Μεταβυζαντινού, Αθήναι 1993, σσ. 395-413).

Δ. Γκόφας, «Εμπορικές επιχειρήσεις ελλήνων της Κρήτης γύρω στο 1300», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Χανιά 1991, σσ. 117-148 (= Δ. Γκόφας, *Μελέτες Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου των Συναλλαγών*, Αρχαίου, Βυζαντινού, Μεταβυζαντινού, Αθήναι 1993, σσ. 255-279).

Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Γιάννη Βλαστού, Ρούστικα 1599 – 1614*, Αθήνα 1990 (σε περίληψη).

Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990 (σε περίληψη).

Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη συμβολαιογράφου Τζώρτζη Τρωίλου*, Αθήνα 1990 (σε περίληψη).

Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Αντρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994 (σε περίληψη).

Γ. Γρυντάκης, «Μορφές ιδιωτικού δανεισμού στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Πεπραγμένα του Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 163-180.

Γ. Γρυντάκης, «Οικονομικές σχέσεις των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου κατά την τελευταία δεκαετία της βενετοκρατίας», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Βενετία 2003, σσ. 109-128.

Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Αρκολέος, Ο τελευταίος νοτάριος της δυτικής Κρήτης, Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003 (σε περίληψη).

S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizolo, Notaio in Candia (1300, 1304-1305)*, τ. I, II, Venezia 1978, 1985.

M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.), *Leonardo Marcello, Notaio in Candia (1278 – 1281)*, Venezia 1960.

Iohannes Cornelius, *Statuta Veneta*, Venetiis 1709.

Χ. Δεσύλλας, *Η τράπεζα των φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας (1630-1864)*, Αθήνα 2006.

Θ. Δετοράκης, «Ένα άγνωστο μοναστήρι του Αγίου Μηνά», *Κρητολογία* 12-13 (1981), 101-112 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρητικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο 1996, σσ. 227-233).

Θ. Δετοράκης, «Η αγγαρεία της θάλασσας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 103-139 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρητικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο 1996, σσ. 71-98).

Θ. Δετοράκης, «Η κατηχητική διδασκαλία του λατίνου επισκόπου

Σητείας Gaspare Viviani προς τον ορθόδοξο κλήρο της Κρήτης», *Αριάνη* 3 (1985), 109-141 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρατικά Μελετήματα* (1971-1994), Ηράκλειο 1996, σσ. 99-128).

Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 [16/1-30/3 1549]*, τ. Α', Ηράκλειο 2004.

Μ. Ferro, *Dizionario del diritto commune e veneto dell' avvocato*, τ. I-II, Venezia 1778-1781.

Μ. Gallina, «Finanza, credito e commercio a Candia fra la fine del XIII secolo e l' inizio del XIV», *Memorie dell' Accademia delle Scienze di Torino*, τ. V, τεύχ. 7-8 (1983-1984), 3-68.

Τ. Ganchou, «La famille Koumoussès (Κουμούσης) à Constantinople et Néropont, avant et apres 1453», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Βενετία – Εύβοια από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε*, Βενετία – Αθήνα 2006, σσ. 45-107.

Α. van Gemert, «The Cretan Poet Marinos Falieros», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 7-70.

Α. van Gemert, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 36-130.

Α. van Gemert, «Στοιχεία για τη βιογραφία του κρητικού ποιητή περ-Ανδρέα Σκλέντζα», *Cretan Studies* 8 (2003), 85-135.

Ε. Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im Königl. Staatsarchiv zu Venedig*, Strassburg 1899.

Ι. Gilchrist, *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, New York 1969.

Φ. Del Giudice – Σ. Beltrani, *Dizionario Giuridico Romano*, Roma 1993.

Ν. Ζερβογιάννης, «Επτά άγνωστα συμβόλαια της Ενετοκρατίας της Μονής Αρετίου», *Αμάλθεια* 11 (1980), 29-36, 217-224.

Ι. Le Goff, *Το πουγκί και η ζωή. Οικονομία και δραστηριότητα στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 2003.

Κ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), *Πέτρος Πατασιδιώτης, Νοτάριος Καινούργιου χωριού των Καρών, Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002.

Σ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281 – 1385*, (Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. Β', τεύχ. Ι, Αθήνα 1936).

Σ. Θεοτόκης, «Τα καπιτουλάρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1298-1500)», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 4 (1940), 114-175.

Bruneilde Imhaus, «Enchères des fiefs et vignobles de la republique vénitienne en Crète au XIV siècle», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 41 (1974), 195-210.

Δ. Jacoby, «Quelques aspects de la vie juive en Crète dans la pre-

mière moitié du XVe siècle», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 108-117.

Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο 2003.

Ι. Καλιτσουνάκης, «Ανέκδοτα κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 3 (1928), 483-519.

N. Karapidakis, *Administration et milieux administratifs en Crète vénitienne (XVIe siècle)*, Paris 1983.

M. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, τ. I, II, München 1971.

M. Kaser, *Roman Private Law*, Durban 1965.

Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά το πρώτο ήμισυ του Ιδου αιώνας οι μαρτυρούμενοι εκ των νοταριακών αρχείων», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 291-380.

Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Ο ζωγράφος Ματθαίος Βιτσαμάνος και η διακοσμητική ζωγραφική με εβραίους παραγγελιοδότες στον Χάνδακα», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 127-136.

Μαρία Κωνσταντουδάκη - Κιτρομηλίδου, «“Ασήμι λαβοράδο και χρυσάφι φίνον”: Αρχειακές μαρτυρίες για την αργυροχοία και την χρυσοχοία στην Κρήτη της βενετικής περιόδου», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. ΒΙ, Ηράκλειο 2000, σσ. 365-380.

Angeliki Laiou, «Quelques observations sur l' économie et la société de Crète vénitienne (ca.1270 – 1305)», *Bizancio e l' Italia, Raccolta de studi in memoria di A. Pertusi*, Milano 1982, σσ. 177-198.

F. Lane, «Investment and usury in medieval Venice», *Exploration in Entrepreneurial History* 2 (1964), 56-68.

Γεωργία – Παναγιώτα Λιμνίου, «Η διαιτησία στο Κρητικό δίκαιο», *Τάλως* 8 (2000), 11-190.

A. Lombardo (εκδ.), *Documenti della Colonia Veneziana di Creta: I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942.

A. Lombardo, *Zaccaria de Fredo, Notaio in Candia (1352 – 1357)*, Venezia 1968.

G. Luzzatto, «Tasso d' interesse e usura a Venezia nei secoli XIII-XV», *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, τ. I, Roma 1958, σσ. 272-284.

Σ. Μαδεράκης, «Η κόλαση και οι ποινές των κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στις εκκλησίες της Κρήτης», *Ύδωρ εκ Πέτρας*, τχ. 2-6 (1978-79), 212-216.

Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79.

Χρύσα Μαλτέζου, «Ο όρος «metacherissi» στις αγροτικές μισθώσεις της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Βυζαντινά* 13 (1986), 1135-1147.

Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα 1889 (αναστ. επανέκδ. 2002).

Μ. Μανούσακας – Α. Van Gemert, «Ανέκδοτα έγγραφα (1324–1435) για τον Κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένειά του», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 87-176.

Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 [1/4-28/6 1549]*, τ. Β', Ηράκλειο 2005.

Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 [1/7-28/9 1549]*, τ. Γ', Ηράκλειο 2006.

Ν. Μάτσης, «Η πώλησις του ενεχύρου κατά την Εκλογή των Ισαύρων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 36 (1968), 37-44.

Γ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα (Διαθήκες των μελών του Ιακώβου Κορνάρου)*, Αθήνα 1986.

Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994.

Γ. Μαυρομάτης, «Ειδήσεις για τα νεανικά χρόνια του Αγάπριου Λάνδου», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 505-518.

Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 148 [2/3-31/8 1538]*, τ. Β', Ηράκλειο 2006.

Sally Mc Kee, *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, τ. 1, 2, 3, Washington D.C. 1998.

T. McLaughlin, «The teaching of the canonist on usury (XII, XIII, and XIV centuries)», *Medieval Studies* 1 (1939), 82-107, 2 (1940), 1-22.

Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538 – 1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 228-308.

Κ. Μέρτζιος, «Βιτζέντζος Κορνάρος – Ερωτόκριτος», *Κρητικά Χρονικά* 18 (1964), 142-244.

Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 111-145 (σε μετάφραση).

Giustiniana Migliardi O' Riordan (επιμ.), *Tipologie di documenti commerciali veneziani, nolo, mutuo, prestito a cambio marittimo, colleganza: Atlante diplomatico*, Venezia 1988.

Giustiniana Miliardi O' Riordan, «La collegantia veneziana, elementi di diritto bizantino», *Byzantinische Forschungen* 17 (1991), 25-30.

Μαρία Μονδέλου, «Η δίκη του πρωτόπαπα Χάνδακα Ανδρέα Αμορταίου στα τέλη του 16^{ου} αιώνα», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 352-377.

R. Morozzo Della Rocca (εκδ.), *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia (1301 – 1302)*, Venezia 1950.

Φ. Μπαρούτσος, «“Dominica Mattina che si fanno gli incanti ...”. Αφετηρία για μια έρευνα», *Εώς και Εσπέρια* 3 (1996-1997), 149-177.

R. Mueller, «Les prêteurs juifs de Venise au Moyen Âge», *Annales, Histoire, Sciences Sociales* 30/6 (1975), 1277-1302.

Σ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», *Χριστιανική Κρήτη* 1 (1912), 1-288.

Monique O'Connell, «The Castellan in Local Administration in Fifteenth Century Venetian Crete», *Θησαυρίσματα* 33 (2003), 161-177.

Ν. Παναγιωτάκης, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης, Κρητικός μουσικοσυνθέτης του δεκάτου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του*, Βενετία 1990.

Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, Ι. Ενοχικό δίκαιο – Εμπράγματο δίκαιο*, Αθήνα 1992.

Ασπασία Παπαδάκη, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 99-136.

Ασπασία Παπαδάκη, «Η διατίμηση των δικαστικών εξόδων της καγκελλαρίας της Σητείας κατά τον ΙΖ' αιώνα», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 301-314.

Αναστασία Παπαδία – Λάλα, *Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17^{ου} αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Αθήνα 1987.

Αναστασία Παπαδία – Λάλα, «Θεσμοί κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Βενετία 2003, σσ. 61-77.

Σ. Παπαμανουσάκης, «Διάγραμμα Ιστορίας του Κρητικού Δικαίου», *Τάλως* 1 (1989), 83-289.

Σ. Παπαμανουσάκης, «Το δίκαιο στο Κρητικό Θέατρο», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 439-513.

Λυδία Παπαρρήγα – Αρτεμιάδη, «Η αναγκαστική εκτέλεση για την ικανοποίηση ιδιωτικών χρηματικών απαιτήσεων. Περιπτώσεις από τα μεταβυζαντινά έγγραφα του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου (1600-1821)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 34 (1998), 127-178.

Λυδία Παπαρρήγα – Αρτεμιάδη, *Στοιχεία ελληνικών επιδράσεων στα λατινικά κείμενα του Corpus Juris Civilis. Αποσπάσματα από την αρχαιοελληνική γραμματεία*, Αθήνα 2006 (*Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 39 (2006), Παράρτημα 7).

Δ. Παπούλια, *Η εμπράγματος ασφάλεια κατά το ελληνικόν και το ρωμαϊκόν δίκαιον*, τ. Ι, Εν Λειψία 1909.

V. Peri, «Gaspere Viviani: un vescovo filelleno nella Creta del

XV^{to} secolo», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 253-265.

A. Pertusi, «Leonzio Pilato a Creta prima del 1358-1359, Scuole e cultura a Creta durante il secolo XIV», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 363-381.

Γ. Πετρόπουλος (εκδ.), *Νομικά Έγγραφα Σίφνου της Συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835)*, Ακαδημία Αθηνών. Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. 3, τεύχ. Ι, Αθήνα 1956.

Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, τ. Ι, Αθήνα 1963.

Γ. Πλουμίδης, «Το τετράδιο 4 (1495-1498) των Δημοσίων Πλειστηριασμών από το Αρχείο του Δούκα της Κρήτης», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 280-290.

Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965.

C. Reed – C. Bekar, «Religious Prohibitions Against Usury», *Explorations in Economic History* 40 (2003), 347-368.

A. Sacerdoti, «La colleganza nella pratica degli affari e nella legislazione veneta», *Atti del Istituto Veneto delle Scienze, Lettere ed Arti* 59 (1899-1990), 1-13.

Κ. Σάδας (εκδ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Κρητικά Διαθήκαι*, τ. VI, Παρίσι – Βενετία 1872 – 1894 (Hildesheim – New York 1972).

Elizabeth Santschi, «Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les memoriali du XIV siècle», *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), 294-324.

Elizabeth Santschi, «Recherches sur la procédure d'exécution forcée en droit vénétocrète du XIV siècle», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 89-127.

Elizabeth Santschi (εκδ.), *Régestes des arrêts civilis et des mémoires (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (σε περίληψη).

Λ. Σκουζάκης, *Ο δεσμός της πώλησης στο δίκαιο της βενετο-κρατούμενης Κρήτης. Με βάση δημοσιευμένα ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1495-1650)*, Χανιά 2003 (= *Τάλως* 11 (2003)).

Σ. Σπανάκης (εκδ.), «Έκδοση του Francesco Morosini (1629)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. II, Ηράκλειο 1950.

Σ. Σπανάκης, «Έργα και ημέραι ενός τοκογλύφου κατά τη Βενετοκρατία», *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), 178-188.

A. Stahl (εκδ.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth – Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000.

Alexandra Stefanidou, *Mäzene des Theologos-Klosters auf Patmos*, Rhodos 2004.

Elaine Tan, «Origins and Evolution of the Medieval Church's Usury Laws: Economic Self-Interest or Systematic Theology?», *The Journal of European Economic History* 34 (2005), 263-281.

F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. II (1400-1430), Paris – La Haye 1959.

F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. III (1431-1463), Paris – La Haye 1961.

Μ. Τουρτόγλου, «Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 71 (1996), 115 επ. (= *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, τ. 3, Αθήνα 2000, σσ. 33-53).

Κ. Τσιγκνάκης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16^{ου} αιώνα», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 729-751.

Κ. Τσιγκνάκης (επιμ.), *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχαιακές πηγές της βενετοκρατίας*, Γάζι Ηρακλείου 2005.

Ζ. Τσιρπανλής (εκδ.), *Κατάστιχα εκκλησιών και μοναστηριών του κοινού (1248-1548), Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ιωάννινα 1985.

U. Tucci, «Il prestito ad presam nell' economia di Creta Medievale», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 29-42.

Ι. Χατζάκης, «Η πατρική εξουσία στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός θεσμού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), 143-209.

A. Vincent «Νέα στοιχεία για το Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 119-176.

A. Vincent (εκδ.), *Μάρκου Αντωνίου Φόσκολου Φορτουνάτος*, Ηράκλειο 1980.

A. Vincent, «Η υπόθεση του γουρουνόπουλου και των τεσσάρων διάνων: μια νεανική περιπέτεια του Μαρκαντώνιου Φόσκολου», *Κρητολογικά Γράμματα* 15-16 (1999-2000), 73-77.

A. Watson, *The Law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford 1965.

RIASSUNTO

I. CHATZAKIS, *Il funzionamento differente degli oggetti. Il pegno nella pratica notarile di Creta veneziana*

La cessione dei pegni dalla parte del debitore per la garanzia del creditore, costituisce una pratica particolarmente diffusa durante il dominio veneto a Creta. E mentre nei primi secoli appare d'essere collegata principalmente con il prestito, lo studio sulle fonti successive dimostra l'uso del pegno in varie atti giudiziari, con esempio più caratteristico le vendite, dove si impegna una varietà dei oggetti per la garanzia del pagamento del prezzo accreditato. Tutti questi pegni, indipendentemente dalla loro causa, con il rimborso del debito sono restituiti nel loro proprietario. Al contrario ritardo del pagamento significa il loro alienamento in incanto, dopo la decisione della corte competente. Tutti questi elementi oltre all'interesse legale che presentano, contribuiscono a la comprensione migliore dell'organizzazione sociale ed economica dell'isola di Creta nel periodo veneto.

Γεώργιος Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Χαρίκλεια Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ δικαστική υπεράσπισις
τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου
1833-1882

Ἐπί τῇ 125ετηρίδι
τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους

1. Ἑννοιαὶ καὶ δεσμοί.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους καὶ τὰς συνθήκας τῆς κατὰ τὸ 1833 δεσπισθείσης κρατικῆς ὁργανώσεως πολλαὶ ἑννοιαὶ δὲν ταυτίζονται πρὸς τὸ μεταγενέστερον καὶ σύγχρονον περιεχόμενον αὐτῶν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν εἶχεν ἀκόμη διαμορφωθῇ θεωρητικῶς καὶ νομοθετικῶς ἡ ἑννοια τοῦ νομικοῦ προσώπου δημοσίου δικαίου, μάλιστα δὲ ἡ εὐρεῖα ἑννοια τῆς νομικῆς προσωπικότητος τοῦ Κράτους. Ὑπῆρχε, βεβαίως, ἡ ἑννοια τῆς ἐμπορικῆς ἐταιρείας διὰ τὴν ὁποίαν ἡ παράδοσις εἶχε διαμορφώσει διαδικασίαν, κατὰ συνέχειαν τῶν ἀρχικῶν διατάξεων τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου περὶ ἀστικῶν ἐταιρειῶν, ὅπως ὑπῆρχον καὶ αἱ σχετικαὶ διατάξεις περὶ σωματείων καὶ ἰδρυμάτων.

Ἡ πολιτειακὴ ἐξουσία καὶ τὸ *Fiscus* ὡς ἰδιωτικὴ ἔκφανσις καὶ ἑννοια τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων τῆς Πολιτείας, ἰσοτίμου πρὸς τὸν ἰδιώτην εἰς τὸν δικαστικὸν ὀρίζοντα, συνεχέοντο, δοθέντος ὅτι καὶ ἡ νέα μορφή πολιτειακῆς (: συνταγματικῆς) διακυβερνήσεως (κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Γαλίαν) ἦτο σχετικῶς καινοφανὲς καὶ ἀδιαμόρφωτον εἰσέτι φαινόμενον καὶ δὲν εἶχε τύχει συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης, διακρίσεων κλπ.

Σήμερα ο όρος *Δημόσιον (Fiscus)* αναφέρεται εις τό νομικόν πρόσωπον του Κράτους, τό υποκείμενον δικαιωμάτων καί υποχρεώσεων υπό τήν έννοιαν του ιδιωτικού δικαίου, έν νομική ίσοτιμία ένώπιον δικαστηρίου πρός πάντα ιδιώτην. Άλλως είπειν ώς *Δημόσιον* νοείται τό σύνολον των υποθέσεων της άκινήτου καί κινητής περιουσίας, απαιτήσεων κλπ. της Πολιτείας καί ό φορέύς διαχείρισεως αυτών, ενεργών όμως ώς πās ιδιώτης. Όργανον της κατά ταύτα διαχείρισεως της περιουσίας του *Δημοσίου* καί της αντιπροσωπεύσεως των συμφερόντων αυτού ήτο καί είναι τό Έπουργείον των Οικονομικών¹.

Κατά τήν πρώιμον εκείνην περίοδον αί προκύπτουσai διαφοραί μεταξύ του *Δημοσίου* καί των διοικουμένων ιδιωτών έννοούντο όλαι ώς διοικητικά, χωρίς τήν διάκρισιν πράξεων του Κράτους Έξουσίας καί πράξεων Διαχείρισεως της περιουσίας αυτού (*Fiscus*). Δηλαδή άνευ διακρίσεως μεταξύ των κατά τήν σημερινήν έννοιαν διοικητικών πράξεων καί των ίσοτίμων νομικώς πρός τάς ιδιωτικές πράξεων διαχείρισεως της περιουσίας του *Δημοσίου*, ώς ή σήμερα αντίστοιχος έννοια.

Έν Έλλάδι μεταξύ 1833 καί 1862 ό Ανώτατος Άρχων ήτο υπεύθυνος παράγων της Νομοθετικής Λειτουργίας (μόνος μεταξύ 1833 καί 1844, μετά της Βουλής καί της Γερουσίας μεταξύ 1844 καί 1862), αλλά καί ό πράγματι καί ούσία άρχηγός της Έκτελεστικής Λειτουργίας μεταξύ 1833 καί 1844, υπεύθυνος διά πāsαν πρᾶξιν καί παράλειψιν της δημοσίας ύπηρεσίας. Η ιδιοτυπία του δεσμικού καθεστώτος της περιόδου 1833-1844, γνωστού γενικώτερον –πλήν έσφαλμένως– ώς καθεστώτος «Απολύτου Μοναρχίας», προεκάλει μείζονας δυσκολίας θεωρητικών προσδιορισμών καί αναλύσεων.

Δοθέντος δέ ότι ή νομική θεωρία εις τήν Δυτικήν Ευρώπην δέν είχεν ακόμη διαμορφώσει τήν διδασκαλίαν καί συνεπώς τήν πρακτικήν του Διοικητικού Δικαίου, πολλαί έννοιαι ώς αυτή του *Δημοσίου* καί της διοικητικής διαφορᾶς είχον ακόμη περιεχόμενον νοούμενον κατά τά καθεστωτικά θέσμια της όντως Απολύτου Μοναρχίας του ΙΗ΄ αιώνος, καί έδεται τό Κράτος (έν τῷ προσώπῳ του Ανωτάτου Άρχοντος καί των εκπροσωπούντων αυτόν όργάνων της Διοικήσεως) εις θέσιν υπερτέραν εκείνης των διοικουμένων – ύπηκόων. Έπ' αυτάς τάς προϋποθέσεις «διοικητική» καθίστατο καί πᾶσα ύποθέσις – διαφορά εις τήν όποίαν ένεπλέκετο δικαστικώς τό Κράτος ώς *Fiscus*, ώς σχετιζομένη πρός τήν δημοσίαν περιουσίαν.

1. Η μετά χείρας μελέτη δέν εκτείνεται εις τήν γενικωτέραν αποστολήν καί οργανωτικήν εξέλιξιν του Έπουργείου των Οικονομικών, ούδ' εις τήν σύστασιν, όργάνωσιν καί αποστολήν των περιφερειακών ύπηρεσιών του, διότι ό σκοπός αυτής αποβλέπει μόνον εις τήν έκθεσιν καί ανάπτυξιν των διά τήν υπεράσπισιν των συμφερόντων του *Δημοσίου* άρμοδίων φορέων καί ειδικών όργάνων από του 1833 μέχρι της ίδρύσεως του θεσμού των Νομικών Συμβούλων κατά τό 1882.

Ἡ ἔννοια τοῦ *Fiscus* κατά τὰ ἰσχύσαντα ἐν Ἑλλάδι μεταξύ 1833 καί 1862 ἠκολούθησε τήν σχετικήν γαλλικήν θεωρίαν. Δηλαδή, δοθέντος ὅτι αἱ σήμερον εὐρύτερον νοούμεναι ὡς διοικητικαί πράξεις δέν εἶχον ἀκόμη συστηματοποιηθῇ θεωρητικῶς, πᾶσα οἰκονομική σχέσις τῆς Πολιτείας ἐλογίζετο ὡς ἐνέργεια τοῦ *Fiscus* (Δημοσίου). Ἀκόμη καί καθαρώς ἰδιωτικαί συναλλαγαί τοῦ νομικοῦ προσώπου τῆς Πολιτείας, π.χ. ἡ μίσθωσις ἀκινήτου πρὸς στέγασιν ὑπηρεσιῶν ἢ ἡ ἐκμίσθωσις δημοσίου ἀκινήτου πρὸς ἰδιώτην, ἐλογίζοντο ὡς διοικητικαί. Κατά ταῦτα ἠκολουθεῖτο διὰ τὰς προκυπτούσας διαφοράς ἡ ἀρχικῶς θεσπισθεῖσα ἐν Γαλλίᾳ ἀντίληψις περὶ τῆς διοικητικῆς πράξεως. Ὡς τοιαύτη ἐνοεῖτο κατὰ τὴν Ἀπόφασιν τοῦ Διευθυντηρίου τοῦ μηνὸς Germinal ἔτους V (1797): «πᾶσα ἐνέργεια, ἐκτελουμένη ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῆς Κυβερνήσεως, δι' ὀργάνων αὐτῆς καὶ διὰ χρημάτων προερχομένων ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου»². Κατά τὴν θεωρίαν αὐτήν, τὸ ἀποφασιστικόν στοιχεῖον διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν πράξεως τινός ὡς διοικητικῆς ἦτο πρωτίστως ἡ ἐκτέλεσις αὐτῆς ὑπὸ ἐντεταλμένων ὀργάνων τῆς Κυβερνήσεως δι' οἰκονομικῶν πόρων ἐκ τοῦ Δημοσίου Ταμείου. Τὰ ἐντεταλμένα ὄργανα τῆς Κυβερνήσεως ἦτο δυνατόν νά εἶναι δημόσιοι ὑπάλληλοι ἢ προστεθέντες τοῦ Δημοσίου (ἀνάδοχοι δημοσίου ἔργου, ἐκμισθωταὶ φόρων κ.λπ.). Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ ἔννοια τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου καὶ τῆς ὑπαλληλικῆς σχέσεως τότε διεμορφούντο καὶ ἐν Γαλλίᾳ. Ἀκόμη δέν εἶχε καταστῇ αὐτονόητον ὅτι ὁ δημόσιος ὑπάλληλος εἰσῆρχετο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν διὰ διαγωνισμοῦ ἢ ἄλλης ἐπιλογῆς καὶ ἐδικαιοῦτο προαγωγῆς οὔτε ἐνοεῖτο διεκδίκησις προαγωγῆς καὶ προσβολῆς τῆς παραλείψεώς της διὰ διοικητικῆς προσφυγῆς, οὐδ' εἶχε διαμορφωθῇ ἡ θεωρία περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ μισθοῦ του, καὶ φυσικὰ δέν εἶχε κρατήσῃ ἡ ἔννοια τῆς αὐτομάτου συνταξιοδοτήσεως ἐπὶ τῇ συμπληρώσει συγκεκριμένου χρόνου ὑπηρεσίας ἢ ὁρίου ἡλικίας. Δέν ὑπῆρχε καὶ ἡ ἔννοια τῆς συνταξιοδοτήσεως.

Ὑπὸ τὸ νομοθετικόν πλαίσιον τὸ ὁποῖον ἤρχισε νά διαμορφοῦται ἀπὸ τοῦ 1834, ὠρίσθη εἰς τὸν Ὁργανισμὸν τῶν Δικαστηρίων καὶ Συμβολαιογράφων ὅτι: «Ὁ Εἰσαγγελεὺς διεκδικεῖ ἐνώπιον τοῦ Δικαστηρίου τὸν νόμον καὶ τὴν κοινὴν εὐταξίαν οὐχὶ δὲ τὸ Δημόσιον (*Fiscus*). Διὰ τοῦτο χρεωστεῖ νά ἐπαγρυπνῇ ἐπὶ τῶν ὑπαρχόντων νόμων καὶ διαταγμάτων, νά φροντίζῃ περὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν πολιτικῶν καὶ ποινικῶν ἀποφάσεων καὶ ὅσακις τὸ κοινόν

2. Μιχ. Δ. Στασινοπούλου, *Δίκαιον τῶν Διοικητικῶν Διαφορῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1960³, σελ. 54. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ Δημοσίου (*Fiscus*) βλ. κυρίως ἐν Walter Jellinek, *Εἰσαγωγή εἰς τὸ Διοικητικὸν Δίκαιον* (μετάφρασις Ἀγγέλου Σπ. Παπαδοπούλου), Ἐν Ἀθήναις 1939, σελ. 80-88. Πρβλ. Fritz Fleiner, *Διοικητικὸν Δίκαιον (Institutionen des Deutschen Verwaltungsrechts)*, μετάφρασις Γεωργίου Α. Στυμφαλιάδη, Ἐν Ἀθήναις 1932, σελ. 30-33· H. Berthélemy, *Διοικητικὸν Δίκαιον* (μετάφρασις Μιχ. Δ. Στασινοπούλου – Ἡλ. Ν. Γλυκοφρύδη), τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις ἄ. ἔ. ἔ., σελ. 53-57.

συμφέρον απαιτῇ νά λαμβάνη πρόσφορα μέτρα» (ἄρθρ. 95). Ἡ ἐλληνική διατύπωσις, ἐκ μεταφράσεως ἀπό τό γερμανικόν πρωτότυπον τοῦ νόμου, ἦτο ἀδεξία.

Τό γερμανικόν κείμενον ἀναφέρει: «*Der Staatsprocurator hat das Gesetz und die öffentliche Ordnung (nicht den Fiscus) bei Gericht zu vertreten. Daher soll derselbe die bestehende Gesetze und Verordnungen überwachen, den Vollzug der Civil- und Strafurtheile betreiben, und jedes Mahl einschreiten, so oft es das öffentliche Wohl erheischt.*» (ἄρθρ. 95). Ὅτι: «Ὁ εἰσαγγελεύς ὀφείλει νά προστατεύῃ ἐνώπιον τῶν Δικαστηρίων τόν νόμον καί τήν δημοσίαν τάξιν, ὅχι ὅμως καί τās ὑποθέσεις τοῦ Fiscus. Πρός τοῦτο ὀφείλει νά ἐπαγρυπνῇ διὰ τήν τήρησιν τῶν νόμων καί διαταγμάτων, διὰ τήν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεων τῶν πολιτικῶν καί ποινικῶν δικαστηρίων καί νά παρεμβαίῃ ὡς ὅσακις τό ἐπιβάλλει τό δημόσιον συμφέρον».

Ὑπό τήν ἔννοιαν τοῦ ὡς ἄνω ἄρθρου, αἱ ὑποθέσεις τοῦ Fiscus δέν ὑπῆγοντο, ὡς πρὸς τήν τήρησιν τοῦ νόμου καί τήν διαφύλαξιν τῆς δημοσίας τάξεως, εἰς τήν ἀρμοδιότητα τοῦ Εἰσαγγελέως καί συνεπῶς τῆς Δικαστικῆς Λειτουργίας, ἀλλά ἀποκλειστικῶς εἰς τήν ἀρμοδιότητα τῆς Ἐκτελεστικῆς Λειτουργίας. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἐνισχύεται καί ἐκ τῶν διατάξεων τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας. Ἡ Διοικήσις «ἐδίκαζε» πράξεις τῶν ὀργάνων τῆς.

Διά τοῦ ἄρθρου 1 τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας ὠρίσθη ὅτι: «Ἄπανα ἰδιωτική ἀπαίτησις περὶ ἀποκτηθέντων ἤδη δικαίων, γινομένη εἴτε παρ' ἑνός εἴτε παρά πολλῶν ἰδιωτῶν εἴτε παρά τινος σωματείου (*corporation*) ἢ κοινότητος (*communaute*) εἴτε παρά τοῦ Δημοσίου [*Fiscus* εἰς τό γερμανικόν πρωτότυπον] εἴτε κατ' αὐτῶν ὑπάγεται **συνήδως** εἰς τήν ἀρμοδιότητα τῶν Πολιτικῶν Δικαστηρίων». Τό «συνήδως» τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ κειμένου ἀποδίδει τήν γερμανικὴν διατύπωσιν «*in der Regel*», δηλαδή «κατὰ κανόνα». Ἐπομένως εἶναι αὐτονόητον ὅτι ὑπῆρχον καί ἀποκλίσεις ἐκ τοῦ κανόνος.

Τήν πρώτην ἀπόκλινιν ἐκ τοῦ κανόνος διετύπωνε τό ἀμέσως ἐπόμενον ἄρθρον 2 τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας: «Ἀγωγή κατὰ τοῦ Δημοσίου (*Fiscus*) εἶναι τότε μόνον παραδεκτὴ ὅταν ὁ ἐνάγων ἀπευδύνεται (: ἔχει ἀπευθυνθῇ) πρὸς τήν ἀμέσως ἀνωτέραν διοικητικὴν Ἀρχήν, ζητῶν τήν ἀπόδοσιν τῶν δικαίων του, καί ἢ ἔλαβεν ἀπόφασιν ἀρνητικὴν ἢ, ἐντός ἑξ ἑβδομάδων ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς παραδόσεως τῆς ἀναφορᾶς του, δέν ἔλαβε καμμίαν ἀπόφασιν». Δηλαδή πρό πάσης καταφυγῆς εἰς τὰ δικαστήρια πρὸς ἔγερσιν ἀγωγῆς κατὰ τοῦ Fiscus, ἔδει νά προηγηθῇ ἡ ὑποβολή αἰτήσεως θεραπειᾶς πρὸς τήν ἀμέσως προϊσταμένην τῆς Ἀρχῆς ἢ ὁποία εἶχεν ἐκδώσει τήν ἀμφισβητουμένην διοικητικὴν πρᾶξιν, εἴτε αὕτη ἦτο πρᾶξις ἀμιγῶς διοικητικὴ ὑπὸ τήν σημερινήν ἔννοιαν τοῦ ὅρου εἴτε πρᾶξις ἀστική

προκύπτουσα π.χ. ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς συμβάσεως τινός (μισθώσεως ἀκινήτου). Ἡ ἀγωγή κατὰ τοῦ Δημοσίου ἀπετέλει κατὰ ταῦτα ὑστάτην καταφυγὴν τοῦ διοικουμένου πρὸς δικαίωσίν του. Ἐκ τοῦ ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ προκύπτει ὅτι συχνάκις ἀκόμη καὶ δι' ὑποθέσεις ἀσημάντους καὶ καθαρῶς ἀστικοῦ περιεχομένου ὁ διοικούμενος προσέφευγεν ἀρχικῶς πρὸς τὴν ἀνωτέραν Ἀρχὴν τῆς ἐκδόσεως τὴν ἀμφισβητουμένην ὑπὸ τοῦ ἰδιώτου πρᾶξιν καὶ τελικῶς πρὸς τὸν Βασιλέα, ὡς Ἀρχηγόν τῆς Ἐκτελεστικῆς Λειτουργίας, ἐπιζητῶν θεραπείαν τοῦ αἰτήματός του, ἀρκούμενος συνήθως εἰς τὴν διαδικασίαν αὐτήν, μὴ ἐλπίζων εἰς περαιτέρω νομικὴν κρίσιν.

Διὰ τοῦ ἄρθρου 3 τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας ὠρίζετο περαιτέρω ὅτι: «Ὅποια ἀντικείμενα δὲν πρέπει νὰ ἀποφασίζονται παρὰ τῶν Δικαστηρίων ἀλλὰ παρὰ τῶν Διοικητικῶν Ἀρχῶν προσδιωρίσθῃ δι' ἰδιατέρων νόμων· καὶ πᾶσα ἐπέμβασις τῶν τε Δικαστηρίων εἰς διοικητικά ἀντικείμενα καὶ τ' ἀνάπαλιν τῶν Διοικητικῶν Ἀρχῶν εἰς ἰδιωτικὰς διαφοράς ἀπαγορεύεται». Τό ἐν λόγῳ ἄρθρον παρουσιάζει τό ἐνδιαφέρον ὅτι διακρίνει τὰς ἰδιωτικὰς διαφοράς ἀπὸ τὰς «διοικητικὰς». Τό πρῶτον σημεῖον προβληματισμοῦ εἶναι ὅτι προβλέπει πλήρη ἐξαίρεσιν σειρᾶς ὅλης ὑποθέσεων, μὴ προσδιοριζομένων ἐν προκειμένῳ ἀλλ' ὅπωςδῆποτε ὑπαρκτῶν, αἱ ὁποῖαι καίτοι δά ἦτο δυνατόν νὰ γεννήσουν διαφοράς, ἐν τούτοις δὲν δά ἦτο δυνατόν νὰ ἀχθοῦν πρὸς ἐπίλυσιν ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων. Αἱ ἐν λόγῳ ὑποθέσεις πρέπει νὰ εἰκασθῇ ὅτι εἶναι αἱ θεωρούμεναι ἤδη τότε ὡς ἀμιγῶς διοικητικαὶ διαφοραί. Τό δεύτερον σημεῖον προβληματισμοῦ ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου προκύπτει ἐκ τῆς διατυπώσεως: «προσδιωρίσθῃ δι' ἰδιατέρων νόμων» (*ist durch besondere Gesetze bestimmt*). Ὅπως ὁρθῶς ἔχει σημειωθῇ: «ὁ συντάκτης τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας εἶχε προφανῶς ὑπ' ὄψει τοῦ ἄλλο κείμενον, διὰ τοῦ ὁποίου προσδιωρίσθησαν αἱ διοικητικαὶ διαφοραί, τό κείμενον δὲ τοῦτο πρέπει λογικῶς νὰ ἦτο προγενέστερον τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας, ἢ ὁποία ἐδημοσιεύθῃ ἐν ἔτει 1834»³.

Ἐρευνα ὅμως εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως ὅσον καὶ εἰς τό ἀνέκδοτον νομοθετικόν ὑλικόν τῆς περιόδου τό ἀποκείμενον εἰς τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους οὐδὲν σχετικόν νομοθετικόν κείμενον ἀπέδωκεν.

Ἐν τούτοις, διὰ τοῦ ἄρθρου 15 τοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 3ης/15ης Ἀπριλίου 1833, *Περὶ διαιρέσεως τοῦ Βασιλείου καὶ τῆς διοικήσεώς του* εἶχε προβλεφθῇ ὅτι: «Πρὸς συζήτησιν τῶν σπουδαιοτέρων τοῦ Κράτους ὑποθέσεων καὶ λύσιν διοικητικῶν ἀμφισβητήσεων (*administrativer Streitsachen*) θέλει συστηθῇ Συμβούλιον Ἐπικρατείας».

3. Βλ. Μιχ. Δ. Στασινοπούλου, *Ἐνθ' ἀνωτ.*, σελ. 49.

Ἐξ ἄλλου, διὰ τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 26ης Ἀπριλίου/ 8ης Μαΐου 1833, *Περί ἀρμοδιότητος τῶν νομαρχῶν καὶ περὶ τῆς κατὰ τὰς νομαρχίας ὑπηρεσίας*, προεβλέφθη ὅτι: «Ὁ νομάρχης προΐσταται καὶ τοῦ διοικητικοῦ πρωτοκλήτου δικαστηρίου, τὸ ὅποῖον θέλει συστηθῇ εἰς ἕκαστον νομόν διὰ τὴν ἐξέτασιν καὶ διάλυσιν τῶν διοικητικο-δικαστικῶν ὑποθέσεων (*Verwaltungs - Justiz Sachen*)».

Ἐκ τοῦ ὅλου πλέγματος τῶν μνημονευομένων διατάξεων πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ διατύπωσις τοῦ ἄρθρου 3 τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας ὄντως προέβλεπε τὴν ἔκδοσιν καὶ εἰδικοῦ νόμου ὀρίζοντος «ὅποια ἀντικείμενα δὲν πρέπει νὰ ἀποφασίζονται παρὰ τῶν Δικαστηρίων, ἀλλὰ παρὰ τῶν Διοικητικῶν Ἀρχῶν». Ὁ ἐν λόγῳ νόμος εἶχεν ἤδη σχεδιασθῇ καὶ εἶχεν ὑποβληθῇ πρὸς ἔγκρισιν κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1834, ἐνῶ ἡ Πολιτικὴ Δικονομία εἶχεν ἐκδοθῇ κατ' Ἀπρίλιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Χρόνος παρείχετο πρὸς θέσπισίν του, δοθέντος ὅτι ἡ ἔναρξις ἐφαρμογῆς τοῦ νέου Δικαστικοῦ Ὁργανισμοῦ ἐπρογραμματίζετο διὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1835 καὶ συνεπῶς δὰ ἐδίδετο χρόνος εἰς τὴν ἀνωτάτην ἀρχοντίαν τοῦ Κράτους (δηλ. τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀντιβασιλείας, τοῦ Βασιλέως ὄντος ἀκόμη κατὰ τὴν Συνθήκην τοῦ Λονδίνου τοῦ 1832 ἀνηλίκου) πρὸς θέσπισιν καὶ τοῦ νόμου πού δὰ προσδιώριζε τὰς συγκεκριμένους «διοικητικὰς» διαφοράς, αἱ ὁποῖαι δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀχθοῦν ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων, οὔτε μετὰ τὴν διαδικασίαν τῆς προγενεστέρας αἰτήσεως θεραπείας. Ἀλλὰ δὲν ὠλοκληρώθη τότε ἡ νομοθέτησις τῶν ἀναγκαίων ρυθμίσεων καὶ δὲν ἐξεδόθη τὸ νομοθέτημα περὶ προσδιορισμοῦ τῶν διοικητικῶν διαφορῶν.

Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πρῖσμα πρέπει νὰ θεωρηθῇ καὶ τὸ ἄρθρον 75 τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας, κατὰ τὸ ὅποῖον «Ἐν μέρει μὲν οἱ πολιτικοί (: ἀστικοί) νόμοι, ἐν μέρει δὲ ἰδιαίτερα διατάγματα θέλουν προσδιορίσει κατὰ ποῖον τρόπον πρέπει νὰ παρίστανται ἐπὶ δικαστηρίου τὸ Δημόσιον (: *Fiscus*), αἱ κοινότητες, συστήματα (: ἰδρύματα, *Stiftungen*) καὶ ἄλλα δημόσια καταστήματα καὶ σωματεῖα· πότε χρήζουσιν ἀδείας τῆς Ἀρχῆς καὶ κατὰ τίνα τρόπον αὕτη δίδεται».

Ἐπειδὴ δὲν ἐξεδόθη ἐγκαίρως ὁ σχετικὸς νόμος ὁ προσδιορίζων τὰς διοικητικὰς διαφοράς, προέκυψεν ὡς συνέπεια ἀντὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν διοικητικῶν διαφορῶν συλλήβδην ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων μετὰ τὴν ἔναρξιν λειτουργίας των κατὰ τὴν 25ην Ἰανουαρίου /6ην Φεβρουαρίου 1835, ἡ **πλήρης ἐπιφύλαξις** τοῦ συνόλου τῶν γεννωμένων διαφορῶν ἐκ πράξεων τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, πρὸς ἐπίλυσιν ὑπὸ τῆς Διοικήσεως ἐξωδίκως ἀλλ' ἐνδικοφανῶς.

Τοιοτοτρόπως, εὐδύς ὡς προέκυψε ζήτημα καθυστερήσεως καταβολῆς τῶν φόρων ὑπὸ τῶν φορολογουμένων ἐξεδόθη κατὰ τὴν 7ην /19ην Φεβρουαρίου 1835 Βασ. Διάταγμα *Περί καταδιώξεως τῶν καθυστερούντων*

<ὀφειλετῶν τοῦ Δημοσίου>⁴, διὰ τοῦ ὁποῖου ὠρίσθη ὁ τρόπος καί ἡ διαδικασία (ἐνδικοφανής κατὰ τό τυπικόν μέρος αὐτῆς) πρὸς ἄσκησιν τῆς διώξεως κατὰ τῶν φοροφυγάδων καί εἰσπράξεως τῶν ὀφειλῶν τῶν ἢ τῆς καταδίκης τῶν εἰς κατάσχεσιν τῆς περιουσίας τῶν ἢ ἐν ἐλλείψει αὐτῆς καί ἐφ' ὅσον δέν ἐξεδίδετο τό σχετικόν «πιστοποιητικόν ἀκτημοσύνης», ἡ προσωποκράτησις αὐτῶν διὰ χρέη πρὸς τό Δημόσιον (Fiscus). Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ διαδικασία αὐτή συνέχισε νά ἰσχύῃ καί μετὰ τήν συγκρότησιν καί λειτουργίαν τῶν βραχυβίων εἰδικῶν διοικητικῶν δικαστηρίων τῆς περιόδου 1838-1844.

Πᾶσαι αἱ πρωτοβουλίαί περί τῆς υπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου προήρχοντο, ὡς εἰκός, ἐκ τῆς Γραμματείας τῶν Οἰκονομικῶν, τοῦ Γραμματέως αὐτῆς ἐπιφορτισμένου βάσει τοῦ ὀργανικοῦ διατάγματος τῆς 3ης/15ης Ἀπριλίου 1833. *Περί τοῦ σχηματισμοῦ καί τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς Γραμματείας τῶν Οἰκονομικῶν*, καί διὰ τῶν ἐξῆς καθηκόντων:

«1. Ἡ κατάστροφος ἀκριβοῦς ἐλέγχου τῆς εἰς ἀκίνητα κτήματα, εἰς πραγματικά δικαιώματα καί εἰς ἐνεργητικὰ ἀπαιτήσεις ὀλικῆς περιουσίας τοῦ Κράτους, ἡ διατήρησις αὐτῆς, ἡ ἐξιχνίασις καί ἀνάκτησις τοῦ μέρους αὐτῆς ὅσον μετέβη τυχόν εἰς τήν κυριότητα ἀτόμων μὴ ἐχόντων εἰς τοῦτο δικαίωμα καί ἡ εἰσπραξις τῶν ἐνεργητικῶν ἀπαιτήσεων, ἡ ἀντιπροσώπευσις ὅλων τῶν κατὰ τοῦτο συμφερόντων τῆς Ἐπικρατείας, καθ' ὅσον δέν εἶναι λόγος περί διαφορῶν πρὸς ξένας Δυνάμεις» (2 ἄρθρον, α' ἐδάφιον).

Ἡ κατὰ ταῦτα ἐν χρόνῳ μετάφρασις τοῦ νόμου ἐκ τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου πάσχει. Ἡ διατύπωσις τοῦ γερμανικοῦ κειμένου ἔχει ὡς ἐξῆς: «1. *Die Herstellung einer genauen Uebersicht des gesammten Staatsvermögens an Liegenschaften, dinglichen Rechten und Activordnungen; die Erhaltung dieses Vermögens, die Ermittlung und Wiedererlangung der in der Besitz unberechtigter Personen übergegangenen Vermögenstheile, und die Beitreibung der Activordnungen; die Vertretung aller desfalligen Interressen des Staates, soweit es sich nicht von Differenzen mit auswärtigen Mächten handelt*». Ἡ ὁρθή ἀπόδοσις τοῦ ἐν λόγῳ γερμανικοῦ κειμένου ἔχει ὡς ἐξῆς: «1. Ἡ σύνταξις ἀκριβοῦς πίνακος τοῦ συνόλου τῆς κρατικῆς περιουσίας, ἥτοι τῶν ἀκινήτων, τῶν ἐκ κινητῶν δικαιωμάτων καί τῶν ἐκκρεμῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Δημοσίου, ἡ προστασία τῆς κρατικῆς περιουσίας, ἡ διακρίβωσις καί ἀνάκτησις τμημάτων αὐτῆς τά ὅποια ἔχουν περὶ εἰλθεῖ εἰς μὴ δικαιουμένους, ἡ διεκδίκησις τῶν ἐκκρεμῶν ἀπαιτήσεων, ἡ υπεράσπισις ὅλων τῶν συμφερόντων τοῦ Κράτους τῶν ἀπορρεόντων ἐκ τῆς δημοσίας περιουσίας καί ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθηκόντων, ἐφ' ὅσον αὗται δέν ἄπτονται διαφορῶν πρὸς ξένας Δυνάμεις».

Ἐν ὅψει ὅλων τῶν ἤδη ἐκτεθέντων στοιχείων καθίσταται σαφές ὅτι ἡ

4. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 6 (2/14 Μαρτ. 1835), σελ. 45-48.

«ὑπεράσπισις τοῦ Δημοσίου (*Fiscus*)» ἀπετέλει πρώτιστον καθήκον τοῦ Γραμματέως τῶν Οἰκονομικῶν. Καί ἡ ἔννοια τῆς «ὑπερασπίσεως» περιελάμβανεν ὄχι ἀπλῶς τήν διοικητικήν φροντίδα καί τήν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων παράστασιν τοῦ Γραμματέως τῶν Οἰκονομικῶν, ὡς ἐκ τοῦ νόμου πληρεξουσίου ἀντιπροσώπου τοῦ Δημοσίου, ἀλλά καί τήν διά παντός ἄλλου νομίμου καί προσφόρου μέσου προάσπισιν τῆς κρατικῆς περιουσίας ἐν τῇ εὐρείᾳ ἔννοιά αὐτῆς (ἀκινήτου καί κινητῆς, καθῶς καί ἀπαιτήσεων). Ἐντός τοῦ πλαισίου τῆς ὑπερασπίσεως ἐνετάσσοντο ἀκόμη καί νομοθετικά πρωτοβουλία ἀλλά καί διοικητικά μέτρα κατά τῶν ὀφειλετῶν τοῦ Δημοσίου κ.ἄ.

2. Ὁ Φορεύς.

Φορεύς τῆς ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἀπό τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐνιαίου καί ἀνεξαρτήτου νέου Ἑλληνικοῦ Κράτους (1822) ἦτο καί εἶναι τό Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν. Τά ἰσχύσαντα περί τοῦ ἐξεταζομένου θέματος κατά τήν περίοδον 1822-1833 ἐκτίθενται εἰς ἰδίαν μελέτην. Ἐν τῇ παρούσῃ, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ἀναπτύσσονται τά ἰσχύσαντα κατά τήν περίοδον 1833-1882, ὅτε ἐν τέλει τῆς περιόδου ταύτης ἰδρύθη ὁ δεσμός τῶν Νομικῶν Συμβούλων τοῦ Κράτους, καί περιγράφεται ἡ ἐξέλιξις ἐκείνων τῶν μεταβολῶν τῆς ὁργανώσεως τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν αἱ ὁποῖαι ἔχουν σχέσιν, ἄμεσον ἢ ἔμμεσον, μέ τήν διαδικασίαν ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου.

1. Εὐθύς μετὰ τήν Ἐγκατάστασιν τῆς Βασιλείας ἐν Ἑλλάδι (1833) διετηρήθη προσωρινῶς τό ἰσχύον διοικητικόν καθεστῶς μέχρι τῆς πλήρους ἐνημερώσεως τῶν Μελῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀντιβασιλείας ἐπὶ τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων καί τοῦ τρόπου χειρισμοῦ των, ἀλλά καί τῆς διαπιστώσεως τῶν παρεχομένων δυνατοτήτων μεταρρυθμίσεων καί τῆς καλύτερας γνώσεως τῶν προσώπων πρὸς ἐπιλογὴν τῶν ἱκανωτέρων συνεργατῶν. Οἱ Γραμματεῖς τῆς Ἐπικρατείας διετηρήθησαν εἰς τὰς θέσεις των καί παρηγγέλησαν νά ὑποβάλουν σχέδια ἀναδιοργανώσεως τοῦ τομέως των ἕκαστος. Βάσει τῶν ὑποβληθέντων σχεδίων ἐξεδόθη κατά τήν 3ην /15ην Ἀπριλίου 1833 σειρά διαταγμάτων *Περί τοῦ σχηματισμοῦ καί τῶν καθηκόντων* τῶν ἐπτὰ Γραμματειῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν κατεῖχε τήν δευτέραν θέσιν ἀμέσως μετὰ τήν ἀντίστοιχον ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καί τῶν Ἐξωτερικῶν.

Μέ τό Βασ. Διάταγμα ὑπ' ἀριθμ. 3168 τῆς 3ης/15ης Ἀπριλίου 1833, *Περί τοῦ σχηματισμοῦ καί τῶν καθηκόντων* τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας⁵, διὰ πρώτην φοράν μετὰ τό 1822 προσδιωρίσθησαν αἱ ἁρμο-

5. *Εφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 14 (13/25 Ἀπρ. 1833), σελ. 95-96. Περὶ τῆς ἀφο-

διότητες καί τά καθήκοντα τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν, ὅπως ἐξ ἄλλου συνέβη καί μέ τὰς λοιπὰς.

Εἶναι χαρακτηριστικόν ὅτι διὰ τοῦ ἤδη μνημονευθέντος πρώτου ἄρθρου πού ἀνεφέρετο εἰς τὴν ἀποστολὴν τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν (ἄρθρ. 2), κατεγράφη ὡς πρώτιστον μέλημα αὐτῆς ἡ ἀπογραφὴ τῆς κρατικῆς περιουσίας καί ἡ προστασία τῆς ἀπὸ τούς πολίτας:

« Ἄρθρον 2

Εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματέως ὑπάγονται:

α) Ἡ κατὰστρωσις ἀκριβοῦς ἐλέγχου τῆς εἰς ἀκίνητα κτήματα, εἰς πραγματικά δικαιώματα καί εἰς ἐνεργητικὰ ἀπαιτήσεις ὀλίκῃς περιουσίας τοῦ Κράτους, ἡ διατήρησις αὐτῆς, ἡ ἐξιχνίασις καί ἀνάκτησις τοῦ μέρους αὐτῆς ὅσον μετέβη τυχόν εἰς τὴν κυριότητα ἀτόμων μὴ ἐχόντων εἰς τοῦτο δικαίωμα καί ἡ εἰσπραξίς τῶν ἐνεργητικῶν ἀπαιτήσεων, ἡ ἀντιπροσώπευσις ὅλων τῶν κατὰ τοῦτο συμφερόντων τῆς Ἐπικρατείας, καθ' ὅσον δέν εἶναι λόγος περὶ διαφορῶν πρὸς ξένας Δυνάμεις»⁶.

Εἰς τὰς λοιπὰς ὑποδιαίρεσεις τοῦ αὐτοῦ ἄρθρου ἀπηριθμοῦντο τά καθήκοντα τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ὡς πρὸς τὴν «διοίκησιν» (*Administration, Verwaltung*) τῆς κρατικῆς περιουσίας, τὴν σύνταξιν τοῦ ἐτησίου κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ καί τοῦ ἀπολογισμοῦ, τὴν φροντίδα ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ, τὴν διαχείρισιν τῶν κονδυλίων, τὴν θεβαίωσιν καί εἰσπραξίν τῶν ἀμέσων καί ἐμμέσων φόρων, τὴν παραχώρησιν κρατικῶν γαιῶν ὅσας τούτο ἐκρίνετο σκόπιμον ἢ τὴν ἐνοικίασιν αὐτῶν, τὴν διαχείρισιν τοῦ κατὰ τό διάστημα 1823-1833 συσσωρευθέντος κρατικοῦ ἐσωτερικοῦ καί ἐξωτερικοῦ χρέους, τὸν ἔλεγχον τῆς διαχειρίσεως κ.λπ.

Εἶναι ἐντυπωσιακόν ὅτι ἡ ἀνάγκη καταγραφῆς καί διαφυλάξεως τῆς κρατικῆς περιουσίας ἀπὸ τὴν διασπάθισιν τῆς ἀμέσως προηγουμένης περιόδου τῆς διακυβερνήσεως ὑπὸ τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τό εὐστόχως ἀποκαλούμενον Ἔτος τῆς Ἀναρχίας (1832) ὠδήγη-

ρῶσης εἰς τό Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ἐν γένει νομοθεσίας τῆς Ὀθωνικῆς Περιόδου βλ. πολλὰ εἰς τὴν πρόσφατον καὶ λίαν ἐνδελεχῆ μελέτην καὶ ἐκδασιν τῶν σχετικῶν κειμένων, τῆς Βάσως Δ. Ψιμούλη, *Ἀρχεῖο Γραμματείας / Ὑπουργείου ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν (1833-1862)*, *Εὐρετήριο*, Ἐν Ἀθήναις 2002, ἐκδ. Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, ἀριθμ. 33, σελ. 13-105.

6. Εἰς τό γερμανικόν κείμενον τοῦ νόμου ἡ παράγραφος ἔχει ὡς ἐξῆς: «1. Die Herstellung einer genauen Uebersicht des gesammten Staatsvermögens an Liegenschaften, dinglichen Rechten und Activordnungen; die Erhaltung dieses Vermögens, die Ermittlung und Wiedererlangung der in der Besitz unberechtigter Personen übergegangenen Vermögenstheile, und die Beitreibung der Activordnungen; die Vertretung aller desfalligen Interressen des Staates, soweit es sich nicht von Differenzen mit auswärtigen Mächten handelt».

σε τόν νομοθέτην (:τό Συμβούλιον τῆς Ἀντιβασιλείας) εἰς τήν ἀνάγκην ἀμέσου ἀμύνης ἔναντι ἐπιβούλων πολιτῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν κρατικῶν ἀκινήτων. Ὑπὸ τό πνεῦμα αὐτό ἐδεμελιώθη ἔκτοτε ἡ δυσπιστία μεταξὺ τοῦ Κράτους καί τῶν πολιτῶν, θεωρούντων τό Ἑλληνικόν Κράτος, τό κράτος ὑπέρ τοῦ ὁποίου ἐπολέμησαν ἐπὶ ἔτη, ὡς διάδοχον (ἐχθρικόν) τοῦ Ὀθωμανικοῦ εἰς τὰ οἰκονομικά ζητήματα, στάσις ἡ ὁποία συνεχίζεται μέχρι σήμερον. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὀριστική, ὡς ἐπιστεύετο τότε, ρύθμισις τῶν θεμάτων τῆς ἐθνικῆς ὁλοκληρώσεως καί τῆς ἐξομαλύνσεως τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως δά ἐπέτρεπε πλέον τήν τακτικήν κατὰ τό δυνατόν φορολόγησιν τῶν πολιτῶν. Ἀλλά καί αὐτό ἀπετέλει κατὰ τό πνεῦμα τῶν ἀφελεστέρων «βάρος» δυσβάστακτον, μέ ἀποτέλεσμα νά σημειωθοῦν πολλάι διαδοχικαί τοπικαί ἐξεγέρσεις ἐκ τοῦ θέματος τούτου καί νά δεμελιωθῇ ἡ ἐπίσης μέχρι σήμερον ὑφισταμένη τάσις φοροδιαφυγῆς καί παραοικονομίας. Ἐξ ἴσου σύμφυτος πρός τά ἐν λόγῳ φαινόμενα ἦτο ἡ ἀνάγκη ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου, δηλαδή τῆς διαφυλάξεως τῆς κρατικῆς περιουσίας, ἀκινήτου, κινητῆς καί ὑπό μορφήν ἀπαιτήσεων.

Μετά τήν ἔκδοσιν τοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 3ης/15ης Ἀπριλίου 1833 καί καθ' ὅλην τήν διάρκειαν τοῦ ἔτους 1833, ἡ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας, πάντοτε ὑπό τήν διεύθυνσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ἐστίασε τήν προσοχήν της ἐπὶ σειρᾷ προβλημάτων, τό πλέον ἐπιῖγον τῶν ὁποίων ἦτο, βεβαίως, ἡ νομοθέτησις φορολογικῶν νόμων καί ἡ ἔναρξις εἰσπράξεως φόρων καί τελῶν πρός κάλυψιν τῶν τεραστίων ἀναγκῶν τοῦ Κρατικοῦ Ταμείου, ἡ δέσπισις νόμου περί δημοσίου λογιστικοῦ, ἡ μέριμνα πρός μεταφοράν τῆς πρωτεύουσας ἐκ Ναυπλίου εἰς Ἀθήνας, ἀλλά καί ἄλλα συναφῆ. Ἡ ἐσωτερική ὀργάνωσις τῆς Γραμματείας παρέμεινεν, ἐξ ὧν εἶναι δυνατόν νά γνωρίζωμεν, στοιχειώδης καί ἀρκετά πλησίον τοῦ πρωτολείου Ὁργανισμοῦ τοῦ Οἰκονομικοῦ Γραφείου τῆς 3ης Μαΐου 1832⁷. Ἐξ ὧν προκύπτουν ἐκ τοῦ προσιτοῦ ἀνεκδότου ἀρχεῖου ὑλικοῦ τῆς περιόδου, καί δοθέντος ὅτι τό προσωπικόν τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας ηὔξανετο καθ' ὅλην τήν διάρκειαν τοῦ 1833 βάσει τῶν διαπιστωμένων ἀναγκῶν πολύ πέρα τοῦ προβλεφθέντος διὰ τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 3ης/15ης Ἀπριλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, εἶναι σαφές ὅτι ἐσωτερικός ὀργανισμός τῆς Γραμματείας δέν ἦτο δυνατόν νά συνταχθῇ.

2. Κατά τήν 12ην/24ην Ὀκτωβρίου 1833 ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος μετεκινήθη ἐκ τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν εἰς ἐκείνην

7. Βλ. Βάσως Δ. Ψιμούλη, *Ἀρχεῖο Γραμματείας / Ὑπουργείου ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν (1833-1862)*, *Εὐρετήριον*, σελ. 35, ὑπόσημ. 40.

των Ἐξωτερικῶν⁸ καί τήν θέσιν τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν κατέλαβεν ὁ Νικόλαος Γ. Θεοχάρης, μέχρι τότε Νομάρχης Ἀττικῆς καί Βοιωτίας⁹.

Ὁ νέος Γραμματεὺς Νικ. Γ. Θεοχάρης (1793-1867)¹⁰ δέν ἀνήκεν εἰς τὸ πολιτικόν «κατεστημένον» τῆς περιόδου τοῦ Ἀγῶνος. Εἶχε γεννηθῇ εἰς τὴν Βιέννην ἐκ πατρός ἐμπόρου καταγομένου ἐκ Καστοριᾶς καί στενοῦ συνεργάτου τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, μὴ ἐκτελεσθέντος ὅμως (διότι ἦτο αὐστριακὸς ὑπήκοος) ἀλλ' ἐξορισθέντος καί μετεγκατασταθέντος εἰς τὴν Λειψίαν, καί μητρός Γερμανίδος, εἶχε δὲ σπουδάσει νομικά καί οἰκονομικὰς ἐπιστήμας εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῶν Παρισίων καί τῆς Λειψίας, καί εἶχεν ἔλθει εἰς τὴν Ἑλλάδα τῷ 1828 μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Κυβερνήτου. Εἶχε διορισθῇ τότε Ἐφορος Προσωπικοῦ τῆς ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν καί Ναυτικῶν Γραμματείας μετὰ τὴν ὁργανωτικὴν μεταβολὴν τοῦ 1829 καί εἶχεν ἐπίσης διατελέσει μέλος τῆς Πολιτειογραφικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἐκρίνετο ὡς εἰδικὸς εἰς τὸν τομέα τῶν οἰκονομικῶν ὑποθέσεων. Ἐξ ἄλλου, ἡ κατὰ τὸ ἥμισυ γερμανικὴ καταγωγὴ του καθίστα αὐτόν ἱκανόν νά ἐπικοινωνῇ μετὰ τῶν Μελῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀντιβασιλείας ἀμέσως εἰς ἅπταιστον γερμανικὴν καί νά προτείνῃ ρυθμίσεις ἐπὶ τῇ βάσει μὲν τῶν ἐλληνικῶν ἀναγκῶν ἀλλὰ κατὰ τὰς γερμανικὰς προδιαγραφὰς καί παραδεδεγμένας λύσεις.

Ὁ νέος Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ἐμερίμνησε πρὸς βελτίωσιν τῆς ἐσωτερικῆς ὁργανώσεως τῆς ὑπ' αὐτόν Γραμματείας κατὰ τρόπον ἀνάλογον τῆς ἀποστολῆς τῆς. Δι' Ἀναφορᾶς τοῦ πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀντιβασιλείας ὑπ' ἀριθμ. 5770 τῆς 9ης/21ης Ἀπριλίου 1834 ἀνεκοίνωσε τὴν διαίρεσιν τῆς Γραμματείας εἰς τέσσαρα ἐπιτελικά Τμήματα (*Sectionen*) ὡς ἑξῆς: Α' Τμήμα, ἐπὶ τῶν ἀμέσων φόρων καί τῶν δημοσίων κτημάτων, ὑπὸ τὸν Ὑπ. Σύμβουλον Νικ. Λεβίδην, Β' Τμήμα, ἐπὶ τῶν ἐμμέσων φόρων, ὑπὸ τὸν Ὑπ. Σύμβουλον Μιχ. Ἀργυρόπουλον, Γ' Τμήμα, ἐπὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ (: τῶν δικαστικῶν ὑποθέσεων), ὑπὸ τὸν Ὑπ. Σύμβουλον Παν. Κένταυρον, Δ' Τμήμα, ἐπὶ τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ, ὑπὸ τὸν Ὑπ. Σύμβουλον Νικ. Σιλήβεργον, ἐνῶ τὸ Ε' Τμήμα, ἐπὶ τῆς Γραμματείας καί τοῦ Πρωτοκόλλου, ἐλειτούργει ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν Ὑπ. Γραμματέων Δημ. Ν. Δρόσου (1808-1877) καί Θεολ. Ζαφ. Σχινᾶ (: - 1853)¹¹.

8. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 34 (15/27 Ὀκτ. 1833), σελ. 261.

9. Ἀυτόθι, σελ. 261-262.

10. Βλ. Γ. Δ. Δημακοπούλου, *Ἡ δεμελιώσις τοῦ Δημοτικοῦ Συστήματος, 1833-1834* (τῇ συνεργασίᾳ Χαρ. Γ. Δημακοπούλου), Ἐν Ἀθήναις 2001, σελ. 68-69 καί 129-130.

11. Ἀναφορὰ τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν πρὸς τὸν Βασιλέα (: Συμβούλιον τῆς Ἀντιβασιλείας) ὑπ' ἀριθμ. 5770 τῆς 9ης/21ης Ἀπριλίου 1834, ὑποβληθεῖσα εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀντιβασιλείας κατὰ τὴν 21ην Ἀπριλίου 1834 ν. ἡμ. ὑπ' ἀριθμ. πρωτ. R.P. 12495, *Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους* (ἐφεξῆς ΓΑΚ), Ὑπ. Οἰκονομικῶν, Φ. 1.

Ἡ καινοτομία τοῦ ὀργανογράμματος τοῦ Νικ. Θεοχάρη ἦτο ἡ δημιουργία τοῦ Γ' Τμήματος ἐπὶ τοῦ Ἀμφισβητουμένου Διοικητικοῦ. Τό Τμήμα αὐτό ἐκρίθη ἀπαραίτητον πρὸς διακονίαν τῆς προστασίας τοῦ δημοσίου συμφέροντος ἐν ὧσιν τῆς ἐνάρξεως λειτουργίας τῶν δικαστηρίων ἀπὸ τῆς 25ης Ἰανουαρίου 1835, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὑποθέσεων αἱ ὁποῖαι ἤδη ἐγεννῶντο ἐκ τῆς διεξαγομένης προσπάθειας καταγραφῆς τῆς δημοσίας περιουσίας καὶ τῆς συντάξεως κτηματολογίου. Ἡ δημοσία περιουσία ἀπετελεῖτο ἐκ πρώην ὀθωμανικῶν δημοσίων γαιῶν, ἐξ ἐγκαταλειφθέντων τουρκικῶν κτημάτων καὶ βακουφίων, ἐκ κληρονομιῶν πρὸς τὸ Δημόσιον, ἐξ ἀπαλλοτριώσεων ἢ εἰς σπανίας περιπτώσεις ἐξ ἀγορῶν. Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ἐπειδὴ δὲν εἶχεν ἐγκαίρως ὀρισθῇ ποῖται συναφεῖς ὑποθέσεις θὰ ὑπῆγοντο εἰς τὰ τακτικά δικαστήρια καὶ ποῖται θὰ ἀνῆκον πρὸς ἐπίλυσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῆς Ἐκτελεστικῆς Λειτουργίας, ἐκρίθη προσωρινῶς σκόπιμον τὸ σύνολον αὐτῶν νὰ θεωρηθοῦν κατὰ τὸ 1834 ὡς «διοικητικά» ὡς προκύπτουσαι ἐκ διαφορῶν μετὰ τῆς Διοικήσεως. Διό καὶ τὸ ἐπιτελικόν Γ' Τμήμα τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας ὠνομάσθη «ἐπὶ τοῦ Ἀμφισβητουμένου Διοικητικοῦ» καὶ ὄχι ἀπλῶς «Δικαστικόν» Τμήμα.

Ὁ ἀναλαβὼν τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐν λόγῳ Γ' Τμήματος Παναγιώτης Κένταυρος (1797-1851)¹² ἦτο ἐπίσης ἱκανὸς νομικός. Πελοποννήσιος κατὰ τὴν καταγωγὴν, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Εὐρώπην, πιδανῶς εἰς τὴν Γαλλίαν ἢ τὴν Ἰταλίαν, δοθέντος ὅτι ἀκολούθως ἤσκησεν ἐμπόριον εἰς τὴν Τεργέστην καὶ ἀκολούθως τὴν δικηγορίαν εἰς τὴν Μάλταν μετὰ τὸ 1816. Ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἀνεξαρτησίας μὲ ἀποστολὴν, κομίζων ὅπλα καὶ πολεμοφόδια καὶ μετέσχε τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀπὸ τοῦ 1826 ἤσκησε τὴν δικηγορίαν εἰς τὴν ἐκάστοτε ἔδραν τῆς Διοικήσεως. Ἐγνώριζεν ἀπταιστως τὴν γαλλικὴν καὶ τὴν ἰταλικὴν καὶ ἦτο ἄριστος χειριστὴς τῶν θεμάτων τοῦ ἀστικοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐμπορικῆς διαδικασίας, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως. Ἀνεδείχθη εἰς χαλκέντερον δημόσιον ὑπάλληλον. Κατ' εἰσήγησιν τοῦ Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου, ὡς Γραμματέως τῆς Ἐπικρατείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν προετάθη ὅπως διορισθῇ κατὰ τὸ 1833 ὑπουργικὸς σύμβουλος εἰς τὴν ἐν λόγῳ Γραμματείαν. Ἡ σχετικὴ εἰσήγησις - πρότασις τοῦ Ὑπουργοῦ εἶχεν ὡς ἐξῆς:

«*P. Centauros. Péloponnésien, agé de 42 ans ; il reçut son éducation en Europe, et fit dès sa jeunesse le commerce à Trieste. Depuis 1816 il exerça la profession d' avocat à Malte, jusqu' au commencement de la Guerre de l' Indépendance qui le rappella dans sa patrie, où il est*

12. Βλ. Γ. Δ. Δημακοπούλου, Ἡ θεμελίωσις τοῦ Δημοτικοῦ Συστήματος, 1833-1834, σελ. 69 -70 καὶ 131.

venu portant quelques secours en armes et munitions, et a partagé les dangers et les fatigues des premières campagnes; depuis 1826 il a recommencé l'exercice de sa profession d'avocat qu'il continue jusqu'à présent. Indépendamment de sa langue maternelle, il sait l'Italien et le Français, il connaît parfaitement le commerce et le droit civil et il a des connaissances financières. Il est d'une activité infatigable»¹³.

Κατόπιν της ως άνω θερμής συστάσεως του αρμοδίου Γραμματέως επί των Οικονομικών, ο Π. Κένταυρος διωρίσθη ως τρίτος κατά σειράν Υπουργικός Σύμβουλος παρά τη Γραμματεία των Οικονομικών¹⁴, ώρκίσθη κατά την 7ην Μαΐου 1833 καί άμέσως ανέλαβε καθήκοντα, τά όποια έμελλε νά άσκήση μέχρι της παραιτήσεώς του εκ της δημοσίας ύπηρεσίας κατά την 27ην Ιανουαρίου 1838. Ή εις αυτόν ανάδεις του Γ' Τμήματος της Γραμματείας των Οικονομικών κατά τό 1834 προφανώς έστηρίχθη εις την κεκτημένην μακράν δικηγορικήν πεΐραν του, δοθέντος ότι τό έν λόγω Τμήμα εκ των πραγμάτων θά έκαλεΐτο επί τη ένάρξει της λειτουργίας των δικαστηρίων νά αναλάβη ως αρμόδιον την προστασίαν των συμφερόντων του Δημοσίου ένώπιον της Δικαιοσύνης. Παραλλήλως ο Π. Κένταυρος καθίστατο ο αρμόδιος διά την παρακολούθησιν καί έπεξεργασίαν των φακέλων των αιτήσεων θεραπείας αί όποιαί θά ύπεβάλλοντο εις την Γραμματείαν επί των Οικονομικών. Πρέπει επίσης νά σημειωδΐ ότι διεδραμάτισεν όλίγον βραδύτερον (1837-1838) σημαντικώτατον ρόλον εις την διαμόρφωσιν των νομοθετημάτων των σχετικών πρός την Διοικητικήν Δικαιοσύνην.

3. Ο Νικ. Γ. Θεοχάρης επαύθη από της θέσεως του Γραμματέως της Έπικρατείας επί των Οικονομικών κατά την 13ην/25ην Φεβρουαρίου 1836, μόλις έλήφθη ή απόφασις περί διοικητικής μεταβολής εις τό έν λόγω ύπουργείον. Συγκεκριμένως κατά την 13ην/25ην Φεβρουαρίου 1836 άπεφασίσθη ή διατήρησις της θέσεως του Γραμματέως των Οικονομικών κενής καί ή «μέχρι νεωτέρας άποφάσεως περί αναπληρώσεως της θέσεως ταύτης» προσωρινή ανάδεις της διευθύνσεως του έν λόγω Υπουργείου εις τόν ύπουργικόν σύμβουλον, παλαιόν Φιλικόν καί λόγιον εκ Κοζάνης Γεώργιον Λασσάνην (1793-1870)¹⁵.

Τό μέτρον δέν είναι εύκολον νά έρμηνευδΐ. Πιθανώτατα είχε σχέσιν πρός την προσεχή τότε αναχώρησιν του Βασιλέως Όθωνος εκτός Έλ-

13. Βλ. Έγγραφον: «Renseignemens sur le Personnel du Ministère des Finances», ad 3905, ΓΑΚ, Ύπ. Οικονομικών, Φ. Ι.

14. Έφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 23 (1/13 Αύγ. 1833), σελ. 179.

15. Βασ. Διάταγμα <ex off. 7965> της 13ης/25ης Φεβρουαρίου 1836. Περί της διευθύνσεως του Υπουργείου των Οικονομικών. Έφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 4 (14 Φεβρ. 1836), σελ. 14. Τό αυτό μέτρον έλήφθη καί διά την Γραμματείαν των Ναυτικών. Αμφότερα τά σχετικά διατάγματα ένεφάνιζον επιδίωξιν οικονομικών.

λάδος καί τήν ανάθεσιν τῆς ἀντιβασιλείας εἰς τό Ὑπουργικόν Συμβούλιον συλλογικῶς. Καί τοῦτο διότι αἱ ὑποθέσεις ἀρμοδιότητος τῆς Γραμματείας τῶν Οἰκονομικῶν, ὡς «ὁ προσδιορισμός τῶν προϋπολογισμῶν, ἡ ἀνοίξις τῶν εἰδικῶν πιστώσεων παρά τῷ Γενικῷ Ταμείῳ, ἡ ἔγκρισις ἐκτάκτων καί εἰς τοὺς ἐπικυρωθέντας ὑπολογισμούς καί πιστώσεις μὴ σημειωθέντων καί τοὺς γενικοὺς ὁρισμούς ὑπερβαίνοντων ἐξόδων, τό κλείσιμον συνθήκης περί δημοσίου χρέους»¹⁶, περιελήφθησαν μεταξύ τῶν ἀρμοδιοτήτων αἱ ὁποῖαι ἀνετέθησαν εἰς τό Ὑπουργικόν Συμβούλιον διὰ τό διάστημα τῆς ἀποδημίας τοῦ Βασιλέως. Παρά τό γεγονός ὅτι δέν προκύπτει εὐθέως ὁ λόγος τῆς μεταβολῆς εἰς τήν κεφαλὴν τῆς Γραμματείας τῶν Οἰκονομικῶν πρέπει νά εἰκάζωμεν ὅτι αὕτη σχετίζεται πρὸς τό μέγιστον τότε ἐκκρεμές θέμα τοῦ ἐν λόγῳ ὑπουργείου, δηλαδή πρὸς τήν ἀπόδειξιν τῆς καλῆς καί χρηστῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς εἰσπράξεως τῆς Γ' Δόσεως τοῦ Δανείου τῶν 60.000.000 χρυσῶν φράγκων, τό ὅποῖον εἶχε συνομολογηθῇ κατὰ τό 1832 μεταξύ Ἑλλάδος καί τῶν Τριῶν Δυνάμεων, Ἀγγλίας, Γαλλίας καί Ρωσίας.

Ἐκ τῆς βρεταννικῆς διπλωματικῆς ἀλληλογραφίας τοῦ 1836, κατὰ τό κρίσιμον διάστημα τῆς μεταρρυθμίσεως εἰς τήν Γραμματείαν τῶν Οἰκονομικῶν, προκύπτει ὅτι εἶχεν ἐκδηλωθῇ ἔντονος ἀντιπαράθεσις εἰς τόν διπλωματικόν τομέα περί τὰς πολιτικές συμπαθείας τῶν μελῶν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου¹⁷. Ἡ δραματικὴ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς χώρας, οἱ ἐλλειμματικοὶ ἀπολογισμοὶ τῆς πρώτης τριετίας μετὰ τήν Ἐγκατάστασιν τῆς Βασιλείας, τὰ σωρευόμενα εἰς τήν Εὐρώπην χρέη τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καθίστων ἀναγκαίαν τήν εἰσπραξιν τῆς Γ' Δόσεως τοῦ Δανείου τῶν 60.000.000 χρυσῶν φράγκων πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐπειγόντων ἐξόδων. Καιρία διὰ τήν χορήγησιν τούτου ἦτο ἡ ἀνάγκη ἐξασφαλίσεως τῆς βρεταννικῆς ἐγκρίσεως, ἡ ὁποία ὅμως δέν ἐδίδετο ἐν ὅσῳ δέν συνεκροτεῖτο Κυβέρνησις προσκειμένη πρὸς τήν Βρεταννίαν καί στενῶς συνεργαζομένη μέ τόν Ἀρχιγραμματέα τῆς Ἐπικρατείας Κόμητα von Armandsparg. Εἰς τήν ἀπαίτησιν αὐτήν ἦτο ἀντίθετος ἡ Γαλλικὴ πλευρά, ἡ ὁποία εἶχε στερηθῇ τῶν βασικῶν φορέων τῆς πολιτικῆς τῆς ἀπὸ τῆς ἀπομακρύνσεως ἐξ Ἑλλάδος κατ' Ἰούλιον τοῦ 1834 τῶν von Maurer καί Abel.

Πάντως, πρό τοῦ διορισμοῦ τοῦ Γ. Λασσάνη ὡς προσωρινῶς διευθύνοντος τήν Γραμματείαν τῶν Οἰκονομικῶν, ἡ θέσις τοῦ Γραμματέως

16. Βασ. Διάταγμα τῆς 23ης Ἀπριλίου/5ης Μαΐου 1836, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 18 (4 Μαΐου 1836), σελ. 74.

17. Βλ. γενικῶς *Ἐπιτομαὶ ἐγγράφων τοῦ Βρεταννικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Γενικὴ Ἀλληλογραφία / Ἑλλάς*, τόμ. Γ' 1836-1837, ὑπὸ Φιλ. Γλύτση, Χρ. Λούκου καί Ἑλ. Μπελιᾶ, Ἐν Ἀθήναις 1987 (εἰς τήν σειρὰν: *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν*).

τῶν Οἰκονομικῶν προετάθη εἰς τόν προσκείμενον πρός τήν βρεταννικήν πολιτικήν Ἀλέξανδρον Π. Κοντόσταυλον, παλαιόν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Οἰκονομίας ἐπὶ Ἑλληνικῆς Πολιτείας. Ὡς περιέγραψεν ὁ ἴδιος τὰ γεγονότα, κατ' ἀρχήν προέκυψε ζήτημα περί τῆς συνδέσεως τῆς νέας Κυβερνήσεως καί ὁ Κοντόσταυλος, κατὰ τήν συζητήσιν του μετὰ τοῦ von Armanperg, ἐξέφρασε τήν ἀντίδυσιν του πρός τήν συμμετοχήν τινός ἐκ τῶν ἐπιλεγέντων προσώπων. Καί ὁ Κοντόσταυλος ἐσημείωσε περαιτέρω: «Υπέβαλα ἐπομένως παρατηρήσεις τινάς καί ἔκαμα λόγον περί τῆς ἀνάγκης, τῆς κατεπειγούσης ἀνάγκης, αὐστηροτάτης οἰκονομίας, διότι ἄνευ ταύτης, τῷ ἐπρόσδεσα, ἐπιτρέψατέ με νά σᾶς εἶπω, προβλέπω μέ λύπην μου οἰκονομικήν κρίσιν. (...) Ἐσύστησα πρός τούτοις αὐστηράν καί ἀμερόληπτον δικαιοσύνην, σύστημα ἀπλούστερον τῆς διοικητικῆς μηχανῆς καί ὀρθοσκευτικήν ἐκπλήρωσιν τῶν ὑποχρεώσεων τῆς Κυβερνήσεως. Ἐκ τῶν παρατηρήσεών μου τούτων, εἰς μόνην τήν περί ἀπλουστέρου συστήματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγώ ἀνέφερα ὡς παράδειγμα τό τοῦ Κυβερνήτου, ἀπήντησεν ὅτι ὑπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ τῆς προσωρινῆς ἐκείνης καί τῆς σημερινῆς Κυβερνήσεως. «Εἶναι ὀρθή ἡ παρατήρησίς σας, ἀπεκρίθην, ἂν καί δέν νομίζω νά ἦναι ἀνεπίδεκτος τροπολογίας». Καί ἐξηκολούθησα: «Εάν ἐγκρίνεται, ἐξοχώτατε, τὰς παρατηρήσεις μου ταύτας, δέχομαι τό ὑπουργεῖον, μέ τήν ρητὴν ὅμως ὑπόσχεσιν νά μὴν ἀναμειγνύεται τοῦ λοιποῦ εἰς τὰ οἰκονομικά μας κἀνείς ἐκ τῶν ὅσοι ἀναμειγνύονται σήμερον, ὡς οἱ κύριοι Φράϋ, Τσβιρλάιν καί οἱ ὅμοιοι των». Ὁ δὲ κόμης ἀπήντησε: «Θέλω σκεφθῆ καί δέλω σᾶς δώσει ἀπάντησιν»¹⁸.

Ἡ δοθεῖσα ἀπάντησις ὑπῆρξε σιωπηρά ἀλλ' ἀρνητική. Καί τοῦτο διότι ὁ ἐν τέλει τεθεῖς ὑπὸ τοῦ Ἀλ. Κοντοσταύλου ὅρος ἦτο ἀπολύτως ἀπαράδεκτος εἰς τόν Ἀρχιγραμματέα τῆς Ἐπικρατείας Κόμητα von Armanperg. Ὁ Maximilian Frei ἦτο ὁ Διευθυντής τοῦ Γραφείου τῆς Ἀρχιγραμματείας τῆς Ἐπικρατείας καί πᾶσα ἀνάμειξις του εἰς τήν Γραμματείαν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ἢ εἰς οἰανδήποτε ἄλλην Γραμματείαν δέν

18. Ἀλεξ. Π. Κοντοσταύλου, *Τὰ περί τῶν ἐν Ἀμερικῇ ναυπηγηθεισῶν φρεγατῶν καί τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Νομισματοκοπείου*. Ἐν Αἰγίνῃ 1855, σελ. 140-141. Ὁ Maximilian Frei ἦτο ἐπὶ βαθμῷ Ὑπουργικοῦ Συμβούλου προϊστάμενος τοῦ Βασιλικοῦ Γραφείου (Königliches Kabinett). Βλ. Βασ. Διάταγμα τῆς 20ῆς Μαΐου /1ης Ἰουνίου 1835. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 20 (16 Δεκ. 1835), σελ. 88. Προηγουμένως εἶχε διατελέσει εἰσηγητής παρὰ τῇ Ὑπηρεσίᾳ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀντιβασιλείας. Ὁ Ludwig Zwierlein ἀνῆκεν εἰς τήν μικράν ὁμάδα τῶν Βαυαρῶν κατωτέρων δημοσίων ὑπαλλήλων οἱ ὅποιοι ἐδελοντικῶς ἦλθον νά ὑπηρετήσουν εἰς τήν Ἑλλάδα. Διωρίσθη εἰς τήν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείαν κατὰ τό 1834. Βλ. Βασ. Διάταγμα τῆς 29ης Σεπτεμβρίου /8ης Ὀκτωβρίου 1834. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 40 (5/17 Νοεμβρ. 1834), σελ. 284. Ὑπῆρξεν ὁ ἀναδιοργανωτής τοῦ Τελωνιακοῦ Κλάδου καί εἰσηγητής τῆς νέας τελωνιακῆς νομοθεσίας. Ἀπελύθη τῆς ἐλληνικῆς ὑπηρεσίας κατὰ τό 1836. Βλ. *Αὐτόθι*, φ. 49 (22 Σεπτ. 1836), σελ. 250.

ἀπετέλει πρωτοβουλίαν τοῦ ἰδίου ἀλλ' ἐκτέλεσιν ἐντολῆς τοῦ Ἀρχιγραμματέως. Συνεπῶς, ὁ Ἀλέξ. Κοντόσταυλος ἔδωκεν οὐσιαστικῶς καί ἐμμέσως ὡς ὅρον πρὸς ἀνάληψιν τοῦ ὑπουργείου τὴν μὴ ἀνάμειξιν τοῦ Ἀρχιγραμματέως von Armansperg εἰς τὰς ὑποθέσεις τῶν ὁποίων τὴν εὐδύνῃν δὰ εἶχεν αὐτός. Ὅμως ὁ von Armansperg ἐπεδίωκεν ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἀνάμειξιν, κατὰ συνέχειαν τῶν εὐδυνῶν πού εἶχεν ἀσκήσει διαρκούσης τῆς ἀνηλικιότητος τοῦ Βασιλέως Ὁδωνος, ἐνῶ διετέλει Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀντιβασιλείας, ἀλλὰ καὶ ἐν ὧρει τῆς προσπαθείας ἐξασφαλίσεως τῆς Γ' Δόσεως τοῦ Δανείου. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀποστολὴ τοῦ von Armansperg εἰς τὴν Ἑλλάδα συνεδέετο πρὸς τὴν μακρὰν ἐμπειρίαν του ὡς προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς Οἰκονομικῶν εἰς τὸ Βασίλειον τῆς Βαυαρίας καὶ τῆς ἐξυγιάνσεως τῆς οἰκονομίας τῆς πατρίδος του¹⁹.

4. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, κατὰ τὸν κυβερνητικὸν ἀνασχηματισμὸν τοῦ 1836 δὲν διωρίσθη Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν. Ἡ διεύθυνσις τῆς Γραμματείας ἀνετέθη, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, «προσωρινῶς» εἰς τὸν ὑπουργικὸν σύμβουλον Γεώργιον Λασσάνην. Κατὰ τὴν 1ην/13ην Ἀπριλίου 1836 ἰδρῦθη δι' ἰδίου λεπτομεροῦς ὀργανωτικοῦ διατάγματος θέσις *Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ* παρὰ τῇ Γραμματείᾳ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν²⁰ μέ βαθμὸν καὶ μισθὸν Προέδρου τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου καὶ αὐτὴν κατέλαβε κατὰ τὴν 1ην/13ην Ἀπριλίου 1836 δι' ἰδίου ἀτομικοῦ Διατάγματος ὁ Γ. Λασσάνης²¹. Κατὰ τὸ ὡς ἄνω ὀργανωτικὸν Βασ. Διάταγμα *Περὶ διορισμοῦ ἐνός Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ καὶ περὶ καθηκόντων αὐτοῦ* περιελήφθησαν καὶ τὰ ἑξῆς:

«Ἄρθρ. 2

Καθήκοντα τοῦ Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ εἶναι κυρίως ἡ διεύθυνσις τοῦ Γραφείου τῆς Ἡμετέρας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας, ἡ εἰσηγήσις τῶν ἐθνικῶν κτημάτων καὶ τῆς ἀμέσου φορολογίας καὶ ἡ ἐπαγρύπνησις ὅλων τῶν Οἰκονομικῶν Ἀρχῶν δι' αὐτοπροσώπου εἰς τοὺς Νομούς παρουσίας. Κωλυομένου ἢ ἀπόντος τοῦ Γραμματέως, ὁ Οἰκονομικὸς Διευθυντὴς θέλει ἐπέχει τὸν τόπον του». Πρὸς ἐπίδειξιν οἰκονομικῶν ὁ ἐν λόγῳ Διευθυντὴς κατὰ τὰς περιοδείας του εἰς τὰς ἐπαρχίας δὲν ἐδικαιούτο «ἀποζημιώσεως ἐκτός ἔδρας» ὑπηρεσίας.

19. Roswitha Gräfin von Armansperg, *Joseph Ludwig Graf Armansperg. Ein Beitrag zur Regierungsgeschichte Ludwigs I. von Bayern*, Ἐν Μονάχῳ 1976.

20. Βασ. Διάταγμα ὑπ' ἀριθμ. 7537 τῆς 1ης/13ης Ἀπριλίου 1836, *Περὶ διορισμοῦ ἐνός Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ καὶ περὶ τῶν καθηκόντων αὐτοῦ*, Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 13 (13 Ἀπρ. 1836), σελ. 54 -55.

21. Αὐτόθι, σελ. 56. Περὶ τοῦ Γ. Λασσάνη βλ. Στεφάνου Ἰ. Παπαδοπούλου, *Γεώργιος Λασσάνης, ὁ Κοζανίτης ἀγωνιστὴς καὶ λόγιος (1793-1870)*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1977 καὶ Κων. Ἀπ. Βακαλοπούλου, *Τρία ἀνέκδοτα ἱστορικὰ δοκίμια τοῦ Φιλικοῦ Γεωργίου Λασσάνη*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1973.

Ἐν τῇ οὐσίᾳ ὁ Οἰκονομικός Διευθυντής ἤσκησε τὰ καθήκοντα τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν καθ' ὅλον τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς ἀπουσίας τοῦ Βασιλέως Ὁδωνος εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν μέχρι τῆς ἐπανόδου του εἰς Ἀθήνας κατὰ τὸ 1837. Ἡ κατὰ τὸ ὥς ἄνω ἄρθρον πρόβλεψις τῆς «αὐτοπροσώπου εἰς τοὺς νομοὺς παρουσίας» τοῦ Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ, πού δέν φαίνεται νὰ ἐτηρήθη, ἐν τούτοις παρεῖχε τὴν αἴσθησιν ὅτι δὰ ἐλαμβάνετο μέριμνα ὥστε «νὰ ἐλέγχωνται ὅλαι αἱ κατὰ τόπον Οἰκονομικαὶ Ἀρχαὶ διὰ προσωπικῆς ἐποπτείας, καὶ μάλιστα διὰ νὰ ἐξετάζωνται τὰ τυχόν συμβαίνοντα παράπονα τῶν πιστῶν ὑπηκόων Μας ἐναντίον τῶν οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων, διὰ νὰ προοδεύῃ ὅσον τὸ δυνατόν ἡ ὠφέλεια τοῦ Δημοσίου, παυομένων ἐγκαίρως τῶν καταχρήσεων καὶ εἰσαγομένων τῶν ἀνηκουσῶν προτάσεων περὶ καταλληλοτέρας διαχειρίσεως τῶν ἐθνικῶν κτημάτων καὶ περὶ αὐξήσεως τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Κράτους, συμφώνως πρὸς τὰς ἀληθεῖς οἰκονομικὰς καὶ προσοδονομικὰς ἀρχάς, προσέτι δὲ διὰ νὰ λαμβάνωνται αἱ ἀναγκαῖαι πληροφορίες περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν αἱ κατὰ τόπον οἰκονομικαὶ Ἀρχαὶ ἐρμηνεύουν καὶ ἐξηγοῦν τὰ διατάγματα καὶ τέλος διὰ ν' ἀνακαλύπτωνται αἱ συμβαίνουσαι τυχόν ἀταξίαι εἰς τὴν οἰκονομικὴν διοίκησιν»²².

Ἐν τῇ οὐσίᾳ, διὰ τῆς ὥς ἄνω διατάξεως ἐλαμβάνετο ἀπαραίτητον μέτρον διὰ τὴν ἄσκησιν τῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ Γραμματέως τῶν Οἰκονομικῶν ὥς εἶχον ὀρισθῇ διὰ τοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 3ης/15ης Ἀπριλίου 1833, ἐν αἷς καὶ ἡ προστασία τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου διὰ τῆς χρηστῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως, τῆς καταλλήλου ἐποπτείας τῶν δημοσιονομικῶν ἀρχῶν καὶ τῆς προσπαθείας βελτιώσεως τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῶν ἐθνικῶν κτημάτων.

Τὸ προσωρινόν καθεστὼς διήρκεσε μέχρι τοῦ 1837 καὶ τῆς ἐπανόδου τοῦ Βασιλέως Ὁδωνος ἐκ τῶν γερμανικῶν χωρῶν εἰς τὰς Ἀθήνας. Κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ Φεβρουαρίου 1837 ἐπαύθη ὁ Κόμης von Armanseperg ἐκ τῆς θέσεως τοῦ Ἀρχιγραμματέως τῆς Ἐπικρατείας²³, κατηργήθη ἡ ἐν λόγῳ θέσις²⁴ καὶ διωρίσθη ὡς Γραμματεὺς ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καὶ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, ἅμα δὲ καὶ Πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ὁ Βαυαρὸς Ἰγνάτιος von Rudhardt²⁵.

22. Ἄρθρον 3 § 1 τοῦ Βασ. Διατάγματος ὑπ' ἀριθμ. 7537 τῆς 1ης/13ης Ἀπριλίου 1836, Περὶ διορισμοῦ ἑνὸς Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ καὶ περὶ τῶν καθηκόντων αὐτοῦ. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 13 (13 Ἀπρ. 1836), σελ. 55.

23. Βασ. Διάταγμα τῆς 2ας/14ης Φεβρουαρίου 1837, Περὶ ἀπολύσεως τοῦ κ. Κόμητος Ἀρμανσπεργ ἐκ τῆς θέσεως τοῦ Ἀρχιγραμματέως τῆς Ἐπικρατείας. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 4 (3 Φεβρ. 1837), σελ. 14.

24. Αὐτόθι.

25. Αὐτόθι (Βασ. Διάταγμα τῆς 2ας/14ης Φεβρουαρίου 1837, Περὶ παραδόσεως τῆς ἐπὶ τοῦ Βασ. Οἴκου καὶ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας πρὸς τὸν Γραμματέα τῆς Ἐπικρατείας καὶ Πρόεδρον τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου κ. Ἰππότην Ρουδάρτ).

Ἦκολούθησε κατὰ τὴν 11ην/23ην Μαρτίου 1837 Διάταγμα *Περί ἀρμοδιότητος τῶν Γραμματειῶν*²⁶ μέ παροχὴν εἰς αὐτάς πολλῶν ἐγκρίσεων πράξεων τὰς ὁποίας εἶχε παρακρατήσῃ μέχρι τότε ὁ Ἀνώτατος Ἄρχων. Τό Διάταγμα εἶναι θεσμικῶς ἄκρως σημαντικόν διότι ἀποτελεῖ σταθμόν εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ διοικητικὴν ἱστορίαν. Κατὰ τὴν 21ην Μαρτίου/2αν Ἀπριλίου 1837 διωρίσθη νέος Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Νικόλαος Γκίκα Μπότσης (1792-1842)²⁷ καὶ ὁ μέχρι τότε *Οἰκονομικός Διευθυντής* Γεώργιος Λασσάνης διωρίσθη μετὰ δεκαήμερον Ἐπίτροπος τῆς Ἐπικρατείας εἰς τὸ Ἐλεγκτικόν Συνέδριον²⁸, κατηργήθη δέ συγχρόνως δι' ἰδίου Διατάγματος ἡ θέσις τοῦ *Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ* καὶ ἀφέδῃ νά ἀντιμετωπισθῇ ἄλλως ἢ ἐπιθεώρησις τῶν περιφερειακῶν Οἰκονομικῶν Ἀρχῶν²⁹. Ἡ κλασσικὴ τάξις εἶχεν ἐπανέλθει, καταδήλως ὡς πολιτικὴ πρᾶξις. Συγχρόνως ἐξεδόθη τὸ ἀπὸ τῆς 7ης/19ης Μαΐου 1837 Βασ. Διάταγμα *Περί τῆς ἀρμοδιότητος τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ὡς πρὸς τὰς ἀμφισβητούμενας ὑποθέσεις*. Περὶ τοῦ ἐν λόγῳ σημαντικοῦ νομοθετήματος εἰδικώτερος λόγος γίνεται ἀκολούθως.

Τό 1837 παρήλθεν ἄνευ ἄλλης μεταβολῆς εἰς τὴν οἰκονομικὴν διοίκησιν τοῦ κράτους. Ἐπειδὴ ὅμως παρέμενεν ἐκκρεμές τὸ ζήτημα τῆς Γ' Δόσεως τοῦ Δανείου τῶν 60.000.000 χρυσῶν φράγκων, ἐνῶ τὰ ἐλλείμματα καὶ τὰ κρατικά χρέη συνεσωρεύοντο καὶ ἡ Ἑλλάς κατηγορεῖτο διὰ κακὴν οἰκονομικὴν διαχείρισιν, κατὰ τὸ 1838 ἰδρύθη νέος παράλληλος πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματεῖαν φορεὺς, τὸ *Γενικόν Ἐπιμελητήριον τῆς Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως*³⁰.

Περὶ τοῦ von Rudhardt βλ. τὸ σχετικόν βιογραφικόν λῆμμα ὑπὸ Karl – Theodor von Heigel ἐν *Allgemeine Deutsche Biographie*, τόμ. 29 (1889), σελ. 459-469. Συνεγράφη καὶ μονογραφία περὶ αὐτοῦ ὑπὸ Ferdinand Koeppel, Ignaz von Rudhart, *Ein Staatsmann des Frühliberalismus*. Ἐν Μονάχῳ - Βερολίνῳ 1933 (ἄδημ. διδ. διατρ.), ἀλλὰ τὸ κατατεθέν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Μονάχου ἀντίτυπον φέρεται ὅτι κατεστράφη κατὰ τοὺς βομβαρδισμούς τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

26. Βασ. Διάταγμα τῆς 11ης/23ης Μαρτίου 1837, *Περί τῆς ἀρμοδιότητος τῶν Γραμματειῶν*, Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 11 (17 Μαρτ. 1837), σελ. 45-46.

27. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 13 (3 Ἀπρ. 1837), σελ. 52.

28. Βασ. Διάταγμα τῆς 31ης Μαρτίου/12ης Ἀπριλίου 1837, *Αὐτόθι*, σελ. 52-53.

29. *Αὐτόθι*, σελ. 53.

30. Βασ. Διάταγμα τῆς 18ης/30ης Μαΐου 1838, *Περί συστάσεως Γενικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως κ.τ.λ.*, Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 19 (22 Μαΐου 1838), σελ. 98-99. Ὁ φορεὺς τοῦ νέου ὀργάνου ἐκαλεῖτο εἰς τὴν γερμανόγλωσσον ἔκδοσιν τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως: *General Intendanz der Finanzverwaltung*. Ἐν τῇ ἀληθείᾳ ἐπρόκειτο πράγματι περὶ ἀναδοχῆς ὑπὸ ξένου τῆς εὐθύνης τοῦ Γενικοῦ Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου τῆς παρ' ἡμῖν οἰκονομικῆς λειτουργίας. Σχετικῶς βλ. τὰ σχόλια τοῦ βρετανικοῦ διπλωματικοῦ παράγοντος περὶ τῆς οὐσιαστικῆς ἀσκήσεως ἐποπτείας τῆς Γαλλίας ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ὑποθέσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους διὰ τοῦ

Ὁ νέος φορέυς συνεστήθη κατόπιν σαφῶν πιέσεων τοῦ τριεδνοῦς παράγοντος, ἰδίως δέ κατ' ἀπαίτησιν τῆς Γαλλίας³¹. Ἀπό τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1837 ἐσημειοῦτο εἰς τὴν βρεταννικὴν διπλωματικὴν ἀλληλογραφίαν ὅτι εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ Προέδρου τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ἰγνατίου von Rudhardt εἰς τὸν Βρεταννὸν Πρεσβευτὴν Edmund Lyons κατ' Ἰούνιον 1837, ὁ von Rudhardt ἀναφερόμενος εἰς τὴν πιθανότητα παραδόσεως τῆς κυβερνητικῆς θέσεως τοῦ εἰς Ἑλληνα, ἐσχολίασε προκειμένου περὶ τοῦ Ἰωάννου Κωλέττη ὅτι ὁ τελευταῖος εἶχε προτείνει ὁμοῦ μετὰ τῶν διπλωματικῶν ἀντιπροσώπων τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἑυνάρδου, τὴν ἀποστολὴν Ἐπιτρόπου τῶν Τριῶν Δυνάμεων μέ τὸν σκοπὸν νὰ ἐποπτεύῃ τὰς οἰκονομικὰς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ εἶχεν ὑποδείξει διὰ τὴν θέσιν αὐτὴν τὸν Γάλλον πρῶην Πρόεδρον τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου Arthémond Regny³². Ὁ von Rudhardt κατὰ τὴν αὐτὴν συζήτησιν ἐδήλωσεν ὅτι εἶχεν ἀντιτεθῇ εἰς τὴν τοιαύτην ἐνέργειαν μέ τό σκεπτικόν ὅτι «οὐδέποτε θὰ συγκατετίθετο εἰς ἐνέργειαν δυναμένην νὰ θεωρηθῇ ὑπὸ τοῦ Ἑθνους ὅτι ἀπετέλει ἐπίθεσιν κατὰ τῆς ἀνεξαρτησίας του»³³.

Ἐν τούτοις, ἡ ἀντίθεσις τοῦ von Rudhardt δέν συνεχίσθη μέχρι τέλους. Ὡς προκύπτει ἐξ ἀνεκδότου ἀναφορᾶς τοῦ πρὸς τὸν Βασιλέα

Α. Regny κατὰ τὴν περίοδον 1840-1841 μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ καὶ τῆς καταργήσεως τοῦ θεσμοῦ ἐν Ἐπιτομαῖς ἐγγράφων τοῦ Βρεταννικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. *Γενικὴ Ἀλληλογραφία / Ἑλλάς*, τόμ. Ε' 1840-1841, ὑπὸ Φιλ. Γλύτση, Εὔης Καρούζου, Χρ. Λούκου. Ἐν Ἀθήναις 2006 (εἰς τὴν σειράν: *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*).

31. Ἡ σχετικὴ ἰδέα εἶχε συζητηθῇ μετὰ τοῦ Ἑυνάρδου καὶ τοῦ Arthémond Regny ἤδη ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1836 καὶ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα εἶχον κοινοποιηθῇ ὑπὸ τοῦ Ἑυνάρδου πρὸς τὸν Λόρδον Palmerston κατὰ τὴν 27ην Δεκεμβρίου 1836 / 8ην Ἰανουαρίου 1837. Βλ. *Ἐπιτομαῖς ἐγγράφων τοῦ Βρεταννικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Γενικὴ Ἀλληλογραφία / Ἑλλάς*, τόμ. Γ' 1836-1837, σελ. 729-730 (Ἐπιτ. ὑπ' ἀριθμ. 1667 καὶ 1668).

32. Γ. Δ. Δημακοπούλου, «Κρίσις εἰς τὸ Ἐλεγκτικόν Συνέδριον. Ἡ παραίτησις τοῦ Arthémond Regny (1836)», *Μνημοσύνη*, τόμ. 15 (2001-2002), σελ. 347-375, καὶ Τοῦ Αὐτοῦ, «Ἡ πρώτη Γενικὴ Ἐκθεσις Πεπραγμένων τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Προβλήματα δημοσιονομικῆς προσαρμογῆς», *Διαφάνεια & Ἀνεξαρτησία στὸν ἔλεγχον τοῦ Δημοσίου Χρήματος. Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὰ 170 χρόνια τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου*. Ἐν Ἀθήναις 2004, σελ. 117-135. Βλ. καὶ Κων. Ξ. Σαραντοπούλου, *Ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἐλέγχου τῆς διαχειρίσεως τοῦ δημοσίου πλούτου καὶ τὸ Ἐλεγκτικόν Συνέδριον (Ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ νέου Συντάγματος)*. Ἐν Ἀθήναις 1970· Κων. Ἀπ. Βακαλοπούλου, *L' économiste Français Arthémond Regny et son rôle dans l' histoire financière de la Grèce (1831 - 1841)*. *Recherches sur la Période de la Monarchie*. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1977· Εὐφρ. Ν. Ἀσανάκη, *Arthémond Regny. Ὁ Γάλλος οἰκονομολόγος καὶ ἡ προσφορά του σπὴν Ἑλλάδα, 1831-1841*. Ἐν Ἀθήναις 1989.

33. *Ἐπιτομαῖς ἐγγράφων τοῦ Βρεταννικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Γενικὴ Ἀλληλογραφία / Ἑλλάς*, τόμ. Γ' 1836-1837, σελ. 620 (Ἐπιτ. ὑπ' ἀριθμ. 1410).

Ὁδωνα, τῆς 9ης / 21ης Σεπτεμβρίου 1837, εἰσηγήθη τελικῶς τὴν πρόσκλησιν τοῦ Regny εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἀναλάβῃ καθήκοντα εἰς τὴν Γραμματεῖαν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν μέ τὸν βαθμὸν τοῦ Διευθυντοῦ αὐτῆς. Ἡ πρότασις ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ τοῦ Βασιλέως Ὁδωνος κατὰ τὴν 11ην/23ην Σεπτεμβρίου 1837. Ἡ ἰδρυομένη θέσις δὲ ἐνετάσσετο εἰς τὴν ὑπαλληλικὴν ἱεραρχίαν τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ὑπὸ τὸ σχῆμα ποῦ εἶχε διαμορφωθῇ αὐτὴ κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς ἀπουσίας τοῦ Βασιλέως διαρκούντος τοῦ 1836.

Ἐν τούτοις, ὁ Regny δὲν ἀπεδέχθη τὴν γενομένην πρότασιν καὶ προέβαλεν ὡς αἰτίαν τῆς ἀπροθυμίας του τὴν πιθανὴν πρόκλησιν φθόνου καὶ ἀντιδράσεων τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ἀνάληψιν ὑπ' αὐτοῦ τῆς σχετικῆς θέσεως. Ὑπέβαλε δὲ καὶ ἀντιπρότασιν τῆς ὁποίας τὸ κείμενον δὲν διεσώθη, καθ' ὅσα ἔχομεν ὑπ' ὄψει.

Ἐκ τῆς αὐτῆς πάντοτε βρετανικῆς διπλωματικῆς ἀλληλογραφίας προκύπτει ὅτι ἤδη κατὰ Σεπτέμβριον 1837 εἶχεν ἀποδειχθῇ ἡ πλήρης ἀδυναμία τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Νικ. Μπόταση νὰ διευθύνῃ τὰς οἰκονομικὰς ὑποθέσεις τοῦ Κράτους καὶ ὅτι ὡς ἐξ ἴσου ἀνίκανος ἐφέρετο καὶ ὁ von Rudhardt, ἀπὸ τὸν ὁποῖον σύν τοῖς ἄλλοις ἀπεκρύπτετο σκοπίμως καὶ ἡ πραγματικὴ κατάστασις. Ὁ von Rudhardt ἠναγκάσθη νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τοῦ τέως Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ Γεωργίου Λασσάνη. Ὁ τελευταῖος ὅμως δὲν συνεφώνησε πρὸς τὴν πρότασιν περὶ προσκλήσεως Ἐπιτρόπου ἢ Ἐπιτρόπων τῶν Τριῶν Δυνάμεων καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάρξῃ μεγάλη περιστολὴ τῶν δημοσίων δαπανῶν, βάσει σχεδίου τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐκπονηθῇ ὑπὸ τοῦ Κόμητος von Armansperg καὶ τοῦ ἰδίου διαρκούντος τοῦ ἔτους 1836, καὶ καταβολὴ συντόνων προσπαθειῶν περὶ ἐξυγιάνσεως τῶν οἰκονομικῶν διὰ νὰ παρασχεθῇ ἡ βεβαιότης εἰς τὰς Δυνάμεις ὅτι ὑπῆρχεν ἡ δυνατότης ἐξυπηρετήσεως τοῦ Δανείου τῶν 60.000.000 χρυσῶν φράγκων³⁴. Ταῦτα ἐνῶ ἡ Γαλλία ἐπίεξεν ἀσφυκτικῶς διὰ τὴν καταβολὴν τοκοχρεωλυσίων καὶ ἀπῆτει τὸν διορισμὸν Ἐπιτρόπου ἢ τὴν ἀνάθεσιν τοῦ τοιοῦτου ἔργου εἰς τὸν ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴν τῆς³⁵!

Ἐν τέλει καὶ πρὸ τοῦ ἀπολύτου οἰκονομικοῦ ἀδιεξόδου τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως βάσει τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα προέκυψαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1837 ἐκρίθη ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάρξῃ ὑποχώρησις εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν Δυνάμεων καὶ ἴδρυσις θέσεως γενικοῦ ἐπόπτου τῶν οἰκονομικῶν ὑποθέσεων τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν συνεστήθη κατὰ τὴν 18ην / 30ὴν Μαΐου 1838, τὸ *Γενικὸν Ἐπιμελητήριον τῆς Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως* καὶ τὴν θέσιν τοῦ *Γενικοῦ Ἐπιμελητοῦ* ἐκλήθη νὰ καταλάβῃ ὁ

34. *Αὐτόθι*, σελ. 654 (Ἐπιτ. ὑπ' ἀριθμ. 1470).

35. *Αὐτόθι*, σελ. 657 (Ἐπιτ. ὑπ' ἀριθμ. 1477).

Arthémond Regny³⁶. Ὁ Γενικός Ἐπιμελητής εἶχεν ἀποστολὴν κυρίως συμβουλευτικὴν διὰ προτάσεων περὶ βελτιώσεως τῆς ἀποδόσεως τῆς ἀμέσου καὶ ἐμμέσου φορολογίας, περὶ τῶν κεφαλαίων τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τῶν μηνιαίων δαπανῶν τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικὴν, καθὼς τοῦ ἀνετέθη ἡ «ἐπιτήρησις» τῶν δαπανῶν ὥστε νὰ μὴ ὑπερβαίνουν τὰ σχετικὰ ἐκ τῶν προτέρων διατεθέντα κονδύλια (ἐπρόκειτο οὐσιαστικῶς περὶ ξένου ἐλέγχου μέ ἑλληνικὸν διοικητικὸν ἔνδυμα). Μεταξύ τῶν ἄλλων καθηκόντων τοῦ Γενικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως ἦτο καὶ «ε'. Νὰ καθυποβάλλῃ σχέδιον περὶ ἐκκαθαρίσεως τῶν παλαιῶν ἐνεργητικῶν καὶ παθητικῶν χρεῶν τοῦ Κράτους». Τό ἐν λόγῳ θέμα ἀπετέλει τὴν βασικὴν αἰτίαν τῆς ἰδρύσεως τοῦ νέου φορέως, ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προταχθῇ εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ Γενικοῦ Ἐπιμελητοῦ διὰ λόγους ἀξιοπρεπείας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.

Διὰ τοῦ σχετικοῦ ἰδρυτικοῦ διατάγματος ἐτονίσθη ὅτι τὸ νέον ὄργανον θὰ ἦτο ἀπολύτως ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείαν ὡς πρὸς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς του καὶ ὅτι αἱ παρατηρήσεις του «περὶ πάσης παρεκτροπῆς ἐκ τῶν καθεστώσων διατυπώσεων» θὰ ὑπεβάλλοντο ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν Ἀνώτατον Ἀρχοντα ὡς οὐσιαστικὸν καὶ τυπικὸν Ἀρχηγόν τῆς Ἐκτελεστικῆς Λειτουργίας, πλήν τῆς ἐξῆς περιπτώσεως: «θέλει μᾶς ὑποβάλλεσθαι διὰ τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας ὁποιαδήποτε πρότασις ἀφορῶσα οἰκονομικοὺς νόμους, διατάγματα καὶ κανονισμοὺς, μετὰ προηγουμένης συνεννοήσεως μέ τὴν ρηθεῖσαν Γραμματείαν» (ἄρθρ. 3). Ἐπίσης ὑπεγραμμίσθη ὅτι ἡ ἴδρυσις τοῦ νέου φορέως δὲν ἐπηρέαζε κατὰ τίποτε τὴν λειτουργίαν καὶ τὴν ἀποστολὴν τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας. Εἰς τὴν πρᾶξιν ὅμως καὶ λόγῳ τοῦ διορισμοῦ τοῦ Arthémond Regny, ἐσημειώθησαν συγκρούσεις καὶ διαφωνίαι ὀφειλόμεναι εἰς τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ Γενικοῦ Ἐπιμελητοῦ τῆς Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως νὰ ὑποβάλλῃ τὰς προτάσεις του περὶ πάσης ἀλλοιώσεως τῆς οἰκονομικῆς νομοθεσίας διὰ τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν καὶ μάλιστα κατόπιν προηγουμένης συνεννοήσεως μετ' αὐτῆς. Ὁ νέος φορεὺς ἀπετέλεσεν ἀπόπειραν τῶν Δυνάμεων νὰ ἀσκήσουν ἴδιον ἔλεγχον ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς Ἑλλάδος μέ δέλεαρ αὐτῆς τὴν ἐλπιζομένην χορήγησιν τῆς τόσον ἀναγκαίας ἀλλὰ καὶ ὀφειλομένης Γ' Δόσεως τοῦ Δανείου τῶν 60.000.000 χρυσῶν φράγκων. Πάντως, αἱ διαφωνίαι καὶ αἱ ἐντάσεις ἀπετέλεσαν πιθανῶς αἰτίαν τοῦ θανάτου κατὰ τὴν 1ην-2αν Μαΐου 1841 ἐξ ἐγκεφαλικοῦ ἐπεισοδίου τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ τελοῦντος πάντοτε Arthémond Regny.

5. Τό πείραμα τοῦ Γενικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως δὲν ἀπέδωσε τούς προσδοκωμένους ὑπὸ τῶν Τριῶν Δυνάμεων καρ-

36. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 19 (22 Μαΐου 1838), σελ. 100.

πούς ως προς τόν ἔλεγχον τῶν κρατικῶν δαπανῶν καί τήν βελτίωσιν τῆς ἀποδόσεως τῶν κρατικῶν ἐσόδων, στοιχείων κρινομένων ἀπαραιτήτων ὑπό τῶν ἐν λόγῳ Δυνάμεων διά τήν χορήγησιν τῆς Γ' Δόσεως τοῦ Δαυείου τοῦ 1832.

Ἐπειδή αἱ οἰκονομικαί ἀνάγκαι ἦσαν κατεπείγουσαι, καί ἔπειδή αἱ συγκρούσεις μεταξύ Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν καί τοῦ Γενικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως ἐπολλαπλασιάζοντο, ὁ Βασιλεὺς Ὅθων ἀπεφάσισε κατὰ τὸ 1839 μεταβολήν εἰς τήν διεύθυνσιν τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας. Διά τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 16ης/28ης Ὀκτωβρίου 1839, *Περὶ διευθύνσεως τῆς Γραμματείας τῶν Οἰκονομικῶν καὶ περὶ συστάσεως ἰδιαίτερου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου*, ὠρίσθη ὅτι: «Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας διορίζεται ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς Διευθυντῆς εἰς τὸν ὅποιον ἀνατίθενται ὅλα τὰ καθήκοντα Γραμματέως τῆς Ἐπικρατείας, ἐξαιρουμένων τῶν δι' ἰδιαίτερου Ἡμῶν Διατάγματος ρητῶς ὁρισθησομένων περιπτώσεων, καθ' ἃς δὲν δύναται νὰ ἐνεργῇ εἰμὴ διὰ συμπτύξεως ἑνὸς ἰδιαίτερου Συμβουλίου, συγκειμένου ἐκ δύο τῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τῆς Γραμματείας, τοῦτέστιν ὑπουργικῶν συμβούλων ἢ παρέδρων, ἐκλεγεμένων παρ' Ἡμῶν. Ὁ Διευθυντῆς ἔχει τὸν βαθμὸν καὶ μισθὸν τοῦ Προέδρου τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, θέλει δὲ προηγεῖσθαι αὐτοῦ»³⁷.

Εἰς τήν θέσιν τοῦ Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ διωρίσθη ταυτοχρόνως διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 16ης/28ης Ὀκτωβρίου 1839 ὁ ἐκ Ζαγορίου Γεώργιος (Ἰωάννου) Καραγιαννόπουλος Τισσαμενός³⁸, ὁ ὁποῖος παρέμει-

37. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 22 (18 Ὀκτ. 1839), σελ. 101-102.

38. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 22 (18 Ὀκτ. 1839), σελ. 103. Ὁ Γεώργιος (Ἰωάννου) Καραγιαννόπουλος Τισσαμενός (1801-1872) ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ἡγεμονικὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Βουκουρεστίου. Ἐκεῖ ἐμυῖθη εἰς τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἀνεξαρτησίας ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς Βλαχίας. Μετέσχε τῆς μάχης τοῦ Πέτα (1822) ὡς στρατευμένος εἰς τὸν ὑποτυπώδη τότε Τακτικὸν Στρατὸν καὶ ἀκολούθως προσελήφθη ὡς γραμματεὺς τοῦ Παπαφλέσσα. Κατ' ἐντολὴν αὐτοῦ ἀπεσύρθη εἰς τὰ ὄρεινά περὶ τοῦ Μανιακίου διὰ νὰ καταγράψῃ τὴν ἐξέλιξιν τῆς μάχης κατὰ τὴν ὁποίαν ἔπescen ὁ Γρηγόριος Δικαῖος Παπαφλέσσας, ἐν ἐνεργείᾳ Ὑπουργός τῶν Ἐσωτερικῶν (1825). Ἐπὶ τοῦ καθεστώτος τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας ὑπηρέτησεν εἰς τὴν Γενικὴν Γραμματείαν. Μετὰ τὴν Ἐγκατάστασιν τῆς Βασιλείας διωρίσθη Διευθυντῆς τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν. Ὡς Διευθυντῆς τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας, ἐν τῇ οὐσίᾳ ὡς Γραμματεὺς αὐτῆς, «ὑπηρέτησε θαυμασίως τὰ οἰκονομικά τοῦ τόπου, δυνθεῖς διὰ τῆς σιδηρᾶς ἐπιμονῆς του νὰ ὑπερικήσῃ μεγάλας δυσχερείας, περὶ τῶν ὁποίων ἡ Ἱστορία ἐν καιρῷ δά ὁμιλήσῃ». Βλ. Ἰωάνν. Λαμπρίδου, *Ἡπειρωτικά ἀγαθοεργήματα καὶ ἄλλα δημοσιεύματα*, Ἐν Ἰωαννίνους 1971, σελ. 60-61. Μετὰ τὴν ἀποχώρησίν του ἐκ τοῦ ἀξιώματος τοῦ Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ, διετέλεσε πρὸς καιρὸν Πρόεδρος τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου (1842-1843), ἀκολούθως δὲ Διευθυντῆς τῆς Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς. Ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς παρητήθη κατὰ τὸ 1853 διὰ νὰ ἀναχωρήσῃ ἐκτός Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἡπειρον

νεν εις τήν θέσιν αὐτήν μέχρι τῆς 9ης/21ης Νοεμβρίου 1842, ὁπότε ἡ θέσις κατηργήθη³⁹ καί ὁ ἴδιος παρητήθη⁴⁰, διωρίσθη δ' ἀμέσως Πρόεδρος τοῦ Ἑλεγκτικοῦ Συνεδρίου⁴¹. Κατά τήν αὐτήν ἡμέραν διωρίσθη Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ὁ μέχρι τότε Πρόεδρος τοῦ Ἑλεγκτικοῦ Συνεδρίου Νικόλαος Σιλήβεργος⁴².

Αἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου ὠρίσθησαν διὰ τοῦ εἰδικοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 16ης/28ης Ὀκτωβρίου 1839, *Περὶ τῆς ἀρμοδιότητος καὶ τοῦ τρόπου τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἰδιαιτέρου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου*, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ πράξει ἐτροποποίησε τὸ ὀργανικὸν Διάταγμα περὶ τῶν καθηκόντων καὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν. Τὰ θέματα τὰ ὁποῖα ὑπήχθησαν εἰς τήν ἀρμοδιότητα τοῦ Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου καὶ ἔπρεπε νὰ συζητηθοῦν «προηγούμενως» ὑπ' αὐτοῦ ἦσαν τὰ ἑξῆς:

«α'. Πᾶσα περὶ εἰσαγωγῆς, καταργήσεως ἢ τροποποιήσεως οἰκονομικῶν νόμων καὶ ὀργανικῶν διαταγμάτων προτάσεις, ἰδίως δέ περὶ βελτιώσεως τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως, καθὼς καὶ περὶ διαθέσεως τῶν ἐθνικῶν κτημάτων»

β'. Πᾶσα πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν εἰρημένων νόμων καὶ διαταγμάτων ἐκδοθησομένη ὁδηγία καὶ ἐξήγησις·

γ'. Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἐλαχίστου ὅρου εἰς τὰς δημοπρασίας τῶν δημοσίων προσόδων καὶ τῶν ἐθνικῶν κτημάτων καὶ εἰς τὰς μειοδοσίας τῶν διὰ τὸ Δημόσιον προμηθειῶν·

δ'. Ἡ ἔγκρισις ἢ ἀπόρριψις τοῦ ἀποτελέσματος παντός εἵδους δημοπρασίας μετὰ προηγούμενην ἐξέλεξιν τῶν πρακτικῶν αὐτῆς. Τὰ πρακτικὰ αὐτὰ θέλουν ἐξελέγχεσθαι πρῶτον μὲν δι' ἑνὸς ὑπαλλήλου τῆς Γραμματείας, διορισθησομένου ἐκάστοτε παρὰ τοῦ Συμβουλίου, μετὰ ταῦτα δέ διὰ τοῦ ἀρμοδίου εἰσηγητοῦ, ὅστις ὀφείλει νὰ ὑποβάλῃ τὴν διπλὴν ταύτην ἐργασίαν εἰς τὸ Συμβούλιον. Ἐξαίρουνται δέ τῆς διατάξεως ταύτης αἱ περὶ ἐκποιήσεως τῶν ἐθνικῶν κτημάτων δημοπρασίαι, τῶν ὁποίων τὰ ἀποτελέσματα καθυ-

καί νὰ μετάσχῃ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος πού ἐξεδηλώθη ἐκεῖ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου. Τέλος, διετέλεσε καὶ πάλιν Πρόεδρος τοῦ Ἑλεγκτικοῦ Συνεδρίου (1865-1866). Ὁ Γ. Τισσαμενὸς ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης τοῦ Γεωργίου Ριζάρη καὶ Ἐφορος τῆς Ριζαρείου Σχολῆς (1841-1872). Ἀπεβίωσεν εἰς τὴν Κηφισίαν. Βλ. καὶ Νικ. Β. Πατσέλη, «Οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες τῆς Ἡπείρου», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τόμ. Στ', Ζ' καὶ Η' καὶ ἐν ἀνατύπῳ. Ἐν Ἰωαννίνοις 1959, σελ. 146-153.

39. Βασ. Διατάγμα τῆς 9ης/21ης Νοεμβρίου 1842, *Περὶ καταργήσεως τοῦ Διευθυντηρίου τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας*, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 28 (10 Νοεμβρ. 1842), σελ. 164.

40. *Αὐτόθι*, σελ. 165.

41. *Αὐτόθι*.

42. Γ. Δ. Δημακοπούλου, «Νικόλαος Σιλήβεργος. Πρῶτος Ἑλλήν Πρόεδρος τοῦ Ἑλεγκτικοῦ Συνεδρίου», *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν*, τόμ. 9 (1995-1996), σελ. 127-140.

ποβάλλονται πρό της ἐκδόσεως τοῦ ἐγγράφου τῆς ιδιοκτησίας εἰς τὴν ἄμεσον ἐξέλεξιν τοῦ Ἡμετέρου Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, κατὰ τὸ ἀπὸ 29 Σεπτεμβρίου (7 Ὀκτωβρίου) 1833 Ὁργανικὸν αὐτοῦ Διάταγμα·

ε'. Ὅλαι αἱ περὶ παρατάσεων πληρωμῆς αἰτήσεις τῶν ὀφειλετῶν τοῦ Δημοσίου·

ζ'. Ὅλαι αἱ περὶ ἀποζημιώσεων καὶ δικαιωμάτων αἰτήσεις·

η'. Ὅλαι αἱ ὁποιοῦνδήποτε εἶδους παραχωρήσεως προτάσεις ἢ διαταγαί·

θ'. Ὅλαι αἱ συζητήσεις περὶ ἐπιχειρήσεως, ἐξακολουθήσεως ἢ παύσεως δίκης ἀφορώσης διένεξιν μεταξύ τοῦ Δημοσίου καὶ ιδιωτῶν·

ι'. Ὁ διορισμός τῶν πραγματογνωμόνων, ἐκτιμητῶν καὶ τῶν φυλάκων τῶν ὑπαγομένων εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας·

κ'. Ὁ διορισμός τῶν ἐπιστατῶν καὶ ὁ προσδιορισμός τῶν ἐξόδων τῆς εἰσπράξεως τῶν δημοσίων φόρων, ὡς αἱ πρόκειται περὶ ἀμέσου εἰσπράξεως αὐτῶν διὰ λογαριασμόν τοῦ Δημοσίου·

λ'. Ὅλαι αἱ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν οἰκονομικῶν νόμων, διαταγμάτων καὶ ὁδηγῶν ἀνακαλυφθεῖσαι ἐλλείψεις ἢ δυσκολίαι·

μ'. Ἡ ἐξέτασις ὅλων τῶν παραπόνων καὶ καταμηνύσεων κατ' οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων καὶ αἱ κατὰ συνέπειαν τούτων καθυποβληθησόμεναι εἰς Ἡμᾶς προτάσεις, καὶ τέλος·

ν'. Ἡ ἐξέτασις πάσης προτάσεως γινομένης παρ' ὑπαλλήλων ἢ ιδιωτῶν, ἀφορώσης τὴν δημόσιον περιουσίαν»⁴³.

Καδίσταται προφανές ὅτι διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 16ης / 28ης Ὀκτωβρίου 1839, *Περὶ τῆς ἀρμοδιότητος καὶ τοῦ τρόπου τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἰδιαίτερου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου*, ἡ τροποποίησις τοῦ ὀργανικοῦ Διατάγματος περὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας ἐξετάθη καὶ εἰς τὴν διάταξιν περὶ τῆς ὑπερασπίσεως τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων καὶ τῆς διαφυλάξεως τῆς κρατικῆς περιουσίας τόσον ἀπὸ τὴν ἀρπακτικότητα τῶν πολιτῶν ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν κακοδιοίκησιν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων.

Μέλη τῆς νέας Ἀρχῆς διωρίσθησαν⁴⁴ ὁ μέχρι τότε Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας Ὑπουργικὸς Πάρεδρος Ἰωάννης Σούτσος⁴⁵

43. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 22 (18 Ὀκτ. 1839), σελ. 102-103. Ὁ ὅρος «ἰδιαίτερον» Οἰκονομικὸν Συμβούλιον εἶχε τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἰδίου», τῆς «αὐτοτελοῦς» Ἀρχῆς.

44. Βασ. Διάταγμα τῆς 16ης / 28ης Ὀκτωβρίου 1839, *Περὶ διορισμοῦ τῶν μελῶν τοῦ παρὰ τῇ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματεία συστηθέντος ἰδιαίτερου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου*. Βλ. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 22 (18 Ὀκτ. 1839), σελ. 103-104. Τὰ μέλη τοῦ Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου ὠρκίσθησαν κατὰ τὴν 26ην Ὀκτωβρίου 1839. Βλ. *Αὐτόθι*, φ. 23 (6 Νοέμβρ. 1839), σελ. 107.

45. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωάννου Ἀλεξ. Σούτσου (1804-1890), τοῦ βραδύτερον (1842) διορισθέντος τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Πλουτολογίας (: Πολιτικῆς Οἰκονομίας) εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Βλ. Δ. Α. Δημητριάδου, *Ἀπάνθισμα Βιογραφικῶν τῶν*

καί ὁ μέχρι τότε Οἰκονομικός Ἐπίτροπος Ἀργολίδος Ὑπουργικός Πάρεδρος Ἰωάννης Βυζούλας⁴⁶. Τό Οἰκονομικόν Συμβούλιον ἐλειτούργησε μέχρι τῆς 9ης /21ης Νοεμβρίου 1842, ὅποτε κατηργήθη⁴⁷ καί ἡ θέσις τοῦ Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ, καί ἡ λειτουργία τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας ἐπανῆλθεν εἰς τὰ κεκανονισμένα ἀπὸ τοῦ 1833.

6. Παρά τὴν προσπάθειαν ἀναδιοργάνωσεως τῆς διοικήσεως τῶν οἰκονομικῶν ὑποθέσεων τοῦ Κράτους κατὰ τὸ 1839, φαίνεται ὅτι τὰ ληφθέντα μέτρα δέν ἐπῆρκουν διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν παντοίων προβλημάτων. Ἰδιαιτέρως αἰσθητὴ ἦτο ἡ ἀπὸ τοῦ 1838 ἀπουσία τοῦ παραιτηθέντος Ὑπουργικοῦ Συμβούλου Παν. Κενταύρου, διευθύνοντος τὸ Γ' Τμῆμα τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν, δηλ. τὸ ἐπὶ τοῦ Ἀμφισβητουμένου Διοικητικοῦ, ἄλλως τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος αὐτῆς. Μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ Π. Κενταύρου ἡ θέσις εἶχε παραμείνει κενή καί αἱ δυσκολίαι συνεχίζοντο.

Δι' ἀναφορᾶς του πρὸς τὸν Βασιλέα Ὁθωνα ὁ Οἰκονομικός Διευθυντής εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείαν Γεώργιος Καραγιαννόπουλος Τισσαμενός εἰσηγήθη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1839 τὴν κάλυψιν τῆς ἀπὸ καιροῦ κενῆς θέσεως τοῦ Τμηματάρχου ἐπὶ τοῦ Ἀμφισβητουμένου Διοικητικοῦ. Ὡς ἐτόνισεν εἰς τὴν σχετικὴν εἰσήγησίν του:

«Εἰς τὸ μικρόν τοῦτο διάστημα καθὸ διατάττω τὴν Οἰκονομικὴν Ὑπηρεσίαν, τῆς ὁποίας ἡ Ὑμετέρα Μεγαλειότης εὐηρεσθήη νά μέ ἀναδέσῃ τὴν διευθύνσιν, ἡσθάνθη τὴν ἀπαραίτητον ἀνάγκην τῆς παρουσίας νομικοῦ τινοῦ ἀξίου νά φωτίξῃ τὰς πράξεις τῆς Γραμματείας εἰς τὰ πολλὰ καὶ σπουδαῖα νομικὰ ζητήματα τὰ ὅποια καθυμέραν ἀναφαίνονται. Πληθος κτημάτων ὑποδίκων φιλονικουμένων μεταξὺ τοῦ Δημοσίου καὶ ἰδιωτῶν καὶ ἄλλαι διαφοραὶ καθὰς τὸ Δημόσιον παρίσταται διάδικος, παραδίδονται εἰς χεῖρας δικηγόρων πολλάκις ἀπείρων καὶ μὴ λαμβανόντων καμμίαν ἀσφαλῆ νομικὴν παρά τῆς Γραμματείας βοήθειαν. Ἐσκέφθην ὅτι πρέπει νά ληφθῇ ταχέως

ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου ἐκλιπόντων τὸν βίον καθηγητῶν αὐτοῦ, 1837-1916. Ἐν Ἀθήναις 1916, σελ. 81-86.

46. Ὁ Ἰωάννης Βυζούλας ἦτο Ἡπειρώτης τὴν καταγωγὴν. Κατῆλθεν εἰς τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὸ 1821 καὶ μετέσχε τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ὑπὸ τὸν Δημήτριον Ὑψηλάντην καὶ ἀκολούθως ἐστάλη ὑπὸ τοῦ τελευταίου εἰς τὴν Ἀττικὴν διὰ νά ἀναλάβῃ στρατιωτικόν ρόλον. Ἐξελέγη πληρεξούσιος τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος εἰς τὴν ἐν Ἐπιδαύρῳ Ἀ' Ἐθνικὴν Συνέλευσιν καὶ ὑπῆρξεν οὕτως ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τοῦ ἐνιαίου καὶ ἀνεξαρτήτου Ἑλληνικοῦ Κράτους κατὰ τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1822. Κατὰ τὴν ἐν συνεχείᾳ σταδιοδρομίαν του ὑπῆρξεν εἰς ποικίλας διοικητικὰς θέσεις, τέλος Ἐλεγκτῆς (Μέλος) τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου (1842).

47. Βασ. Διάταγμα τῆς 9ης/21ης Νοεμβρίου 1842, *Περὶ καταργήσεως τοῦ Διευθυντηρίου τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας*. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 28 (10 Νοεμβρ. 1842), σελ. 164.

όριστική φροντίς περί όλων τούτων των μεταξύ ιδιωτών και του Δημοσίου διαφορών και νά διαλυθώσι μέν ειρηνικώς χωρίς τήν βλάβην των δικαιωμάτων του Δημοσίου ὅσαι εἶναι ἐπιδεκτικαί τοιαύτης διαλύσεως, νά διεξαχθώσι δέ αἱ λοιπαί μέ τήν ἀπό τῆς Ἐπιστήμης δυνατήν προστασίαν καί ἀσφάλειαν. Πλήν τοῦτο εἶναι ἀκατόρθωτον ἐνόσω δέν προσληφθῇ εἰς τό Γραφεῖον τῆς ἐπὶ των Οἰκονομικῶν Γραμματείας ἀξιός τις τοιαύτης ἐργασίας ἄνθρωπος».

Διά τήν κατάληψιν τῆς ὑπ' ὄψιν δέσεως τοῦ Τμηματάρχου τοῦ Ἀμφισβητουμένου Διοικητικοῦ τῆς ἐπὶ των Οἰκονομικῶν Γραμματείας ἐκρίνετο κατάλληλος κατά τόν Διευθυντήν αὐτῆς ὁ «παρά τῷ Συμβουλίῳ τῆς Ἐπικρατείας Εἰσηγητής καί Σύμβουλος παρά τῇ Γραμματείᾳ τῆς Δικαιοσύνης» Σίφνιος Κωνσταντῖνος Γεωργίου Προβελέγγιος (1802-1880), διδάκτωρ τῆς Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελεβέργης, βραδύτερον δέ ὑπουργός, πληρεξούσιος, γερουσιαστής, βουλευτής καί Εἰσαγγελεύς τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ὁ Κωνστ. Προβελέγγιος προεκρίνετο ὑπό τοῦ Γ. Τισσαμενοῦ ἐπειδὴ εἶχε καί σημαντικές γνώσεις Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ἡ πρότασις ἐγένετο δεκτὴ καί ὁ Κωνστ. Προβελέγγιος διωρίσθη ὑπουργικός σύμβουλος εἰς τήν ἐπὶ των Οἰκονομικῶν Γραμματείαν⁴⁸. Παραλλήλως καί διά τοῦ αὐτοῦ διατάγματος διωρίσθη τακτικόν μέλος τοῦ Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου «καί θέλει λαμβάνει μέρος α΄) εἰς τὰς δικαστικάς καί β΄) εἰς τὰς νομοθετικάς καί λοιπὰς ὑποθέσεις περί ὧν διαλαμβάνουν τὰ ἄρθρα α΄, β΄, ζ΄ (καθόσον πρόκειται περί αἰτήσεων στηριζομένων ἐπὶ τῷ θετικῷ δικαίῳ), θ΄, λ΄ καί μ΄, τοῦ ἀπὸ 16/28 Ὀκτωβρίου τ. ἔ. Διατάγματός μας, ἐν τοιαύτῃ δέ περιπτώσει τό ἐν ἐκ των ὑπαρχόντων δύο μελῶν τοῦ Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου θέλει ἐξαιρεῖται, καί εἰς μέν τὰς νομοθετικάς ὑποθέσεις θέλει ἐξαιρεῖται ὁ πάρεδρος κύριος Ἰω. Βιζούλας, εἰς δέ τὰς δικαστικάς ὁ πάρεδρος κ. Ἰω. Σοῦτσος»⁴⁹.

Ὅταν κατά τήν 22αν Νοεμβρίου 1841 ὁ Κωνστ. Προβελέγγιος διωρίσθη Γενικός Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἐπιλεγείς «διά τήν ἱκανότητα καί τήν πιστὴν ὑπηρεσίαν του»⁵⁰ (καί τὰς γνώσεις του ἐπὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ, μάλιστα δέ τὰς τῆς ὑπερασπίσεως των συμφερόντων τοῦ Δημοσίου), φαίνεται ὅτι καί πάλιν ἡ θέσις τοῦ τμηματάρχου ἐπὶ των δικαστικῶν ὑποθέσεων εἰς τήν ἐπὶ των Οἰκονομικῶν Γραμματείαν παρέμεινε κενή, δοθέντος ὅτι ἦτο ἀσυμβίβαστος ἡ κατάληψις των ἐν λόγῳ δύο θέσεων ὑπό τοῦ αὐτοῦ προσώπου. Ἡ κενὴ θέσις

48. Βασ. Διάταγμα τῆς 22ας Νοεμβρίου/4ης Δεκεμβρίου 1839, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 25 (6 Δεκ. 1839), σελ. 113-114.

49. *Αὐτόθι*.

50. Βασ. Διάταγμα τῆς 18ης Σεπτεμβρίου 1841, ἐφ. Αἰών, φ. 295-296 (21 Σεπτ. 1841), σελ. <3>. Τό ἐν λόγῳ Διάταγμα δέν ἐδημοσιεύθη εἰς τήν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως*.

ἐπληρώθη μόλις κατά Νοέμβριον τοῦ 1842 διὰ τῆς τοποθετήσεως εἰς αὐτὴν τοῦ Μάρκου Ἰ. Ρενιέρη, μέχρι τότε Ἀρεοπαγίτου, καὶ διηυκρινήθη εἰς τὸ σχετικὸν διάταγμα ὅτι ὁ νέος διορισμός θά ἐγίνετο «χωρὶς βλάβην αὐτοῦ εἰς τὸ δικαστικὸν του στάδιον»⁵¹. Καδίστατο προφανές ὅτι ἡ ἔλλειψις Τμηματάρχου τοῦ Τμήματος τοῦ Ἀμφισθητουμένου Διοικητικοῦ τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν προεκάλει σοβαρωτάτας δυσκολίας εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς καὶ ἡ κάλυψις τῆς σχετικῆς θέσεως ἀπεδεικνύετο ἀπαραίτητος διὰ τὴν ὁμαλὴν διαδικασίαν τῆς προστασίας τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Ὁ Μ. Ρενιέρης παρέμεινεν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν μέχρι τοῦ 1844, ὅποτε, βάσει τῶν νέων διατάξεων τοῦ Συντάγματος, ἀπελύθη τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας ὡς ἐτερόχθων.

7. Κατὰ Σεπτέμβριον 1842 καὶ ἐν ὧρει καταργήσεως τοῦ *Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου* καὶ ἐπαναφορᾶς τῆς ἐσωτερικῆς ὀργανώσεως τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ 1833 κεκανονισμένα, ἐπὶ τῷ σκοπῷ συστηματικωτέρας καὶ λυσιτελεστέρας λειτουργίας τῆς διαδικασίας τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ, συνεστήθη διὰ Βασ. Διατάγματος τῆς 17ης/29ης Σεπτεμβρίου 1842 ἐν τῇ Γραμματείᾳ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν καὶ ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς ταύτης Γραμματέως ἰδία ὑπηρεσία ὑπὸ τὸν τίτλον: *Γενικὸν Λογιστήριον*, ἐν διαρκεῖ λειτουργίᾳ μέχρι σήμερον ὑπὸ τὴν αὐτὴν μορφήν καὶ ὀνομασίαν⁵². Ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ *Γενικοῦ Λογιστηρίου* περιῆλθεν εἰς αὐτό «ἡ συγκέντρωσις τοῦ Δημοσίου Λογιστικοῦ», ἀπὸ τοῦ 1834 ἐνεργουμένη ὑπὸ τοῦ *Γενικοῦ Ταμείου* τοῦ Κράτους, ἀλλὰ διὰ περιορισμένης ἀρμοδιότητος. *Τὸ Γενικὸν Ταμεῖον* μετεσχηματίσθη εἰς *Κεντρικὸν Ταμεῖον*. Ἡ σύστασις τοῦ *Γενικοῦ Λογιστηρίου* εἶχε σχεδιασθῇ πολὺ ἐνωρίτερον καὶ τὸ ἔργον καταρτίσεως τοῦ περὶ αὐτοῦ Κανονισμοῦ εἶχεν ἀνατεθῇ διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 16ης/28ης Ἀπριλίου 1842 εἰς εἰδικῶς συσταθεῖσαν Ἐπιτροπὴν λειτουργήσαν καὶ μετὰ τὴν καθίδρυσιν τοῦ *Γενικοῦ Λογιστηρίου*, προσωρινῶς ὀργανωθέντος⁵³.

51. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 29 (17 Νοεμβρ. 1842), σελ. 171. Πρβλ. ἐφ. *Αἰών*, φ. 397 (18 Νοεμβρ. 1842), σελ. 3. Περὶ τοῦ Μάρκου Ρενιέρη βλ. Δ. Α. Δημητριάδου, *Ἀπάνθισμα βιογραφικόν*, σελ. 157-162. Πρβλ. Χρήστου Π. Μπαλόγλου καὶ Ρωξάνης Δ. Ἀργυροπούλου, *Μάρκου Ρενιέρη. Ἱστορικαὶ Μελέται*. Ὁ *Ἕλλην Πάπας Ἀλέξανδρος Ε΄*. *Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ ἐν Βασιλεῖᾳ Σύνοδος*. Ἐν Ἀθήναις 2004, ἔνθα πλουσία σκιαγραφία τοῦ ἔργου του, ὅχι ὅμως ὡς νομικοῦ. Βλ. καὶ Μάρκου Ρενιέρη, *Ἐρευναι καὶ εἰκασίαι περὶ Βλοσσίων καὶ Διαφάνων*. Εἰσαγωγές, ὑπόμνημα πηγῶν, εὐρετήρια καὶ γεν. ἐπιμέλεια Γεωργ. Θ. Ἀραμπατζῆ καὶ Χρ. Π. Μπαλόγλου, Ἐν Ἀθήναις 2005, ἔνθα πλούσια βιογραφικὰ καὶ διβιογραφικὰ στοιχεῖα.

52. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 23 (6 Ὀκτ. 1842), σελ. 145-147. Προσκαίρως μόνον ἀπεκλήθη: *Γενικὴ Διεύθυνσις Δημοσίου Λογιστικοῦ*.

53. Βλ. Βάσως Δ. Ψιμούλη, *Ἀρχεῖο Γραμματείας/Υπουργείου ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν (1833-1862)*. *Εὐρετήριον*, σελ. 43-44, 49-51, ἔνθα λεπτομερὴς παράθεσις τῆς σχετικῆς

Ἡ σύσταση τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου καί ἡ κατάργησις τοῦ Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου κατὰ τὸ 1842 δέν ὑπῆρξαν πράξεις ἄμοιροι πολιτικῆς καί διπλωματικῆς σημασίας. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Γενικοῦ Ἐπιμελητοῦ τῆς Οἰκονομικῆς Διαχειρίσεως Arthémond Regny κατὰ τὸ 1841, ὁ ξένος παράγων καί μάλιστα ἡ Γαλλία, ἐν προκειμένῳ ἐκφραζομένη κυρίως διὰ τοῦ Ἐυνάρδου, ἐπίεξε καί ἐσχεδίαζε τὴν ἀποστολὴν «ἀντικαταστάτου» τοῦ Regny. Μάλιστα διὰ τὴν θέσιν αὐτὴν ὁ Ἐυνάρδος εἶχεν ἤδη ἐπιλέξει καί προκρίνει τὸν Γάλλον οἰκονομολόγον L. Lemaître. Ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1842 ὁ Ἐυνάρδος ἐπίεξε τὸν Δημ. Χρηστίδην, τότε Γραμματέα ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν καί φίλα προσκείμενον πρὸς τὴν Γαλλίαν, νὰ πείσῃ τὸν Βασιλέα Ὅθωνα ὅπως πάντα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν καί γενικώτερον εἰς τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος περιέλθουν εἰς τὴν ἀρμοδιότητα Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου εἰς τὸ ὅποιον θὰ μετεῖχε καί ὁ νέος «ἐπίτροπος τῶν γαλλικῶν συμφερόντων» L. Lemaître⁵⁴. Ἐάν διετηρεῖτο τὸ ὑφιστάμενον Οἰκονομικόν Συμβούλιον θὰ ἦτο πολὺ εὐκόλουν νὰ ἀπαιτηθῇ ὑπὸ τοῦ ξένου παράγοντος ὁ διορισμός τοῦ Lemaître ὡς μέλους του. Ἐξ ἄλλου εἶχεν ἀφεθῇ εὐθέως νὰ νοηθῇ, ἀπὸ γαλλικῆς πλευρᾶς, ὅτι μόνον ἐάν ὁ Lemaître ἀπέκτα οὐσιαστικόν ρόλον ὡς ἐπίτροπος εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ὑπῆρχεν ἡ πιθανότης νὰ χορηγηθῶν ὑπὸ τῆς Γαλλίας τὰ καθυστεροῦντα ἀπὸ τοῦ 1835 κονδύλια τῆς Γ' Δόσεως τοῦ Δανείου τῶν 60.000.000 χρυσῶν φράγκων⁵⁵.

Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ Βασιλεὺς Ὅθων συνεργαζόμενος στενῶς μετὰ τῶν μελῶν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων

κατὰ χρόνον νομοθεσίας, ὀργανωτικῆς καί λειτουργικῆς. Περί τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ΣΙΒ' (212) τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1852, *Περί διοικήσεως τῶν δημοσίων ἐσόδων καί ἐξόδων καί περὶ δημοσίου λογιστικοῦ τοῦ Κράτους* (Εφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 60 (18 Νοεμβρ. 1852), σελ. 525-543) βλ. καί Π. Β. Δερτιλῆ, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου τοῦ Κράτους* (Οἱ διευθύνται ἢ γενικοὶ διευθύνται αὐτοῦ), Ἐν Ἀθήναις 1958. Ὁ ὡς ἄνω Νόμος ἀπετέλεσε τὸν Κανονισμόν λειτουργίας τῆς δημοσίας διαχειρίσεως καί συνωδεύθη ὑπὸ εἰδικῶν διαταγμάτων. Βλ. πάντως τὸ Βασ. Διάταγμα τῆς 4ης Ἰουλίου 1860, *Περί συστάσεως Ἐπιτροπῆς πρὸς γνωμοδότησιν διὰ τὴν πληρεστέραν καί ἀκριβεστέραν ἐφαρμογὴν τοῦ Λογιστικοῦ Νόμου* (Εφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 35 (12 Ἰουλ. 1860), σελ. 205-206) καί τὴν ἐν αὐτῷ ἐνσωματωμένην σχετικὴν εἰσηγητικὴν ἐκδosis. Βλ. καί Α. Κ. Ὁθωναίου, *Συλλογὴ τῶν ἀπ' ἀρχῆς τῆς συστάσεως τῶν Ταμείων ἐκδοθέντων διαφόρων ἐν ἰσχύϊ Νόμων, Β. Διαταγμάτων, Ἐγκυκλίων καί Ὁδηγιῶν τοῦ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπουργείου, τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου καί Γεν. Λογιστηρίου*, Ἐν Ἀθήναις 1850.

54. Βλ. Κων. Ἀπ. Βακαλοπούλου, *L' économiste Français Arthémond Regny et son rôle dans l' histoire financière de la Grèce (1831-1841)*, σελ. 163-167. Πρβλ. τοῦ Αὐτοῦ, *Lemaître et la crise financière de la Grèce (1842-1843)*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1979.

55. Βλ. Κων. Ἀπ. Βακαλοπούλου, *L' économiste Français Arthémond Regny et son rôle dans l' histoire financière de la Grèce (1831-1841)*, σελ. 163-167.

διέκειντο τελείως αντιθέτως προς τήν παρέμβαση του ξένου παράγοντος, προέβη εις τήν σύστασιν του Γενικού Λογιστηρίου ως έσωτερικής υπηρεσίας της Γραμματείας επί των Οικονομικών, υπαγομένης απ' ευθείας εις τόν Γραμματέα αυτής και κατήργησε τόσον τήν θέσιν του Διευθυντού αυτής όσον και τό Οικονομικόν Συμβούλιον. Αί άρμοδιότητες των δύο προσωρινών οργάνων περιήλθον καθ' ολοκληρίαν βάσει του Βασ. Διατάγματος της 3ης/15ης Απριλίου 1833 και του περί Γενικού Λογιστηρίου νεωτέρου Διατάγματος εις τόν Γραμματέα επί των Οικονομικών. Μάλιστα επέλεξε διά τήν διαδοχήν του Γ. Τισσαμενου πρόσωπον έγνωσμένως άκέραιον, τόν Νικόλαον Σιλήβεργον, άντιτεθέντα παλαιότερον έν τῷ Έλεγκτικῷ Συνεδρίῳ προς τόν Arthémond Regny.

Πρέπει νά σημειωθῇ ότι ο Lemaître εύρίσκετο εις τήν Ελλάδα άπό του Μαΐου 1842, άλλ' εις τήν έλληνικήν υπηρεσίαν διωρίσθη μόλις κατά τήν 1ην/13ην Οκτωβρίου 1842 «άντιπρόσωπος της Κυβερνήσεως ως μετόχου της Έθνικης Τραπεζης» έν αυτή⁵⁶. Από της θέσεως αυτής δά είχε τήν δυνατότητα νά προσφέρη ουσιαστικής υπηρεσίας εις τήν Ελλάδα διά των γνώσεών του, όχι όμως και εκείνην της ευθείας άναμείξεως εις τήν διοίκησην των οικονομικών υποθέσεων του Κράτους.

8. Παραλλήλως προς τά σοβαρά πολιτικά προβλήματα τά όποια έταλάνιζαν τήν άνωτάτην κρατικήν άυθεντίαν και τήν Κυβέρνησιν ως προς τήν διοίκησην των οικονομικών υποθέσεων του κράτους, τό Γ' Τμήμα της Γραμματείας επί των Οικονομικών, άρμόδιον επί των δικαστικών υποθέσεων, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων του άμφισβητούμένου διοικητικού, άντεμετώπιζεν άδιέξοδον, λόγω του όγκου των υποθέσεων πού έπρεπε νά άχθοῦν προς έκδίκασιν ή εύρίσκοντο ήδη έκκρεμείς ένώπιον των δικαστηρίων. Ο νέος άπό του τέλους Νοεμβρίου 1842, μετά τήν παραίτησιν του Νικ. Σιληβέργου, Γραμματεός επί των Οικονομικών Γεώργιος Άλ. Ράλλης⁵⁷ (ταυτοχρόνως τότε και Γραμματεός επί της Δικαιοσύνης, διαπρεπής νομικός και Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών) ως ειδικώτερος γνώστης του προβλήματος των δικαστηρίων, έπελήφθη του θέματος και εισηγήθη τήν σύστασιν «Επιτροπής προς γνωμοδότησιν επί των δικών του Δημοσίου». Κατά τό σκεπτικόν του σχετικού διατάγματος, τό όποιον έξεδόθη κατά τήν 15ην Φεβρουαρίου 1843, χωρίς νά υποβληθῇ εις συζήτησιν εις τό Συμβούλιον της Έπικρατείας, ώρίσθη ότι τό νέον μέτρον άπεφασίσθη έννεκα της όρδης άρχης όπως: «μή εισάγωνται εις τά Ημέτερα δικαστήρια άλλαι δίκαι του Δημοσίου είμή μόνον εκείναι αίτινες στηρίζονται εις τόν νόμον και εις τήν δικαιοσύνην», και διά νά καταστῇ «εις τόν Ημέτερον επί των Οικονομικών Γραμματέα,

56. Έφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 23 (6 Οκτ. 1842), σελ. 147.

57. Δ. Α. Δημητριάδου, Απάνθισμα βιογραφικόν, σελ. 73-80.

του οποίου είναι καθήκον ή ενώπιον των δικαστηρίων παράστασις και υπεράσπισις του Δημοσίου, εύκολώτερον τό ἔργον τῆς διακρίσεως τῶν δικῶν τούτων»⁵⁸. Ἡ συσταθεῖσα διὰ τοῦ ὡς ἄνω διατάγματος Ἐπιτροπή κατέστη ἀρμοδία ὅπως γνωμοδοτῇ μετὰ πρόσκλησιν τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν «ἐπὶ τῶν δικῶν ὅσας ἀμφιβάλλει (:οὗτος) ἂν πρέπη νά εἰσαγάγῃ ἢ νά ἐξακολουθήσῃ ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων» (ἄρθρ. 1). Ἡ παρεχόμενη γνώμη τῆς Ἐπιτροπῆς ἔπρεπε νά εἶναι πάντοτε ἐγγράφως διατετυπωμένη καί ἡτιολογημένη, ἐνῶ εἰς περιπτώσεις μὴ ὁμοφωνίας ἔπρεπε νά καταγράφεται καί ἡ γνώμη τῆς μειονοψηφίας.

Εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα ἡ συγκρότησις τοῦ εἰδικοῦ αὐτοῦ συμβουλευτικοῦ ὀργάνου πού μόλις ἐδημιουργεῖτο παρά τῷ Γραμματεῖ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν. Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς ἐπελέγη ὁ Ἀνδρόνικος Πάικος⁵⁹, τότε Σύμβουλος τῆς Ἐπικρατείας, πρῶτος Εἰσαγγελεὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου, κατ' ἐπανάληψιν ὑπουργός, νομομαθὴς καί ἰδιαίτερος ἐνασχοληθεὶς μέ τά προβλήματα τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης ὡς Γραμματεὺς ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης. Μέλη ἐπελέγησαν ὁ Κωνστ. Προβελέγγιος, Γενικός Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας καί τέως προϊστάμενος τοῦ Γ' Τμήματος (Δικαστικοῦ) τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν, ὁ Γοδοφρέδος Φέδερ⁶⁰, τότε Εἰσαγγελεὺς Ἐφετῶν καί Καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας εἰς τό Πανεπιστήμιον, καί ὁ Μιχαὴλ Ποτλῆς⁶¹, τότε ὑπουργικὸς ἀρεδρος παρά τῇ Γραμματείᾳ τῆς Δικαιοσύνης καί βραδύτερον συνεργάτης τοῦ Γ. Α. Ράλλη εἰς νομικὰς ἐκδόσεις, Ὑπουργός τῆς Δικαιοσύνης καί Καθηγητὴς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου εἰς τό Πανεπιστήμιον. Ἀναπληρωματικά μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ὠρίσθησαν οἱ δικηγόροι παρ' Ἀρείῳ Πάγῳ Ἀθανάσιος Πετσάλης⁶² καί Παῦλος Καλ-

58. Βασ. Διάταγμα τῆς 15ης Φεβρουαρίου 1843, *Περὶ συστάσεως Ἐπιτροπῆς πρὸς γνωμοδότησιν ἐπὶ τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου*, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 5 (26 Φεβρ. 1843), σελ. 16-17. Εἰς τὴν σύστασιν τῆς Ἐπιτροπῆς ἐδόθη σκοπίμως μείζων δημοσιότης καί τό κείμενον τοῦ Βασ. Διατάγματος ἐδημοσιεύθη καί εἰς τὸν ἡμερήσιον τύπον. Βλ. ἐφ. Αἰών, φ. 426 [425] (17 Μαρτ. 1843), σελ. <1>.

59. Βλ. τό σχετικόν λῆμμα εἰς τὴν *Ἐγκυκλοπαιδεῖαν Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα*, τόμ. 47 (1991), σελ. 351. Πρὸβλ. Γ. Δ. Δημακοπούλου, «150 ἔτη ἀπὸ τῆς καθιδρύσεως τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ Δικαστικοῦ Ὄργανισμοῦ (1835-1985)», *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν*, τόμ. 4 (1985-1986), σελ. 131-156. Τοῦ Αὐτοῦ, «Παναγιώτης Σπηλιάδης (1804-1866). Ἀρεοπαγίτης καί Πρόεδρος Ἐφετῶν Ἀθηνῶν (Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Δικαιοσύνης)», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν*, τόμ. Γ' (1984), σελ. 489-532.

60. Γ. Δ. Δημακοπούλου, «Γοδοφρέδος Φέδερ. Πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος καί ἀνώτατος δικαστής», περ. *Ἀθηνᾶ*, τόμ. ΟΗ' (1982), σελ. 223-236.

61. Δ. Α. Δημητριάδου, *Ἀπάνθισμα βιογραφικόν*, σελ. 151-156.

62. Βλ. τό σχετικόν λῆμμα εἰς τὴν *Ἐγκυκλοπαιδεῖαν Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα*, τόμ. 49 (1992), σελ. 146.

λιγῶς⁶³, οἱ ὅποιοι πρέπει νά ὑποθέσωμεν ὅτι ἦσαν μεταξύ τῶν δικηγόρων πού ἀνελάμβανον συχνάκις ὑποθέσεις τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων. Ἀπαντᾷ τά μέλη τῆς νέας Ἐπιτροπῆς ἦσαν ἄριστοι νομικοὶ καί γνῶσται τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῶν δικαστηρίων τῆς χώρας.

Ἀτυχῶς τό ἔργον τῆς ἐν λόγῳ Ἐπιτροπῆς δέν ἔχει καταστή δυνατόν νά ἀνιχνευθῇ ἀρχειακῶς, ὥστε νά διαγνωσθοῦν καί τά κριτήρια τῶν παρεχομένων συμβουλῶν τῆς καί τῶν αἰτιολογιῶν αἱ ὁποῖαι προεβλήθησαν ὑπέρ ἢ κατά τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ποικίλων ὑποθέσεων πρὸς ἐκδίκασιν. Ἐξ ἴσου ἄγνωστον παραμένει τό τέλος τοῦ βίου τῆς Ἐπιτροπῆς, δοθέντος ὅτι δέν ἐπεσημάνθη μέχρι τοῦδε διάταγμα καταργήσεώς της. Πιθανώτατα ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ὀργάνων πού παρεσύρθησαν ἀπό τήν δίνην τῶν γεγονότων μετά τήν ἐκδήλωσιν τοῦ Κινήματος τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

9. Ἡ μεταβολή τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843 δέν ἐπηρέασε τήν λειτουργίαν τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας. Μετά τήν ἐκδοσιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 καί βάσει τούτου μετεβλήθη ἡ ὀνομασία τῶν Γραμματειῶν εἰς Ὑπουργεῖα⁶⁴. Τά σχετικά πρὸς τόν ὀργανισμόν καί τήν λειτουργίαν τῶν κεντρικῶν φορέων τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς ἐρρυθμίσθησαν διὰ τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ΛΓ' (33) τῆς 3ης Ἰουνίου 1846, *Περὶ διοργανισμοῦ τῶν Ὑπουργείων*⁶⁵. Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ νομοθετήματος δέν ἐπῆλθε μεταβολή εἰς τό ἀρχικόν ὀργανικόν Βασ. Διάταγμα τῆς 3ης /15ης Ἀπριλίου 1833 περὶ τῆς ἀποστολῆς μιᾶς ἐκάστης τῶν Γραμματειῶν, ἄρα καί ἐκείνου περὶ τῆς ἀποστολῆς καί τῶν καθηκόντων τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν. Ὁ Νόμος ὑπ' ἀριθμ. ΛΓ' /1846 εἰς τό ἄρθρον 17 αὐτοῦ προέβλεψεν ὅτι: «Ἡ διαίρεσις τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τῶν Ὑπουργείων, ὡς καί ἡ ἀρμοδιότης καί τά καθήκοντα ἐκάστου τῶν ἐν αὐτοῖς ὑπαλλήλων, δέλουν κανονισθῆ διὰ βασιλικοῦ διατάγματος καί δέλουν δημοσιευθῆ διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως». Πρὶν ἢ ἐκδοθῇ τό προβλεφθέν ὡς ἀνωτέρω βασιλικόν διάταγμα, διὰ τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ΜΣ' (46) τῆς 26ης Ὀκτωβρίου 1846, *Περὶ συμπληρώσεως τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν*⁶⁶, προστετέθησαν εἰς τήν κεντρικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐν λόγῳ Ὑπουργείου δύο θέσεις τμηματάρχων καί ἄλλαι κατωτέρων ὑπαλλήλων.

Τό προβλεφθέν κατὰ τό 1846 Βασ. Διάταγμα περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ κανονισμοῦ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ἐξεδόθη τελικῶς κατὰ τό 1851. Πρόκειται περὶ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 10ης Φεβρουαρίου 1851, *Περὶ Ἐσωτερικοῦ Κανονισμοῦ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν καί Γε-*

63. Δ. Α. Δημητριάδου, *Ἀπάνθισμα βιογραφικόν*, σελ. 111-118.

64. *Πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος* τῆς 18ης Μαρτίου 1844, ἄρθρ. 80-85.

65. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 14 (7 Ἰουν. 1846), σελ. 52-55.

66. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 28 (4 Νοεμβρ. 1846), σελ. 110.

νική της ύπηρεσίας αὐτοῦ διαίρεσις εἰς Τμήματα⁶⁷, τό ὁποῖον ἐξεδόθη ἐπὶ Ὑπουργίας τοῦ Δημ. Χρηστίδου καί ὑπεγράφη ἀπόντος τοῦ Βασιλέως Ὁδωνος ὑπὸ τῆς ἀσκούσης τὴν Ἀντιβασιλείαν Βασιλίσσης Ἀμαλίας.

Βάσει αὐτοῦ, ἡ ἐσωτερικὴ ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν διηρέθη εἰς 7 Τμήματα, ὡς ἐξῆς: Α', τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, Β', τῶν νομημάτων, Γ', τῶν ἀμέσων φόρων, Δ', τῶν ἐμμέσων φόρων, Ε', τό λογιστικόν, Σ', τό δικαστικόν, Ζ', τό Γενικόν Λογιστήριον. Εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Σ' Τμήματος (Δικαστικοῦ) ὑπήχθησαν ὅλαι αἱ ἐν γένει δικαστικαὶ ὑποθέσεις τοῦ Δημοσίου, εἰδικώτερον δὲ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς ὑποθέσεις ἀντιποιήσεως ἐθνικῶν κτημάτων, παλαιῶν χρεῶν πρὸς τὸ Δημόσιον καὶ ὑποθέσεων ἀπορρεουσῶν ἐκ τῆς νομοθεσίας τοῦ χαρτοσήμου. Ἐπίσης περιῆλθον εἰς αὐτό καὶ αἱ ὑποθέσεις τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμείου, αἱ γνωμοδοτήσεις «ἐφ' ὅλων τῶν ἀμφισβητουμένων ὑποθέσεων, ἐπὶ τῶν ὁποίων τὰ ἄλλα τμήματα ζητοῦσι γνώμας», ἡ ἄσκησης τῶν μηνύσεων ἀπὸ πλευρᾶς Δημοσίου καὶ ἡ διαδικασία τῶν διοικητικῶν προανακρίσεων, ἡ διαδικασία καὶ ἡ συνομολόγησις τῶν συμβιβασμῶν καὶ τῶν ἀποζημιώσεων τοῦ Δημοσίου μετὰ τρίτων (: ὀφειλετῶν τοῦ Δημοσίου), τέλος δὲ αἱ ἐγγυοδοσίαι ὅλων τῶν ὑπολόγων οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων.

Πᾶσαι αἱ δίκαι τοῦ Δημοσίου διεξήγοντο δι' εἰδικῶς ἐξουσιοδοτουμένων δικηγόρων διοριζομένων ὡς καὶ κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον 1833-1844 ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἐπὶ δικαστηρίου. Κατὰ τὸ 1856 διωργανώθη καλύτερον τὸ σχετικόν σύστημα πληρεξουσίων δικηγόρων τοῦ Δημοσίου διὰ τῆς προβλέψεως διορισμοῦ διὰ πρώτην φοράν αὐτῶν ἐπὶ παγία μηνιαία ἀντιμισθία καὶ ὄχι ἐκάστοτε καὶ ἀναλόγως τῶν ὑποθέσεων πού ἔπρεπε νά ἀχθοῦν εἰς τὸ ἀκροατήριον⁶⁸. Τό μέτρον, καθὼς καὶ οἱ εἰδικώτεροι περιορισμοὶ διὰ τῶν ὁποίων προεβλέπετο ὅτι οἱ «δικηγόροι τοῦ Δημοσίου» θά παρεῖχον καὶ γνωμοδοτήσεις ἐπὶ ἐκκρεμῶν ὑποθέσεων καί, κυρίως, δέν θά ἠδύναντο νά ἀναδέχονται τὴν ὑπεράσπισιν πολιτῶν ἔναντι τοῦ Δημοσίου ἐπὶ ὑποθέσεων αἱ ὁποῖαι ἦτο δυνατόν νά καταστοῦν ἐπίδικοι, μετέβαλε τὸν θεσμόν τῆς ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου εἰς μᾶλλον ὀργανωμένον καὶ συγκεκριμένον, μέ σαφῆ τάσιν διαχωρισμοῦ μεταξύ τῶν δικηγόρων τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ἐλευθέρων νά ἀναλαμβάνουν τὰς ὑποθέσεις τῶν πολιτῶν συναδέλφων των.

Ἐν τούτοις, τό ὡς ἄνω Βασ. Διάταγμα τῆς 10ης Φεβρουαρίου 1856 ἴσχυσεν ἐπὶ βραχὺ καὶ κατηργήθη διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 30ης

67. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 6 (21 Μαρτ. 1851), σελ. 25-34.

68. Βασ. Διάταγμα τῆς 10ης Ἰουλίου 1856, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 37 (10 Αὐγ. 1856), σελ. 125.

Ιουνίου 1860, ὅτε ἐπανεφέρθη ἡ προτέρα κατάστασις τῆς εὐκαιριακῆς προσλήψεως δικηγόρων πρὸς ἀντιπροσώπευσιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων. Ἡ ἀνάκλησις τοῦ Βασ. Διατάγματος τοῦ 1856 προφανῶς ὠφείλετο εἰς ἀντιδράσεις τοῦ δικηγορικοῦ κόσμου διὰ τὸν ἀριθμητικὸν περιορισμὸν τῶν δικηγόρων τοῦ Δημοσίου βάσει τοῦ νομοθετήματος τοῦ 1856, διὰ τοῦ ὁποῖου ἀπεκλείοντο, ἐξ ὁρισμοῦ λόγῳ *numerus clausus*, τῆς προσοδοφόρου ἀντιπροσωπεύσεως τοῦ Δημοσίου οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν δικηγόρων καὶ συνεπῶς ἐξησφάλιζον τὰς ὑποθέσεις ὀλίγοι προσκείμενοι ἐκάστοτε εἰς τὴν κυβερνητικὴν παράταξιν. Δέν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι μετὰ τὸ 1844 καὶ τὴν ἐπαναλειτουργίαν τῆς Βουλῆς, ὁ ἄκρατος κομματισμὸς ἐπεκράτησε καὶ πάλιν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐχρωμάτισε τὸ σύνολον τοῦ δημοσίου βίου, παρά τὰς ἀρχικὰς ἐπιθυμίας τοῦ Ἀνωτάτου Ἀρχοντος νὰ ἐπιτύχῃ γενικὴν πολιτικὴν ὁμοφωνίαν⁶⁹.

10. Παρά ταῦτα, καὶ ἐπειδὴ συνεσφωρεύοντο αἱ ὑποθέσεις καὶ παρέμεναν ἐκκρεμεῖς, ἐνῶ δέν ἐγίνετο διάκρισις μεταξὺ τῶν δικῶν πού ἔπρεπε νὰ ἐκδικασθοῦν ἢ ἔπρεπε νὰ τεθοῦν εἰς τὸ ἀρχεῖον, ἀπεφασίσθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1860, ἡ σύστασις εἰδικοῦ Γνωμοδοτικοῦ Συμβουλίου παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ τῶν Οἰκονομικῶν⁷⁰.

Ἀποστολὴ τοῦ Γνωμοδοτικοῦ Συμβουλίου ἦτο νὰ παρέχῃ τὴν γνώμην του πρὸς τὸν Ὑπουργόν «ὁσάκις ἀμφιβάλλει ἐάν πρέπει νὰ κινήσῃ ἢ νὰ ὑποστῇ ἀγωγὰς ἢ νὰ ἐξακολουθήσῃ διεξάγων δίκας ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων». Εἰσηγητὴς τῶν ὑποθέσεων εἰς τὸ Γνωμοδοτικὸν Συμβούλιον ἦτο ὁ Τμηματάρχης τοῦ Σ' Τμήματος (Δικαστικοῦ) τοῦ Ὑπουργείου ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν, παρευρίσκετο δὲ καὶ ὁ ἀρμόδιος τμηματάρχης τοῦ Ὑπουργείου ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐκινεῖτο ἡ δίκη, καθὼς καὶ ὁ δικηγόρος «εἰς ὃν τυχόν ἦτον ἢ εἶναι αὕτη ἀνατεθειμένη». Αἱ γνωμοδοτήσεις ἔπρεπε νὰ εἶναι ἔγγραφοι καὶ ἠτιολογημένοι καὶ νὰ περιλαμβάνουν τὴν γνώμην τῆς ἐνδεχομένως ὑπαρχούσης μειονοψηφίας.

Μέλη τοῦ Γνωμοδοτικοῦ Συμβουλίου διωρίσθησαν ὁ Εἰσαγγελεὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου Ἀνδρ. Πάικος, ὡς πρόεδρος, ὁ Γεώργιος Πραϊδῆς, Βασ. Ἐπίτροπος παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ, ὁ Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Εἰσαγγελεὺς τῶν ἐν Ἀθῆναις Ἐφετῶν καὶ διαπρεπὴς Καθηγητὴς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, καὶ δύο δικηγόροι παρ' Ἀρείῳ Πάγῳ «ἐκάστοτε παρὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν πρὸς συγκρότησιν αὐτοῦ προσλαμβάνονοι».

69. Βλ. John Anthony Petropoulos, *Politics and statecraft in the Kingdom of Greece, 1833 – 1843*, Ἐν Princeton 1968.

70. Βασ. Διάταγμα τῆς 26ης Ἰουλίου 1860, *Περὶ συστάσεως Γνωμοδοτικοῦ Συμβουλίου παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ τῶν Οἰκονομικῶν*, Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 38 (29 Ἰουλ. 1860), σελ. 220.

Τό ἐν λόγῳ καθεστώς πρὸς υπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἴσχυσε μέχρι τῆς πολιτικῆς καὶ καταστατικῆς μεταβολῆς τοῦ 1862 καὶ τῆς Ἐξώσεως τοῦ Βασιλέως Ὁδωνος, ἀλλὰ καὶ κατὰ τό διάστημα τῆς Μεσοβασιλείας, δηλαδή τῆς περιόδου τῆς Β' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, κατὰ τό ὅποιον ἐκυριάρχησε προσωρινῶς σύστημα οἰονεὶ κυβερνώσης Βουλῆς.

Κατὰ τό 1864 καὶ εὐθύς μόλις ἡ πολιτικὴ κατάστασις κατέστη ὁμαλή, διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 20ῆς Ἀπριλίου 1864, *Περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν*⁷¹, περὶωρίσθησαν τὰ ἑπτὰ Τμήματα τοῦ ἐν λόγῳ ὑπουργείου εἰς ἕξ, ἐκ τῶν ὁποίων τό Δικαστικόν ἦτο τό Ε' Τμήμα. Κατὰ τὰ λοιπὰ προσδιωρίσθη ὅτι ἡ λειτουργία τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν θὰ διεξήγετο βάσει τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 10ῆς Φεβρουαρίου 1851 (περὶ τοῦ Ἐσωτερικοῦ Κανονισμοῦ αὐτοῦ).

II. Δύο ἔτη θραδύτερον ὁ Ἐσωτερικὸς Κανονισμὸς τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν μετεβλήθη καὶ πάλιν διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 2ας Ἰουλίου 1866, *Περὶ διαιρέσεως τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν*⁷², προφανῶς διὰ λόγους οἰκονομίας, καὶ τὰ ἕξ τμήματα συνεπτύχθησαν εἰς τέσσαρα, ἕξ ὧν τό Γ' ἦτο τό Δικαστικόν καὶ Λογιστικόν. Ἐν τούτοις, κατὰ τό τέλος τοῦ αὐτοῦ ἔτους τό λιτόν σχῆμα καθρηγῆθη διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 24ῆς Δεκεμβρίου 1866, *Περὶ διαιρέσεως τῶν τμημάτων*⁷³, διὰ καταργήσεως τοῦ Διατάγματος τοῦ Ἰουλίου 1866 καὶ ἐπαναφορᾶς ἐν ἰσχύϊ τοῦ ἀντιστοίχου τῆς 20ῆς Ἀπριλίου 1864. Ἐπομένως ἡ κατάστασις ἐπανῆλθεν εἰς τὰ προῖσχύσαντα καὶ τό Δικαστικόν Τμήμα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ἀρμόδιον ἐπιτελικόν ὄργανον διὰ τὴν υπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου, ἦτο καὶ πάλιν τό Ε' Τμήμα.

Αἱ συνεχεῖς ὀργανωτικαὶ μεταβολαὶ συνετελοῦντο εἰς περίοδον μεγάλης πολιτικῆς ἀσταθείας καὶ συνεχῶν ἀντικαταστάσεων τῶν ὑπουργῶν, ἐνῶ καὶ ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδος παρέμενεν ἐπισηφελῆς. Παραλλήλως, θεβαίως, συνεχίζοντο αἱ πάσης φύσεως δίκαι κατὰ ἰδιωτῶν διὰ χρέη πρὸς τό Δημόσιον, διὰ καταπατήσεις δημοσίων κτημάτων, κ.τ.λ. Ἀλλὰ ἡ κακὴ οἰκονομικὴ κατάσταση συνεχῶς ἐπεδεινοῦτο. Κατὰ τὴν συζήτησιν τοῦ Προϋπολογισμοῦ τοῦ ἔτους 1867, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1867 ὑπὸ τῆς Βουλῆς, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν διαδικασίαν ψηφίσεως τῶν πιστώσεων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ὁ τότε Ὑπουργὸς Εὐδύμιος Κεχαγιᾶς ἰσχυρίσθη ὅτι τό κονδύλιον διὰ τὸν μισθὸν ἑνὸς δικηγόρου τοῦ Δημοσίου ἐπὶ παγίᾳ ἀντιμισθία 800 δρχ. κατὰ μῆνα

71. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 19 (8 Μαΐου 1864), σελ. 103-104.

72. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 53 (13 Ἰουλ. 1866), σελ. 333.

73. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 80 (30 Δεκ. 1866), σελ. 555.

δέν ἀπετέλει ὑπερβολικὴν πρόβλεψιν, δοθέντος μάλιστα ὅτι πρὸς ἐξοικονόμησιν τοῦ μισθοῦ τοῦ ἐν λόγῳ δικηγόρου τοῦ Δημοσίου, εἶχε προβῆ εἰς τὴν κατάργησιν τῆς θέσεως τοῦ τμηματάρχου τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος, «οἰκονομήσας οὕτω πέντε περίπου χιλ. δραχμῶν»⁷⁴. Ἄλλοις λόγοις ἐκρίνετο περισσότερον ἀναγκαία ἡ παρουσία τοῦ μονίμου δικηγόρου τοῦ Δημοσίου παρὰ τοῦ ἐπιτελικοῦ Τμηματάρχου τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ἀπὸ μέρους τοῦ ἰδίου τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν!

Ἡ συζήτησις περὶ τοῦ ὡς ἄνω κονδυλίου προεκάλεσε μείζονα διάλογον εἰς τὴν Βουλὴν, ἀπεφασίσθη δὲ νὰ ἐξετασθῇ τὸ ζήτημα ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ ἤδη ὑποβεβλημένου πρὸς ψήφισιν νομοσχεδίου «περὶ συστάσεως δικαστικοῦ γραφείου ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Οἰκονομικῶν». Τὰ σχετικὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀποσπάσματα ἐκ τῆς ἐν λόγῳ συζητήσεως δὲ παρατεθοῦν ἀκολουθῶς εἰς τὰ περὶ τοῦ ὀργάνου ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Ἐν προκειμένῳ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τελικῶς ἐψηφίσθη ὑπὸ τῆς Βουλῆς σπουδαῖον μέτρον, ὁ Νόμος ὑπ' ἀριθμ. ΡῶΓ' (193) τῆς 24ης Μαρτίου 1867, *Περὶ συστάσεως θέσεως Συμβούλου Διευθυντοῦ τοῦ παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Οἰκονομικῶν Δικαστικοῦ Τμήματος*⁷⁵. Δι' αὐτοῦ συνεστήθη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν θέσις Συμβούλου ἐπὶ βαθμῷ Ἀντιπροέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ ἐπὶ μηνιαίῳ μισθῷ 800 δρχ., μέ καθήκοντα τὴν διεύθυνσιν τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου ἅμα καὶ τὴν παράστασιν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Δημοσίου. Ἐπειδὴ δὲ ἦτο προφανές ὅτι δέν θὰ ἐπῆρκει ἓνας δικηγόρος τοῦ Δημοσίου, προεβλέφθη διὰ τοῦ αὐτοῦ νομοθετήματος ὅτι «πᾶς δὲ ἕτερος δικηγόρος πληρεξούσιος τοῦ Δημοσίου διορίζεται, τῇ προτάσει αὐτοῦ (: τοῦ Συμβούλου - προϊστάμενου τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος), ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν».

Ταυτοχρόνως ἐξεδόθη καὶ τὸ ἐκτελεστικόν Βασ. Διάταγμα τῆς 28ης Μαρτίου 1867, *Περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ ἐν τῷ Δικαστικῷ Τμήματι διορισθέντος Συμβούλου Διευθυντοῦ*⁷⁶. Ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ διατάγματος τούτου, καὶ παρὰ τὰ ὅσα ἔχουν κατὰ καιροὺς ὑποστηριχθῇ, προκύπτει ὅτι ὁ Σύμβουλος Διευθυντής, ἀποκληθεὶς εἰς τὴν καθ' ἡμέραν πρακτικὴν τῆς νομικῆς πορείας τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν «Νομικός Σύμβουλος», δέν ἀπετέλεσεν ἀρχὴν ἀνεξάρτητον, ἀλλ' ὑπάλληλον τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν μέ γενικὴν ἀποστολὴν τὴν διεύθυνσιν τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος καὶ ἐιδικωτέραν ἀποστολὴν τὴν ἐνώπιον τῶν δικα-

74. Πρακτικά τῶν Συνεδιάσεων τῆς Βουλῆς. Περίοδος Α', Σύνοδος Β' (10 Φεβρ. 1866 - 8 Ἀπρ. 1867). Ἐν Ἀθήναις 1867, σελ. 385.

75. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 18 (28 Μαρτ. 1867), σελ. 140.

76. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 18 (28 Μαρτ. 1867), σελ. 140-141.

στηρίων παράστασιν «ἐπί σπουδαίων τοῦ Δημοσίου δικῶν, ὅταν θεωρήσῃ τοῦτο ἀναγκαῖον» (ἄρθρ. 5). Εἰς τό σημεῖον αὐτό διαφαίνεται ἡ μόνη διαφοροποιήσις ἐναντι ὄλων τῶν προηγουμένων τμηματαρχῶν καί διευθυντῶν τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ἀπό τοῦ 1834 καί ἐξῆς. Δηλαδή, διά πρώτην φοράν τό ἐπιτελικόν ὄργανον τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ἥτοι τό Δικαστικόν Τμήμα (ἀρχικῶς Τμήμα ἐπὶ τοῦ Ἀμφισβητουμένου Διοικητικοῦ) ἀνελάμβανε καί τήν διά τοῦ Διευθυντοῦ του παράστασιν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων πρός υπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Μέχρι τότε βασικόν ἔργον τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος ἦτο ἡ προπαρασκευή τῶν δικῶν κατὰ ἰδιωτῶν τάς ὁποίας ἐκίνει τό Δημόσιον καί ἡ προετοιμασία τῆς ἀμύνης τοῦ Δημοσίου ὡς ἐναγομένου, ἀλλά καί ἡ εἰσήγησις περί μέτρων καταλληλοτέρας προστασίας τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου, καθὼς καί ἡ ἀντίστοιχος εἰσήγησις περί τῶν καταλλήλων νά λάβουν πληρεξουσιότητα ὡς δικηγόροι τοῦ Δημοσίου κατὰ τάς προκυπτούσας ἀνάγκας.

Εἰς τήν νεοϊδρυθεῖσαν θέσιν διωρίσθη διά τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 28ης Μαρτίου 1867⁷⁷ ὁ Βασ. Οἰκονομίδης (1814-1894), ὁ διαπρεπής Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ συστηματοποιήσας τήν πολιτικήν δίκην ἐν Ἑλλάδι διά τῆς διδασκαλίας καί τοῦ σχετικοῦ συγγράμματός του κ.ἄ.⁷⁸ Ἡ αἴγλη τοῦ Βασ. Οἰκονομίδου προσέδωκεν εἰς τήν νέαν θέσιν πρόσθετον κύρος καί εἰς τήν ἐπίλυσιν τῶν δικαστικῶν ὑποθέσεων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν μείζονα ἀποτελεσματικότητα. Τήν θέσιν ταύτην διετήρησεν ὁ Βασ. Οἰκονομίδης μέχρι τοῦ Ἰουνίου 1875, ὅποτε παρητήθη καί ἀντικατεστάθη ὑπό τοῦ δικηγόρου Ἀριστείδου Ἰωσήφ Κιάππε (1834-1902)⁷⁹.

Ὁ Ἀρ. Κιάππε ἤσκησε τά λίαν ἀπαιτητικά καθήκοντά του ἐπὶ διετίαν καί παρητήθη κατὰ Μάιον 1877, ἀντικατεστάθη δέ ὑπό τοῦ μέχρι τότε Ἀρεοπαγίτου Μιχαήλ Ταταράκη (1838-1886)⁸⁰. Ὁ Μιχ. Ταταράκης ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος Σύμβουλος - Διευθυντής τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ὑπό τήν διττήν ἰδιότητα τοῦ ἐπιτελικοῦ ἅμα καί ἐκτελεστικοῦ ὀργάνου τῆς υπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Παραλλήλως ὑπῆρξε καί ὁ εἰσηγητής τοῦ νομοδετήματος διά τοῦ ὁποίου συνεστήθη ὡς ἰδία ἀρχή, ἀνεξάρτητος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν καί ὄχι πλέον ὡς ἐσωτερική ὑπηρεσία αὐτοῦ, ὁ δεσμός τῶν Νομικῶν Συμβούλων κατὰ τό 1882.

77. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 54 (13 Σεπτ. 1867), σελ. 655.

78. Δ. Α. Δημητριάδου, *Ἀπάνθισμα βιογραφικόν*, σελ. 125-130. Πρβλ. καί Νικ. Δημητρακοπούλου, «Ὁ Οἰκονομίδης», *Νομικά Ἑνασχολήσεις*, τόμ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1925², ἐκδ. ὑπό Κ. Γ. Μπαλλῆ, δικηγόρου, σελ. 419-432.

79. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 49 (20 Αὐγ. 1875), σελ. 338.

80. *Ἐνδ' ἀνωτ.*, φ. 85 (1 Νοεμβρ. 1877), σελ. 468.

Καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τῶν ἐτῶν 1833-1882 προκύπτει ὅτι αἱ συχναὶ μεταβολαὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὁργανώσεως τῆς Γραμματείας / Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ἀλλὰ καὶ αἱ ἀλλεπάλληλοι μεταβολαὶ τῶν Κυβερνήσεων καὶ τῶν πολιτικῶν κομμάτων εἰς τὴν ἐξουσίαν, καὶ ἡ συνεχὴς ἀνάμιξις τοῦ ξένου διπλωματικοῦ παράγοντος εἰς τὴν οἰκονομικὴν διοίκησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους προσέκαλεσαν βραδύτητα καὶ ἀναποτελεσματικότητα εἰς τὴν διαδικασίαν ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου καὶ ὠδήγησαν εἰς μακρὰς δίκας.

3. Ἡ Διαδικασία καὶ τὰ Ὑφάσματα.

Εἰς τὸ ἀνωτέρω ὑποκεφάλαιον I τῆς παρούσης μελέτης ἐξετέθη ἡ βασικὴ νομοθεσία περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Ἀναφερόμεθα πρῶτιστως εἰς τὰς διατάξεις τοῦ Ὑπονομοτομίου τῶν Δικαστηρίων καὶ Συμβολαιογράφων (ἄρθρ. 95) καὶ τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας (ἄρθρ. 1, 2, 3), καθὼς καὶ εἰς τὰς συναφεῖς τῆς διοικητικῆς νομοθεσίας (Βασ. Διατάγματα *Περὶ διαιρέσεως τοῦ Βασιλείου καὶ τῆς διοικήσεώς του, Περὶ ἀρμοδιότητος τῶν νομαρχῶν καὶ τῆς κατὰ τὰς νομαρχίας ὑπηρεσίας, Περὶ καταδιώξεως τῶν καθυστερούντων <ὀφειλετῶν τοῦ Δημοσίου>*), ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὁργανικὸν Βασ. Διάταγμα τῆς 3ης/15ης Ἀπριλίου 1833, *Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν.*

I. Ἐκ τοῦ ἐκτεθέντος οὐσιαστικοῦ νομικοῦ πλαισίου προκύπτει ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀνηλικιότητος τοῦ Βασιλέως Ὁδωνος, τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀντιβασιλείας προπαρασκεύασε κατὰ τὸ δυνατόν ἰσχυρόν νομοθετικόν ἔρεισμα διὰ τὴν ἄσκησιν τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἐπεχείρησε νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν δημοσίαν τάξιν καὶ τὴν εὐνομίαν, αἱ ὁποῖαι εἶχον πλήρως ἀνατραπῇ κατὰ τὸ Ἔτος τῆς Ἀναρχίας (1832) δοθέντος ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία ἀπὸ τῆς 8ης Ὀκτωβρίου 1832 εἶχε καταργήσει τὰ δικαστήρια (πλὴν τῶν εἰρηνοδικείων καὶ τοῦ Ἐμποροδικείου τῆς Σύρου) πραξικοπηματικῶς, κατόπιν σχετικῆς εἰσηγήσεως τοῦ Γραμματέως τῆς Δικαιοσύνης Χριστοδούλου Κλονάρη⁸¹. Ἐπομένως κατὰ τὴν αὐγὴν τοῦ 1833 δὲν ὑπῆρχεν ὁ φορεὺς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης καὶ συνεπῶς καὶ τῆς ἐννόμου προστασίας τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου, δεινῶς δοκιμαζομένων ἄλλωστε λόγῳ τῆς ἀρπακτικότητος πληθώρας προσώπων.

81. Διάταγμα τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπ' ἀριθμ. 38 τῆς 8ης Ὀκτωβρίου 1832, *Ἐθνικὴ Ἐφημερίς*, φ. 50 (15 Ὀκτ. 1832), σελ. 265. Τὴν σχετικὴν εἰσηγητικὴν ἐκδασιν βλ. ἐν Γ. Δ. Δημακοπούλου, «Ὁ Προσωρινὸς Δικαστικὸς Ὑπονομοτομὸς (1833-1835) καὶ τὸ Δικαστήριον τῶν Ἐθῶν», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν*, τόμ. Α' : Α' *Διεθνὲς Συνέδριον Βοιωτικῶν Μελετῶν*, Θῆβα, 10-14 Σεπτεμβρίου 1986, Ἐν Ἀθήναις 1988, σελ. 1017-1062 (ἡ Ἐκδοσις, σελ. 1049-1050).

Τά πρώτα ιδρυθέντα τρία Προσωρινά Δικαστήρια⁸² είχαν μόνον ποινικές αρμοδιότητας και τό ἔργον των ἐστιάσθη εἰς τήν πάταξιν τῆς ἐγκληματικότητος καί τῆς ἀναρχίας. Ἐξ ἄλλου, μέχρι τῆς ἐνάρξεως τῆς προσπάθειάς τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας πρὸς ἀπογραφὴν τῆς κτηματικῆς περιουσίας τοῦ Δημοσίου ἦτο ἀδύνατον νά ἀσκηθοῦν διεκδικητικαὶ ἀγωγαὶ πρὸς διασφάλισιν τῆς κυριότητος τῶν ἀκινήτων τοῦ Δημοσίου, ἐνῶ καὶ ἡ διαδικασία βεβαιώσεως καὶ εἰσπράξεως τῶν φόρων, κυρίως τῶν ἀμέσων, δέν εἶχεν ἀρχίσει νά λειτουργῇ, ὥστε νά προκύψῃ εὐθὲς περιπτώσεις διώξεως τῶν ὀφειλετῶν τοῦ Δημοσίου καὶ γενικώτερον ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων αὐτοῦ.

Πέρα πάντων τούτων, ἡ βασικὴ καὶ ἰδύνουσα ἀντίληψις, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ἦτο ὅτι ἡ Διοίκησις ἐπέλυε τὰς ἰδίας αὐτῆς ὑποθέσεις ἄνευ προσφυγῆς εἰς τήν Δικαιοσύνην. Βασικὸς ἐκφραστής τῆς θέσεως αὐτῆς ἦτο ὁ Κόμης von Armansterg, ὁ ὁποῖος τελικῶς ἀνέβαλε τήν ἔκδοσιν τοῦ σχεδιασθέντος ἀπὸ τοῦ 1834 νομοθετήματος περὶ διακρίσεως τῶν ὑποθέσεων αἱ ὁποῖαι δά ὑπῆγοντο εἰς τὰ τακτικά δικαστήρια καὶ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι δά ἐπελύοντο ὑπὸ τῆς Διοικήσεως δι' ἐνδικοφανοῦς διαδικασίας ὑπὸ τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν. Ἀποτέλεσμα τούτου ἦτο ἡ κατ' ἀρχὴν πλήρης ἐπιφύλαξις τοῦ συνόλου τῶν γεννωμένων διαφορῶν ἐκ πράξεων τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων πρὸς ἐπίλυσιν ὑπὸ τῆς Διοικήσεως ἐξωδίκως ἀλλ' ἐνδικοφανῶς.

2. Τό ἐν λόγῳ σύστημα ἦτο δυνατόν νά ἰσχύῃ ἀκωλύτως ἐν ὅσῳ δέν εἶχεν ἀκόμη εἰσαχθῇ ὁ νέος Δικαστικὸς Ὄργανισμός. Οὗτος ἐτέθη ἐν ἐφαρμογῇ ἀπὸ τῆς 25ης Ἰανουαρίου / 6ης Φεβρουαρίου 1835, ὁπότε ἐνεκαίνιασθη δι' ἐπισήμου τελετῆς ἡ λειτουργία τῶν πρωτοδικείων, τῶν ἐφετείων καὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου⁸³ καὶ ἐλειτούργησεν ἐφεξῆς τακτικὴ δικαιοσύνη ἐνώπιον τῆς ὁποίας ἠδύναντο νά προσφεύγουν οἱ πολῖται πρὸς διεκδίκησιν δικαιωμάτων των ἔναντι τοῦ Δημοσίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Δημοσίου ἀντιστοίχως πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων του.

Ταχέως μετὰ τήν θέσιν εἰς ἐφαρμογὴν τοῦ νέου Δικαστικοῦ Ὄργανισμοῦ προεκλήθη θέμα περὶ τῆς ἐκπροσωπήσεως τοῦ Δημοσίου, τῶν φορέων τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ τῶν ποικίλων κρατικῶν εὐαγῶν ἰδρυμάτων καὶ σωματείων ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων. Τό ζήτημα ἐτέθη ὑπὸ τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης καὶ ἐπελύθη διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 12ης/ 24ης Μαΐου 1835, *Περὶ τῆς ἐν δικαστηρίῳ παραστάσεως τοῦ Δημοσίου, τῶν δήμων κ.λπ.*⁸⁴. Τό διάταγμα ἦτο ἀπαραίτη-

82. Γ. Δ. Δημακοπούλου, «Ὁ Προσωρινὸς Δικαστικὸς Ὄργανισμός (1833-1835) καὶ τό Δικαστήριον τῶν Θεβῶν», σελ. 1017 -1062.

83. Γ. Δ. Δημακοπούλου, «150 ἔτη ἀπὸ τῆς καθιδρύσεως τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ Δικαστικοῦ Ὄργανισμοῦ (1835-1985)», σελ. 131-156.

84. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 18 (14/26 Μαΐου 1835), σελ. 132.

τον καί προεβλέπετο ἐκ τῶν διατάξεων τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας (ἄρθρ. 1, καθ' ὃ ὡς ἤδη ἐσημειώθη: «Ἄπανα ἰδιωτικὴ ἀπαίτησις περὶ ἀποκτηθέντων ἤδη δικαίων, γινομένη εἴτε παρ' ἑνός εἴτε παρὰ πολλῶν ἰδιωτῶν εἴτε παρὰ τινος σωματείου (*corporation*) ἢ κοινότητος (*communaute*) εἴτε παρὰ τοῦ Δημοσίου [*Fiscus* εἰς τὸ γερμανικόν πρωτότυπον] εἴτε κατ' αὐτῶν, ὑπάγεται **συνήδως** [: *in der Regel*, κατὰ τὸ γερμανικόν πρωτότυπον τοῦ κειμένου τοῦ νόμου] εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῶν Πολιτικῶν Δικαστηρίων»). Ἐπομένως ὠρίζετο ὑπὸ τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας ὅτι κατ' ἀρχήν, μάλιστα δέ κατὰ κανόνα (*in der Regel*), ἀρμόδια πρὸς ἐπίλυσιν τῶν προκυπτουσῶν διαφορῶν ἦσαν τὰ τακτικὰ δικαστήρια καὶ μόνον μετὰ κρίσιν ὑπ' αὐτῶν περὶ τῆς ἑαυτῶν ἀρμοδιότητος ἢ μὴ αἱ ὑποθέσεις παρεπέμποντο εἰς τὴν Διοίκησιν πρὸς ὑπ' αὐτῆς ἐπίλυσιν τῆς συγκεκριμένης διαφορᾶς.

Πρὸς παράστασιν ὅμως ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ἔπρεπε νὰ ἔχῃ προβλεφθῇ ποῖος δὰ ἦτο ὁ νόμιμος ἐκπρόσωπος τοῦ Δημοσίου ἢ τοῦ νομικοῦ προσώπου. Τό ὡς ἄνω Βασ. Διάταγμα τῆς 12ης/24ης Μαΐου 1835 προέβλεψε σχετικῶς ὅτι:

«Ἄρθρ. 1

Θέλουν ἐνάγεσθαι:

α') Τὸ μὲν Δημόσιον διὰ τοῦ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματέως τῆς Ἐπικρατείας ·

β') Ἡ δὲ Ἐπιτροπὴ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμείου, μᾶλλον δὲ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, διὰ τοῦ προϊσταμένου αὐτῆς ·

γ') Οἱ δὲ δήμοι διὰ τῶν δημάρχων ·

δ') Τὰ ἀγαθοεργὰ καὶ ἄλλα δημόσια καταστήματα (δηλ. νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου) καὶ τὰ σωματεῖα (δηλ. νομικά πρόσωπα ἰδιωτικοῦ δικαίου) διὰ τοῦ προϊσταμένου τῆς κατὰ νόμον συγκεκριμένης διοικήσεώς των».

Τοιοιουτρόπως ἐπελύετο τὸ πρόβλημα τοῦ νομίμου ὀργάνου ἀσκήσεως τῶν ἀγωγῶν καὶ κλητεύσεων ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ἢ ἐκείνου καθ' οὗ δὰ ἡσκοῦντο ὑπὸ τῶν ἰδιωτῶν αἱ ἀντίστοιχοι ἀγωγαὶ κλπ., λόγος διὰ τὸν ὅποιον τὸ νομοθέτημα προεκλήθη ὑπὸ τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης⁸⁵.

Αὐτονόητον εἶναι ὅτι ἐφαρμοστέον δίκαιον κατὰ τὴν ἐκδίκασιν τῶν ἐν λόγῳ ἀγωγῶν ἀπετέλεσαν αἱ διατάξεις τοῦ ἰσχύσαντος ἐν χρόνῳ Ἀστικοῦ Δικαίου, δηλαδή αἱ κατὰ τὰ προβλεφθέντα ὑπὸ τοῦ νομοθετικοῦ Βασ.

85. Βλ. σχετικῶς καὶ τὴν ἐκφρασεῖσαν ὑπὸ τοῦ Βασ. Τ. Οἰκονομίδου ἀντίληψιν περὶ ἀσκήσεως ἀγωγῆς κατὰ τῆς «Πολιτείας», δηλ. κατὰ τοῦ Δημοσίου, διὰ ζητήματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἰδιωτικὴν περιουσίαν τούτου, ἐν Βασ. Τ. Οἰκονομίδου, *Ἐγχειρίδιον τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας*, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1855, σελ. 144, ὑπόσημ. 2.

Διατάγματος της 23ης Φεβρουαρίου / 7ης Μαρτίου 1835, *Περί του Πολιτικού Νόμου*, αστικού περιεχομένου διατάξεις του Βυζαντινορρωμαϊκού Δικαίου, αί μνημονεύμεναι εἰς τὴν *Ἐξάβιβλον* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου⁸⁶. Αἱ δίκαι διεξήγοντο βάσει τῶν κανόνων τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας τῆς 2ας/14ης Ἀπριλίου 1834, ἡ ὁποία ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως ἐφαρμογῆς τοῦ νέου Δικαστικοῦ Ὄργανισμοῦ κατὰ τὴν 25ην Ἰανουαρίου/ 6ην Φεβρουαρίου 1835⁸⁷.

Ἦτο βεβαίως προφανές ὅτι ἀπεκλείετο ἡ παράστασις ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν αὐτοπροσώπως καὶ ἐκ τούτου παρίστατο ἀνάγκη διορισμοῦ πληρεξουσίου δικηγόρου αὐτοῦ, συνεπῶς πληρεξουσίου ἀντιπροσώπου τοῦ Δημοσίου. Πρὸς τοῦτο προεβλέφθη ὅτι: «Ὁ Ἡμέτερος ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Γραμματεὺς δύναται νὰ διορίσῃ ἐξ ἐπαγγέλματος πρὸς παράστασιν τοῦ Δημοσίου ὑπάλληλον τοῦ κλάδου τοῦ ἐπιτήδειον καὶ ἱκανῶς τὸν νόμον κατέχοντα ἢ καὶ εἰς συνήγορόν τινα τῶν δικαστηρίων τῆς πρωτευούσης νὰ ἀναδέσῃ τό ἔργον τοῦτο· ἡ δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον παραγγελία ἐπέχει τόπον τῆς κατὰ τό ἄρθρον 74 τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας ἀπαιτουμένης νομίμου πληρεξουσιότητος» (ἄρθρ. 3).

Ἀνάλογα ὠρίζοντο διὰ τὰ νομικά πρόσωπα δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου, τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ ἐξουσιοδοτοῦν δικηγόρον κατόπιν ἀδείας τῆς προϊσταμένης ἢ ἐποπτευούσης Ἀρχῆς. Ἡ σχετικὴ ἄδεια ἔδει νὰ εἶναι γραπτὴ καὶ ρητὴ, δὰ ἐπεῖχε δὲ δέσιν πληρεξουσίου ἐγγράφου (ἄρθρ. 4). Τέλος, ἀνάλογα δὰ ἐφηρμόζοντο ὡςάκις τό Δημοσίον ἢ τὰ ἤδη μνημονευθέντα νομικά πρόσωπα δὰ παρίσταντο ὡς ἐνάγοντες (ἄρθρ. 5).

Ἡ διττὴ δυνατότης ἐξουσιοδοτήσεως εἴτε ὑπαλλήλου τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν εἴτε δικηγόρου παρεῖχε τὴν εὐκολίαν εἰς τὸν Γραμματέα ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν νὰ χειρίζεται πᾶσαν ὑπόθεσιν κατὰ τὸν πλέον συμφέροντα εἰς τό Δημόσιον τρόπον. Ὁ κατ' ἀρχὴν ἐνδεδειγμένος πληρεξούσιος τοῦ Γραμματέως ἦτο ὁ ἀρμόδιος προϊστάμενος τοῦ Γ' Τμήματος ἐπὶ τοῦ Ἀμφισβητουμένου Διοικητικοῦ τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν, τότε ὁ ὑπουργικὸς σύμβουλος Παναγιώτης Κένταυρος. Τό ἀρχεῖακόν ὑλικόν, κλειστόν μέχρι στιγμῆς, δὲν ἔχει ἐπιτρέψει τὴν διάγνωσιν ἐάν οὗτος πράγματι ἔλαβε τὴν σχετικὴν πληρεξουσιότητα καὶ ἂν παρέστη ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων καὶ εἰς ποίας δίκας. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἦτο ὁ ἀρμόδιος εἰσηγητὴς πάσης ὑποθέσεως τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως λειτουργίας αὐτοῦ κατὰ Δεκέμβριον 1835, συνεπῶς καὶ ἐνώπιον τοῦ Δ' Δικαστικοῦ Τμήμα-

86. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 7 (7/19 Μαρτ. 1835), σελ. 52.

87. *Αὐτόθι*, *Παράρτημα* φ. 22 (16/28 Ἰουν. 1834).

τος τούτου εκδικάζοντος υποθέσεις αμφισβητουμένου διοικητικοῦ⁸⁸.

Θά πρέπει πάντως νά σημειωθῇ ὅτι δέν εἶχεν εἰσέτι διασαφηθῇ διά συγκεκριμένου νομοδετήματος (δι' ἀπαριθμήσεως ἢ ἄλλως) ποῖαι ὑποθέσεις ὑπῆγοντο εἰς τήν Διοικητικήν Δικαιοσύνην ὥστε νά ἐξαιρῶνται τῆς ἀρμοδιότητος τῶν τακτικῶν δικαστηρίων. Τό κενόν ἐκαλύπτετο διά τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 2 τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας, καθ' ὃ: «*Ἀγωγή κατά τοῦ Δημοσίου (Fiscus) εἶναι τότε μόνον παραδεκτή ὅταν ὁ ἐνάγων ἀπευδύνεται (: ἔχει ἀπευδυνθῇ) πρὸς τήν ἀμέσως ἀνωτέραν διοικητικήν Ἀρχήν ζητῶν τήν ἀπόδοσιν τῶν δικαίων του καί ἡ ἔλαβεν ἀπόφασιν ἀρνητικήν ἢ ἐντός ἑξ ἑβδομάδων ἀπό τῆς ἡμέρας τῆς παραδόσεως τῆς ἀναφορᾶς του δέν ἔλαβε καμμίαν ἀπόφασιν*». Ἐπομένως, κατ' ἀρχήν καί πρό τῆς ἀσκήσεως οἰασδήποτε ἀγωγῆς κατά τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων, ἐπεβάλλετο ἡ ὑποβολή αἰτήσεως θεραπείας εἰς τήν ἀρμοδίαν διοικητικήν Ἀρχήν (: μέτρον τό ὅποῖον ἀπετέλει τό πρῶτον στάδιον τῆς διοικητικῆς ἐπιλύσεως), μέ συνέπειαν τήν, ἀρχικῶς τουλάχιστον, ἐξέτασιν καί πιθανῶς ἐπίλυσιν τοῦ συνόλου τῶν σχετικῶν ὑποθέσεων ὑπό τῆς Διοικήσεως. Τοῦτο, σημειωτέον, ἐκρίνετο περισσότερον ἀποτελεσματικόν διά τήν ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τῆς Διοικήσεως.

Ἐν τούτοις, ἡ διαδικασία τῆς αἰτήσεως θεραπείας καί ἡ συχνή καταφυγή, μετά τήν ἀποτυχίαν αὐτῆς, διά νεωτέρας αἰτήσεως θεραπείας πρὸς τόν Ἀνώτατον Ἀρχοντα δέν ἦτο δυνατόν νά ἐπιλύσῃ ὅλα τά προβλήματα, θεβαίως δέ καί τās ὑποθέσεις εἰς τās ὁποίας τό Δημόσιον ἦτο ὁ ἐνάγων. Ἐν προκειμένῳ καί κατά τεκμήριον ἡ ἐκπροσωποῦσα τό Δημόσιον Γραμματεία ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ἐγνώριζε τόν νόμον καί τό περιεχόμενον τῶν ὑποθέσεων τās ὁποίας ἐκίνει καί συνεπῶς ὁσάκις θά προσέφευγεν εἰς τήν τακτικήν δικαιοσύνην δέν θά ὑπῆρχε περίπτωσις τό δικαστήριον νά κηρύξῃ ἑαυτό ἀναρμόδιον πρὸς ἐκδίκασιν τῆς ὑπ' ὧφει ἀγωγῆς.

Σύν τῷ χρόνῳ ἤρχισαν νά ἄγωνται ὑποθέσεις διαφορῶν μεταξύ τοῦ Δημοσίου καί ἰδιωτῶν ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων. Ἡ γενική ἀντίληψις ἦτο ὅτι κατ' ἀρχήν ἀρμοδία πρὸς ἐκδίκασιν πάσης ὑποθέσεως ἦτο ἡ Τακτική Δικαιοσύνη καί ἡ Διοίκησις ἐδικαιοῦτο νά ἐπιλαμβάνεται μόνον ὑπό τήν ἔννοιαν τῆς εἰδικῆς καί ἐκτάκτου δικαιοδοσίας, κυρίως ὁσάκις τά τακτικά δικαστήρια ἐκήρυττον ἑαυτά ἀναρμόδια καί ὑπῆρχε κίνδυνος νά παραμείνουν αἱ ὑποθέσεις ἀνεπίλυτοι. Ἐν ὅσῳ ἡ πρόσβασις τῶν ἐρευνητῶν εἰς τās σχετικές ἀποφάσεις τῶν πρωτοδικείων παραμένει

88. Ὁργανικὸν Διάταγμα περὶ συστάσεως Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας τῆς 18ης/ 30ῆς Σεπτεμβρίου 1835. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 8 (18 Σεπτ. 1835), σελ. 29-36 (βλ. ἄρθρ. 30) καί *Κανονισμός Ἐσωτερικός τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας* τῆς 30ῆς Νοεμβρίου/12ης Δεκεμβρίου 1835, *Αὐτόθι*, φ. 21 (20 Δεκ. 1835), *Παράρτημα*, σελ. 1-2.

προβληματική, είναι αδύνατον να προσδιορισθῇ πῶς ἀκριβῶς ἐφημερίσθη ἡ σχετική νομοθεσία κατὰ τό διάστημα τῶν ἐτῶν 1835-1837. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι διὰ τήν δίωξιν τῶν ὀφειλετῶν τοῦ Δημοσίου ἐκ φορολογικῶν διαφορῶν, κυρίως δέ ἀρνήσεως καταβολῆς τῶν φόρων, ἐδεσπόσθη εἰδική ἐνδικοφανῆς διοικητική διαδικασία⁸⁹.

3. Ἡ ἔποψις τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης ὅτι τό νομοθετικόν πλαίσιον δέν ἦτο πλήρες ἐν ὅσῳ δέν εἶχεν ἐκδοθῇ τό προβλεπόμενον ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 3 τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας νομοθέτημα περί προσδιορισμοῦ τῶν ὑποθέσεων δικαιοδοσίας ἢ μὴ τῶν τακτικῶν δικαστηρίων, ἀλλὰ καί ἡ συσσώρευσις ὑποθέσεων εἰς τὰ δικαστήρια καί διατήρησις ἐν ἐκκρεμότητι ὑποθέσεων λίαν ἐπείγοντος χαρακτήρος, καθὼς καί ἡ κατὰ συνέπειαν προκύπτουσα *de facto* ἀρνησιδικία ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ ὑποβολῆς παρ' αὐτοῦ εἰς τόν Ἀνώτατον Ἀρχοντα αἰτήματος περί ἐκδόσεως τοῦ σχετικοῦ νομοθετήματος ἤδη κατὰ Νοέμβριον 1835⁹⁰. Τό αἶτημα συνωδεύθη ὑπὸ τῆς προτάσεως ἐξετάσεως τοῦ νομοσχεδίου, τό ὁποῖον **εἶχεν ὑποβληθῇ ἐντός τοῦ 1834** χωρίς νά καταστῇ τότε νόμος. Τό νομοσχέδιον ἐπεθεώρησεν εἰδική Νομοπαρασκευαστική Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ, ἡ ὁποία συνεστήθη κατὰ τήν 2αν Ἰουνίου 1836 καί κατὰ τήν πρώτην συνεδριάσιν της ἀπεφάνητο ὅτι τό νομοσχέδιον τοῦ 1834 ἦτο ἀπολύτως ἀκατάλληλον. Ἰσχυρίσθη δηλαδή ὅτι τό περί οὗ ὁ λόγος νομοσχέδιον «δέν δύναται νά χρησιμεύσῃ ὡς βάσις τῶν συσκέψεων τῆς Ἐπιτροπῆς, διότι ἀντὶ νά προσδιορίξῃ ἀκριβῶς τὰ εἰς τό ἀμφισβητούμενον διοικητικόν ὑπαγόμενα ἀντικείμενα, διαγράφει κυρίως τὰς ἐξαιρέσεις τῶν εἰς τήν εἰδικήν ταύτην δικαιοδοσίαν μὴ ὑπαγομένων ἀντικειμένων». Ὁ σκοπὸς ἦτο εὐνότης.

Κατὰ τήν γενικὴν ἀντίληψιν ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη ἐπικρατήσῃ, ἡ Νομοπαρασκευαστικὴ Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ, ὡς ἀπεκλήθη αὕτη, ἐστοιχήθη πρὸς τήν ἀντίληψιν ὅτι τό τεκμήριον τῆς ἀρμοδιότητος ἐπὶ τῶν διοικητικῶν διαφορῶν ἀνῆκεν εἰς τὰ τακτικά δικαστήρια, ὡς ὄργανα μείζονος κύρους καί νομικῆς καταρτίσεως. Προσέτι

89. Βασ. Διάταγμα τῆς 7ης/19ης Φεβρουαρίου 1835, *Περί καταδιώξεως τῶν καθυσπερούντων <ὀφειλετῶν τοῦ Δημοσίου>*. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 6 (2/14 Μαρτ. 1835), σελ. 45- 48.

90. Τὰ σχετικά μέ τό ἱστορικόν τῆς διοργανώσεως τῆς Διοικητικῆς Δικαιοσύνης ἐν Ἑλλάδι κατὰ τήν περίοδον 1833-1844 ἀποτελοῦν ἀντικείμενον ἐτέρας ἐργασίας ἡμῶν βάσει ἀνεκδότων στοιχείων. Ἐξ αὐτῆς ἠρύσθημεν τὰ ἐκτιθέμενα ἀκολουθῶς στοιχεῖα, μέ τήν ἐπιφύλαξιν ἡμῶν ὅπως τὰ δημοσιεύσωμεν εἰς τήν ὡς ἄνω μνημονευομένην ἐργασίαν. Ἐπομένως ἅπαντα τὰ μνημονευόμενα ἐν τῷ παρόντι κείμενα εἶναι ἀνέκδοτα. Βλ. καί Γ. Δ. Δημακοπούλου, «Ἡ Διοικητικὴ Δικαιοσύνη ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἀπολύτου Μοναρχίας», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 22 (1979), σελ. 97-165.

τά μέλη της εὐδύς ἀμέσως συσταθείσης ἐκ μελῶν της Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς εἰδικῆς Τριμελοῦς Ὑποεπιτροπῆς συντάξεως τοῦ νέου, μετὰ τὴν ἀπόρριψιν τοῦ σχεδίου τοῦ 1834, νομοσχεδίου (δηλ. οἱ Ἄνδρ. Πάικος, Γεώργ. Α. Ράλλης καὶ Κων. Προβελέγγιος) ἐνδεχομένως εἶχον τὴν ἀντίληψιν ὅτι τὰ τακτικά δικαστήρια θὰ ἀπεφάσιζαν πρωτίστως μὲ γνώμονα τὸ Δίκαιον πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν καὶ ὄχι πρωτίστως πρὸς διασφάλισιν καὶ περιφρούρησιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου, ὡς ἐκρίνετο ὅτι αὐτονοήτως θὰ ἔπραττον αἱ διοικητικαὶ Ἀρχαὶ καὶ ἴσως καὶ αὐτὸ τὸ Συμβούλιον της Ἐπικρατείας.

Ἡ τριμελής Ὑποεπιτροπὴ ὠλοκλήρωσε συντόμως τὰς ἐργασίας της καὶ κατὰ τὴν 7ην Ἰουλίου 1836 ὑπέβαλε τὸ νομοσχέδιον περὶ της ἀρμοδιότητος τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ὡς πρὸς τὰς ἀμφισβητουμένας διοικητικὰς ὑποθέσεις εἰς τὴν Ὀλομέλειαν. Τὸ νομοσχέδιον ἐνεκρίθη κατὰ τὴν ἐπομένην καὶ ἡ Νομοπαρασκευαστικὴ Ἐπιτροπὴ διετύπωσε τὴν ἐξῆς γνώμην πρὸς τὸν Γραμματέα ἐπὶ της Δικαιοσύνης: «Ἐγινε δὲ πρότασις ἂν, μὴ ὑπαρχόντων ἤδη (: πρὸς τὸ παρόν) διοικητικῶν δικαστηρίων, πρέπει, ἅμα ἐκδοθέντος τοῦ νόμου τούτου, τὰ τακτικά δικαστήρια ν' ἀποποιηθῶσι τὰς πρὸ της ἐκδόσεώς του (: τοῦ παρόντος νομοσχεδίου) εἰς αὐτὰ ὑπαγομένας δίκας ἢ ἂν πρέπει ὁ νόμος οὗτος νὰ λάβῃ ἰσχὺν ὅταν ὀργανισθῶσι τὰ διοικητικά δικαστήρια· ἐνεκρίθη ψήφῳ κοινῇ (: ὁμοφώνως) τὸ δεύτερον διὰ τὸν λόγον ὅτι ἤθελεν εἶσθαι ἄδικον νὰ διακοπῇ πρὸς καιρὸν ἢ ὁδὸς τῆς δικαιοδοσίας δι' ἐκείνους ὅσοι ἤθελον ἔχει διαφοράς ὑπαγομένας κατὰ τὸν προκείμενον νόμον εἰς τὰ διοικητικά δικαστήρια».

Ἐκ τῆς ὡς ἄνω διατυπώσεως προκύπτει ὅτι ὅπωςδήποτε τὰ τακτικά δικαστήρια κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1835 - 1836 ἐξεδίκαζον ὑποθέσεις αἱ ὁποῖαι διὰ τοῦ ὑπὸ ἔκδοσιν νόμου θὰ περιήρχοντο ἐν χρόνῳ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῶν μελλόντων νὰ συσταθοῦν διοικητικῶν δικαστηρίων.

Μετὰ πολλῆς βραδύτητος προελδούσης ἐκ ποικίλων καὶ δὴ καὶ πολιτικῶν λόγων, τὸ ὑπ' ὧσιν νέον νομοσχέδιον εἰσήχθη πρὸς συζήτησιν εἰς τὸ Συμβούλιον της Ἐπικρατείας μόλις κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1837.

Εἰς τὴν συνεδρίασιν της 3ης Ἀπριλίου 1837 ὑπὸ τοῦ Νομοθετικοῦ (: νομοπαρασκευαστικοῦ) Τμήματος τοῦ Συμβουλίου της Ἐπικρατείας μετέσχον οἱ Σύμβουλοι Ἄνδρ. Ζαῖμης, ὡς προεδρεύων, Ν. Μπότσαρης, Ἀν. Δεληγιάννης, Θεόδ. Κολοκοτρώνης, Ριχ. Church, Ἀ. Μπουντούρης, Ἀν. Λιδωρίκης, Τάτσης Μαγγίνας, Γεώργ. Αἰνιάν, Νικ. Ζαχαρίτσας, Νικ. Ρενιέρης, Μπεν. Ροῦφος, ὁ Γενικός Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου της Ἐπικρατείας Παν. Σοῦτσος, ὁ Πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ τοῦ Βασ. Οἴκου Ἰγνάτιος von Rudhardt, ὁ Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Νικ. Μπότσης, συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβούλου καὶ διευθυντοῦ τοῦ Γ'

Τμήματος επί του Αμφισβητουμένου Διοικητικοῦ Παν. Κενταύρου, ὁ ὑπουργικός σύμβουλος παρά τῇ Γραμματείᾳ τῆς Δικαιοσύνης καί ἀρμόδιος ἐπὶ τῶν θεμάτων Αμφισβητουμένου Διοικητικοῦ Γεώργ. Βέλλιος, ἐνεργῶν ὡς «Βασιλικὸς Ἐπίτροπος» εἰς τὴν συζητήσιν τοῦ συγκεκριμένου νομοσχεδίου, καθὼς καὶ ὁ ὑπουργικός σύμβουλος παρά τῇ Γραμματείᾳ τῆς Δικαιοσύνης καί Εἰσηγητῆς τοῦ Νομοδευτικού (: Νομοπαρασκευαστικοῦ) Τμήματος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας Κωνστ. Προβελέγγιος.

Ἐκ τῆς παραθέσεως τῶν ὀνομάτων τῶν μετασχόντων καθίσταται σαφές ὅτι εἰς τὴν συγκεκριμένην συνεδρίασιν ἐξεπροσωπήθη τόσον ἡ ἐπίσημος πολιτικὴ θέσις τῆς τότε Κυβερνήσεως, ὅσον καὶ παλαιοὶ πρόκριτοι καὶ κυβερνητικοὶ παράγοντες κατὰ τὰς περιόδους τῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, γνῶσται τῆς πραγματικότητος τῶν διεκδικήσεων τῶν πολιτῶν ἔναντι τοῦ Δημοσίου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνάγκης προασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου πρὸς διασφάλισιν τῶν ἀναγκαίων πόρων διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ κράτους. Παρίσταντο ἐπίσης ὡς «τεχνικοὶ σύμβουλοι» τρεῖς ἀνώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι (Π. Κένταυρος, Γ. Βέλλιος καὶ Κ. Προβελέγγιος), ἐξ ὧν ὁ τελευταῖος ἦτο καὶ μέλος τῆς συντακτικῆς τοῦ ὑπ' ὅψιν νομοθετήματος Τριμελοῦς Ὑποεπιτροπῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης σχετικῆς Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς. Τό σχετικόν Πρακτικόν (ἀνέκδοτον) τῆς λίαν ἀξιοσημειώτου συζητήσεως παρουσιάζει πολλὰ καὶ ποικίλα ἐνδιαφέροντα σημεία.

Οὕτως, ὁ Ἄνδρ. Ζαΐμης καὶ ὁ Τάτσης Μαγγίνας ἐζήτησαν ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τῆς συζητήσεως νὰ ἀπαλειφθοῦν αἱ λέξεις «καταπατηθείσης ἰδιοκτησίας», προφανῶς διὰ νὰ μὴ διγῇ τό φιλότιμον τῶν πράγματι καταπατησάντων δημοσίας γαίας καὶ πιθανῶς καλλιεργητῶν αὐτῶν ἢ καὶ οἰκοδομησάντων αὐθαιρέτους κατοικίας, ἐνδεχομένως πολιτικῶν φίλων των. Κατόπιν τῶν συζητήσεων ἀπεφασίσθη νὰ διατυπωθῇ ἡ σχετικὴ φράσις διὰ τῆς ἀορίστου: «ἐνεκα παραλαβῆς ἰδιοκτησίας», παραλαβῆς (;) ἄγνωστον ὑπὸ τίνος καὶ διὰ ποῖον λόγον.

Κατὰ τὴν πορείαν τῆς συζητήσεως ὁ Κωνστ. Προβελέγγιος «*παριστᾷ ὅτι δύο εἰδῶν διαφοραὶ ὑπάρχοντα εἰς τὰ διοικητικὰ δικαστήρια· αἱ προερχόμεναι ἀπὸ τὴν διαχείρισιν τῶν δημοσίων χρημάτων, καὶ αὗται ἀναγόμεναι εἰς τοὺς ὑπολόγους θεωροῦνται ὅτι δικάζονται ἀπὸ τὸ Ἐλεγκτικόν Συνέδριον κατὰ τὸ Καταστατικόν αὐτοῦ Διάταγμα, καὶ αἱ προκύπτουσαι μετὰ τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὑπαλλήλων διὰ μισθοδοσίας κτλ. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τοῦ πρώτου εἰδους τὰς διαφορὰς δικάζονται, ὡς εἶπεν, ἀπὸ τὸ Συνέδριον, καθ' ὅσον τοῦ δευτέρου πρέπει νὰ ὑπάρχοντα εἰς τὰ διοικητικὰ, καὶ ταύτας πρέπει νὰ συμπεριλάβωμεν διὰ τοῦ 5ου τούτου ἄρθρου εἰς τὸ Νομοσχέδιον.*

Ὁ κ. Βέλλιος, σύμφωνος καὶ αὐτός μετὰ τὰς παρατηρήσεις τοῦ κυρίου

Προβλεγγίου, παριστᾷ ὅτι ὁ σκοπός τῆς Κυβερνήσεως ἦτο καί εἶναι νά μὴ ἐκτείνεται παρ' εἰς τοὺς ὑπαλλήλους ἡ διοικητικὴ δικαστικὴ δικαιοδοσία, χωρὶς νά ὑπάγεται εἰς αὐτὴν κανενὸς ἄλλου εἴδους συνάλλαγμα μεταξύ Κυβερνήσεως καὶ ιδιώτου».

Ἐν τέλει δὲ διευτυπώθη ὑπὸ τοῦ Τμήματος ἡ ἔποψις ὅτι «ἐπειδὴ ἐκτός τῶν διαγεγραμμένων τούτων (: ἀπαριθμουμένων ἐν τῷ νομοσχεδίῳ) ἀντικειμένων, ὅλα τὰ λοιπὰ πρέπει νά ὑπάγονται κατὰ τό σχέδιον καὶ τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς δικαιοσύνης εἰς τὰ τακτικὰ δικαστήρια, ἐνόμισε (: τὸ Τμήμα) καταλληλότερον, ἀντὶ τοῦ νά γίνῃ ἀπαρίθμησης τῶν διαφορῶν αἵτινες ὑπάγονται εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῶν διοικητικῶν δικαστηρίων νά μεταβληθῇ ἡ φράσις τοῦ δευτέρου τούτου κεφαλαίου ἀντιστρόφως ὥς ἔπεται: «Κεφάλαιον Δεύτερον. Ὅλαί αἱ διαφοραὶ αἱ μὴ χαρακτηριζόμεναι διὰ τοῦ παρόντος Νόμου ὡς διοικητικαὶ ὑπάγονται εἰς τὰ τακτικὰ δικαστήρια, ἰδίως δέ: 1) ὅλαι ἀνεξαίρετως αἱ περὶ κυριότητος, ιδιότητος προσώπων καὶ πολιτικῆς καταστάσεως μεταξύ τοῦ Δημοσίου καὶ ιδιωτῶν διαφοραί. 2) αἱ περὶ ἐρμηνείας διοικητικῶν συναλλαγμάτων (: διοικητικῶν συμβάσεων) μεταξύ τοῦ Δημοσίου καὶ ιδιωτῶν διαφοραί, καθὼς καὶ αἱ ἐκ τῆς λύσεως τοιούτων συναλλαγμάτων περὶ ἀποζημιώσεως διενέξεις, φυλαττομένων τῶν ἐν τῷ α' Κεφαλαίῳ §13 τοῦ παρόντος νόμου ἐξαιρέσεων».

Τελικῶς τὸ νομοσχέδιον ἐψηφίσθη κατὰ τὴν αὐτὴν 3ην Ἀπριλίου 1837 ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας καὶ ὑπεγράφη ὑπὸ τοῦ Βασιλέως Ὁδωνος κατὰ τὴν 7ην/19ην Μαΐου 1837, ἐδημοσιεύθη δὲ κατὰ τὴν 14ην/26ην Μαΐου 1837 εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως⁹¹.

Κατὰ τὸν νέον νόμον ἐξηρέθησαν τῆς ἀρμοδιότητος τῶν τακτικῶν δικαστηρίων αἱ διαφοραί: 1) ἐκ τῆς βεβαιώσεως καὶ εἰσπράξεως τῶν ἀμέσων καὶ ἐμμέσων φόρων καὶ τῶν ἀντιστοίχων ἀμέσων καὶ ἐμμέσων δημοτικῶν φόρων, 2) αἱ διαφοραὶ μεταξύ Δημοσίου καὶ ἐργολάβων δημοσίων ἔργων διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ ἐπισκευὴν τοῦ ὁδικοῦ δικτύου, τῶν ἔργων ὑδρεύσεως καὶ ἀποχετεύσεως καὶ ἄλλων ἀντιστοίχων, 3) αἱ γεννόμεναι ἐκ τῶν ἀναγκαστικῶν ἀπαλλοτριώσεων διαφοραί, ὅχι ὅμως καὶ αἱ ἀπορρέουσαι ἐκ τῶν διαφορῶν περὶ ἀποζημιώσεων τῶν ἀναγκαστικῶν ἀπαλλοτριώσεων, αἱ ὁποῖαι θὰ συνέχιζαν νά ὑπάγονται ὡς ἀστικά εἰς τὰ τακτικὰ δικαστήρια, 4) αἱ διαφοραὶ μεταξύ Δημοσίου καὶ δημοσίων ὑπαλλήλων περὶ τῆς μισθοδοσίας των, 5) αἱ ἀπορρέουσαι ἐκ τῶν ἐκκαθαρίσεων καὶ ἐξοφλήσεων παλαιῶν δημοσίων χρεῶν μεταξύ 1822 καὶ 25ης Ἰανουαρίου /6ης Φεβρουαρίου 1833 διαφοραί, ὡς ἐκδικαζόμεναι κατ' εἰδικὴν νομοθεσίαν, 6) αἱ διαφοραὶ περὶ χρήσεως ρεόντων ὑδάτων,

91. Βασ. Διάταγμα τῆς 7ης/19ης Μαΐου 1837, *Περὶ τῆς ἀρμοδιότητος τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ὡς πρὸς τὰς ἀμφισβητούμενας ὑποθέσεις*. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 18 (14 Μαΐου 1837), σελ. 72-73.

ἐφ' ὅσον διὰ τὰ συγκεκριμένα ὕδατα δέν ὑπῆρχε κεκτημένον δικαίωμα τῶν ιδιωτῶν, τέλος δέ 7) ὅλαι αἱ διαφοραὶ αἱ ὁποῖαι διὰ συγκεκριμένων εἰδικῶν νόμων εἶχον ὑπαχθῇ ρητῶς εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῶν διοικητικῶν Ἀρχῶν.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω ὑποθέσεων ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ αἱ ὁποῖαι ἀφηρεῖσθαι τῆς δικαιοδοσίας τῶν τακτικῶν δικαστηρίων πολλαὶ δέν ὑπῆχθησαν εἰς τὰ συσταθέντα κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος διοικητικά δικαστήρια. Κατὰ τὸν ἰδρυτικὸν νόμον περί τῶν τελευταίων τούτων, τῆς 9ης/21ης Ἰουλίου 1838⁹², τὰ διοικητικά δικαστήρια εἶχον ὡς ἀποστολήν τὴν ἐκδίκασιν μόνον φορολογικῶν διαφορῶν ἀπορρεουσῶν ἐκ τῆς ἐπιβολῆς δύο εἰδῶν φόρων, τῶν ἐγκτητικῶν καὶ τῶν ἐπὶ τῶν ζώων. Αἱ λοιπαὶ ἐκ τῶν ἐξαιρεθεισῶν ὑποθέσεων ὑπῆγοντο πρὸς ἐπίλυσιν εἰς τὴν Διοίκησιν διὰ τῶν ὀργάνων τῆς κατὰ περίπτωσιν καὶ βάσει ποικίλων νόμων.

Καθίσταται σαφές ὅτι ἡ γενικὴ ἀντίληψις τῶν Ἑλλήνων νομοθετῶν ἐξηκολοῦθει νὰ τείνῃ εἰς ἐκδίκασιν τοῦ συνόλου τῶν διαφορῶν μεταξύ Δημοσίου καὶ διοικουμένων κυρίως διὰ τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ἡ τακτικὴ δικαιοσύνη ἦτο ἡ προσήκουσα διὰ τὴν δικαστικὴν ἐπίλυσιν πάσης διαφορᾶς καὶ ὅτι τὰ εἰδικὰ δικαστήρια (ὡς ἦσαν τὰ διοικητικά καὶ τὰ ἐμποροδικεῖα) ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀρμόδια δι' ὀλίγας καὶ ἀπολύτως καθωρισμένας διαφοράς. Εἶναι χαρακτηριστικόν ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ τέως Γραμματεὺς ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ἀνδρόνικος Πάικος, κατὰ τὴν διάρκειαν συζητήσεως ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας (31 Ἰανουαρίου 1838) ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου *Περί τῆς ἐκδικάσεως τινῶν κατ' ἔφρεσιν δικῶν τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ, νομοθετήματος* τὸ ὁποῖον συνεζητεῖτο κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον καὶ ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν μέτρων διαμορφώσεως τῆς διοικητικῆς δικαιοσύνης, δέν ἐδίστασε νὰ διατυπώσῃ τὴν ἔποψιν ὅτι: «Δέν ὑπάρχει ἀντικείμενον φύσει διοικητικόν ἢ δικαστικόν, ἀλλ' ἡ θέλησις τοῦ νομοθέτου ὁρίζει τὴν δικαιοδοσίαν καὶ τὴν ιδιότητα ἐνός ἐκάστου τῶν πραγμάτων. Ὅθεν, ὡςάκις κρίνει εὐλογον καὶ ἀναγκαῖον ὁ νομοθέτης, τὰ μὲν διοικητικά ἀντικείμενα τὰ διευθύνει εἰς τὰ πολιτικά δικαστήρια καὶ τῶν τε τὸ ἀνάπαλιν». Εἰς τὰς θέσεις τοῦ Α. Παϊκοῦ ἀντιπαρετέθη ὁ Κωνστ. Προβελέγγιος μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι «δέν ἐμπορεῖ τις νὰ νομοθετήσῃ ἐναντίον τῆς ιδιότητος τῶν ἀντικειμένων, διότι ἄλλως ἤθελε γίνεαι σύγχυσις ἰδεῶν καὶ πραγμάτων ἀνεξάντλητος».

4. Γεγονός παραμένει ὅτι κατὰ τὸ σύντομον διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖον ἐλειτούργησεν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνοῦ ἡ διοικητικὴ δικαιοσύνη ἐν Ἑλλάδι (1838-1844) τὰ συμφέροντα τοῦ Δημοσίου ἐξεπροσωπήθησαν

92. Νόμος τῆς 9ης/21ης Ἰουλίου 1838, *Περί συστάσεως διοικητικῶν δικαστηρίων πρὸς ἐκδίκασιν τῶν περὶ ἐγκτητικῶν καὶ ἐπὶ τῶν ζώων διαφορῶν*, Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 29 (31 Ἰουλ. 1838), σελ. 143-146.

ένώπιον αὐτῆς ὑπὸ εἰδικῶς ἐντελλομένων ἐκάστοτε καὶ κατὰ περίπτωσιν δικηγόρων, ὡς συνέβαινε καὶ ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων. Ἐκ τῆς ἤδη μνημονευθείσης Ἀναφορᾶς (Νοέμβριος 1839) τοῦ *Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ* τῆς ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Γραμματείας Γ. Τισσαμενοῦ, αἰτοῦντος τὴν παρά τῇ ἐν λόγῳ Γραμματεία μετάταξιν ἐκ τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης τοῦ ὑπουργικοῦ συμβούλου Κωνστ. Προβελεγγίου, τὸ σύστημα αὐτὸ τῆς δικαστικῆς ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου δὲν ἦτο ἰδιαίτερος ἐπιτυχές. Εἰς ἤδη παρατεθὲν χωρίον τῆς ὡς ἄνω Ἀναφορᾶς τοῦ Γ. Τισσαμενοῦ ἐτονίζετο ὅτι αἱ σωρευόμεναι καθημερινῶς νέαι ὑποθέσεις, ἀναφερόμεναι κυρίως εἰς ζητήματα κυριότητος ἀκινήτων καὶ καταπατήσεων δημοσίας περιουσίας ὑπὸ ἰδιωτῶν, διεκδικούντων τὰς γαίας ὡς ἰδιοκτησίαν των, παρεῖχον σοβαράς δυσκολίας κατὰ τὴν δικαστικὴν ἀντιμετώπισιν αὐτῶν:

«Πλήθος κτημάτων ὑποδίκων φιλονικουμένων μεταξύ τοῦ Δημοσίου καὶ ἰδιωτῶν καὶ ἄλλαι διαφοραὶ καθὰς τὸ Δημόσιον παρίσταται διάδικος, παραδίδονται εἰς χεῖρας **δικηγόρων πολλάκις ἀπείρων** καὶ μὴ λαμβανόντων καμμίαν ἀσφαλῆ νομικὴν παρά τῆς Γραμματείας βοήθειαν».

Ἀληθές εἶναι ὅτι κατὰ τὸ 1838-39 δὲν ὑπῆρχον πολλοὶ δικηγόροι εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἀκόμη ὀλιγώτεροι ἀνά τοὺς δέκα νομούς τοῦ κράτους. Οἱ ἄριστοι ἐκ τῶν νομικῶν ὑπηρετοῦν ἤδη εἰς θέσεις τῶν διαφόρων Γραμματειῶν, ἐνῷ ἄλλοι, οἱ ὅποιοι βραδύτερον ἀνεδείχθησαν εἰς σπουδαίους νομικούς καὶ καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου, ἦσαν ἀκόμη νεαροὶ δικηγόροι ἄνευ σπουδαίας πείρας. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Παῦλος Καλλιγὰς ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μόλις κατὰ τὸ 1837 διὰ νὰ ἀρχίσῃ τὴν σταδιοδρομίαν του.

Πέρα ὅμως τῆς πραγματικῆς ἐλλείψεως πείρας ἐκ τῆς δικαστικῆς πρακτικῆς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς δικηγόρους, εἶναι πιθανόν ὅτι τὰ παράπονα τοῦ Γ. Τισσαμενοῦ, ἐν ἀδιεξόδῳ εὕρισκομένου πρὸς ἄσκησιν τῶν καθηκόντων του διὰ τὸ ζήτημα τῆς ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων, ἀπέρρεον καὶ ἐξ εἰδικῶν περιστάσεων. Δοθέντος ὅτι ἐμνημόνευεν ὡς ἐκκρεμοδικούσας κυρίως ὑποθέσεις ἀμφισβητήσεως τῆς κυριότητος ἀκινήτων, τὸ πρόβλημα τῶν δικηγόρων καὶ τῶν δικαστῶν πρέπει κατὰ τεκμήριον νὰ ὠφείλετο εἰς τὴν ἔλλειψιν τίτλων ἰδιοκτησίας τὸσον ἐκ μέρους τῶν ἰδιωτῶν ὅσον καὶ ἐκ μέρους τοῦ Δημοσίου. Τὸ ἑλληνικὸν Δημόσιον ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐνιαίου καὶ ἀνεξαρτήτου Ἑλληνικοῦ Κράτους κατὰ τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1822, εἶχεν ἀποκτήσει εἰς τὴν κυριότητά του τὸ σύνολον τῶν ὀθωμανικῶν κρατικῶν γαιῶν εἰς τὰς ἐλευθερουμένας ἐπαρχίας, καθὼς καὶ τὰ ἐγκαταλειφθέντα ἰδιωτικά κτήματα Ὀθωμανῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον ἀναχωρήσει ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατείας. Τοῦτο ἀπετέλεσε συνέπειαν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ πολέμου καὶ ἐπομένως δὲν ὑπῆρχον τίτλοι ἰδιοκτησίας διὰ τὸ

Δημόσιον. Κατά τήν διεκδίκησιν τῶν ἐν λόγῳ γαιῶν καί λοιπῶν ἀκινήτων πολλάκις οἱ διεκδικοῦντες δέν ἦσαν ἀπλῶς Ἑλληνες ἐντόπιοι καί ἐπιθυμοῦντες τήν κτήσιν τῶν γαιῶν, ἀλλά καί παλαιοὶ Ὀθωμανοὶ ἰδιοκτῆται τῶν ὑπ' ὄψει κτημάτων, οἱ ὅποιοι μετά τήν ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης καί τῶν διπλωματικῶν σχέσεων μεταξύ τῶν δύο κρατῶν, ἐπέστρεψαν καί διεξεδίκησαν τὰς ἰδιοκτησίας των. Τοιαῦται ὑποθέσεις ἤχθησαν πολλαί ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων καί ὑπῆρξαν κρίσεις τοῦ Ἀρείου Πάγου αἱ ὁποῖαι ἀπέδωσαν τήν κυριότητα εἰς τοὺς πολίτας, ἐνῶ ἄλλαι ἐδικαίωσαν τὸ Δημόσιον. Ἀπασαί αἱ ὑποθέσεις ἐπελύοντο δι' ἐρμηνείας τῶν νόμων καί τῶν διεθνῶν συμβάσεων⁹³.

Ὁ Οἰκονομικὸς Διευθυντὴς Γ. Τισσαμενός, ἀσκῶν τὰς ἐκ τοῦ νόμου ἀρμοδιότητάς του, ἀπέδιδεν ἴσως ἀπειρίαν εἰς τοὺς δικηγόρους πού ἀνελάμβανον τὰς ὑποθέσεις τοῦ Δημοσίου ὁσάκις οὗτοι δέν κατώρθωναν νά προασπίσουν ἀποτελεσματικῶς τήν κυριότητα τοῦ Δημοσίου ἐπὶ γαιῶν, μέ ἀποτέλεσμα νά μειοῦται ἡ κρατικὴ περιουσία διὰ τῆς ἐπιδικάσεως τῆς ἰδιοκτησίας εἰς ἰδιώτας. Ἰσως ἡ ἔννοια τῆς «ἀπειρίας» νά ὑπέκρυπτεν ἀπλῶς τήν ἀδυναμίαν ἀποδείξεως πάσῃ θυσίᾳ καί διὰ παντός μέσου κρατικῶν δικαιωμάτων ἐπὶ τῶν ἐπιδίκων γαιῶν ἀνά τὸ ἐλεύθερον κράτος.

Γεγονὸς παραμένει ὅτι καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1835-1867 τὰς ὑποθέσεις τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ὑπεστήριζον δικηγόροι διοριζόμενοι κατὰ περίπτωσιν καί καθ' ὑπόθεσιν. Τὸ σύστημα αὐτὸ πολ-
λάκις δέν ἀπεδεικνύετο ἀποτελεσματικόν.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔννοια τῆς ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἦτο εὐρύτερα τῆς ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων, τακτικῶν ἢ διοικητικῶν, παραστάσεως καί ὑποστηρίξεως τῶν ἐπιδίκων ὑποθέσεων, κατεβλήθη προσπάθεια μείζονος μερίμνης διὰ τῆς λειτουργίας τοῦ ἤδη μνημονευθέντος Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου (1839-1842). Τὸ συλλογικόν αὐτὸ ὄργανον κατὰ τήν διαδικασίαν τῶν ἀποφάσεών του περὶ εἰσαγωγῆς, συνεχίσεως ἢ διακοπῆς τῶν δικῶν μεταξύ τοῦ Δημοσίου καί ἰδιωτῶν ἐνήργησε διαπλαστικῶς ἐπὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ Δημοσίου νά ὑπερασπίζεται τὰ συμφέροντά του. Βεβαίως ἡ αὐτὴ διαπλαστικὴ δυνατότης παρείχετο καί ἐκ τοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 3ης/15ης Ἀπριλίου 1833 εἰς τὸν Γραμματέα ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ὡς μονομελὲς ὄργανον, ἀλλὰ ἡ συζήτησις τῶν ἐν λόγῳ ὑποθέσεων ἐν συμβουλίῳ ὅπωςδὴποτε ἐνεῖχε μείζονας δυνατότητας ἀξιολογήσεως τῶν ὑποθέσεων καί σταθμίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου.

93. Βλ. σχετικῶς τὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου θέματος μελέτας τοῦ Γεωργ. Π. Νάκου, *Τὸ νομικὸ καθεστὸς τῶν τέως δημοσίων ὀθωμανικῶν γαιῶν, 1821-1912*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1984, καί Τοῦ Αὐτοῦ, *Ἐξελικτικὲς διακυμάνσεις τοῦ ὀθωμανικοῦ γαιοκτητικοῦ συστήματος*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1986.

5. Καί μετά τήν κατά τό 1842 κατάργησιν τοῦ Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, ὅμως, τά προβλήματα παρέμειναν τά αὐτά καί αἱ ἀκολουθοῦμεναι μεθοδεύσεις ἀπό πλευρᾶς τοῦ Δημοσίου δέν μετεβλήθησαν, πέρα τῆς λήψεως τῶν ἀποφάσεων περί εἰσαγωγῆς, συνεχίσεως ἢ διακοπῆς τῶν δικῶν ὑπό μόνου τοῦ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματέως.

Ἡ κατά τό 1843 ἀπόπειρα καλυτέρας ὁργανώσεως τῆς ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων διὰ τῆς συστάσεως τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς γνωμοδότησιν ἐπὶ τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου, περί τῆς ὁποίας ἐπίσης ἐγένετο ἤδη λόγος, ὑπῆρξε βραχύβιος, λόγῳ τῆς βιαίας διακοπῆς τοῦ ἔργου τῆς ἐξ αἰτίας τῆς μεταβολῆς τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Πάντως καί ἡ ἐν λόγῳ Ἐπιτροπὴ εἶχεν ἀποκλειστικῶς γνωμοδοτικὸν χαρακτήρα. Κατά τὴν ἐκδίκασιν τῶν ὑποθέσεων ἠκολοθεῖτο ἡ αὐτὴ ὥς καί πρό τοῦ 1844 διαδικασία διὰ τῶν πληρεξουσίων δικηγόρων τοῦ Δημοσίου. Τοιοῦτον διορισμὸν ἐπεσημίναμεν εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως κατὰ τό 1849 καί παραθέτομεν αὐτόν ἐνδεικτικῶς:

ΟΘΩΝ
ΕΛΕΩΙ ΘΕΟΥ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐχοντες ὑπ' ὄφιν ἀφ' ἐνός μὲν τό ἄρθρον 5 τοῦ ἀπὸ 25 Ἀπριλίου 1839 Νόμου περί διεκδικάσεως τῶν ἐνώπιον τοῦ καταργηθέντος Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ὑπαγομένων ὑποθέσεων, ἀφ' ἑτέρου δέ τό 6 Ψήφισμα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως, ἐπὶ τῇ προτάσει τοῦ Ἡμετέρου ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπουργοῦ, ἐπιτρέπομεν νά χορηγηθῇ εἰς τινὰ τῶν ἐν Ἀθήναις κ.κ. δικηγόρων ἢ προσήκουσα πληρεξουσιότης ὅπως ὑπερασπίσῃ οὗτος τά δικαιώματα τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐπὶ τῆς γενομένης αἰτήσεως ἀναιρέσεως κατὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 4800 ἀπὸ 18 Ἰουνίου 1843 ἀποφάσεως τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου παρά τῶν κ.κ. Β. Χριστακοπούλου καί Ρ. Παλαμῆδου (sic), ἐνεργούντων ἐν ἰδίῳ αὐτῶν ὀνόματι καί ὥς πληρεξουσίων τοῦ Χατζῆ Γεωργίου Δημητρίου, ἐνοικιαστοῦ τῶν ἐπὶ τοῦ ἔτους 1832 προσόδων τῆς τότε Ἐπαρχίας Τριπόλεως.

Εἰς τὸν αὐτόν Ὑπουργὸν ἀνατιθέμεθα τὴν δημοσίευσιν καί ἐκτέλεσιν τοῦ παρόντος διατάγματος.

Ἐν Ἀθήναις τὴν 23 Αὐγούστου 1849

ΟΘΩΝ

Ὁ Ὑπουργός

Ζ. Γ. Βάλβης⁹⁴

94. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. 30 (29 Αὐγ. 1849), σελ. 126-127.

Ἡ δημοσίευσίς διὰ τῆς *Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως* τῶν διορισμῶν τῶν πληρεξουσίων δικηγόρων τοῦ Δημοσίου δὲν ἦτο συνήθης πρᾶξις, ἀλλὰ προφανῶς ἐκρίθη σκόπιμον νὰ δοθῇ ἰδιαίτερα δημοσιότης ἐν προκειμένῳ ἴσως διότι ἔπρεπε νὰ γίνῃ μνεία καὶ ἀναφορά εἰς νομοθέτημα ἀφορῶν εἰς τὸ ἤδη κατηγορημένον ἀπὸ τοῦ 1844 Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ὡς ἀναιρετικόν δικαστήριον τῶν ἀποφάσεων τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, τοῦ τελευταίου διατηρηθέντος καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τῶν διοικητικῶν δικαστηρίων ἐπειδὴ δὲν ἀπετέλει δικαστήριον ἀλλὰ διοικητικὴν Ἀρχὴν δικαστικῶς ὀργανωμένην. Ἡ ἐν προκειμένῳ ὑπόθεσις ἐνετάσσετο εἰς τὰς ἀναφερομένας εἰς παλαιὰ χρέη πρὸς τὸ Δημόσιον, τὰ ὅποια τοῦτο προσεπάθει νὰ εἰσπράξῃ 17 ἔτη μετὰ τὴν ἔγερσιν τοῦ προβλήματος. Πρέπει νὰ ὑπομνησθῇ ὅτι τότε κατὰ τὸ ἰσχύον Βυζαντινὸν Ἀστικὸν Δίκαιον, ὁ χρόνος τακτικῆς παραγραφῆς ἀνῆρχετο εἰς 30 ἔτη.

6. Ἐκ τοῦ νέου *Ἑσωτερικοῦ Κανονισμοῦ* τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν τῆς 10ης Φεβρουαρίου 1851, κυρίως δ' ἐκ τῶν συνοδευτικῶν καὶ διευκρινητικῶν πινάκων τοῦ νομοθετήματος, προκύπτει ὅτι κατὰ τὸ 1851 αἱ ὑποθέσεις αἱ ὅποια ἀπασχολοῦν τὸ ἤδη *Σ'* (Δικαστικόν) Τμῆμα αὐτοῦ ἀνῆκον κυρίως εἰς τρεῖς μεγάλας κατηγορίας: τὴν ἀντιποίησιν ἐθνικῶν κτημάτων, τὰ παλαιὰ χρέη πρὸς τὸ Δημόσιον καὶ τὰ χρέη ἐκ τῶν τελῶν χαρτοσήμου, παραλλήλως βεβαίως πρὸς τὰς ἐν γένει δικαστικὰς ὑποθέσεις αἱ ὅποια προέκυπτον ἐκ τῆς ἀσκήσεως τῆς οἰκονομικῆς Διοικήσεως. Πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἐκκρεμῶν ὑποθέσεων εἰς τὸ ἐν λόγῳ Τμῆμα ἐτηροῦντο τὰ ἐξῆς βιβλία: «*α'*, τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου· *β'*, τῶν δικαστικῶν, δικηγορικῶν καὶ ἀνακριτικῶν ἐξόδων· *γ'*, τῶν ἀποζημιώσεων ἐν γένει· *δ'*, τῶν ἐκ τῆς καταναλώσεως τοῦ χαρτοσήμου ἀποδιδόμενων δικαιωμάτων· *ε'*, τῆς ἐγγυοδοσίας τῶν ὑπολόγων· *ς'*, τῶν ἐγγραφῶν, τῶν διπλοτύπων, τῶν τελῶν τοῦ χαρτοσήμου καὶ τῶν ποινικῶν ἀποληψίμων ἐξόδων»⁹⁵.

Ἐπειδὴ ὡς ἐσημειώθη, ἡ ὑπεράσπισις τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου διεξήγετο διὰ διοριζομένων ἐν ἐκάστη περιπτώσει πληρεξουσίων δικηγόρων καὶ ἐπειδὴ ἡ μέθοδος αὐτὴ ἀπεδεικνύετο εἰς τὴν πρᾶξιν ἀνεπαρκὴς διὰ τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα, προεκρίθη, ἐπὶ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Ἀλεξ. Κουμουνδούρου, διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 10ης Φεβρουαρίου 1856⁹⁶, ὅπως συγκροτηθῇ ὁμάς δικηγόρων τοῦ Δημοσίου ἐπὶ παγία ἀντιμισθία, μὴ δυναμένων νὰ ἀναλαμβάνουν καὶ τὴν ὑπεράσπισιν ἰδιωτῶν κατ' αὐτοῦ. Ἡ πρωτοβουλία ἦτο ὀρθὴ καὶ χρήσιμος, ἀλλ' ἐπειδὴ ἔβλαπτε τὰ συμφέροντα τῶν δικηγόρων δὲν ἠὺδοκίμησε. Τὸ μέτρον κατηγορήθη διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 30ῆς Ἰουνίου 1860⁹⁷ καὶ

95. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 6 (21 Μαρτ. 1851), σελ. 25-34, ἰδίᾳ σελ. 28 καὶ 31.

96. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, φ. 37 (10 Αὐγ. 1856), σελ. 125.

97. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, φ. 35 (12 Ἰουλ. 1860), σελ. 205.

ἐπανεφέρθη τό προῖσχυον καθεστώς. Τοιουτοτρόπως πᾶσα προσπάθεια βελτιώσεως ἐν τῇ πράξει τῆς διαδικασίας ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ἀπέτυχε καί αἱ ὑποθέσεις συνέχισαν νά συσσωρεύωνται εἰς τὰ δικαστήρια.

Κατά τό αὐτό ἔτος 1860 ἐπεχειρήθη καί ἕτερον μέτρον πρός ἀντιμετώπισιν τοῦ ἀδιεξόδου, δηλαδή ἡ ἤδη μνημονευθεῖσα σύστασις Γνωμοδοτικοῦ Συμβουλίου παρά τῷ Ὑπουργεῖῳ τῶν Οἰκονομικῶν⁹⁸, μέ ἀποστολήν τήν παροχήν ἡτιολογημένων γνωμοδοτήσεων, ὡσάκις αὗται δά ἐξητοῦντο ὑπό τοῦ Ὑπουργοῦ, ἐπὶ τοῦ ἐάν δά ἔπρεπε νά ἐγερθοῦν, νά συνεχισθοῦν ἢ νά διακοποῦν ἐκκρεμεῖς δίκαι τοῦ Δημοσίου. Ἀλλά καί τό μέτρον αὐτό ἐφηρμόσθη μέχρι τῆς Μεταπολιτεύσεως τοῦ 1862.

7. Κατά τήν συζήτησιν τοῦ Προϋπολογισμοῦ τοῦ 1867 εἰς τήν Βουλὴν καί προκειμένου περί τῶν πιστώσεων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ἠγέρθη θέμα παραλλήλου συζητήσεως τοῦ κατατεθειμένου νομοσχεδίου περί συστάσεως Δικαστικοῦ Γραφείου ἐν τῷ Ὑπουργεῖῳ τῶν Οἰκονομικῶν, ἡ ὁποία καί ἤρχισε. Κατ' αὐτήν, εἷς ἐκ τῶν βουλευτῶν, μέλος τῆς ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς, ἐτόνισε τά ἑξῆς: «Τά συστήματα, εἶπε, τά ἐπικρατήσαντα μέχρι τοῦδε εἰς τήν ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἀνωφελῆ κατεδείχθησαν, τό μὲν διότι ἀνατιθεμένων τῶν ὑποθέσεων ἀποκλειστικῶς εἰς ἐμμίσθους δικηγόρους, δυναμένους νά ὑπερασπίζωνται καί ἄλλας ὑποθέσεις, μένουσι σχεδόν ἀνεπιτήρητα τά συμφέροντα τοῦ Δημοσίου, τό δέ, διότι ἀνατιθεμένων τῶν ὑποθέσεων τούτων εἰς δικηγόρους κατ' ἐκλογὴν οὐ μόνον ταχέως πάλιν δέν περαιοῦνται αὗται, ἀλλά καί ἐκ τῆς στρεψοδικίας πολλῶν ἐκ τούτων συχνότατα ἐγεννήθησαν νέαι δίκαι. Ἐπειδὴ δέ φρονεῖ ὅτι αἱ ἐλλείψεις τῶν συστημάτων τούτων καταλλήλως θεραπεύονται διὰ τῆς ὑπὸ συζήτησιν προτάσεως (: προτάσεως νόμου περί Δικαστικοῦ Γραφείου ἐν τῷ Ὑπουργεῖῳ τῶν Οἰκονομικῶν), συνιστᾷ τήν παραδοχὴν τῆς, ὅπως δοκιμασθῇ καὶ καί τό μέσον τοῦτο»⁹⁹.

Πρός τήν θέσιν αὐτήν ὑπῆρξεν ἀρνητικὴ ἀντίδρασις ἀπὸ μέρους ἐτέρων βουλευτῶν, τέλος δέ ὠμίλησε καί ὁ Πρωθυπουργός καί Ὑπουργός τῶν Ἑσωτερικῶν Ἀλέξ. Κουμουνδοῦρος, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει καί Ὑπουργός τῶν Οἰκονομικῶν παλαιότερον. Κατά τὰ Πρακτικά τῆς Βουλῆς: «Διαχειρισθεῖς, εἶπεν, ἄλλοτε τά τῆς Οἰκονομίας, ἐδεώρησεν ὅτι καθ' ὅσον ἐνεργεῖ τις ὑπηρεσίαν τινά κατὰ τοσοῦτον ἐξοικειοῦται μέ ταύτην, ἡ δέ ἐξοικειώσις αὕτη γεννᾷ τό ἐνδιαιφέρον ὑπὲρ τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς· οἱ λόγοι οὗτοι τὸν ἔπεισαν ὥστε νά ἀναθέσῃ τήν ὑπεράσπισιν τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου κατ' ἀποκοπὴν εἰς ὠρισμένους δικηγόρους· ἀλλὰ τό σύστημα τοῦτο ἀπέτυχε καί

98. Ἐνθ' ἀνωτ., φ. 38 (29 Ἰουλ. 1860), σελ. 220.

99. Συνεδρίασις ὑπ' ἀριθμ. ΞΖ' τῆς 16^{ης} Μαρτίου 1867, Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς. Περίοδος Α', Σύνοδος Β', Ἐν Ἀθήναις 1866-1867, σελ. 386.

οὐδεὶς λόγος πλέον περὶ αὐτοῦ, μολονότι κατὰ τινὰ στατιστικὴν, ταχύτερον ἐπεραιοῦντο τότε αἱ ὑποθέσεις τοῦ Δημοσίου καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ πλείονες ἀπέβαινον. Κατόπιν εἰσῆλθον τὸ ἐπικρατοῦν, ὅπερ πολλά κακὰ ἐγέννησε, διότι ἐκτός τοῦ ὅτι μέγα ποσὸν δαπανᾶται ἀλλὰ καὶ βραδέως διεκπεραιοῦνται, καὶ πολλά ἄτοπα συνέβησαν καὶ συμβαίνουν κατὰ ἑκάστην. Τὰς ἐλλείψεις ὅμως τούτων οὐ μόνον δὲν θεραπεύει τὸ συζητούμενον, διότι τὰ ὀνόματα μόνον μεταβάλλει τῶν ἐν τῷ Δικαστικῷ Τμήματι ὑπαλλήλων, ἀλλὰ καὶ βλάβην θέλει προξενήσει εἰς τὰ συμφέροντα τοῦ Δημοσίου, διότι στερεῖ τὴν Κυβέρνησιν τῶν φώτων τῶν δοκιμωτέρων νομομαθῶν μας, οὓς ἡδύνατο νὰ συμβουλευῇ κατὰ τὸ ἤδη ἰσχύον σύστημα. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν προτεινομένην πίστῳσιν (: κονδυλίου διὰ τὴν λειτουργίαν Δικαστικοῦ Γραφείου εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν), εἶπεν ὅτι κυρίως δι' αὐτῆς σκοπεῖται ἡ μὲν ἄλλη ὑπηρεσία ν' ἀνατεθῇ εἰς τὸ προσωπικόν τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος, ἡ δὲ καθαρά ἐπιστημονικὴ ν' ἀνατεθῇ εἰς ἓνα τῶν σπουδαιοτέρων νομομαθῶν, ὑποχρεούμενον συνάμα νὰ ὑπερασπίζεται καὶ τὰς ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου δίκας. Τὴν πίστῳσιν ταύτην συνιστῶν εἰς τὴν ἐπιμήφισιν τῆς Βουλῆς, ἀπέχει ν' ἀποφανθῇ περὶ τοῦ καταλληλοτέρου συστήματος»¹⁰⁰.

Εἰς τὸν Ἀλέξ. Κουμουνδούρον ἀπήντησεν ἄλλος βουλευτὴς ὁ ὁποῖος ἰσχυρίσθη ὅτι: «ἡ προκειμένη πρότασις δὲν εἶναι κατάλληλος, διότι ἐξετάζει ἐκ μονομερείας τὰ συμφέροντα τοῦ Δημοσίου, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ τῶν λοιπῶν ἰδιωτῶν, τοῦδ' ὅπερ ἀντιβαίνει εἰς τὸ οὐσιῶδες χαρακτηριστικόν τοῦ νόμου, τὴν γενικότητα, ἄλλως δὲ καὶ ἀσύμφορος εἶναι διότι περιορίζει τὴν ἐκλογὴν τοῦ ὑπουργείου ἐντὸς ἐλαχίστου ἀριθμοῦ δικηγόρων καὶ οὕτω καταστρέφει τὰς ἐγγυήσεις ἃς δύναται νὰ ἔχῃ ἡ ἐκλογὴ ἂν εἶχεν εὐρύτερον κύκλον. Ἄν δὲ συνέβησαν ἄτοπα κατὰ τὸ παρελθόν, τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τὴν κακὴν ἐκλογὴν, ἣν ἐποίησαν οἱ κατὰ καιροὺς ὑπουργοί, τῶν οἰκονομικῶν ἐφόρων εἰς οὓς εἶναι ἐπιτετραμμένον νὰ ἐκλέγῃσι τοὺς δικηγόρους τοῦ Δημοσίου ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ἐν ᾧ ἡδύνατο πάντα νὰ προληφθῶσιν ἐάν οἱ δικηγόροι διωρίζοντο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου»¹⁰¹.

Ἐκ τῆς συζητήσεως προκύπτει ἀνάγλυφον τὸ καθεστὼς τῆς δικαστικῆς ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Οἱ βουλευταί, τοῦ τότε Πρωθυπουργοῦ Ἀλεξ. Κουμουνδούρου συμπεριλαμβανομένου, συνεφώνουν ὅτι τὰ δοκιμασθέντα συστήματα, εἴτε τοῦ κατὰ περίπτωσιν ἐκάστοτε διορισμοῦ δικηγόρου εἴτε τῶν ἐπὶ παγίᾳ ἀντιμισθία διοριζομένων δικηγόρων τοῦ Δημοσίου, εἶχον ἀποδώσει περίπου ἀνάλογα ἀποτελέσματα, τὰ ὅποια ὅμως ἦσαν ἥκιστα ἱκανοποιητικά. Ἴσως τὸ σύστημα τῶν ἐκάστοτε ἐξουσιοδοτούμενων δικηγόρων νὰ ἡνύνει τὴν διασποράν

100. Αὐτόδι, σελ. 387 -388.

101. Αὐτόδι, σελ. 388.

τῶν ὑποθέσεων εἰς ὅσον τό δυνατόν περισσοτέρους δικηγόρους καί ἄρα καδίστα αὐτούς φίλους τῆς ἐκάστοτε Κυβερνήσεως, ἀλλά τά συμφέροντα τοῦ Δημοσίου δέν ἐπροστατεύοντο ἐπαρκῶς, αἱ δίκαι ἐχρόνιζον, πολλάι ὑποθέσεις ἐχάνοντο μέ συνέπειαν τήν βλάβην τῆς περιουσίας τοῦ Δημοσίου, καί εἰς ἀκραίας περιπτώσεις ἐδημιουργοῦντο καί στρεψοδικαί αἱ ὁποῖαι ἐπέτρεπον τήν διαιώνισιν τῶν διαφορῶν.

Κατόπιν τῆς διαπιστώσεως τῆς κακίστης ἀντιμετωπίσεως τοῦ ὅλου προβλήματος ἡ Βουλὴ ὑπερεπήφισε τό νομοδήτημα περί τῆς δημιουργίας Δικαστικοῦ Τμήματος εἰς τό Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν¹⁰² καί ἐπηκολούθησεν ὁ διορισμός τοῦ Βασιλείου Οἰκονομίδου ἐπὶ κεφαλῇς αὐτοῦ¹⁰³.

Διὰ τοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 28ης Μαρτίου 1867, *Περί τῶν καθηκόντων τοῦ ἐν τῷ Δικαστικῷ Τμήματι διορισθέντος Συμβούλου Διευθυντοῦ*¹⁰⁴, ἐρρυθμίσθησαν αἱ ἀρμοδιότητες αὐτοῦ, ἀποκληθέντος κοινῶς ἔκτοτε «Νομικοῦ Συμβούλου». Οὕτως, ὁ Σύμβουλος Διευθυντῆς κατέστη ἀρμόδιος:

α) διὰ τήν παραλαβὴν παντός ἐπιδιδομένου πρὸς τό Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν δικογράφου·

β) διὰ τήν προσυπογραφὴν τῶν ἐν σχεδίῳ ἐγγράφων τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος καί τήν ὑπογραφὴν τῶν πρὸς τοὺς δικηγόρους τοῦ Δημοσίου ἐγγράφων, ἐφ' ὅσον αὐτά ἀνεφέροντο εἰς προπαρασκευαστικὰς ἐνεργείας καί ὄχι εἰς ἀπόφασιν·

γ) διὰ τόν προσδιορισμόν τῶν ὀνομάτων τῶν διοριστέων δικηγόρων τοῦ Δημοσίου ἀνά τήν χώραν (: προεβλέφθη, ὅμως, ὅπως δύνανται οἱ κατά τόπους οἰκονομικοὶ ἔφοροι νά διορίζουν εἰς κατεπειγούσας περιπτώσεις, ὡσάκις δέν παρείχeto ὁ χρόνος νά προστρέξουν εἰς τό Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν, δικηγόρους, ἐξ εἰδικοῦ πίνακος παρ' ἐκάστῳ πρωτοδικείῳ)·

δ) διὰ τήν ὑποβολὴν γνωμοδοτήσεως, ἐγγράφως ἢ προφορικῶς, ἐπὶ πάσης ὑποθέσεως ἢ ὁποῖα θά ἐξητεῖτο ὑπὸ τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν. Ὅσάκις παρίστατο ἀνάγκη εἶχε τήν δυνατότητα νά συγκαλῇ συμβούλιον καί ἐξ ἐτέρων δικηγόρων τῶν Ἀθηνῶν πρὸς ἐξέτασιν ζητήματός τινος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔπρεπε νά διατυπωθῇ ἡ γνωμοδότησις·

ε) διὰ τήν παράστασιν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ὡσάκις ἡ ὑπόθεσις ἐκρίνετο ὡς σπου-

102. Νόμος ὑπ' ἀριθμ. Ρ7Γ' (193) τῆς 24ης Μαρτίου 1867, *Περί συστάσεως θέσεως Συμβούλου Διευθυντοῦ τοῦ παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Οἰκονομικῶν Δικαστικοῦ Τμήματος*, βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 18 (28 Μαρτ. 1867), σελ. 140.

103. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, φ. 54 (13 Σεπτ. 1867), σελ. 653.

104. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, φ. 18 (28 Μαρτ. 1867), σελ. 140-141.

δαία, είτε μόνος αυτός είτε συμπράττων μετά των ειδικῶς ἐξουσιοδοτηθέντων διὰ τὴν συγκεκριμένην ὑπόθεσιν δικηγόρων.

ς) τέλος, διὰ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, μέ τὴν ειδικωτέραν εὐδύνῃν τῆς ἐγκαίρου διεξαγωγῆς τῶν ὑποθέσεων τούτου.

Εἰς τὴν δέσιν τοῦ Συμβούλου Διευθυντοῦ τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Οἰκονομικῶν διωρίσθησαν, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, διαδοχικῶς ὁ Βασίλειος Οἰκονομίδης, ὁ Ἀριστείδης Κιάππε καὶ ὁ Μιχαὴλ Ταταράκης. Ὁ δεσμός φαίνεται ὅτι ἀπέδωσε σημαντικούς καρπούς, κυρίως κατὰ τὴν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν κατεῖχε τὴν δέσιν τοῦ Συμβούλου Διευθυντοῦ ὁ Βασ. Οἰκονομίδης. Οὗτος κατὰ τὴν θητείαν του ἐφρόντισε διὰ τὴν τακτικὴν ὁργάνωσιν τῶν μητρώων τῶν ἐκκρεμῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου καὶ ἐξέδιδε τακτικῶς ἐκ τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος ἐνημερωτικὸν φυλλάδιον ἀναγράφον τὸν ἀριθμὸν τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου αἱ ὁποῖαι ἐκερδίζοντο ὑπὸ αὐτοῦ καὶ ἀντιστοίχως ἐκείνων αἱ ὁποῖαι ἐχάνοντο. Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ στοιχείων προέκυπεν ὅτι τὸ Δημόσιον ἐκέρδιζε περίπου τὰ 3/4 τῶν δικῶν εἰς τὰς ὁποίας ἦτο εἴτε ὁ ἐνάγων εἴτε ὁ ἐναγόμενος¹⁰⁵. Παρὰ τὴν ἀλήθειαν πρὸς τὸν Σύμβουλον Διευθυντὴν, ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ αἱ ὑπηρεσίαι δικηγόρων προσλαμβανομένων πάντοτε κατὰ περίπτωσιν καὶ καθ' ὑπόθεσιν¹⁰⁶. Μάλιστα προκύπτει ὅτι ἀτύπως εἶχον ἀποκτηθῇ «εἰδικότητες» μεταξύ τῶν δικηγόρων καὶ συγκεκριμένους δικηγόρους Ἀθηνῶν ἐξουσιοδοτεῖτο πάντοτε ὁσάκις ἐπρόκειτο περὶ «ζητημάτων ἐνοικιαστικῶν»¹⁰⁷, ἄλλοι διὰ τὴν διεκδίκησιν κυριότητος ἀκινήτων κ.λπ.

4. Ὁ δεσμός τῶν Νομικῶν Συμβούλων.

Παρά τὴν φιλοτίμον προσπάθειαν ἀντιμετωπίσεως τοῦ ὄγκου τῶν ὑποθέσεων, ἡ συσσώρευσις αὐτῶν εἰς τὰ δικαστήρια εἶχεν ὀδηγήσει εἰς ἀδιέξοδα πρὸς βλάβην τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου καὶ εἰς τινὰς περιπτώσεις εἰς κατάστασιν ἐντόνως ὁμοιάζουσαν πρὸς ἀρνησιδικίαν. Κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1882, ὡς πληροφοροῦμεθα ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Βουλῆς,

105. Συνεδρίασις ὑπ' ἀριθμ. 85 τῆς 14^{ης} Ἰουνίου 1882, *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος Θ', Σύνοδος Α'*, Ἐν Ἀθήναις 1883, σελ. 1173.

106. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ἐκ τῶν καθηκόντων τοῦ Συμβούλου Διευθυντοῦ τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν τόσο ὁ Βασ. Οἰκονομίδης ὅσον καὶ ὁ Ἀριστείδης Κιάππε ἀνελάμβανον ὑποθέσεις ὡς δικηγόροι τοῦ Δημοσίου. Βλ. τοὺς «Πίνακες τῶν πληρωθέντων δικηγορικῶν δικαιωμάτων εἰς δικηγόρους τῆς Πρωτευούσης» τοὺς ὁποίους παρέδωκεν ὁ Σύμβουλος Διευθυντῆς (Δικαστικὸς Σύμβουλος) Μιχαὴλ Ταταράκης εἰς ἐπίσημον ἔκθεσιν αὐτοῦ περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν Νομικῶν Συμβούλων ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ὁ περὶ Νομικῶν Συμβούλων Θεσμός*, Ἐν Ἀθήναις 1884, σελ. 45-73. Τό ἐν λόγῳ βιβλίον εἶναι ἐξαιρετικῶς σπάνιον.

107. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος Θ', Σύνοδος Α'*, σελ. 1173.

υπῆρχον ἐκκρεμεῖς ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων παντός βαθμοῦ 3000 δίκαι εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἀκόμη 4000 εἰς τὴν λοιπὴν χώραν¹⁰⁸. Κατάδηλον λοιπόν ὅτι ἡ κατάστασις εἶχε φθάσει εἰς πληρὴς ἀδιέξοδον.

Ι. Ὅταν κατὰ τὴν 3ην Μαρτίου 1882 διωρίσθη Κυβέρνησις Χαριλάου Τρικούπη, Ὑπουργὸς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ἀνέλαθεν ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς. Οὗτος ἐπελήφθη τοῦ ζητήματος. Ὡς πρῶτον μέτρον ἔσπευσε νὰ εἰσηγηθῇ καὶ ἐπέτυχε τὴν ψήφισιν τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. 314Δ' (944) τῆς 21ης Ἀπριλίου 1882, *Περὶ διορισμοῦ εἰδικοῦ ὑπαλλήλου παρὰ τῇ Ἐφορίᾳ Ἀττικῆς*¹⁰⁹, δηλ. μονίμου εἰδικοῦ δικαστικοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Δημοσίου παρὰ τῇ Οἰκονομικῇ Ἐφορίᾳ Ἀττικῆς, μέ τὴν ἀρμοδιότητα ὑποστηρίξεως τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου ἢ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμείου ἐντός τοῦ χώρου δικαιοδοσίας τῆς ἐν λόγῳ Ἐφορίας. Ὁ εἰδικὸς αὐτός δικαστικὸς ἀντιπρόσωπος ἔδει νὰ ἔχῃ διατελέσει πρωτοδίκης τοῦλάχιστον ἐπὶ διετίαν ἢ δικηγόρος παρὰ πρωτοδικαῖς τοῦλάχιστον ἐπὶ ἑξαετίαν ἢ παρ' ἐφέταις τοῦλάχιστον ἐπὶ τετραετίαν. Ἡ θέσις τοῦ δικαστικοῦ ἀντιπροσώπου προσδιωρίζετο ὅτι δά ἦτο ἐπὶ βαθμῶν πρωτοδίκου¹¹⁰.

Ἀκολουθῶς κατὰ Μάιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁ Ὑπουργὸς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Παῦλος Καλλιγᾶς ὑπέβαλεν εἰς τὴν Βουλὴν «*νομοσχέδιον περὶ νομικῶν συμβούλων, κατανεμομένων εἰς ὅλα τὰ ὑπουργεῖα καὶ συγχρόνως συναποτελούντων ἐπιτροπὴν γνωμοδοτικὴν εἰς ὅλα τὰ ζητήματα τὰ νομικά τὰ ὅποια καθ' ἡμέραν ἀναφύονται*»¹¹¹. Ἐπρόκειτο περὶ σπουδαίας τομῆς. Περὶ τοῦ νομοσχεδίου τούτου ὑπεβλήθη ἀντὶ αἰτιολογικῆς ἐκδέσεως μακρὸν εἰσηγητικὸν κείμενον συνταχθέν ὑπὸ τοῦ τότε ὑπηρετοῦντος Συμβούλου Διευθυντοῦ Μιχαὴλ Ν. Ταταράκη, τέως Ἀρεοπαγίτου, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ εἰσηγητὴς τοῦ μέτρου πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν καὶ συντάκτης τοῦ ἐν λόγῳ νομοσχεδίου.

Ἐκ τῆς μελέτης τῆς συζητήσεως ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου προκύπτει

108. *Αὐτόθι*.

109. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 29 (26 Ἀπρ. 1882), σελ. 127. Κατὰ τὴν δημοσίευσιν εἰς τὴν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως* ὁ ἀριθμὸς τοῦ νόμου ὑπέστη ἀλλοίωσιν καὶ ἀντὶ τοῦ 31 ἐτέθη ἀπλοῦν Π, μέ ἀποτέλεσμα ὅποιος δά ἐπεδίωκε νὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ἀριθμοῦ νὰ καταλήξῃ εἰς ἐσφαλμένον ἀποτέλεσμα. Κατὰ τὸ ἔτος 1882, ἡ ἀρίθμησης τῶν νόμων κατὰ τὴν ἐλληνικὴν γραφὴν εἶχε φθάσει εἰς τὸ ψηφίον 3, ἀποδίδον τὸν ἀριθμὸν 900.

110. Ὁ θεσμός ἀπεδείχθη ἰδιαιτέρως ἀποδοτικὸς καὶ ἀνθεκτικὸς εἰς τὸν χρόνον, φαίνεται δὲ ὅτι ἐπεξετάθη ἀκολούθως καὶ εἰς τὴν Ἐπαρχίαν Ναυπλίας. Κατηργήθη διὰ τοῦ Νομ. Διατάγματος τῆς 29ης Ἰουλίου 1927, *Περὶ καταργήσεως τῶν θέσεων δικαστικῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Δημοσίου παρὰ ταῖς Οἰκ. Ἐφορίαις Ἀττικῆς καὶ Ναυπλίας*, ὡς καὶ τῆς θέσεως τοῦ γραμματέως παρὰ τῷ πρώτῳ τούτων. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 162 (3 Αὐγ. 1927), σελ. 1158.

111. Συνεδριάσις ὑπ' ἀριθμ. 66 τῆς 8ης Μαΐου 1882, *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, *Περίοδος Θ'*, *Σύνοδος Α'*, Ἐν Ἀθήναις 1883, σελ. 687.

πλήθος πληροφοριῶν ἀλλὰ καὶ διδακτικῶν συμπερασμάτων. Κατὰ τὴν συζήτησιν ὡμίλησαν μόνον βουλευταὶ τῆς ἀντιπολιτεύσεως. Ἐλαβον τὸν λόγον οἱ Βουλευταὶ Ἰωάννης Ἀντωνόπουλος, Ἀθανάσιος Πετιμεζᾶς, Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος, Γεώργιος Ζηνόπουλος, Ἡλίας Ποταμιᾶνος, Νικόλαος Στεφανίδης, Κωνσταντῖνος Κωνσταντόπουλος, Γεώργιος Μίλησης, Δημητράκης Παν. Τζάνες, Δημήτριος Δημητρακάκης. Ἀντιθέτως δὲν μετέσχον εἰς τὴν συζήτησιν ὁ Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Παῦλος Καλλιγᾶς καὶ ὁ Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης Δημ. Γ. Ράλλης, ἐνῶ ἐλάχιστα παρενέβησαν ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς Σπυρίδων Βαλαωρίτης καὶ ὁ Πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου Χαρ. Τρικούπης. Οἱ ὁμιλήσαντες ἦσαν ὅλοι δικηγόροι, οἱ ὅποιοι μάλιστα εἶχον ἀναλάβει ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων¹¹².

Ἡ ἐπιθετικότητα τῶν ἀγορεύσεων ἦτο μεγάλη διότι καταφανῶς τὸ δικηγορικὸν σῶμα ἦτο ἐνωχλημένον διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς παρ' αὐτοῦ ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου, ἔργου τὸ ὅποιον ἴσως καθ' αὐτὸ δὲν ἦτο ἰδιαιτέρως προσοδοφόρον, ἀλλὰ προσέφερεν εἰς τοὺς δικηγόρους αἶγλην καὶ προβολὴν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιδείξεως πρὸς αὐτοὺς τῆς εὐνοίας τῆς ἐκάστοτε Κυβερνήσεως. Χαρακτηριστικῶς ἀνέφερον ὁ Ἀδ. Πετιμεζᾶς, ὁ ὅποιος εἶχε διατελέσει καὶ Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν καὶ εἶχε χειρισθῇ τοιαύτας ὑποθέσεις: «Ὅλοι οἱ δικηγόροι, οὐδενὸς ἐξαιρουμένου, ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου μέχρι τοῦ κατωτάτου, ἐάν ὁ Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν δὲν στέλλῃ εἰς αὐτοὺς δίκας, λέγουν: Δὲν ἐνδυμήθητε καὶ ἡμᾶς· δὲν ἡδυνάμεθα καὶ ἡμεῖς νὰ ὑπερασπισθῶμεν τὰ συμφέροντα τοῦ Δημοσίου;»¹¹³.

Ἡ βασικὴ κατηγορία τῶν ἀγορευσάντων ἐστρέφετο κατὰ τῆς ιδιότητος τῶν οἰονεὶ ὡς ἐμμίσδων δικηγόρων μελλόντων νὰ διορισθοῦν νομικῶν συμβούλων. Καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, τινὲς ἐκ τῶν βουλευτῶν ἔσπευσαν νὰ ἀναμνησθοῦν τῆς ἀποτυχίας τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐμμίσδων δικηγόρων τοῦ Δημοσίου κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1856-1860. Οὕτως, ὁ Ἀδ. Πετιμεζᾶς ἀγορεύων ἐτόνισεν ὅτι: «Πρέπει νὰ ἐνδυμηθῇτε ἢ πρέπει νὰ μάθητε

112. Ἐξ αὐτῶν δικηγόροι Ἀθηνῶν οἱ ὅποιοι εἶχον ἀναλάβει ὑποθέσεις τοῦ Δημοσίου κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1879-1882 ἦσαν οἱ Ἰωάννης Ἀντωνόπουλος, Ἡλίας Ποταμιᾶνος, Νικόλαος Στεφανίδης, Κωνσταντῖνος Κωνσταντόπουλος, Γεώργιος Μίλησης καὶ Δημήτριος Δημητρακάκης ὡς προκύπτει ἐκ τῶν σχετικῶν «Πινάκων τῶν πληρωθέντων δικηγορικῶν δικαιωμάτων εἰς δικηγόρους τῆς Πρωτεύουσας» τοὺς ὁποίους παρέδωκεν ὁ Σύμβουλος Διευθυντῆς (Δικαστικὸς Σύμβουλος) Μιχαὴλ Ταταράκης εἰς τὴν ἔκδασιν αὐτοῦ περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν Νομικῶν Συμβούλων ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ὁ περὶ Νομικῶν Συμβούλων Θεσμός*, σελ. 45-73.

113. Συνεδρίασις ὑπ' ἀριθμ. 85 τῆς 14^{ης} Ἰουνίου 1882, *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος Θ', Σύνοδος Α'*, σελ. 1174.

μᾶλλον, ὅτι κατὰ τὰ 1857 καί 1858, ὅταν ἦσαν διωρισμένοι ἔμμισθοι δικηγόροι, ἀπεστάλησαν εἰς τοὺς ἐμμίσθους δικηγόρους δικογραφίαι καί ὅταν μετὰ παρέλευσιν πολλῶν ἐτῶν διετάχθη ἡ ἐπιστροφή τῶν δικογραφιῶν, ἐπεστράφησαν πολλαί ἐξ αὐτῶν φέρουσαι τὴν σφραγίδα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν τὴν τεθεῖσαν ὅταν ἀπεστάλησαν»¹¹⁴.

Καί ὁ Δημ. Δημητρακάκης προσέδρεσε τὰ ἐξῆς: «Δέν ἔχω νά παραδέσω εἰμὴ συγκεκριμένας τινάς περιστάσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποδεικνύει πόσον ἐπιβλαβὴς εἶναι ἡ ἀφαίρεσις τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου ἀπὸ τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν δικηγόρων. Ἐχω δὲ ἐνταῦθα δύο σπουδαίους μάρτυρας, τὸν κύριον Στεφανίδην καὶ τὸν κ. Καλλιγᾶν, Ὑπουργόν τῶν Οἰκονομικῶν. Ὅτε, κύριοι, πρό εἴκοσι πέντε ἐτῶν εἶχομεν ἐμμίσθους δικηγόρους, ἦσαν μεταξύ αὐτῶν καὶ δύο ἐκ τῶν σπουδαιότερων δικηγόρων τῶν Ἀθηνῶν.

<Νικ.> Στεφανίδης: Τόν <Εμμαν.> Κόκκινον καί <Γεώργ. Δ.> Κυπαρίσσην.

<Δημ.> Δημητρακάκης: Μάλιστα. Μετὰ τρία ἔτη, ὅτε κατηργήθη τὸ σύστημα αὐτό, ὁ καταργήσας αὐτό Ὑπουργός μακαρίτης <Εὐστάθ.> Σίμος μέ ἔστειλεν, ὄντα τότε ὑπάλληλον τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ἵνα παραλάβω τὰς δικογραφίας ἀπὸ τὰ γραφεῖα τῶν σπουδαίων ἐκείνων δικηγόρων· τὰς εὔρον, κύριοι, κατὰ τὰ 9/10 δεδεμένας ὅπως τὰς παρέδωκεν ὁ κομίσας αὐτάς κλητὴρ τοῦ Ὑπουργείου, καί τὸ παραδοξότερον ὅτι οὐτὲ τὰ πληρεξούσια ἔγγραφα ἦσαν ἀποσφραγισμένα»¹¹⁵.

Ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ λόγου του ὁ Δημ. Δημητρακάκης ἀπέδωσε τὴν ζημίαν τοῦ Δημοσίου ἐκ τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ζητήματος εἰς τὴν ἀδράνειαν τῶν ἐμμίσθων δικηγόρων τοῦ Δημοσίου καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἀδράνειαν τοῦ Γεωργ. Δ. Κυπαρίσση, ὁ ὁποῖος ἠδιαφόρησε διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς δίκης ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἐνῶ πρωτοδίκως καὶ κατ' ἔφεσιν εἶχε κερδίσει τὴν ὑπόθεσιν ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου ὁ μὴ ἔμμισθος πληρεξούσιος δικηγόρος τοῦ Δημοσίου καὶ πολιτευόμενος Θρᾶξ τὴν καταγωγὴν Νικ. Παντολέων.

2. Πάντως ἡ ἐπίθεσις τῶν βουλευτῶν τῆς ἀντιπολιτεύσεως δέν ἠμπόδισε τελικῶς τὴν ψήφισιν τοῦ νομοθετήματος. Ἀξίζει νά σημειωθῇ ὅτι τὸ ἀντί αἰτιολογικῆς ἐκθέσεως εἰσηγητικόν κείμενον τοῦ Συμβούλου Διευθυντοῦ τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν Μιχαὴλ Ταταράκη προσυπεγράφη κατὰ τὴν 8ην Μαΐου 1882 ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν Ὑπουργῶν τῆς Κυβερνήσεως Τρικούπη, δηλαδὴ ὑπὸ τῶν

¹¹⁴ Αὐτόθι, σελ. 1176.

¹¹⁵ Αὐτόθι, σελ. 1203. Περὶ τοῦ δεσμοῦ τῶν δικηγόρων καὶ ἐν γένει τῆς καταστάσεως τῆς Δικαιοσύνης κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα βλ. Λύντιας Τρίχα, *Δικηγορεῖν ἐν Ἀθήναις. Μία διαδρομὴ στὸν 19^ο αἰῶνα*, Ἐν Ἀθήναις 2003. Ὁ Χῖος ἔμμ. Κόκκινος (1812-1879) διετέλεσε Καθηγητὴς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου (1861-1863) καὶ τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου (1864-1879).

Χαριλάου Τρικούπη, Κωνσταντίνου Λομβάρδου, Παύλου Καλλιγᾶ, Γεωργίου Ρούφου καὶ Δημητρίου Γ. Ράλλη.

Τό κείμενον τοῦ Μιχ. Ταταράκη φέρει ἡμερομηνίαν 6 Μαΐου 1882 καὶ συνοδεύει τό σχέδιον τοῦ τελικῶς ψηφισθέντος νόμου¹¹⁶. Ὡς ἐπιχειρήματα διὰ τὴν θέσπισιν τοῦ συστήματος τῶν *Νομικῶν Συμβούλων* προεβάλλοντο ὑπὸ τοῦ Ταταράκη αἱ ἀτέλειαι τῶν δεσμῶν καὶ τῆς νομοθεσίας, αἱ ἀδυναμίαι τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, ἡ κακὴ τήρησις τῶν δημοσίων ἀρχείων καὶ ἡ ἀνικανότης ἀντιμετωπίσεως τῆς ἀρπακτικότητος τῶν ἰδιωτῶν κατὰ τῆς περιουσίας τοῦ Δημοσίου, θεωρουμένης ὡς «νομίμου λείας πολέμου» ὑπ' αὐτῶν μετὰ τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, προβλήματα κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν νόμων περὶ στρατιωτικῆς ἱεραρχίας καὶ μισθοδοσίας καὶ ἄλλα συναφῆ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς συνεχοῦς καὶ συνεποῦς παρακολουθήσεως τῶν ἐκκρεμῶν ὑποθέσεων ἐνός ἐκάστου ὑπουργείου. Πέρα τῆς δικαστικῆς ὑποστηρίξεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου, προετείνετο ὅπως οἱ *Νομικοὶ Σύμβουλοι* τῶν λοιπῶν Ὑπουργείων ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ *Συμβούλου Διευθυντοῦ τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος* τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν λειτουργήσουν ἐν *συμβουλίῳ* ὡς νομοπαρασκευαστικὴ ἐπιτροπὴ διὰ τὴν κεντρικὴν Διοίκησιν, ὥστε νὰ ἀποτραπῇ διὰ τό μέλλον ἡ θέσπισις νόμων ἢ λήψις μέτρων δυναμένων νὰ γεννήσουν ἀπαιτήσεις ἀποζημιώσεων ἐναντι τοῦ Δημοσίου.

Ὁ Μιχ. Ταταράκης παρεδέχθη τὰς ἀποτελεσματικὰς ὑπηρεσίας αἱ ὁποῖαι εἶχον παρασχεθῇ κατὰ τό παρελθόν ὑπὸ τῶν δικηγόρων τοῦ Δημοσίου, ἐτόνισεν ὅμως ὅτι τό ἰσχύον σύστημα δέν παρείχε τὴν δυνατότητα συγκλήσεως συμβουλίῳ ὥστε νὰ κρίνουν καὶ νὰ ἀποφασίζουν οὗτοι καὶ συλλογικῶς ἐπὶ ἐκκρεμῶν ὑποθέσεων. Σχολιάζων τὸν δεσμόν τοῦ *Συμβούλου Διευθυντοῦ* (ἀποκαλουμένου ἀτύπως καὶ *Δικαστικοῦ Συμβούλου*) ἐδήλωσεν ὅτι ἦτο ἐξαιρετικῶς δυσχερές τό εἰς αὐτόν ἀνατεθειμένον ἔργον, διότι ἐκαλεῖτο νὰ ἐξετάζη καὶ ἐνεργῇ ἐπὶ περίπου 3000 δικῶν αἱ ὁποῖαι ἦσαν τότε ἐκκρεμεῖς ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκεῖνο ὅμως τό ὁποῖον κατελογίζετο εἰς τὸν ἰσχύοντα δεσμόν τοῦ *Συμβούλου Διευθυντοῦ* ὡς σοβαρώτατον μειονέκτημα ἦτο «ὅτι δέν καταργεῖται ἀνάλογος ἀριθμὸς δικῶν διὰ συμβιβασμοῦ». Καὶ ἐξήγησεν ὅτι: «Τό Δικαστικόν Τμήμα δέν ἀπέκρουσε ποτέ συμβιβαστικὴν λύσιν· τοιαύτη μάλιστα περιστέλλει καὶ ἀνακουφίζει τοῦτο ἀπὸ τὰς ἀσχολίας του· ἀλλὰ δέν δύναται νὰ παραδεχθῇ τό προβαλλόμενον ἐκάστοτε πρὸς ὑποστήριξιν τοιούτων συμβιβασμῶν ἀξίωμα καὶ δόγμα ὅτι καὶ ἂν δέν ἦναι ὑπεύθυνον κατὰ τοὺς κειμένους νόμους εἰς ἀποζημίωσιν τό Δημόσιον ἢ ἂν τό καταβλητέον πρὸς τοῦτο ποσὸν ἦναι λίαν δυσανάλογον πρὸς τό ἀπαιτούμενον, δέν εἶναι

¹¹⁶ Παράρτημα τῆς Ἐφημερίδος τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς. Θ' Περίοδος-Α' Σύνοδος. Ἐν Ἀθῆναις 1883, σελ. σλδ' - σλη'.

ἀδικία, ὑπαγορεύεται μάλιστα ἀπό τό δίκαιον, νά λύηται ἡ διαφορά ὑπέρ τοῦ ἰδιώτου καθ' ὃν τρόπον διατυπouται παρ' αὐτοῦ, διά μόνον τόν λόγον ὅτι δέν εἶναι ἐπαισθητή ἡ ζημία ἂν ταύτην ὑποστή τό Δημόσιον. Πολύς ἀπαιτεῖται νά παρέλθῃ χρόνος καί πολλαί καί διάφοροι νά συντρέξωσι περιστάσεις ὅπως παγιωθῇ ὁ προσήκων εἰς τήν περιουσίαν τοῦ Δημοσίου σεβασμός»¹¹⁷. Ἄλλοις λόγοις ὁ δεσμός τοῦ Συμβούλου Διευθυντοῦ κατηγορεῖτο ὅτι δέν ἐπέτρεπε καί δέν προώθῃ τήν ἐπίτευξιν ἐξωδίκως συμβιβασμῶν, πού θά κατέληγον ὅμως εἰς βάρος τοῦ Δημοσίου ἐπ' ὠφελείᾳ ἰδιωτῶν ἀποβλεπόντων εἰς τά ἴδια αὐτῶν συμφέροντα καί διεκδικήσεις στοιχείων τῆς περιουσίας τοῦ Δημοσίου, ἰδιωτῶν ὅμως προστατευομένων ὑπό πολιτικῶν παραγόντων!

Ἡ δεσμοδέτησις θέσεων Νομικῶν Συμβούλων εἰς τά λοιπά Ὑπουργεῖα πρέπει νά ὑποτεθῇ ἀπό τόν σημερινόν ἀναγνώστην τῆς Ἐκθέσεως Ταταράκη ὅτι πρωτίστως θά συνέβαλλεν εἰς τήν θωράκισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου καί ἐκτός τῶν δικαστηρίων διά προληπτικῶν μέτρων, κυρίως ὡς πρὸς τήν νομικήν πληρότητα καί τήν σκοπιμότητα τῶν ἐπιλεγομένων λύσεων αἱ ὁποῖαι θά διευτυποῦντο εἰς ἐκπονούμενα νομοσχέδια.

Παρά τās ἀντιρρήσεις τῶν βουλευτῶν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, τελικῶς τό νομοσχέδιον ἐψηφίσθη ὑπό τῆς Βουλῆς κατὰ τήν 16ην Ἰουνίου 1882¹¹⁸, ὑπεγράφη κατὰ τήν 22αν Ἰουνίου ὑπό τοῦ Βασιλέως Γεωργίου Α', καί ἐδημοσιεύθη ὡς Νόμος ὑπ' ἀριθμ. ΑΚΑ' (1021), *Περί Νομικῶν Συμβούλων* εἰς τήν *Ἐφημερίδα* τῆς Κυβερνήσεως κατὰ τήν 23ην Ἰουνίου 1882¹¹⁹.

Διά τοῦ ἐν λόγῳ Νόμου ὁ νέος δεσμός διεμορφώθη ὡς ἐξῆς: Ἰδρύθησαν ἐπτὰ θέσεις Νομικῶν Συμβούλων διά τά λοιπά ὑπουργεῖα, ἀνάλογον πρὸς ἐκείνην τοῦ Δικαστικοῦ Συμβούλου παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ τῶν Οἰκονομικῶν (ἄρθρ. 1). Διά τοῦ ἁρθροῦ αὐτοῦ ἐπῆλθε καί μετωνομασία τοῦ Συμβούλου Διευθυντοῦ τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν εἰς Δικαστικόν Σύμβουλον, ὡς ἄλλωστε εἶχεν ἐπικρατήσει ἐν τῇ πράξει νά ἀποκαλῆται οὗτος. Ἀρμοδιότης τῶν Νομικῶν Συμβούλων ἦτο πρωτίστως ἡ «ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων τῆς πρωτευούσης διεξαγωγή τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου καί τῆς περιουσίας τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμείου», ἀλλά καί ἡ γνωμοδότησις «ἐπὶ διαφόρων ἀντικειμένων τῆς Διοικήσεως ἐν γένει».

Ἐκ τῶν ἐπτὰ Συμβούλων τρεῖς προσδιωρίζοντο ὡς Εἰδικοί Σύμβουλοι,

117. Αὐτόθι, σελ. σλε'.

118. Συνεδρίασις 97 τῆς 16ης Ἰουνίου 1882. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς. Περίοδος Θ', Σύνοδος Α'*, σελ. 1206.

119. *Ἐφημερίς* τῆς Κυβερνήσεως φ. 54 (23 Ἰουν. 1882), σελ. 239-240.

ἐξ ὧν ὁ εἷς εἶχε τήν εὐθύνην τῶν Ὑπουργείων Ἑσωτερικῶν καί Δημ. Ἐκπαιδεύσεως, ὁ δεύτερος τῶν Ὑπουργείων Στρατιωτικῶν καί τοῦ «πολεμικοῦ κλάδου» τοῦ Ὑπουργείου Ναυτικῶν καί ὁ τρίτος τῶν Ὑπουργείων Ἑξωτερικῶν, Δικαιοσύνης καί τοῦ «ἐμπορικοῦ κλάδου» τοῦ Ὑπουργείου Ναυτικῶν. Οὗτοι ἦσαν οἱ εἰδικοί εἰσηγηταί ἐπὶ τῶν θεμάτων τῶν εἰς τήν ἀρμοδιότητα τῶν ὡς ἄνω ὑπουργείων ἐμπιπτουσῶν ὑποθέσεων, συνεζήτουν δέ τὰς σχετικές ὑποθέσεις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Δικαστικοῦ Συμβούλου εἴτε ἐν στενῇ συνθέσει εἴτε καλουμένων καί τῶν λοιπῶν Νομικῶν Συμβούλων πρὸς σύνταξιν γνωμοδοτήσεων ζητούμενων ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου παρ' ᾧ ἦσαν ἕκαστος διωρισμένος.

Ἐν ᾧ τῇς καλυτέρας ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ἐκάστη ὑπόθεσις ὥφειλε νά προπαρασκευάζεται ἐν συμβουλίῳ ἐκ τριῶν τοῦλάχιστον Νομικῶν Συμβούλων, ἐξ ὧν ὁ εἷς ἦτο ἀναγκαίως ὁ ἐντεταλμένος τὴν παράστασιν ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ὡς πληρεξούσιος τοῦ συγκεκριμένου Ὑπουργείου τό ὅποῖον εἶχε τήν διαφορὰν μέ τὸν ἰδιώτην. Οὕτως ἡ δικογραφία προπαρασκευάζετο κατὰ τό δυνατόν πληρέστερον καί σφαιρικώτερον διὰ τῆς συμμετοχῆς τριῶν Νομικῶν Συμβούλων καί τοῦ Δικαστικοῦ Συμβούλου πάντοτε ὡς προέδρου. Ἀπαντες ἐνήργουν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ὡς πληρεξούσιοι τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, βάσει τοῦ παλαιοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 3ης/15ης Ἀπριλίου 1833, ὡς Ὑπουργοῦ ἐντεταλμένου νά ἐνεργῇ πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Πρὸς νομιμοποίησιν τῆς παραστάσεώς των ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ἀπαιτεῖτο ἀπλοῦν πληρεξούσιον ἔγγραφον ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ Δικαστικοῦ Συμβούλου¹²⁰.

Πέρα τῆς ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ἐκπροσωπήσεως τοῦ Δημοσίου, οἱ Νομικοὶ Σύμβουλοι, ἐν συμβουλίῳ, εἶχον τήν ἀρμοδιότητα τῆς γνωμοδοτήσεως ἐπὶ τῆς ἀνάγκης καταργήσεως δικῶν, περὶ ἐξωδίκων συμβιβασμῶν καί περὶ τῶν εἰδικῶν ὅρων ὑφ' οὓς ἦτο δυνατόν νά δεχθῇ τό Δημόσιον συμβιβασμόν ἢ κατάργησιν δίκης. Ἡ γνωμοδότησις ἔπρεπε νά γίνῃ ἀποδεκτὴ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν καί νά χορηγηθῇ παρ' αὐτοῦ ἔγγραφος ἐντολή πρὸς διενέργειαν τῆς σχετικῆς πράξεως. Διὰ νά θεωρηθῇ ἔγκυρος ἡ σχετικὴ γνωμοδότησις ἀπαιτεῖτο ὅπως εἶναι ὁμόφωνος. Ἄλλοις λόγοις διεμορφοῦτο εἰδικόν πλέγμα διατάξεων πρὸς πραγματικὴν διασφάλισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου τόσον ἀπὸ τὴν ἀρπακτικότητα τῶν ἰδιωτῶν ὅσον καί ἀπὸ τὴν ἀδιαφορίαν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων.

120. Βλ. Βασ. Τ. Οἰκονομίδου, *Ἐγχειρίδιον τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας*, ἔκδοσις ἐβδόμη μετὰ πλείστων προσθηκῶν καί θελωπώσεων, ὑπὸ Μιχ. Γ. Λιβαδά, Ἐν Ἀθήναις 1924, τόμ. 1, σελ. 83-84, ὑπόσημ. 2.

Δέν πρέπει νά λησμονεῖται ὅτι κατά τήν ἐποχήν ἐκείνην ἀκόμη δέν εἶχε διαμορφωθῇ ἡ ἔννοια τῆς μονιμότητος τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καί συνεπῶς εἰς ἐκάστην κυβερνητικήν μεταβολήν ἐσημειοῦτο καί γενική «ἀλλαγὴ φρουρᾶς» εἰς τὰ περισσότερα ὑπουργεῖα. Ἀποτέλεσμα τούτου: οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι εἶχον μεταβληθῇ εἰς «πολιτικήν πελατεῖαν» τῶν κομμάτων καί συνεπῶς ἐλάχιστα ἡσχολοῦντο μέ τήν ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Τό βασικόν μέλημά των ἦτο ἡ διατήρησις των εἰς τήν θέσιν των διὰ γνωριμιῶν, ἔστω καί ἂν μετεβάλλετο ἡ Κυβέρνησις. Τό σύστημα αὐτό καθίστα τούς ὑπαλλήλους λίαν ἐπιρρεπεῖς εἰς ἱκανοποίησιν πολιτικῶν καί κομματικῶν πιέσεων καί ἀπαιτήσεων, συχνάκις εἰς βάρος τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Εἰς αὐτὴν τήν κατάστασιν οἱ *Νομικοὶ Σύμβουλοι*, διοριζόμενοι ἐπὶ ἐξαετῇ θητεία, παρεῖχον τήν μόνην ἀσφάλειαν περὶ ὑπερασπίσεως τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου.

Πέρα τῶν γνωμοδοτικῶν καί τῶν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ὑπερασπιστικῶν καθηκόντων τῶν *Νομικῶν Συμβούλων*, παρείχτο εἰς αὐτούς, ἐν συμβουλίῳ ἐνεργοῦντας, ἡ ἀρμοδιότης τῆς «ἐκδικάσεως» τῶν ἐφέσεων «ἐπὶ τῶν τελωνειακῶν καί τῶν ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν περὶ χαρτοσήμου καί περὶ τελῶν τῶν παιγνιοχάρτων νόμων ἀποφάσεων». Ἡ ἐν λόγῳ ἀρμοδιότης ἔχει καταγραφῇ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου εἰς τό Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν Γεωργίου Ἰ. Ἀγγελοπούλου ὡς «*διοικητικὸν δικαστήριον δευτέρου βαθμοῦ*». Ἀληθές εἶναι ὅτι πράγματι οἱ ἐν συμβουλίῳ ἀποφαινόμενοι *Νομικοὶ Σύμβουλοι* ἐτήρουν ἐνδικοφανῇ διαδικασίαν κατά τήν ἐν λόγῳ «ἐκδίκασιν», δέν ἀπετέλουν ὅμως διοικητικὸν δικαστήριον, ἀφ' ἑνός διότι τὰ διοικητικά δικαστήρια ἀπηγορεύοντο βάσει τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 καί ἀφ' ἑτέρου διότι αἱ παρ' αὐτῶν «ἐκδικαζόμεναι» ὑποθέσεις ἀπετέλουν διαφοράς αἱ ὅποιαι ἀνήκον πρὸς ἐπίλυσιν εἰς τήν ἀρμοδιότητα τῶν διοικητικῶν Ἀρχῶν. Ἄλλως ἡ ἐκδίκασις των θά εἶχε περιέλθει ἀπὸ τοῦ 1844 ἤδη εἰς τήν δικαιοδοσίαν τῶν τακτικῶν δικαστηρίων. Ὡς σημειωθῇ, προσθέτως, ὅτι αἱ ἐκδιδόμεναι ὑπὸ τῶν ἐν συμβουλίῳ ἐνεργούντων *Νομικῶν Συμβούλων* «ἀποφάσεις» δέν ἐξεδίδοντο ὡς αἱ δικαστικαὶ «ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων» κατά τό Σύνταγμα, ἀλλ' «ἐν ὀνόματι τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν» (ἄρθρ. 7, παρ. 4), δηλαδή κεντρικῆς διοικητικῆς Ἀρχῆς τῆς Ἐκτελεστικῆς Λειτουργίας.

Πάντως τό νέον μέτρον ὡς διεμορφώθη κατά τό 1882 δυνάμει τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ,ΑΚΑ' (1021) τοῦ ἔτους ἐκείνου καί ἀκολουθῶς συμπληρώθη καί διεμορφώθη, ἀπετέλεσε τήν ἀπαρχήν τῆς ὁργανώσεως καί λειτουργίας τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους ὡς αὐτό ὑφίσταται σήμερον.

5. Γενικαί παρατηρήσεις.

Ὡς κατεδείχθη ἀνωτέρω ἡ προστασία τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἀπὸ τοῦ 1833 καὶ μέχρι τοῦ 1882 διῆλθε σειράν διαδικασιῶν καὶ μέτρων, ἄλλα τῶν ὁποίων ἀπεδείχθησαν λυσιτελεῖν καὶ ἄλλα ἐγκατελείφθησαν ὡς ἀνεπιτυχεῖ.

Ἀληθές εἶναι ὅτι τὰ πρῶτα μέτρα (1833) προστασίας τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου δὲν ἦσαν δικαστικά ἀλλὰ νομοθετικά. Οὕτως, εὐδύς μετὰ τὴν Ἐγκατάστασιν τῆς Βασιλείας ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὴν 6ην/18ην Φεβρουαρίου 1833 ἐξεδόθη τὸ ὑπ' ἀριθμ. 948 Βασ. Διάταγμα διὰ τοῦ ὁποίου ἀπηγορεύθη πλήρως πᾶσα ἐκποίησης ἐθνικῶν κτημάτων παντός εἶδους, ἰδίᾳ δὲ τῶν ἀστικῶν¹²¹. Τὸ νομοθέτημα αὐτὸ ἐκρίθη ἀπολύτως ἀπαραίτητον παρὰ τὸ γεγονός ὅτι διὰ τοῦ Πολιτικοῦ Συντάγματος τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1827 δὲν παρείχετο ἡ δυνατότης (ἡ ὁποία ὑφίστατο βάσει τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1823) εἰς τὴν Βουλὴν ἢ εἰς ἄλλον φορέα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ὅπως ἐκποιῇ ἐθνικά κτήματα, πλὴν τῶν ἀποκαλουμένων τότε «φθαρτῶν», δηλαδὴ τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ τῶν λοιπῶν εἰς εἶδος προσόδων τῶν ἐθνικῶν κτημάτων. Ἀντιθέτως, προεβλέπετο ὅτι ἡ Βουλὴ: «*Επαρτυπνεῖ εἰς τὴν διατήρησιν καὶ θελίψει τῶν ἐθνικῶν κτημάτων*» (ἄρθρ. 89 τοῦ Πολιτικοῦ Συντάγματος τῆς Ἑλλάδος).

Ἐν τούτοις, λόγῳ τῆς ἀναστολῆς λειτουργίας τῆς Βουλῆς, ἰσχυοῦσης ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ΝΗ' (58) τῆς 18ης Ἰανουαρίου 1828 καὶ τοῦ ἀντιστοίχου εἰς περιεχόμενον Κυβ. Ψηφίσματος ὑπ' ἀριθμ. Α' τῆς αὐτῆς ἡμερομηνίας, ἐκρίθη ἀπαραίτητον ὅπως καταστῇ γνωστόν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν ὅτι ὑπὸ τὸ νέον κυβερνητικὸν καθεστῶς, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐδραιωθῇ ἀπὸ τῆς 25ης Ἰανουαρίου/6ης Φεβρουαρίου 1833, πᾶσα ἐκποίησης ἐθνικῶν κτημάτων ἀπεκλείετο ρητῶς κατὰ τὸν νόμον. Αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ πρῶτον μέτρον προστασίας τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου μετὰ τὸ 1833, ὅταν ἡ καδίδρυσις ὀριστικοῦ κυβερνητικοῦ καθεστώτος ὑπεχρέωνε τοὺς κυβερνῶντας εἰς ἀντιμετώπισιν καὶ τῶν προβλημάτων τῆς κρατικῆς περιουσίας. Διὰ τοῦ αὐτοῦ Βασ. Διατάγματος ὑπ' ἀριθμ. 948 τῆς 6ης/18ης Φεβρουαρίου 1833 προεβλέφθη καὶ ὅτι μερίμνη τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ἔδει νὰ συνταχθοῦν ἀνά τὴν ἐπικράτειαν πίνακες τῶν ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ὑπὲρ Ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνος ἀποκτησάντων ἐθνικά κτήματα καθ' οἷονδήποτε τρόπον (διὰ παραχωρήσεως, ἀγορᾶς, ὑποθήκης βάσει τοῦ Ψηφίσματος ὑπ' ἀριθμ. ΑΒ' (32) τῆς 14ης Ἀπριλίου 1823 τῆς Β' ἐν Ἀστρεὶ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, κλπ.) ὥστε νὰ διευκρινηθῇ ἀκολούθως ἐάν νομίμως καὶ βάσει τίνος τίτλου κατεῖχον κτήματα ἀρχικῶς περιελθόντα εἰς τὴν κυριότητα τοῦ Δημοσίου.

121. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 3 (28 Φεβρ. / 12 Μαρτ. 1833), σελ. 19-20.

Διά μεταγενεστέρου Βασ. Διατάγματος της 30ης Μαρτίου/11ης Απριλίου 1835¹²², διά τοῦ ὁποῖου ἐπανελήφθη ἡ πρόσκλησις πρὸς τοὺς κατέχοντας τίτλους ἐπὶ τέως δημοσίων κτημάτων ὅπως προσέλθουν καὶ βεβαιώσουν τὴν νομιμότητα τῶν ἐν λόγῳ τίτλων τῶν, προσδιωρίσθησαν ἀκριβέστερον τὰ ὅρια τῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποίαν ἦτο δυνατόν νά ἔχουν γίνει νομίμως παραχωρήσεις ἢ ἐκποιήσεις δημοσίων κτημάτων, ἥτοι ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1822 μέχρι τῆς 25ης Ἰανουαρίου/6ης Φεβρουαρίου 1833. Πᾶσα μετὰ ταῦτα ἐκποίησης δημοσίων κτημάτων ἐδωρήθη παράνομος καὶ ἄκυρος.

Εὐθὺς μετὰ τὴν νομοθετικὴν ρύθμισιν τῆς προστασίας τῆς κρατικῆς περιουσίας, ὠρίσθη διὰ τοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος τῆς 3ης /15ης Απριλίου 1833, *Περὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ Γραμματέως ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν*, ὡς ἤδη ἐκτενῶς ἐξετέθη, ὅτι μεταξύ τῶν καθηκόντων αὐτοῦ περιλαμβάνετο καὶ ἡ διαπίστωσις κατόπιν ἀκριβοῦς ἐλέγχου τῶν δημοσίων κτημάτων καὶ τῶν οἰκονομικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Δημοσίου ἔναντι τῶν ἰδιωτῶν, ἡ διαφύλαξις τῆς κρατικῆς περιουσίας καὶ ἡ προστασία τῆς ἀπὸ πάσης καταπατήσεως ἢ παρανόμου διεκδικήσεως, ἡ εἰσπραξις τῶν πρὸς τὸ Δημόσιον ὀφειλῶν καὶ ἡ ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ἀντιπροσώπευσις τοῦ Δημοσίου κατὰ τὴν διαδικασίαν προστασίας τῶν συμφερόντων αὐτοῦ. Εἰς τὴν παρούσαν μελέτην καταδεικνύεται ὅτι ἡ ἱστορία τῆς φροντίδος περὶ δικαστικῆς προστασίας τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου ἀνάγεται εἰς τὸ χρονικὸν σημεῖον ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἤρχισαν νά λειτουργοῦν τὰ τακτικὰ δικαστήρια, δηλαδή ἀπὸ τῆς 25ης Ἰανουαρίου/6ης Φεβρουαρίου 1835, ἐνῶ ἡ σχετικὴ πρόβλεψις περὶ τῆς προστασίας ἀνήγετο ἤδη εἰς τὴν 3ην/15ην Απριλίου 1833 διὰ τοῦ ὀργανικοῦ Βασ. Διατάγματος περὶ τῆς ἀρμοδιότητος τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν.

Ἡ μέχρι σήμερον δεκτὴ θέσις, ὡς ἐδιδάχθη ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Γεωργίου Ἰ. Ἀγγελοπούλου¹²³, εἶναι ὅτι ἡ διαδικασία τῆς προστασίας τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου, διὰ φορέως προδρόμου τοῦ ἀπὸ τοῦ 1882 λογιζομένου ὡς συγκροτηθέντος Νομικοῦ Συμβουλίου (τὸ ὁρθόν:

122. Βασ. Διάταγμα τῆς 30ης Μαρτίου / 11ης Απριλίου 1835, *Περὶ ἀνανεώσεως τῶν δικαιωμάτων ἐκείνων τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, ὅσα μετέβησαν εἰς τὴν ἰδιωτὴν τὴν κυριότητα ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας Ἀγῶνος μέχρι τῆς καταστάσεως <: Ἐγκαταστάσεως > τῆς παρούσης Κυβερνήσεως*, δηλ. ἀπὸ 9 Ἰανουαρίου 1822 ἕως 6 Φεβρουαρίου 1833, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 14 (9 / 21 Μαΐου 1835), σελ. 80-83. Πέρα τῶν ἤδη μνημονευθεισῶν ἐργασιῶν τοῦ Γ. Νάκου, ἰδιαίτερος χρῆσιμος ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς νομοθετικῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ ζητήματος τῶν ἐθνικῶν κτημάτων εἶναι ἡ ὁγκώδης ἔκδοσις: *Ὑπουργεῖον Γεωργίας, Διεύθυνσις Δημοσίων Κτημάτων, Κώδιξ Νομοθεσίας Δημοσίων Κτημάτων*, ἐπιμελεία Ἰωάννου Παναγιωτοπούλου, Γεν. Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Δημοσίων Κτημάτων, Ἐν Ἀθήναις 1919.

123. Γ. Ἰ. Ἀγγελοπούλου, *Σύστημα Διοικητικοῦ Δικαίου*, Ἐν Ἀθήναις 1885-1888, σελ. 197-209.

Συμβουλίου τῶν Νομικῶν Συμβούλων), ἤρχισεν ἀπὸ τῆς 15ης Φεβρουαρίου 1843, ὅτε συνεστήθη ἡ Ἐπιτροπὴ πρὸς γνωμοδότησιν ἐπὶ τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου¹²⁴. Ἀληθές εἶναι ὅτι ἡ σχετικὴ ρύθμισις τοῦ 1843 ἀπετέλεσε μέτρον κατὰ συνέχειαν ἄλλων διαδοχικῶν, ἥδη δὲ ἀναφερθέντων, κριθέντων ὁμως ὡς ἀλυσιτελῶν. Ὁ πρῶτος φορεὺς προστασίας τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου μετὰ τὴν νομοθετικὴν ρύθμισιν τοῦ Φεβρουαρίου 1833 περὶ τῶν δημοσίων κτημάτων, ὑπῆρξε τὸ συγκροτηθέν κατ' Ἀπρίλιον 1834 Γ' Τμήμα ἐπὶ τοῦ Ἀμφισβητούμενου Διοικητικοῦ τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν καὶ ὁ πρῶτος οὕτως εἰπεῖν «Νομικός Σύμβουλος» τοῦ Κράτους ὑπῆρξεν ὁ τμηματάρχης Παναγιώτης Κένταυρος. Κατ' ἄμεσον διαδοχὴν αὐτοῦ ἡσκησαν, ὡς ἐσημειώθη, τὰ σχετικὰ καθήκοντα ὁ Κωνστ. Προβελέγγιος καὶ ὁ Μάρκος Ρενιέρης μέχρι τοῦ 1843.

Ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων τὰ συμφέροντα τοῦ Δημοσίου ὑπεστήριξαν κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1835-1856 καὶ πάλιν μεταξύ 1860 καὶ 1882 δικηγόροι διοριζόμενοι ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν διὰ πληρεξουσίου ἐγγράφου καὶ ἐπὶ συγκεκριμένης ἐκάστοτε ὑποθέσεως. Κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1856-1860 ἐπεχειρήθη πρὸς καλυτέραν ρύθμισιν τοῦ ζητήματος ἡ εἰσαγωγή τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐμμίσθων ἐπὶ παγία ἀντιμισθία δικηγόρων τοῦ Δημοσίου, χωρὶς τὸ μέτρον νὰ ἀποδώσῃ τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ἀπὸ τοῦ 1867 διὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς εἰδικῆς δέσεως τοῦ Συμβούλου Διευθυντοῦ τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ἐπεχειρήθη περισσότερον ὀρθολογικὴ καὶ τακτικὴ ἀντιμετώπισις τοῦ ζητήματος τῆς κατευθύνσεως τῆς δικαστικῆς προστασίας τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου.

Τὰ ληφθέντα κατὰ τὸ 1882 νέα μέτρα διὰ τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. ΑΚΑ' /1882 πρέπει νὰ λογισθῶν ὅχι ὡς εἰσάγοντα νέον θεσμόν, ἀλλ' ὡς σοβαρὰ τομὴ καὶ ὀρθολογικὴ προσπάθεια συστηματοποιήσεως τοῦ ἰσχύοντος καθεστώτος καὶ ἐπανόδου κατ' οὐσίαν εἰς τὸ καθεστὼς τῶν ἐμμίσθων δικηγόρων τοῦ Δημοσίου. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἀπὸ τοῦ 1882 οἱ διοριζόμενοι ἐπτά Νομικοὶ Σύμβουλοι ἦσαν δημόσιοι ὑπάλληλοι, ὡς ἦτο ἀπὸ τοῦ 1867 ὁ μετονομασθεὶς εἰς Δικαστικόν Σύμβουλον ὑπηρετῶν τότε Σύμβουλος Διευθυντῆς τοῦ Δικαστικοῦ Τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν. Καὶ πρόσθετον νέον στοιχεῖον ἦτο τὸ γεγονός ὅτι ἐκάστη δικαστικὴ ὑπόθεσις τοῦ Δημοσίου πρὶν ἀχθῆ ἑνώπιον τῶν δικαστηρίων πρὸς ἐκδίκασιν ἔδει ὀπωσδήποτε νὰ ἐξετασθῇ ἐν συμβουλίῳ ὑπὸ τῶν Νομικῶν Συμβούλων τῶν Ὑπουργείων ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Δικαστικοῦ Συμβούλου συνερχομένων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ παρατηρῆται ἀβελ-

124. Βασ. Διάταγμα τῆς 15ης Φεβρουαρίου 1843, *Περὶ συστάσεως Ἐπιτροπῆς πρὸς γνωμοδότησιν ἐπὶ τῶν δικῶν τοῦ Δημοσίου*. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 5 (26 Φεβρ. 1843), σελ. 16-17.

τηρία ή έλλιπής φροντίς κατά τήν δικαστικήν υπεράσπισιν τών συμφερόντων τοῦ Δημοσίου. Όπωςδὴποτε ἐπισημαίνεται σοβαρά μεταβολή τῆς ὀργανωτικῆς περὶ τό δέμα ἀντιλήψεως.

Καθ' ὅλην τήν περίοδον τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἀπό τῆς ιδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους καί μέχρι σήμερον ἀκόμη, τό Δημόσιον ἐτέλει ἐν ἀμύνη καί ἡγωνίζετο νά υπερασπισθῇ τά δικαιώματά του, νά διαφυλάξῃ τά δημόσια κτήματα καί λοιπά στοιχεῖα τῆς κρατικῆς περιουσίας, νά ἐξασφαλίσῃ τήν καταβολήν τών ὀφειλῶν πρός αὐτό ἐκ διαφόρων λόγων, κυρίως ὅμως ἐκ φοροδιαφυγῆς καί ἀποφυγῆς καταβολῆς ποικίλων τελῶν (ἀκόμη καί ἐκ λαθρεμπορίας) καί νά ἀποφύγῃ παραλλήλως τήν καταβολήν ἀποζημιώσεων ἐνδεχομένως μή ὀφειλομένων ἀλλά διεκδικουμένων ὑπό τών ιδιωτῶν. Αἱ δικαστικά ὑποθέσεις περὶ κυριότητος ἀκινήτων πού ἐξεδικάσθησαν μεταξύ Δημοσίου καί ιδιωτῶν ἀπετέλεσαν τόν συντριπτικόν ἀριθμόν τών σχετικῶν ἀγωγῶν ἐξ ὧσιν προκύπτουν ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἡδὴ Ἐκθέσεως Ταταράκη τοῦ 1882. Ὁ γενικός ὄγκος τών δικαστικῶν ὑποθέσεων τοῦ Δημοσίου διά τό 1882 καί καθ' ἅπασαν τήν ἐπικράτειαν υπελογίζετο κατά τήν αὐτήν Ἐκθεσιν, ὡς ἐσημειώθη, εἰς τόν ἀριθμόν τών 7000 δικῶν ἐνώπιον ἀπάντων τών δικαστηρίων τῆς χώρας. Καθίσταται σαφές ὅτι ὁ δεσμός τών Νομικῶν Συμβούλων μικράν μόνον ἀνακούφισιν εἰς τό δικαστικόν ἀδιέξοδον ἦτο δυνατόν νά προσφέρῃ, καί ταύτην μόνον ἐνώπιον τών ἐν Ἀθήναις δικαστηρίων, διότι ἀνά τά δικαστήρια τῆς λοιπῆς χώρας τά συμφέροντα τοῦ Δημοσίου υπερησπίζοντο καί μετὰ τό 1882 ὑπό δικηγόρων διοριζομένων κατά περίπτωσιν. Ἡ ἀνακούφισις αὕτη, ὅσον καί μικρά εἰς ἀριθμούς ὑποθέσεων ἐάν ἦτο, ὑπῆρξε σπουδαία καί ἐδεμελίωσε σύστημα κρατοῦν λαμπρῶς μέχρι σήμερον μέ διαρκῶς βελτιουμένην νομοθεσίαν καί ὀργάνωσιν.

Ὅπως εἶχε τονίσει ὁ Καθηγητής Γεώργιος Ἰ. Ἀγγελόπουλος εἰς τό ἐκδοθέν κατά τό 1885 πρωτοποριακόν Σύστημα Διοικητικοῦ Δικαίου: «Ἡ ἔλλειψις παρ' ἡμῖν Συμβουλίου Ἐπικρατείας καί ἡ ὕπαρξις πολλῶν ἀστικῶν διαφορῶν τοῦ Δημοσίου Ταμείου μετὰ τών πολιτῶν, συνετέλεσε κυριώτατα εἰς τήν γένεσιν τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τῆς Διοικήσεως, δεσμοῦ ὅλως ἰδιάζοντος ἐν Ἑλλάδι, διφυοῦς δέ τήν οὐσίαν ἐνεκα τών ἀστικῶν καί πολιτικῶν αὐτοῦ λειτουργιῶν, ἀλλά προσαρμοζομένου τά μάλιστα τῇ νῦν καταστάσει τῆς χώρας καί ἐπιδεκτικοῦ τελειοποιήσεως, ὥστε, αὐξανομένων τών διοικητικῶν αὐτοῦ καθηκόντων, ν' ἀποκτήσῃ καθαρώτερον χαρακτῆρα καί νά καταστῇ τό ἀπαραίτητον συμβουλευτικόν σῶμα τῆς κεντρικῆς Διοικήσεως»¹²⁵. Αἱ εὐχαί τοῦ Γ. Ἰ. Ἀγγελοπούλου ἀπέδωσαν καρπούς ἔτσι ὥστε σήμερον νά θεωρῆται ὡς ἐν ἐκ τών βασικῶν γνωμοδοτικῶν συμβουλίων τῆς κεντρικῆς Διοικήσεως τοῦ κράτους.

125. Γ. Ἰ. Ἀγγελοπούλου, *Σύστημα Διοικητικοῦ Δικαίου*, σελ. 197.

Εἰς τὰ νεώτερα ἐγχειρίδια τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου¹²⁶ τὸ Νομικόν Συμβούλιον ἐξετάζεται μεταξύ τῶν γνωμοδοτικῶν ὀργάνων τῆς Διοικήσεως, ὅπως ἐφαντάσθη αὐτό ἀρχικῶς ὁ Γ. Ἀγγελόπουλος: «Υπὸ τὴν ἐτέραν αὐτοῦ ιδιότητα, τὴν διοικητικὴν, τὸ Νομικόν Συμβούλιον ὠρίσται ὡς τὸ μόνον γνωμοδοτικόν σῶμα τῆς κεντρικῆς Διοικήσεως ἐπὶ παντός ἀντικειμένου νομικοῦ, καὶ ὡς διοικητικόν ἐν ταύτῃ δικαστήριον ἐπὶ τῶν ὑποθέσεων, ἃς ἄλλοτε ἐξεδίκαζεν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μόνος ὁ ἀρμόδιος ὑπουργός.

Γνωμοδοτοῦσι δὲ οἱ Νομικοὶ Σύμβουλοι εἴτε μόνοι καθ' ἑαυτοὺς εἴτε πλείονες ὁμοῦ ἐν συμβουλίῳ ἐπὶ ἀντικειμένων ἅτινα ἤθελον ὑποβληθῇ εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου παρά τῷ ὁποίῳ εἰσὶ διωρισμένοι. Ἡ ὑπηρεσία δ' αὕτη τῶν Νομικῶν Συμβούλων τοσαύτην ἔκτασιν ἔλαβεν ὥστε οὐ μόνον καὶ ἐπὶ τῶν ἀπλουστάτων νομικῶν ζητημάτων ζητεῖται ἡ γνώμη αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πολλῶν ἄλλων ἀντικειμένων, θεωρουμένων πρὶν ὡς ἀνηκόντων εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἀρμοδιότητα τοῦ οἰκείου τμηματάρχου.

Ἡ εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῶν κυβερνητικῶν νομοσχεδίων συμμετοχὴ τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου οὐδαμοῦ τοῦ νόμου (ἐννοεῖται τοῦ Νόμου ,ΑΚΑ' /1882) φανερώς μνημονεύεται· ἀλλ' ὅμως καὶ αὕτη ὑπῆρξε μέχρι σήμερον σπουδαιότατη, τοιαῦτα τινὰ δὲ νομοσχέδια καὶ συνετάχθησαν τῇ παραγγελίᾳ τοῦ ὑπουργοῦ ὑπὸ τῶν <Νομικῶν> Συμβούλων ἀπ' εὐθείας, εἴτε μόνον εἴτε ἐν συμβουλίῳ»¹²⁷.

Τὸ νομοπαρασκευαστικόν ἔργον τοῦ συμβουλίου τῶν Νομικῶν Συμβούλων τοῦ 1882, τὸ ὁποῖον σχεδόν ἀμέσως ἀπεκλήθη πρακτικῶς «Νομικόν Συμβούλιον», καίτοι ἀκόμη δὲν εἶχεν ἀποτελέσει ἐνιαῖον ὄργανον καὶ Ἀρχήν, ὑπῆρξεν εὐρύτατον ἰδίως ἐπειδὴ ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 δὲν προεβλέφθη ἄλλο συμβουλευτικόν ἢ νομοπαρασκευαστικόν σῶμα¹²⁸ τῆς κεντρικῆς Διοικήσεως.

126. Βλ. Ἡλία Κυριακοπούλου, *Ἑλληνικὸν Διοικητικὸν Δίκαιον*, τόμ. Β': *Γενικὸν Μέρος*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1954², σελ. 56-58· Μιχ. Δ. Στασινοπούλου, *Μαθήματα Διοικητικοῦ Δικαίου*, Ἐν Ἀθήναις 1957, σελ. 208-210· Γεωργ. Μ. Παπαχατζῆ, *Σύστημα τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύοντος Διοικητικοῦ Δικαίου*, Ἐν Ἀθήναις 1965, σελ. 304-307· Μιχαήλ Ἀ. Δένδια, *Διοικητικὸν Δίκαιον*, τόμ. Β': *Διοικητικὴ Ὁργάνωσις*, Ἐν Ἀθήναις 1966, σελ. 96-99· Ἐπαμ. Π. Σπηλιωτοπούλου, *Ἐγχειρίδιον Διοικητικοῦ Δικαίου*, Ἐν Ἀθήναις-Κομοτηνῇ 2007¹², σελ. 304-305.

127. Γ.Ι. Ἀγγελόπουλου, *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 203.

128. Τὰ περὶ ἀνασυστάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ὡς εἰδικοῦ νομοπαρασκευαστικοῦ ὁργάνου θάσει τῶν ἄρθρων 83-86 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 καὶ τῆς σχεδόν ἀμέσου καταργήσεώς των διὰ τοῦ Νόμου ΠΙΒ' (112) τῆς 25^{ης} Νοεμβρίου 1865, *Περὶ καταργήσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας* εἶναι ἀρκούντως γνωστά. Βλ. Ἄθω Γ. Τσοῦτσου, «Ὁ δεσμός τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας εἰς τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864», περ. *Παρνασσός*, τόμ. Θ' (1967), σελ. 381-392 καὶ ἐν *Διοίκησις καὶ Δίκαιον*, Μελέται Ἄθω Γ. Τσοῦτσου, Ἐν Ἀθήναις-Θεσσαλονίκῃ 1979, σελ. 321-329. Πρβλ. Μιχ. Δένδια, *Διοικητικὸν Δίκαιον*, τόμ. Γ': *Διοικητικὴ Δικαιοσύνη*, Ἐν Ἀθήναις 2007¹², σελ. 304-305.

Εἰς τὴν πρώτην συλλογὴν γνωμοδοτήσεων καὶ ἀποφάσεων τοῦ συμβουλίου τῶν Νομικῶν Συμβούλων, ἐκδοθεῖσαν ἰδιωτικῶς ὑπὸ τοῦ Σπυρίδωνος Ν. Περλέγκου, γραμματέως εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν, ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ἀμφισβητούμενον Διοικητικόν. Συλλογὴ γνωμοδοτήσεων καὶ ἀποφάσεων τοῦ παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Οἰκονομικῶν Νομικοῦ Συμβουλίου, τοῦ Δικαστικοῦ Συμβούλου καὶ τῆς κατ' ἔφεσιν δικαζούσης τὰ στρατολογικὰ Ἐπιτροπῆς*¹²⁹, ὁ ἐκδότης καὶ συντάκτης τῆς συλλογῆς ἐσημείωσε καὶ τὰ ἑξῆς πολὺ ἐνδιαφέροντα:

«Ὁ περί Νομικῶν Συμβούλων δεσμός ἀπὸ πολλοῦ ἐνεκυμονεῖτο ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπουργείου, ἀφ' ἧς δηλονότι αὕτη ἔνεκα τῆς ἀναπτύξεως τῶν τοῦ Δημοσίου δικῶν ἡσδάνθη τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως εἰδικῶν συνηγόρων τοῦ Δημοσίου ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων, ὅπως καὶ πολλῶ πρὶν ὑπεδείχθη ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ διευδύνῃ τὸ Δικαστικόν τοῦ αὐτοῦ Ὑπουργείου Τμήμα ἀνὴρ νομομαθὴς καὶ περὶ τὰ δικαστικά ἐντρίβης, οἷος ὑπῆρξεν ὁ τὸ πρῶτον διορισθεὶς ἐν ἔτει 1867 κ. Β. Οἰκονομίδης, τέως Ἀντιπρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου. Πρὸς τὴν ἀνωτέρω δὲ ὑποδειχθεῖσαν ἀνάγκην συνεδυσάθη καὶ ἕτερα τῆς ὑπηρεσίας, τοῦ νὰ ὑπάρχωσι παρὰ τοῖς διαφόροις Ὑπουργείοις Σύμβουλοι νομικοί, βοηθοῦντες τῇ ὑπηρεσίᾳ ἐν τῇ λύσει τῶν καθ' ἑκάστην παρουσιαζομένων ζητημάτων, ἀντὶ νὰ προσφεύγῃ αὕτη ἑκάστοτε εἰς συμβούλια νομομαθῶν ἰδιωτῶν, ὡς ἐγένετο ἕως τότε, διότι ὑπῆρξε μὲν ἐν ἀρχαιότερα ἐποχῇ θέσις ἔμμισθος Συμβούλου δικηγορικοῦ παρὰ τῷ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Ὑπουργείῳ καὶ ἕτερα παρὰ τῷ ἐπὶ τῶν Ἑξωτερικῶν ἀμίσθου Συμβούλου, ὡς τοιοῦτου θεωρουμένου τοῦ κατὰ καιρὸν Καθηγητοῦ τοῦ Ἀλληλεθνοῦς (: Διεθνοῦς) Δικαίου, ἀλλ' ἡ μὲν πρώτη βραδύτερον κατηργήθη, ἡ δὲ δευτέρα ἀπέβη χρησιμωτέρα ἐν δεδομέναις περιστάσεσιν, οὐδετέρα ὅμως τούτων εἶχε τὴν σημασίαν καὶ τὴν χρησιμότητα ἣν κατόπιν ἀπέδειξεν ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ περὶ Νομικῶν Συμβούλων δεσμοῦ, οἷος καθιερώθη διὰ τοῦ ὀργανικοῦ Νόμου, ΑΚΑ' τῆς 22 Ἰουνίου 1882»¹³⁰.

Ὁ Γ.Ι. Ἀγγελόπουλος, ἐξ ἄλλου, κατέληγεν εἰς τὸ προαναφερθὲν διδακτικὸν ἐγγχειρίδιόν του, διὰ τῶν ἑξῆς περὶ τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου:

129. *Ἀμφισβητούμενον Διοικητικόν. Συλλογὴ γνωμοδοτήσεων καὶ ἀποφάσεων τοῦ παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Οἰκονομικῶν Νομικοῦ Συμβουλίου, τοῦ Δικαστικοῦ Συμβούλου καὶ τῆς κατ' ἔφεσιν δικαζούσης τὰ στρατολογικὰ Ἐπιτροπῆς μετὰ παραπομπῶν εἰς τοὺς ἐρμηνευμένους νόμους καὶ τοὺς σχετικούς, καὶ παραθέσεως τοῦ στρατολογικοῦ νόμου, ἐπιμελεία καὶ δαπάνη Σπυρίδωνος Ν. Περλέγκου, Γραμματέως παρὰ τῷ αὐτῷ Ὑπουργείῳ. Ἐν Ἀθῆναις 1889.* Τὸ βιβλίον εἶναι σπάνιον καὶ ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρον διὰ τὸ περιεχόμενον τῶν γνωμοδοτήσεων καὶ τῶν θεμάτων τὰ ὅποια ἐχειρίσθη τὸ Συμβούλιον τῶν Νομικῶν Συμβούλων κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη λειτουργίας του. Ἐξεδόθη κατόπιν ἀδείας τοῦ τότε Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Χαριλάου Τρικούπη.

130. *Αὐτόθι*, σελ. ε'.

«Διά ταῦτα ἐξετάζοντες τό παρ' ἡμῖν Νομικόν Συμβούλιον καί καθ' ἑαυτοῦ καί ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐν Ἀγγλίᾳ καί Γαλλίᾳ, ὑπολαμβάνομεν ὡς δεσμόν ζωτικώτατον, φέροντα ἐν ἑαυτῷ ἄκμαῖα τὰ σπέρματα τῆς ἀναπτύξεως καί ὑποσχόμενον πλείστην ὠφέλειαν τῇ Ἑλληνικῇ Διοικήσει»¹³¹.

131. Γ. Ί. Ἀγγελοπούλου, *Ἐνθ' ἄνωγ.*, σελ. 208. Περὶ τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους ἔχουν περιληφθῇ λήμματα εἰς ὅλα τὰ ἑλληνικά ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά, ἀλλὰ καί εἰς εἰδικὰς συλλογὰς νομοθεσίας καί νομολογίας, πέρα θεβαιῶς τῶν ἰδίων κεφαλαίων εἰς τὰ ποικίλα ἐγχειρίδια Διοικητικοῦ Δικαίου. Διὰ τὰς προσφάτους νομοθετικές μεταβολὰς καί ἀρμοδιότητος τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους βλ. ἐν Ἀν. Ί. Τάχου, *Ἑλληνικὸ Διοικητικὸ Δίκαιο*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 2003, σελ. 475-477.

Κατὰ τὸ 1918 ἐπῆλθεν εὐρεῖα τακτοποιήσις τῆς μέχρι τότε νομοθεσίας τοῦ δεσμοῦ τῶν Νομικῶν Συμβούλων κ.λπ. καί κατ' ἐξουσιοδότησιν τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. 955 τῆς 14ης Ὀκτωβρίου τοῦ ἔτους ἐκείνου, *Περὶ κωδικοποιήσεως τῶν παρὰ τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν ἐφαρμοζομένων νόμων*, ἐξεδόθησαν τὸ Βασ. Διάταγμα τῆς 8ης Νοεμβρίου 1918, *Περὶ Κώδικος τῶν νόμων περὶ δικῶν καὶ δικηγόρων τοῦ Δημοσίου καὶ περὶ τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου* (Εφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Α' 237 (13 Νοεμβρ. 1918), σελ. 1579-1654: νομοθετικά μέτρα ἀπὸ τοῦ 1867 μέχρι καὶ τοῦ 1918), καὶ ὁ Νόμος ὑπ' ἀριθμ. 1564 τῆς 19ης Δεκεμβρίου 1918, *Περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ Νόμου, ΑΚΑ' τοῦ 1882, Περὶ Νομικῶν Συμβούλων* (Αὐτόθι, φ. Α' 255 (19 Δεκ. 1918), σελ. 1653-1654).

Περὶ τῶν μετὰ ταῦτα μεταβολῶν τῆς νομοθεσίας περὶ τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους βλ. ἐν Ἀθαν. Κ. Τομαρά, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τοῦ δεσμοῦ τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους», *Νομικόν Δελτίον* 1959, σελ. 229-234 · Τοῦ Αὐτοῦ, «Τὸ Νομικὸ Συμβούλιο τοῦ Κράτους», ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, φ. 27 Ἀπριλίου 1982, σελ. 4 καὶ 5 καὶ τοῦ Αὐτοῦ, μέ τὸν αὐτὸν τίτλον τοῦ 1959, εἰς τὸ *Νομικόν Δελτίον* 1991, σελ. 10-15 καὶ Κ. Μπακάλη (Προέδρου τοῦ Ν.Σ.Κ.), «Τὸ Νομικὸ Συμβούλιο τοῦ Κράτους», *Νομικόν Δελτίον* 1991, σελ. 16-21. Περὶ τῆς φύσεως τῶν γνωμοδοτήσεων τοῦ Σώματος βλ. Ἰωάννου Κ. Μισαηλίδου, «Ἡ γνωμοδοτικὴ καθοδήγησις τῆς Διοικήσεως σὲ νομικὰ θέματα στὴν Ἑλλάδα», *Αὐτόθι*, σελ. 26-38.

Καθ' ὅσον γνωρίζομεν πρὸ τοῦ *Νομικοῦ Δελτίου* τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους ἐξεδόθησαν συλλογαὶ τινες γνωμοδοτήσεων καὶ ἀποφάσεων τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους καὶ τῆς νομοθεσίας περὶ αὐτοῦ, πέρα τῆς μνημονευθείσης τοῦ Σπ. Ν. Περλέγκου: Λυκούργου Β. Σπεράντσα, *Κώδιξ νόμων Δημοσίου μετὰ συνοπτικῆς μνείας τῆς νομολογίας*, Ἐν Ἀθήναις 1940 (ἔνθα πολλά περὶ τοῦ Ν.Σ.Κ.)· *Νομικόν Συμβούλιον τοῦ Κράτους, Εὐρετήριο γνωμοδοτήσεων Νομικοῦ Συμβουλίου καὶ Νομικῶν Συμβούλων τοῦ Κράτους ἀντιστοίχως διὰ τὰ ἔτη 1949, 1950, 1951 καὶ 1952*, Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ Ἑθνικοῦ Τυπογραφείου (ἐκδοθέντα ὑστερογενῶς μετὰξὺ 1950 καὶ 1953)· Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Συλλογὴ νομοθεσίας ἀφορώσης τὴν ὀργάνωσιν καὶ ἀρμοδιότητα τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους, καὶ ὑπόμνημα ὑπὸ Ἐμμανουὴλ Σαμαλέα*, ἐλεγχθεῖσα καὶ συνοδευομένη ὑπὸ ὑπομνήματος ὑπὸ Χαράλαμπος Βασιλακοπούλου, Ἐν Ἀθήναις 1954 (εἰς τὴν σειράν: Συλλογὴ Νομοθεσίας Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).

Σήμερον τὸ Νομικόν Συμβούλιον τοῦ Κράτους, προβλεπόμενον ὑπὸ ἀρθροῦ 100α' τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος, λειτουργεῖ κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ Νόμου ὑπ' ἀριθμ. 3086 τῆς 19ης Δεκεμβρίου 2002, *Περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους καὶ τῆς καταστάσεως τῶν λειτουργῶν καὶ ὑπαλλήλων του* (Εφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Α' 324 (23 Δεκ. 2002), σελ. 6515-6532), τοῦ Πρ. Διατάγματος ὑπ' ἀριθμ.

SOMMAIRE

G. D. DIMACOPOULOS – CH. G. DIMACOPOULOU, *La défense des biens et des droits de l'État, 1833-1882*

Le besoin de défendre systématiquement les biens et les droits de l'État (le Domaine privé) se fit sentir impérativement dès l'organisation définitive de l'État Hellénique en 1833. À cette époque la théorie n'avait pas encore distingué entre les matières du contentieux administratif et celle des revendications contre le Trésor par les personnes privées (administrés). On considérait toute matière du Trésor comme matière du contentieux administratif. La défense des biens et des droits du Trésor (même les affaires du Domaine privé) furent d'abord soumises au jugement de l'Administration (les ministères) avant d'être versées aux tribunaux civils.

238 της 2ας Σεπτεμβρίου 2003, *Περί εκτέλεσεως των διατάξεων περί Ν.Σ.Κ.* (Αυτόδι, φ. Α' 214 (9 Σεπτ. 2003), σελ. 4055-4072) και της Απόφάσεως του Προέδρου του Ν.Σ. Κ. υπ' αριθμ. 116 της 23ης Μαρτίου 2005, *Περί καθηκόντων μελών - λειτουργών του Ν. Σ. Κ.* (Αυτόδι, φ. Β' 454 (8 Απρ. 2005), σελ. 6420-6424), της Απόφάσεως του Προέδρου του Ν.Σ.Κ. υπ' αριθμ. 140 της 19ης Απριλίου 2005, *Περί συμπληρώσεως της υπ' αριθμ. 116 / 23. 3. 2005, Περί καθηκόντων μελών-λειτουργών του Ν.Σ.Κ.* (Αυτόδι, φ. Β' 566 (27 Απρ. 2005), σελ. 7899), της Απόφάσεως του Προέδρου του Ν.Σ.Κ. υπ' αριθμ. 50 της 22ας Ιανουαρίου 2003, *Περί τρόπου, προϋποθέσεων και διαδικασίας άσκησης των αρμοδιοτήτων των τριμελών επιτροπών του άρθρου 5, παρ. 5 του Νόμου 3086 / 2002* (Αυτόδι, φ. Β' 97 (30 Ιαν. 2003), σελ. 1165-1166). Κατά τό Σύνταγμα: «Στήν αρμοδιότητα του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους ανήκουν ιδίως ή δικαστική υποστήριξη και εκπροσώπηση του Δημοσίου και ή αναγνώριση απαιτήσεων κατά του Δημοσίου ή ό συμβιβασμός σέ διαφορές μέ αυτό» (άρθρ. 100α').

Τό Νομικόν Συμβούλιον του Κράτους εκδίδει από πολλών ετών (1959) ετήσιον Νομικόν Δελτίον, περιλαμβάνον τάς γνωμοδοτήσεις αυτού κ.ά. άρθρα, διατριβάς και μελέτας. Η έκδοσις του Νομικού Δελτίου ανεστάλη κατά την περίοδον της προσωρινής καταργήσεως του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους (1982-1990) και επανήρχισεν από του 1991. Κατά τά έτη 1984-1990 εξέδόθη αντί του Νομικού Δελτίου έτερον νομικόν περιοδικόν υπό τον τίτλον: *Επιθεώρηση Δικαίου του Δημοσίου*, τόμ. 1 (1984) - τόμ. 7 (1990), υπό των «Νομικών Υπηρεσιών της Διοικήσεως». Βλ. και Ν.Σ.Κ., *Έτησια Έκθεση γιά τό Έτος 2005*, Έν Αθήναις 2006, κατά συνέχειαν προηγουμένων.

Κλείοντες τό παρόν δημοσίευμα εκφράζομεν τάς λίαν θερμάς μας ευχαριστίας πρός τά μέλη της αρμοδίας Εφορευτικής Επιτροπής και την Διεύθυνσιν του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών διά την πρόφρονά αποδοχήν της μετά χειρας μελέτης εις την Επετηρίδα του έν λόγω Κέντρου. Επίσης ευχαριστούμεν τά Γενικά Αρχεία του Κράτους, την Διεύθυνσιν και τά στελέχη των πού εξυπηρέτησαν την έρευνά μας.

Dans l' article présent les auteurs exposent, en utilisant des sources manuscrites inédites de l' époque, la législation et la bibliographie, l' historique de la défense juridique des biens et des droits du Trésor en Grèce pendant la période 1833 – 1882, c' est à dire la période jusqu' à la formation du *Conseil Légal de l' État* (sous sa première forme). Sont présentées les notions et les institutions selon le système légal de l' époque : la défense des biens et des droits appartenait (et appartient toujours) au Ministre des Finances. On analyse la formation du Ministère des Finances, son organisation, son administration et ses fonctions pendant cette période. L' organisation interne de ce Ministère est étudiée tout particulièrement, surtout le département spécialement destiné aux affaires du contentieux administratif, ainsi que les chefs de celui-ci.

Dans la 3ème partie de cet article (la plus longue) est présenté l' historique de la défense desdits droits et des biens, assaillis de plusieurs parties et pour plusieurs causes, ainsi que la conduite des procès par les avocats au service de l' État. Les problèmes étaient complexes, surtout à cause du grand nombre des revendications des particuliers, l' absence de titres de propriété etc. Les administrés revendiquaient aussi des dédomagements pour plusieurs causes de la part du Trésor, tandis que les gouvernements ne légiféraient pas en certaines matières pour pouvoir contenter à l' occasion la «clientèle» politique des électeurs de chaque parti; ce qui donnait l' occasion pour des procès pour dommages et intérêts de la part de personnes touchées par des injustices. La défense du Trésor était, au fond, un acte dans une «guerre juridique» conduite entre l' État et les administrés revendiquant des biens publics et refusant de se soumettre aux impôts.

C' est pourquoi la défense judiciaire du Trésor fut confiée consécutivement à trois jurisconsultes éminents: le professeur de la Procédure Civile à l' Université d' Athènes et ex Vice Président de la Cour de Cassation Basile Oeconomidès (1814-1894), Aristide Chiappe (1827-1902) et Michel Tatarakis (1838-1886), Membre de la Cour de Cassation. Ce dernier fut l' auteur de la loi qui organisa systématiquement la défense judiciaire en introduisant un projet sur la formation d' un Conseil Judiciaire de l' État ; ce qui permit la sauvegarde du patrimoine public.

Dans la 4ème partie est présentée sommairement l' institution, selon la nouvelle loi de 1882, des Conseillers Legaux (un pour chaque Ministère, sous la direction du Conseiller Judiciaire du Trésor) et du conseil qu' ils formaient. Dans la 5ème et dernière partie de l' article sont notées des *Remarques Générales* sur la série des mesures prises entre 1833 et 1882 pour la défense des biens et des droits de l' État de la cupidité des administrés.

Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Η γενική ρήτρα των χρηστών ηθών Μια ιστορικοδικαιική προσέγγιση

Ι. ΓΕΝΙΚΕΣ ΡΗΤΡΕΣ

Οι γενικές ρήτρες αποτελούν διατάξεις δικαίου με «ελαστική διατύπωση», στις οποίες υπάγεται η ρύθμιση περιπτώσεων που δεν μπόρεσε να προβλέψει ή δεν ήθελε να τυποποιήσει ο νομοθέτης. Η ελαστικότητα της διατύπωσής τους είναι σημαντική για δικαιοτεχνικούς λόγους: Κατ'αρχάς, ο νομοθέτης απαλλάσσεται από την ανάγκη μιας «άκαμπτης περιπτωσιολογικής ρύθμισης»¹. Αποφεύγει να δετικοποιήσει αποκρυσταλλωμένες περί ηθικής αντιλήψεις, αφήνοντας περιθώριο στη δικαστική κρίση για την εξεύρεση της επεικέστερης κάθε φορά λύσης. Από την άλλη, ο δικαστής, όταν εφαρμόζει μια γενική ρήτρα, την εξειδικεύει στην εκάστοτε συγκεκριμένη περίπτωση², προβαίνει σε συγκεκριμενοποίηση του

1. Αλ. Γ. Λιτξερόπουλου, *Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως του ιδιωτικού δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1932, ανατ. Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σελ. 21, F. Werner, *Zum Verhaeltnis von gesetzlichen Generalklauseln und Richterrecht*, Karlsruhe 1966, σελ. 7, G. Teubner, *Standards und Direktiven in Generalklauseln* (diss.), Frankfurt a.M. 1971, σελ. 65 i.f. επ.

2. Βλ. Αλ. Γ. Λιτξερόπουλου, ό.π., σελ. 35 επ., Ν. Σ. Παπαντωνίου, *Γενικές Αρχές του αστικού δικαίου*, 3^η έκδοση, Αθήνα 1983, § 8 II, σελ. 46 – 48. Εννοείται, πάντοτε υπό την επιφύλαξη της διάκρισης μεταξύ νομοθετικής και δικαστικής λειτουργίας, αλλά και της σύμφωνης προς το νόμο ερμηνείας. Βλέπε σχετικά και Ελ. Βόγκλη, *Κίν-*

γενικότερου πνεύματος της νομοθεσίας, σταθμίζει το κοινωνικό συμφέρον και εφαρμόζει σύγχρονα εξωδικαστικά κριτήρια (π.χ. πολιτισμικές αξίες, κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, συναλλακτικές συνήθειες)³. Υπό την έννοια αυτή, οι γενικές ρήτρες θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως ένα είδος «πύλης εισόδου» αντιλήψεων περί «κοινωνικής ηθικής» στο θετό δίκαιο που του επιτρέπουν έτσι να προσαρμόζεται στις κοινωνικές μεταβολές⁴. Στο σημείο αυτό βέβαια έγκειται ο κίνδυνος, μέσω της δικαστικής κρίσης να εισρεύσουν στο δίκαιο ιδεολογίες, κοινωνιολογικές και φιλοσοφικές απόψεις, θεωρίες ή προκαταλήψεις⁵. Η ερμηνευτική εξειδίκευση μιας γενικής ρήτρας απαιτεί αξιολογική κρίση εκ μέρους του δικαστή, η οποία, εννοείται, πρέπει να είναι πάντοτε επαρκώς αιτιολογημένη (άρθρο 93 § 3 Σ.). Οι κοινωνιολογικές απόψεις πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, δεν μπορούν πάντως να υποκαταστήσουν τη δογματική του δικαίου, αντίθετα πρέπει να εντάσσονται στο δικό της πλαίσιο⁶.

II. Η ΡΗΤΡΑ ΤΩΝ ΧΡΗΣΤΩΝ ΗΘΩΝ

Ο Αστικός Κώδικας διαπνέεται από φιλελεύθερο πνεύμα που κυρίως εκφράζεται με την κατοχύρωση της ιδιωτικής αυτονομίας, της δυνατότητας δηλαδή των ιδιωτών να προσδιορίζουν οι ίδιοι τις έννομες σχέσεις

δυνάμι κατά τη συγκεκριμενοποίηση των γενικών ρητρών, σε: ΔΕΕ 7/2003, σελ. 757 – 764 (759).

3. Βλ. Αλ. Γ. Λιτξερόπουλου, ό.π., σελ. 35.

4. Πρβλ. J. W. Hedemann, *Die Flucht in die Generalklauseln*, Tuebingen 1933, σελ. 58. Ν. Σ. Παπαντωνίου, *Η καλή πίστις εις το αστικόν δίκαιον* (διατρ.), Αθήνα 1957, σελ. 19. Του ιδίου, *Γενικές αρχές*, ό.π., § 2 I, σελ. 20. G. Teubner, ό.π., σελ. 66. Π. Β. Λαδά, *Η ακυρότης της δικαιοπραξίας λόγω αντιθέσεως εις τα χρηστά ήθη*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 53 επ., Ι. Μανωλεδάκη, *Εισαγωγή στην Επιστήμη*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 157 επ., Φ. Δωρή, *Σκέψεις για τη διαπίστωση και πλήρωση των κενών στο δίκαιο*, σε: ΧρΙΔ Γ/2003, σελ. 577 – 602 (589).

5. Ελ. Βόγκλη, ό.π., σε: ΔΕΕ 7/2003, σελ. 758 και Th. Mayer – Maly, Th., *Die guten Sitten als Massstab des Rechts*, σε: JuS 1986, Heft 8, σελ. 596 – 600 (598), όπου γίνεται αναφορά στη γερμανική εθνοσοσιαλιστική εμπειρία, όπως επέδρασε στη νομολογία μέσω της εξειδίκευσης της ρήτρας των χρηστών ηθών με γνώμονα «το αίσθημα του λαού που εμφορείται από εθνοσοσιαλιστικές αντιλήψεις». Έτσι για παράδειγμα, με βάση τις αντίστοιχες αντιλήψεις της εποχής, κρίθηκε άκυρη ως ανήθικη η εγκατάσταση Εβραίου ως κληρονόμου Γερμανού πολίτη, καθώς και η εκχώρηση απαίτησης σε Εβραίο από Γερμανό, μέλος του εθνοσοσιαλιστικού κόμματος.

6. Ελ. Βόγκλη, ό.π., σε: ΔΕΕ 7/2003, σελ. 759, Κ. Μ. Σταμάτη, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, Ζ' έκδοση, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 172. Βλ. και G. Schricker, *Gesetzesverletzung und Sittenverstoss. Rechtsvergleichende Untersuchung zur wettbewerbsrechtlichen Haftung bei Verletzung ausserwettbewerbsrechtlicher Normen*, Muenchen 1970, σελ. 223.

τους⁷. Επειδή δεν είναι δυνατό να προβλεφθούν από το νομοδότη όλες οι πιθανές περιπτώσεις κατάχρησης της ιδιωτικής αυτονομίας, η οριοθέτησή της σε πλαίσια «ηθικώς ανεκτά» ή αλλιώς συμβατά προς τη σύγχρονη έννομη τάξη και την κοινωνική ηθική γίνεται μέσω της γενικής ρήτηρας των χρηστών ηθών⁸.

Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Λαδάς⁹, με τη ρήτρα των χρηστών ηθών αξιολογείται η δικαιοπραξία ως ρύθμιση μιας ιδιωτικής έννομης σχέσης, ανεξάρτητα από τα συμφέροντα ή τα δικαιώματα των συγκεκριμένων δικαιοπρακτούντων. Ο νόμος δεν επεμβαίνει κατά τρόπο δετικό, προκειμένου να διαμορφώσει τις σχέσεις των συμβαλλομένων και το περιεχόμενο των δηλώσεων βουλήσεώς τους, αλλά θέτει τα όρια εντός των οποίων μπορούν να παραχθούν τα επιδιωκόμενα από τα μέρη έννομα αποτελέσματα. Η επισήμανση αυτή αποτελεί και το γνώμονα της δικαστικής κρίσης: ο δικαστής δεν καλείται να διαγνώσει υπό ποιες συνθήκες είναι σύμφωνο προς τα χρηστά ήδη το περιεχόμενο μιας δικαιοπραξίας, αλλά υποχρεούται να διαπιστώσει, τότε αυτό ξεπερνά τα όρια που θέτουν τα χρηστά ήδη¹⁰. Κατ'αντίστοιχο τρόπο, και η διάταξη του άρθρου 919 ΑΚ, στοιχειοθετεί αδικοπρακτική ευθύνη για πράξεις που αντίκεινται στα χρηστά ήδη.

Το ερώτημα που τίθεται είναι, πώς συγκεκριμενοποιούνται τα ηθικώς ανεκτά πλαίσια που επιτάσσουν τα χρηστά ήδη για την ανάπτυξη της ιδιωτικής αυτονομίας. Κατά πάγια νομολογία, η αντίθεση προς τα χρηστά ήδη εξετάζεται με κριτήριο «τις ιδέες του κατά τη γενική αντίληψη χρηστών, υγιών, κατά το δίκαιο σκεπτόμενου μέσου κοινωνικού ανθρώπου»¹¹. Ποιος ακριβώς όμως είναι «ο χρηστών, υγιών, κατά το δίκαιο σκεπτόμενος μέσος κοινωνικός άνθρωπος» και πώς μπορούμε να διαπιστώσουμε με επιστημονικά ασφαλή τρόπο τις απόψεις του για το εκάστοτε συγκεκρι-

7. Βλ. Ν. Σ. Παπαντωνίου, *ό.π.*, § 53, σελ. 257 i.f. επ.

8. Βλ. G. Schricker, *ό.π.*, σελ. 225, G. Teubner, *ό.π.*, σελ. 116, Palandt/Heinrichs, *Bürgerliches Gesetzbuch*, 54. Auflage, München 1995, § 138, Rdnr. 1, σελ. 118, Άρ. Καζάκου, *Αστικό δίκαιο, οικονομία της αγοράς και προστασία των καταναλωτών. Από το εργατικό δίκαιο στο δίκαιο προστασίας εξαρτημένων ομάδων*, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 31, Α.Σ. Γεωργιάδη – Μ. Π. Σταδόπουλου, *Αστικός Κώδιξ, Ερμηνεία κατ'άρθρο, τόμος Ι*, Αθήνα 1997, σελ. 274, Μ. Δ. Καρασή, *Εγχειρίδιο γενικών αρχών του αστικού δικαίου, Δίκαιο της δικαιοπραξίας*, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σελ. 197.

9. Β. Λαδά, *ό.π.*, σελ. 55 επ. & 147.

10. Πρβλ. και J. W. Hedemann, *ό.π.*, σελ. 56, Δ. Β. Μπόσδα, *Τινά περί ανηθικών δικαιοπραξιών κατά τον Αστικό Κώδικα*, σε: Θέμις ΝΖ' (1946), σελ. 409, Ν. Σ. Παπαντωνίου, *Η καλή πίστις*, *ό.π.*, σελ. 22, R. Scheyhing, *Pluralismus und Generalklauseln*, Tübingen 1976, σελ. 5 i.f. επ., Β. Λαδά, *ό.π.*, σελ. 56.

11. Π.χ. ΜπρΘεσ/νικης 5324/2001, ΑρχΝ 2001, 685, ΜΠρΛευκ 178/2000, Αρμ 2001, 217, ΑΠ 1346/2000, ΔΕΕ 2001, 735.

μένο δέμα; Ο εντοπισμός της έννοιας των χρηστών ηθών σ' ένα τόσο γενικό πρότυπο ανθρώπου μεθοδολογικά δεν είναι σε θέση να προσφέρει μεγάλη βοήθεια¹².

Η περιγραφή ταιριάζει, τουλάχιστον θεωρητικά, στο δικαστή. Μπορούν λοιπόν να νοσηματοδοτηθούν τα χρηστά ήδη με κριτήριο τις δικές του αντιλήψεις περί κοινωνικής ηθικής; Προφανώς όχι, αφού η κρίση του είναι υποκειμενική. Η αντικειμενικοποίηση της αντίληψης που είναι σύμφωνη με τα χρηστά ήδη, προϋποθέτει τη διαμόρφωσή της μέσω συναίνεσης ενός ευρύτερου κύκλου προσώπων. Σε ποιο βαθμό όμως είναι εφικτή η συναίνεση αυτή, ιδίως στη σύγχρονη ανοιχτή και πολυφωνική κοινωνία; Σε κάθε περίπτωση, επισημαίνεται η ανάγκη για διασταύρωση των απόψεων του δικαστή με τα πορίσματα της νομολογίας, της διεπιστημονικής έρευνας, αλλά και του κοινωνικού συνόλου¹³.

III. ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Η εισαγωγή των *'boni mores'* του ρωμαϊκού δικαίου με τη μορφή γενικής ρήτρας στις σύγχρονες κωδικοποιήσεις εγκαινιάσθηκε με τη διάταξη του άρθρου 1133 του Γαλλικού Αστικού Κώδικα (Code Civil, 1804): *'La cause est illicite, quand elle est prohibée par la loi, quand elle est contraire aux bonnes moeurs ou à l'ordre public'*. («Η αιτία είναι παράνομη, όταν απαγορεύεται από το νόμο, όταν αντίκειται στα χρηστά ήδη ή τη δημόσια τάξη»). Στην εισηγητική έκθεση του εν λόγω άρθρου του CC αναφέρεται χαρακτηριστικά: (ελεύθ. μτφρ.) «αποφύγαμε την επικίνδυνη φιλοδοξία, να δέλουμε όλα να τα ρυθμίσουμε, όλα να τα προβλέψουμε. Ό,τι και να κάνει κανείς, οι θετοί νόμοι ποτέ δε θα μπορέσουν να υποκαταστήσουν τη χρήση της κοινής λογικής στις καθημερινές συναλλαγές. Είναι τόσο διαφορετικές οι απαιτήσεις της κοινωνίας και τόσο εκτεταμένες οι σχέσεις της, που είναι αδύνατο για το νομοθέτη να τα προβλέψει όλα»¹⁴.

12. Ελ. Βόγκλη, ό.π., σε: ΔΕΕ 7 (2003), σελ.761. Κ. Μ. Σταμάτη, ό.π., σελ. 195 επ., 208 επ.

13. D. Schwab, *Einfuehrung in das Zivilrecht*, 10. Auflage, Heidelberg 1991, Rdz. 579, σελ. 287. Βλ. και Α.Χ.Τούση, *Η έννοια των χρηστών ηθών*, σε: ΕΕΝ 23 (1956), σελ. 226 -232 (230), Στ. Ι. Σταυροπούλου, *Το πρόβλημα της έννοιας των χρηστών ηθών υπό τον αστικό κώδικα*, σε: ΝΔικ 16 (1960), σελ. 305 -309 (307), Κ. Ι. Σημαντήρα, *Γενικές αρχές Αστικού Δικαίου*, 4^η έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 1988, αρ. 796, σελ. 592, Ν. Σ. Παπαντωνίου, ό.π., § 8 II, σελ. 49, Π. Γ. Λαδά, ό.π., σελ. 68 - 72.

14. Portalis κατά παραπομπή του H. Schmidt, *Die Lehre von der Sittenwidrigkeit der Rechtsgeschaeft in historischer Sicht*, Berlin 1973, σελ. 84.

Στο Σχέδιο του δικού μας Αστικού Κώδικα και στην αιτιολογική έκθεση του Εισηγητή γίνεται ευθεία αναγωγή στο ρωμαϊκό δίκαιο¹⁵: «Το άρθρον 6 περιέχει την ρήσιν του Παπινιανού. Η αρχή αυτή δεμελιούσα τα δίκαια όλων των πεπολιτισμένων λαών πρέπει να τοποθετηθή εις την εισαγωγήν. Οι γερμανοί την τοποθετούν ήδη εις αυτόν τούτον τον καταστατικόν χάρτην (152). Η εν τω γερμανικώ κώδικι κατά την τελικήν διατύπωσιν της σχετικής διατάξεως (138) διαγραφή εν τω πρώτω σχεδίω (106) της φράσεως «δημοσία τάξις», ήτις ελήφθη εκ του γαλλικού κώδικος (6, 1133), αναγνωρίζεται υπό των ερμηνευτών ότι απετέλεσε σφάλμα...».

Η ρήση του Παπινιανού που αναφέρει ο εισηγητής αφορά κατά πάσα πιθανότητα το χωρίο Pap. D. 28, 7, 15¹⁶. Πρόκειται για ένα χωρίο διαχρονικής νομικής αξίας, με αξιοσημείωτη βιωσιμότητα¹⁷, αφού μέσα από τη βιβλιογραφία του *ius commune* αρχικά, του *usus modernus* μετά¹⁸ και της σχολής των Πανδεκτιστών στη συνέχεια, κατέληξε να αναφέρεται σε Εισηγητικές Εκδόσεις, μεταξύ άλλων, και του δικού μας Αστικού Κώδικα (για την ανάλυσή του βλ. παρακάτω).

Σε ό,τι αφορά στην τελική ρύθμιση του άρθρου 178 ΑΚ, καθοριστική υπήρξε η επίδραση του γερμανικού Αστικού Κώδικα. Έτσι, στη διατύπωση της διάταξης, απαλείφθηκε τελικά ο όρος «δημόσια τάξις» του γαλλικού αστικού κώδικα και η σχετική ρύθμιση ευθυγραμμίσθηκε πλήρως προς την αντίστοιχη της § 138 BGB¹⁹.

Στη νομολογία υπάρχουν παραδείγματα, όπου εξετάζεται η αντίθεση

15. Αιτιολογική Έκθεση Εισηγητού – Πηγαί δικαίου, άσκησης δικαιωμάτων, σε: Σχέδιον Αστικού Κώδικος, (Δίκαιον των προσώπων. Γενικά αρχαί), Αθήνα 1936, ανατ. 1989, σελ. 78, 85, 120.

16. D. 28, 7, 15: *Papinianus libro sexto decimo quaestionum. Filius, qui fuit in potestate, sub condicione scriptus heres, quam senatus aut princeps improbant. testamentum infirmet patris, ac si condicio non esset in eius potestate: nam quae facta laedunt pietatem existimationem verecundiam nostram et, ut generaliter dixerim, contra bonos mores fiunt, nec facere nos posse credendum est.* Ένας υπεξούσιος που εγκαταστάθηκε κληρονόμος (στην πατρική διαθήκη) υπό αίρεση που αποδοκιμάζεται από τη Σύγκλητο και τον Ηγεμόνα, αναιρεί τη διαθήκη του πατρός, σαν να επρόκειτο (για εγκατάσταση υπό) μη δυνατή αίρεση. Επειδή δεν πρέπει να γίνεται δεκτό πως μπορούμε να κάνουμε αυτό που προσβάλλει το αίσθημα σεβασμού, την υπόληψη, την αιδώ, και γενικώς ειπείν ό,τι αντίκειται στα χρηστά ήθη.

17. Βλ. F. Wieacker, *Textstufen klassischer Juristen*, Goettingen 1975, σελ. 334 επ.

18. Π.χ. στον Donellus, στον Heineccius, βλ. H. Schmidt, ό.π., σελ. 8, 43 & 61.

19. Για την αναζήτηση διεξόδου από τις δυσκολίες που παρουσιάζει η εξειδίκευση της έννοιας των χρηστών ηθών στην έννοια της δημόσιας τάξης μέσα από τη μελέτη κωδικοποιήσεων που περιέλαβαν και την έννοια αυτή, βλ. K. Simitis, *Gute Sitten und Ordre Public. Ein kritischer Beitrag zur Anwendung des §138 Abs. 1 BGB*, Marburg 1960, σελ. 78 *passim*.

στα χρηστά ήδη με επίκληση θεμελιωδών αντιλήψεων (ηθικών, πνευματικών, πολιτειακών κ.τ.λ.) και δικαϊκών αρχών που διέπουν την έννομη τάξη.

Έτσι, για παράδειγμα κρίθηκε (επανειλημμένως), ότι η δια διατάξεως τελευταίας βουλήσεως κατάλειψη περιουσίας σε ερωμένη δεν ενέχει περιεχόμενο αντίθετο στα χρηστά ήδη, εκτός εάν συνιστά αδικαιολόγητη περιφρόνηση προς εγγύτατα συγγενικά πρόσωπα, η προστασία πάντως των οποίων διασφαλίζεται δια των διατάξεων περί νόμιμης μοίρας²⁰. Η αποκλήρωση των δικαιουμένων νόμιμη μοίρα προσώπων για τους προβλεπόμενους στο νόμο λόγους αποτελεί το όριο, πέρα από το οποίο μπορεί κάποιος να προβάλλει την ακυρότητα διαθήκης λόγω αντίθεσης στα χρηστά ήδη²¹.

Παρατηρείται, λοιπόν, «αποχρωματισμός» της νοηματοδότησης των χρηστών ηθών από την ηθική τους χροιά²². Από την άποψη αυτή, τα χρηστά ήδη προσεγγίζουν την έννοια της δημόσιας τάξης, των θεμελιωδών δηλαδή αντιλήψεων του νομοθέτη ως προς τους ουσιώδεις δεσμούς που ισχύουν στη συγκεκριμένη κοινωνία και απορρέουν από το θετό δίκαιο και το οικονομικό σύστημα ή και μόνο από τη συνταγματική τάξη²³. Κατά τον Παπαντωνίου²⁴ πάντως, οι θεμελιώδεις αρχές της έννομης και μάλιστα της συνταγματικής τάξης, σε καθεστώς κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, έτσι κι αλλιώς, ανταποκρίνονται στις κοινωνικές και ηθικές αξίες των κοινωνικών στρωμάτων που εκπροσωπούνται στη Βουλή από τα πολιτικά κόμματα. Κατά συνέπεια, εκφράζουν στην πραγματικότητα την κοινωνική ηθική που πρέπει να δεχθούμε ότι επικρατεί, έστω και με την έννοια ότι «επιβάλλεται», σε συγκεκριμένη κοινωνία, μη αφήνοντας περιδώριο εφαρμογής της ρήτηρας των χρηστών ηθών.

20. Π.χ. ΕφΑδ 1021/1969, ΝοΒ 18, 571, ΟλομΑΠ 821/1977, ΝοΒ 26, 669 (άποψη μειοψηφίας), ΑΠ 231/1982, ΝοΒ 30, 1268. Βλ. και τη διαφοροποιημένη περίπτωση ΟλομΑΠ 398/1975, ΝοΒ 23, 1164 με σημείωση Μ. Καμφωνά, όπου κρίθηκε, ότι δεν αντίκειται στα χρηστά ήδη η πώληση όλης της ακίνητης περιουσίας του διαθέτη λίγο πριν το θάνατό του στη σύζυγό του με ευτελές τίμημα (άρα εικονικά), με αποτέλεσμα να μην καταληφθεί αυτή στο θετό του υιό, για το λόγο, ότι δεν υφίσταται υποχρέωση διατήρησης της περιουσίας κάποιου, προκειμένου να περιέλθει μετά το θάνατό του στους κληρονόμους του (επίκληση δηλαδή έλλειψης νόμιμης υποχρέωσης). Για την πραγματολογική ολοκλήρωση της νομικής ερμηνείας στο παράδειγμα της ακυρότητας διαθήκης λόγω αντίθεσης στα χρηστά ήδη, βλ. Κ. Μ. Σταμάτη, *ό.π.*, σελ. 352-354.

21. Βλ. Κ. Ε. Μπουραντά, *Η λειτουργία των χρηστών ηθών ως φραγμού εις την ελευθερίαν του διατιθέναι*, σε: ΕΕΑρμ2 (1981), σελ. 203 – 223 (206).

22. Βλ. και G. Teubner, *ό.π.*, σελ. 37, Π. Β. Λαδά, *ό.π.*, σελ. 65.

23. Βλ. αντί άλλων Ν. Σ. Παπαντωνίου, *ό.π.*, § 73 ΙΙΙ, σελ. 433.

24. Ν. Σ. Παπαντωνίου, *ό.π.*, § 73 ΙΙΙ, σελ. 433 επ.

Κατά το Σημίτη²⁵, η ρήτρα των χρηστών ηθών μπορεί να εφαρμόζεται μόνο στο πεδίο των οικογενειακών σχέσεων και της γενετήσιας ελευθερίας, γιατί εκεί μόνο παρίσταται ενίοτε η ανάγκη προσφυγής στην επίκληση ηθικών επιταγών, προκειμένου να αξιολογηθούν τα αποτελέσματα μιας δικαιοπραξίας. Η άποψη αυτή παραπέμπει στις απαρχές της δετικοποίησης της ρήτρας των χρηστών ηθών στο ρωμαϊκό δίκαιο, που έγινε ακριβώς με αφορμή την υποχρέωση διατροφής των μελών της οικογένειας (βλ. παρακάτω).

Ο Larenz²⁶ ευλόγως αντιτείνει, ότι δεν είναι σκόπιμο να εξαιρεθούν του πεδίου εφαρμογής των χρηστών ηθών άλλοι χώροι δικαίου, όπως π.χ. το δίκαιο των συναλλαγών. Η συμβατική ελευθερία ως έκφραση της οικονομικής ελευθερίας πρέπει να αναπτύσσεται σε καθεστώς κοινωνικοοικονομικής και διαπραγματευτικής ισοδυναμίας για τους συναλλασσόμενους. Στη δημιουργία του καθεστώτος αυτού συμβάλλει και η ρήτρα των χρηστών ηθών που λειτουργεί, όπως είδαμε, ως οριοθέτηση της ιδιωτικής αυτονομίας, ως ένα «μέσο άμυνας» απέναντι σε όσους καταχρώνται στις συναλλαγές την οικονομική τους δύναμη²⁷. Ακόμη, αν η έννοια των χρηστών ηθών «εξειδικευθεί» με μία επίσης «ελαστική έννοια», η οποία μάλιστα θεωρείται ευρύτερη, αυτή της δημόσιας τάξης, κάθε περιορισμός της συμβατικής ελευθερίας που δε θα διίγει το Σύνταγμα, τα χρηστά ήθη και τα δικαιώματα των άλλων (κατ'άρθρο 5 Σ.), θα είναι ανεκτός²⁸.

Η ταύτιση των χρηστών ηθών με τη δημόσια τάξη δεν εξαντλεί το εννοιολογικό εύρος τους. Κάτι τέτοιο άλλωστε θα παραγνώριζε τη λει-

25. Κ. Simitis, ό.π., σελ. 196 επ. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει, ενόψει και της αναγκαιότητας για ασφάλεια δικαίου, ύστερα από μελέτη της γαλλικής νομολογίας, όπου σε περιπτώσεις παράνομων συμβάσεων εφαρμόζονται *αδιακρίτως* τα χρηστά ήθη και η δημόσια τάξη (που αναφέρονται θέβαια μαζί στις σχετικές διατάξεις των άρθρων 6 και 1133 CC), με εξαίρεση την περίπτωση δικαιοπραξιών που σχετίζονται με θέματα γενετήσιας ελευθερίας. Επίσης, στη γερμανική νομολογία διαπιστώθηκε η σταδιακή μετατόπιση από την αρχική θέση που απαιτούσε γνώση, ενίοτε δε και συνείδηση της ανηθικότητας από τα μέρη, στη σύγχρονη κρατούσα άποψη που λαμβάνει υπόψη τα υποκειμενικά στοιχεία, μόνον όταν η ανηθικότητα προκύπτει από το σύνολο των περιστάσεων που τη συνοδεύουν. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι τελικά εκείνο που εξετάζεται είναι η συμφωνία της δικαιοπραξίας ως μιας ειδικής ρύθμισης προς τη συνολική ρύθμιση της έννομης τάξης, όπου προφανώς δε χρειάζεται να υπεισέλθει ο δικαστής στην αξιολόγηση των παραγωγικών αιτίων της δικαιοπρακτικής δήλωσης βούλησής των μερών: Κ. Simitis, ό.π., σελ. 174. Βλ. και Κ. Larenz, *Grundsatzliches zu § 138 BGB*, σε: *Juristen – Jahrbuch (JJB)* 7 (1966/67), σελ. 98 – 122 (102).

26. Κ. Larenz, *Allgemeiner Teil des Buergerlichen Rechts*, 8. Auflage, Muenchen 1997, § 41 I 2, Rdnr. 11, σελ. 745. Βλ. και Π. β. Λαδά, ό.π., σελ. 51.

27. Άρ. Καζάκου, ό.π., σελ. 80 & 98.

28. Βλ. τις επιφυλάξεις και του ίδιου: Κ. Simitis, ό.π., σελ. 201.

τουργία των χρηστών ηθών ως γενικής ρήτηρας που συμβάλλει στην «επικαιροποίηση» του δικαίου. Σε κάθε περίπτωση, θεωρείται αυτονόητο, ότι οι ηθικοί κανόνες που έχουν ήδη αναγνωρισθεί από την έννομη τάξη και έχουν ενσωματωθεί σε αυτή, συναποτελούν περιεχόμενο των χρηστών ηθών²⁹.

Εν κατακλείδι, το περιεχόμενο των χρηστών ηθών νοηματοδοτείται από αρχές τόσο κοινωνικής, όσο και δικαιοκτικής ηθικής³⁰. Πρόκειται κατ' αρχάς για γενικεύσιμες αρχές κοινωνικού πράττειν, μη τυποποιημένες ως νομικά καθήκοντα, που αναγνωρίζονται και γίνονται σεβαστές απ' όλους τους «κατά το δίκαιο σκεπτόμενους» (*consensus omnium*), χωρίς διάκριση των κοσμοθεωριών τους (στοιχείο κοινωνικής ηθικής)³¹. Οι κανόνες αυτοί διασφαλίζουν, όπως άλλωστε και το δίκαιο στο σύνολό του, έναν ανεκτό και συμβατό με την κοινωνική συνύπαρξη όρο διαβίωσης, απ' όπου προκύπτει και η δεσμευτικότητά τους. Πρόκειται π.χ. για την εντιμότητα στις συναλλαγές, την επιμέλεια και την ευσυνειδησία στην εκπλήρωση υποχρεώσεων έναντι άλλων, το ενδιαφέρον για την κοινότητα, τη συμμετοχή στα κοινώς δρώμενα κ.τ.λ.³². Ακόμα και αν τέτοιου είδους κανόνες δεν έχουν (ακόμα) θετικοποιηθεί, συνάγονται και πάλι από αρχές που διέπουν τους δικαιοκτικούς δεσμούς, αφού επιδίωξη της έννομης τάξης είναι, τουλάχιστον σε επίπεδο επαγγελίας, η πραγμάτωση της ιδέας της δικαιοσύνης και η διασφάλιση του ομαλού κοινωνικού βίου (στοιχείο δικαιοκτικής ηθικής)³³.

Κατά τον Teubner³⁴, η νοηματοδότηση των χρηστών ηθών ως αξιακών αντιλήψεων που επικρατούν στην κοινωνία, «σχετικοποιείται» από τον ελεγκτικό ρόλο που έχουν οι κανόνες δικαίου. Ο εντοπισμός των κρίσιμων αντιλήψεων κοινωνικής ηθικής μπορεί να γίνει με τη βοήθεια εμπειρικών

29. Α. Σ. Γεωργιάδη – Μ. Π. Σταθόπουλου, *ό.π.*, αρ. 2, σελ. 274. Βλ. και Κ. Larenz, *ό.π.* § 41 I, Rdnr. 20, σελ. 748.

30. Κ. Larenz, *ό.π.*, σε: Jb 7 (1966/67), σελ. 118.

31. Α. Σ. Γεωργιάδη – Μ. Π. Σταθόπουλου, *ό.π.*, αρ. 2, σελ. 274, G. Schricker, *ό.π.*, σελ. 221. Κ. Μ. Σταμάτη *ό.π.*, σελ. 448. Κατά τον Φασούλα, στην έννοια της κοινωνικής ηθικής περιλαμβάνεται, όχι αναγκαίως αυτό που εφαρμόζεται σε ορισμένο κοινωνικό κύκλο, αλλά αυτό που αναγνωρίζεται μέσα στο συγκεκριμένο κύκλο ως σύμφωνο προς την ηθική ή που αποτελεί τη συνισταμένη των αντιλήψεων του «χρηστών και εμφανώς κατά το δίκαιο σκεπτόμενου ανθρώπου»: Ζ. Σ. Φασούλα, *Η απάτη και η ακυρότητα της δικαιοπραξίας ως αντίθετης στα χρηστά ήδη (με αφορμή την ΟλομΑΠ 1093/91)*, σε: ΠοινΧρ 42 (1992), σελ. 1032 – 1040 (1038).

32. Κ. Larenz, *ό.π.*, σε: Jb 7 (1966/67), σελ. 107. Βλ. και Ι. Μανωλεδάκη, *ό.π.*, σελ. 158.

33. Βλ. Π. Β. Λαδά, *ό.π.*, σελ. 50, Κ. Larenz, *ό.π.* § 41 I, Rdnr. 20, σελ. 748, Palandt/Heinrichs, § 138, Rdnr. 4, σελ. 118.

34. G. Teubner, *ό.π.*, σελ. 62, 67, 90.

(κοινωνιολογικών) μεθόδων. Η αναγωγή τους σε κανονιστική δικαιοκή πρόταση αποτελεί το αντικείμενο της δικαστικής ερμηνείας. Εν προκειμένω, πρόκειται για την αναδοχή κοινωνικών αξιών από ένα άλλο σύστημα αξιών, το δικαιοκή. Βέβαια, η αναγωγή μιας εμπειρικής διαπίστωσης σε αξιολογική θέση που ενδέχεται μάλιστα να καταλήξει σε κανονιστική κρίση δεν είναι απλή υπόθεση. Εχέγγυα ορθότητας στη διαδικασία αυτή, μπορούν, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, να εξασφαλισθούν μέσα από προηγηθείσα δημόσια διαβούλευση σχετικά με τη γενικευσιμότητα των συμπεριφορών που οι κρινόμενες αξιακές αντιλήψεις καλούνται να προστατεύσουν³⁵.

Οι αξιακές αντιλήψεις πάντως που επικρατούν σε μια κοινωνία είναι διαρκώς μεταβλητές³⁶. Επίσης, το δίκαιο, ως σύστημα κοινωνικού χαρακτήρα, δεν είναι κλειστό, αλλά «πορώδες»³⁷. Οι κανόνες δικαίου είναι γνώμονες ετερόνομου προσανατολισμού του κοινωνικού πράττειν, λειτουργούν όμως και αμφίδρομα, επιδρούν δηλαδή και αυτοί στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας και των συλλογικών αξιών μιας κοινωνίας³⁸.

Η επιλογή κριτηρίων μέσα από διαρκώς μεταβαλλόμενες αξιακές αντιλήψεις, κυρίως στις σύγχρονες πλουραλιστικές κοινωνίες, όπου ο βαθμός κοινής αποδοχής τους είναι πολύ δύσκολο να εξακριβωθεί, ενδέχεται να οδηγήσει σε ανασφάλεια δικαίου. Ο δικαστής δεν μπορεί να υιοθετήσει αδιακρίτα εξονομικές ηθικές αρχές, αλλά να επιλέξει εκείνες που επιτάσσουν οι εκάστοτε συγκεκριμένες ανάγκες της εφαρμογής του δικαίου³⁹. Σε περίπτωση σύγκρουσης αρχών κοινωνικής και δικαιοκής ηθικής, οι δεύτερες κατισχύουν των πρώτων, αφού ο δικαστής δεσμεύεται κατ' αρχήν από το νόμο (άρθρο 87 § 2 Σ.). Κυρίως τα αξιολογικά κριτή-

35. Κ. Μ. Σταμάτη ό.π., σελ. 216, 447.

36. Βλ. αναλυτικά R. Scheyhing, ό.π., σελ. 12 επ.

37. Κ. Μ. Σταμάτη ό.π., σελ. 160.

38. Ένα παράδειγμα μπορεί να αντληθεί από το πεδίο του κοινοτικού δικαίου: Στα πλαίσια της διευκόλυνσης της κυκλοφορίας εμπορευμάτων και υπηρεσιών στα κράτη – μέλη της Ε.Ε., θεωρείται αναγκαίος ο εκσυγχρονισμός, η εναρμόνιση και φιλελευθεροποίηση του δικαίου για τον αδέμιτο ανταγωνισμό. Ταυτοχρόνως όμως, επιδιώκεται και η προστασία του καταναλωτή. Έτσι, προκειμένου να επιτευχθούν και οι δύο αυτοί στόχοι, το κριτήριο αξιολόγησης π. χ. σε θέματα παραπλάνησης των καταναλωτών μέσω της διαφήμισης, μετατοπίζεται από το επίπεδο του «μέσου όρου γνώσεων και εμπειρίας και μη επισταμένης προσοχής του κοινού» στο επίπεδο κατανόησης του προσεκτικού, κριτικά εξετάζοντος και επαρκώς πληροφορημένου καταναλωτή: Λ. Ε. Κοτσίρη, *Ο νέος γερμανικός νόμος για τον αδέμιτο ανταγωνισμό και ο «θάνατος» ενός υπέργηρου προγόνου μας*, σε: ΔΕΕ 11/2004, σελ. 1094 – 1098 (1094). Η κοινοτική ρύθμιση επιδρά στην καταναλωτική συμπεριφορά του κοινού που πλέον, ακόμα και διδάσκεται, να επιδιώκει και να απαιτεί πληρέστερη ενημέρωση.

39. Πρβλ. R. Scheyhing, ό.π., σελ. 13 επ.

ρια του Συντάγματος και οι σύγχρονες συνταγματικές αντιλήψεις που εκφράζονται στα θεμελιώδη δικαιώματα αποκαλύπτουν σύστημα αξιών, με το οποίο μπορεί να μετρηθεί ο αθέμιτος (ανήθικος) χαρακτήρας μιας πράξης⁴⁰. Η έννομη τάξη μέσω της ρήτηρας των χρηστών ηθών απαγορεύει το «ανήθικο», όχι μόνο γιατί αντίκειται στην Ηθική, αλλά γιατί αντιβαίνει στο Δίκαιο⁴¹.

IV. ΡΩΜΑΙΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ

Στο ρωμαϊκό δίκαιο τα χρηστά ήδη εκφράζουν την κοινωνική συμπεριφορά, όπως ορίζεται από τα κοινώς αποδεκτά πρότυπα των προγόνων ('*mos maiorum*')⁴². Στο πραιτορικό ή δικτο απαντώνται ως δετικοποιημένη ρήτρα που δίνει την ευχέρεια στον πραιτορά να την εξειδικεύσει, όπως προσιδιάζει στη φύση της εκάστοτε συγκεκριμένης περίπτωσης⁴³.

Οι Ρωμαίοι διέκριναν ήδη από νωρίς το Δίκαιο από την Ηθική⁴⁴. Ο έλεγχος των ηθών (*cura morum*) δεν ανήκε στα δεσμοδετημένα όργανα απονομής της δικαιοσύνης, αλλά, κατά πάσα πιθανότητα ήδη από το 368 π.Χ. σε ξεχωριστή αρχή, τους τιμητές (*censores*- *κήνσορες*)⁴⁵. Οι τιμητές καλούνται να εκφράσουν το κοινό αίσθημα των πολιτών περί ηθικού βίου, το οποίο δεν καλύπτεται από το θετό δίκαιο. Στην πράξη, λειτουργούν ως θεματοφύλακες του '*mos maiorum*'⁴⁶. Στα τέλη της Δημοκρατίας, οι τιμητές απεκδύονται των αρμοδιοτήτων τους και η *cura morum* μεταβιβάζεται (όχι ως αξίωμα, αλλά ως αρμοδιότητα) στον Ηγεμόνα. Αξιώσεις που μέχρι τότε εγείρονταν από τους τιμητές στο όνομα της κοινότητας ως ηθικές υποχρεώσεις (π.χ. υποχρέωση διατροφής γονέων - τέκνων), δετικοποιούνται και καθίστανται αγωγίμες⁴⁷. Στο κοινό

40. Βλ. Κ. Μ. Σταμάτη, *ό.π.*, σελ. 202 επ., 209 επ., Α. Ε. Κοτσίρη, *ό.π.*, σε: ΔΕΕ 11/2004, σελ. 1095.

41. G. Schricker, *ό.π.*, σελ. 198.

42. M. Kaser, *Rechtswidrigkeit und Sittenwidrigkeit im klassischen roemischen Recht*, σε: SZ 60 (1940), σελ. 139.

43. Βλ. και F. Schulz, *Principles of Roman Law*, Oxford 1936, σελ. 35, Theo Mayer - Maly, *ό.π.*, σε: JuS 1986, Heft 8, σελ. 598.

44. M. Kaser, *ό.π.*, σελ. 95, F. Schulz, *ό.π.*, σελ. 19 επ., R. Zimmermann, *Richterliches Moderationsrecht oder Teilnichtigkeit?*, Berlin 1979, σελ. 121.

45. Γ. Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 218, 245 επ. Dulckeit/ Schwarz/ Waldstein, *Roemische Rechtsgeschichte*, Muenchen 1995, σελ. 93.

46. Eb. Schmaehling, *Die Sittenaufsicht der Censoren*, Stuttgart 1938, σελ. 162.

47. Eb. Schmaehling, *ό.π.*, σελ. 166, M. Kaser, *ό.π.*, σε: SZ 1940 (60), σελ. 96, Erich Sachers, *Das Recht auf Unterhalt in der roemischen Familie der klassischen Zeit*, σε: Fs Fritz Schulz, I. Band, Weimar 1951, σελ. 311.

αίσθημα πάντως, οι αξιώσεις αυτές εξακολουθούν να ανάγονται σε ηθικές προγονικές αξίες (*mos maiorum*).

Στο *Corpus Iuris* η αντίθεση στα χρηστά ήδη εξετάζεται όχι σε κάποιον ξεχωριστό τίτλο, αλλά περιπτωσιολογικά σε πολλά χωρία, αφορά δε τόσο δικαιοπραξίες, όσο και αδικοπραξίες. Θα εξετάσουμε στη συνέχεια κάποιες ενδεικτικές περιπτώσεις σε ό,τι αφορά κατ' αρχάς δικαιοπραξίες:

1. Δικαιοπραξίες

Υπάρχουν δικαιοπραξίες που είναι *per se* ανήθικες, λόγω του περιεχομένου τους. Έτσι για παράδειγμα, ο Γαίος στις Εισηγήσεις αναφέρει ως αντίθετη στα χρηστά ήδη την εντολή (*mandatum*) προς τον εντολοδόχο να διαπράξει κλοπή ή να προκαλέσει σωματική ή ηθική βλάβη σε κάποιον τρίτο⁴⁸.

Υπάρχουν όμως και άλλες δικαιοπραξίες που μπορεί να έχουν ως αντικείμενο κάποια ηθικώς παραδεκτή συμπεριφορά, π.χ. τέλεση γάμου, συνδέονται όμως, όπως θα δούμε στη συνέχεια, με κάποια ανήθικη ρήτρα που συμπαρασύρει σε ακυρότητα όλη τη δικαιοπραξία.

1.1. Αμοιβή ενός '*procurator in litem*'

Δικαιοπραξία *per se* ανήθικη είναι το σύμφωνο για μερίδιο του δικαστικού πληρεξουσίου (*procurator in litem*) στο ποσό που επιδιώκεται δικαστικώς. Σχετικό είναι το χωρίο του Παπινιανού D. 17, 1, 7.

D. 17, 1, 7 *Papinianus libro tertio responsorum: Salarium procuratori constitutum se extra ordinem peti coeperit, considerandum erit, laborem dominus remunerare voluerit atque ideo fidem adhiberi placitis oporteat an eventum litium maioris pecuniae praemio contra bonos mores procurator redemerit*⁴⁹.

Σε ελεύθερη απόδοση λέει τα εξής: Αν ασκηθεί αγωγή κατά την *extra ordinem* διαδικασία για τη διεκδίκηση αμοιβής που συμφωνήθηκε για έναν πληρεξούσιο, πρέπει να διαγνωσθεί, κατά πόσο ο κύριος ήθελε να ανταμείψει την εργασία, οπότε για το λόγο αυτό πρέπει να τηρηθεί η καλή

48. Gai. 3, 157: *Illud constat, si quis de ea re mandet, quae contra bonos mores est, non contrahi obligationem; veluti si tibi mandem, ut Titio furtum aut iniuriam facias*. Βλ. και Ulp. D. 17, 1, 6, 3, Paul. D. 17, 1, 22, 6, D. 45, 1, 26- 27 pr.

49. B. 14, 1, 7: «Τὸ ὀρισθὲν τῷ διοικητῇ τῆς δίκης ὀφώνιον ἐξτραορδίνως ἀπαιτεῖται, καὶ σκοπεῖ ὁ δικαστής, εἰ ὑπὲρ καμάτου συνεφωνήθη· τότε γὰρ ὀφείλει δοθῆναι, οὐ μὴν ὅτε τὸ τῆς δίκης ἀποτέλεσμα πολλοῖς χρήμασιν ὁ διοικητὴς τῆς δίκης παρανόμως ἠγόρασεν».

πίστη ή κατά πόσο ο πληρεξούσιος, ενεργώντας αντίθετα προς τα χρηστά ήδη, αναδέχθηκε τη δίκη με επιπλέον χρήματα ως οφέλημα από το καταψηφισθέν στη δίκη ποσό.

Στο συγκεκριμένο χωρίο, ένας πληρεξούσιος (δικηγόρος) επιχειρεί να διεκδικήσει την αμοιβή του κατά την *extra ordinem* διαδικασία. Ας σημειωθεί, ότι η αμοιβή του πληρεξουσίου εξελίχθηκε σταδιακά σε αγωγή αξίωση στην ύστερη κλασική εποχή, και μάλιστα κατά την *extra ordinem* διαδικασία, πράγμα που αναφέρεται και στο χωρίο⁵⁰. Ο Παπινιανός γνωμοδοτεί, ότι πρέπει να εξετασθεί, κατά πόσο ο κύριος ήθελε να ανταμείψει την παροχή υπηρεσιών του πληρεξουσίου, οπότε η αγωγή 'που αυτός εγείρει θα ευδοκιμήσει. Αν όμως μεταξύ πληρεξουσίου και κυρίου έχει συνομολογηθεί ένα αντίθετο προς τα χρηστά ήδη και γι' αυτό άκυρο "*pactum de quota litis*", σύμφωνο δηλαδή για μερίδιο του πληρεξουσίου στο ποσό που επιδιώκεται να καταψηφισθεί στη δίκη⁵¹, η αγωγή του πληρεξουσίου δεν μπορεί να στηριχθεί.

Η εκπροσώπηση σε δίκη έναντι συμφωνημένης συμμετοχής στο ποσό που ζητείται, με υπεισέλευση του πληρεξουσίου στη θέση του κυρίου για τα αποτελέσματά της, αναφέρεται στις πηγές ως '*redemptio litis*'. Συμφωνία με το περιεχόμενο αυτό θεωρείται ανήθικη. Ο πραιτόρας μπορεί ακόμα και να αφαιρέσει από τον *redemptor litis* το δικαίωμα εφεξής παράστασης στο δικαστήριο, αν πρόκειται για *advocatus*⁵². Η ακυρότητα της σχετικής συμφωνίας ως αντίθετης στα χρηστά ήδη αποτρέπει το ενδεχόμενο εκμετάλλευσης του κυρίου της δίκης εκ μέρους του πληρεξουσίου του⁵³. Αποτρέπεται δηλαδή η πιθανότητα, ο πληρεξούσιος να αποπροσανατολιστεί ως προς την εκπροσώπηση των συμφερόντων του κυρίου του και να κινηθεί με γνώμονα το δικό του συμφέρον (αδικαιολόγητος πλουτισμός του σε βάρος του κυρίου), πράγμα που πιθανόν να είχε αρνητικές επιπτώσεις και στη διάγνωση της υπόθεσης από το δικαστή.

50. C. 4, 35, 1: '*...de salario quod promisit a praeside provinciae cognitio praebebitur*'. Βλ. και για τους λόγους: Alfons Buerge, *Salarium und aehnliche Leistungsentgelte beim mandatum*, σε: *Mandatum und Verwandtes*, έκδ. D. Noerr, S. Nishimura, Berlin e.t.c. 1993, σελ. 321. Athina A. Dimopoulou, *La rémunération de l'assistance en justice, Étude sur la relation avocat- plaideur à Rome*, Αθήνα – Κομοτηνή 1999, σελ. 451 επ.

51. Πρόκειται για *pactum*, όχι σύμβαση: R. Zimmermann, *The Law of Obligations*, Oxford 1996, σελ. 709, Honsell, *Die Rueckabwicklung sittenwidriger Rechtsgeschaeft*, Muenchen 1974, σελ. 77 επ.

52. Ulp. D. 17, 1, 6, 7 & D. 1, 16, 9, 2. Heinrich Siber, *Schuldvertraege ueber Sittenwidrige Leistungen*, σε: *Studi in onore di Pietro Bonfante*, Mailand 1930, τόμος IV, σελ. 104-128 (125), Athina A. Dimopoulou, ό.π., σ. 411-417, 432- 435.

53. M. Kaser, ό.π., σε: SZ 60 (1940), σελ. 129.

1.2. Ποινική ρήτρα

Το χωρίο του Παύλου D. 45, 1, 134 pr. αφορά τη συνομολόγηση ποινικής ρήτρας για την τέλεση γάμου, η οποία είναι άκυρη ως αντίθετη στα χρηστά ήδη:

D. 45, 1, 134 pr. Paulus libro quinto decimo responsorum: *Titia, quae ex alio filium habebat, in matrimonium coit Gaio Seio habenti filiam: et tempore matrimonii consenserunt, ut filia Gaii Seii filio Titiae desponderetur, et interpositum est instrumentum et adiecta poena, si quis eorum nuptiis impedimento fuisset: postea Gaius Seius constante matrimonio diem suum obiit et filia eius noluit nubere: quaero, an Gaii Seii heredes teneantur ex stipulatione. respondit ex stipulatione, quae proponeretur, cum non secundum bonos mores interposita sit, agenti exceptionem doli mali obstaturam, quia inhonestum visum est vinculo poenae matrimonia obstringi sive futura sive iam contracta*⁵⁴.

Η Titia που είχε γιο από άλλον άνδρα, παντρεύτηκε τον Gaius Seius που είχε μια κόρη. Διαρκούντος του γάμου συμφώνησαν, η κόρη του Gaius Seius να αρραβωνιασθεί τον γιο της Titia και καταρτίσθηκε η πράξη, στην οποία προστέθηκε ποινική ρήτρα για την περίπτωση που κάποιος απ' αυτούς εμπόδιζε το γάμο. Αργότερα, ο Gaius Seius απεβίωσε κατά τη διάρκεια του γάμου, και η κόρη του δεν ήθελε να παντρευτεί. Ερωτάται, αν οι κληρονόμοι του Gaius Seius υπέχουν ευθύνη από την επερώτηση. Αν λοιπόν εγερθεί αγωγή από την επερώτηση που δεν έγινε σύμφωνα με τα χρηστά ήδη, θα αποκρουσθεί με την ένσταση του δόλου, αφού θεωρείται ανήθικη η συνομολόγηση ποινής που υποχρεώνει σε γάμο μελλοντικό ή που έχει ήδη συναφθεί.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, έχουμε επερώτηση με αντικείμενο την υπόσχεση σύναψης γάμου ('desponsatio'⁵⁵). Σ' αυτήν επισυνάπτεται ποινική ρήτρα για την περίπτωση εμπόδισης του γάμου από τους συμβαλλομένους συζύγους. Η συνομολόγηση ποινικής ρήτρας για ένα τέτοιο ζήτημα αντίκειται στα χρηστά ήδη. Η τέλεση γάμου πρέπει να είναι αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης και όχι να γίνεται υπό την απειλή κατάπτωσης κάποιας ποινής⁵⁶.

54. B. 43, 1, 131: «Οὐ καλῶς ἐπερωτῶ τινα ποιήν ἐκ τοῦ μὴ γαμηθῆναι μοι, οὔτε μὴν τὴν ἤδη γαμηθεῖσαν μοι ἐπερωτᾶν δύναμαι ποιήν, εἰ λύσει τὸν γάμον· τὰ αὐτὰ καὶ περὶ γυναικὸς ἐπερωτώσης τὸν ἄνδρα».

55. H. Heumann/E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, II. Aufl., Graz 1971, σελ. 141 ad despondere, desponsare. Desponsatio, -onis = ἐγγύη κόρης, Στ. Κουμανούδη, *Λεξικόν λατινοελληνικόν*, Ανατ. Αθήνα 1993.

56. Heinrich Siber, ό.π., σε: Studi in onore di Pietro Bonfante, Mailand 1930, τόμος IV, σελ. 107, Max Kaser, ό.π., σε: SZ 60 (1940), σελ. 121 i.f.

Έτσι, αν, μετά το θάνατο του συζύγου, η κόρη του αρνείται τη σύναψη του γάμου και η *Titia* εναγάγει τους κληρονόμους αυτού, ο πραίτορας θα προστατέψει τους εναγομένους χορηγώντας τους την ένσταση του δόλου.

1.3. Κληρονομικές συμβάσεις

Συμφωνίες που έχουν ως αντικείμενο την κληρονομιά ζώντος προσώπου αντίκεινται στα χρηστά ήδη και είναι άκυρες. Υπάρχουν πολλές σχετικές μαρτυρίες στις πηγές. Θα εξετάσουμε κάποιες ενδεικτικές περιπτώσεις και κατ'αρχήν την αρχαιότερη μαρτυρία που προέρχεται από τον *Iulianus*, ο οποίος έζησε και έδρασε γύρω στο 130 μ.Χ.:

*D. 45, 1, 61 Iulianus libro secundo ad Urseium Ferocem: Stipulatio hoc modo concepta: 'si heredem me non feceris, tantum dare spondes?' inutilis est, quia contra bonos mores est haec stipulatio*⁵⁷.

Μια επερώτηση διατυπώθηκε με αυτό τον τρόπο: 'Αν δεν με εγκαταστήσεις κληρονόμο, μου υπόσχεσαι να με πληρώσεις τόσο;' Είναι άκυρη, επειδή αντίκειται στα χρηστά ήδη.

Η βούληση του διαδέτη πρέπει να παραμένει ελεύθερα μεταβλητή μέχρι το θάνατό του⁵⁸. Η ελευθερία διαδόσεως *mortis causa* δεν πρέπει να περιορίζεται. Οι επερωτήσεις με υπόσχεση εγκατάστασης κληρονόμου και τα σύμφωνα *de hereditate viventis* αποτελούν εν δυνάμει απειλή για τη ζωή του διαδέτη, γι' αυτό και χαρακτηρίζονται ως αντιθέτα προς τα χρηστά ήδη. Ο φόβος αυτός δεν πρέπει να ήταν αδικαιολόγητος στη Ρώμη⁵⁹. Από το τέλος της Δημοκρατίας, αλλά και κατά τη διάρκεια της Ηγεμονίας επικρατούσε σε μεγάλη μερίδα των Ρωμαίων πολιτών πάθος για γρήγορη απόκτηση χρήματος και κοινωνική αναρρίχηση. Δικαιοπολιτική ένδειξη γι' αυτές τις κοινωνικές συνθήκες αποτελεί το *Senatus Consultum Macedonianum*⁶⁰ που εκδόθηκε επί Βεσπασιανού (69-79 μ.Χ.) προκειμένου να απαγορεύσει το δανεισμό σε υπεξουσίου γιους. Αφορμή για την έκδοση του Συγκλητικού αυτού Δόγματος λέγεται ότι αποτέλεσε η περίπτωση ενός υπεξουσίου γιου, του *Macedo*, που, υπό

57. B. 43, 1, 58: «Καὶ ὅτι ἀχρήστως ἐπερωτᾶται τις ποινὴν, ἐάν μὴ γράψῃ με κληρονόμον».

58. Ulp. D. 34, 4, 4 i.f.: "ambulatoria est voluntas defuncti usque ad vitae supremum exitum", Ulp. D. 24, 1 32, 3.

59. Βλ. Georges Michaelides – Nouaros, *Contribution à l'étude des pactes successoraux en droit byzantin (Justinien et post-Justinien)*, Paris 1937, σελ. 57 επ.

60. D. 14, 6, 1 pr., Andreas Wacke, *Das Verbot der Darlehensgewährung an Hauskinder und die Gebote wirtschaftlicher Vernunft: Der Macedonianische Senatsbeschluss in Theorie und Praxis*, σε: SZ 112 (1995), σελ. 239-329.

την πίεση των δανειστών του, δολοφόνησε τον πατέρα του, για να τον κληρονομήσει.

Έτσι και στην προκειμένη περίπτωση, η συνομολόγηση ποινικής ρήτηρας για την μη εγκατάσταση του αντισυμβαλλομένου ως κληρονόμου είναι ανίσχυρη (*inutilis*) ως αντίθετη στα χρηστά ήθη.

Ο Διοκλητιανός το 293 μ. Χ. με *rescriptum* γνωμοδοτεί ότι είναι άκυρες ως αντίθετες στα χρηστά ήθη όλες οι δικαιοπραξίες με αντικείμενο την κληρονομιά τρίτου ζώντος προσώπου. Το *rescriptum* βρίσκεται στον Κώδικα 8, 38, 4 και έχει ως εξής:

C. 8, 38, 4 *Idem AA. et CC. Domnae. Ex eo instrumento nullum vos habere actionem, quia contra bonos mores de successione futura interposita fuit stipulatio, manifestum est, cum omnia, quae contra bonos mores vel in pacto vel in stipulatione deducuntur, nullius momenti sint*⁶¹.

Δηλώνεται ότι από το έγγραφο αυτό δεν θα έχετε αγωγή, γιατί περιέχει αντίθετη προς τα χρηστά ήθη επερώτηση για μέλλουσα κληρονομιά, και όλα όσα προκύπτουν από σύμφωνο ή επερώτηση αντίθετα προς τα χρηστά ήθη είναι άκυρα.

Το *instrumentum*, το έγγραφο δηλαδή που αναφέρεται στο *rescriptum*, παραπέμπει σε δικαιοπραξία που καταρτίσθηκε σε κάποια ανατολική επαρχία, εκεί, όπου ήταν συνήθης ο έγγραφος τύπος⁶², αλλά και αναγνωρισμένες ως ελληνικό εθιμικό δίκαιο οι κληρονομικές συμβάσεις⁶³. Η επίκληση των χρηστών ηθών στην προκειμένη περίπτωση αντιδιαστέλλει τη ρωμαϊκή συνήθεια και πρακτική προς το ξένο επαρχικό εθιμικό δίκαιο που αναγνωρίζει τις κληρονομικές συμβάσεις⁶⁴. Τα χρηστά ήθη αναχαιτίζουν την εφαρμογή τους βάσει του θετού πλέον δικαίου της Ρώμης.

1.4. Σχέσεις οικογενειακού δικαίου

Τη νοσηματοδότηση των χρηστών ηθών ως δικαιοκίτης αρχής που ενσωματώ-

61. B. 43, 6, 4: «Ἐὰν συμφωνήσωσί τινες ὥστε τὸν προτελευταῖον τῶ ἐτέρῳ διδόναι τὴν οὐσίαν τὴν ἰδίαν, ἄχρηστον τὸ γεγονός ὡς κατὰ τῶν καλῶν τρόπων ὄν· οὕτω ἐπερώτησις οὕτω γενομένη ἰσχύει». Βλ. και Αρμ. Εξαβ. 1, δ. 19.

62. Βλ. L. Mitteis / U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyrusurkunde II-1*, Leipzig-Berlin 1912, σελ. 49, H. J. Wolff, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens II*, Muenchen 1978, σελ. 3.

63. Georges Michaelides-Nouaros, ό.π., σελ. 61. Βλ. και Δ. Χ. Γκόφα, *Ιστορία και Εισηγήσεις του ρωμαϊκού Δικαίου*, V τόμος, Β' Γ' έκδοση Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σελ. 13.

64. M. Kaser, ό.π., σε: SZ 60 (1940), σελ. 125.

νει τις παραδόσεις και τα ήθη των προγόνων⁶⁵, συνάγουμε από τα ακόλουθα χωρία που αφορούν σχέσεις οικογενειακού δικαίου:

D. 28, 7, 9 Paulus libro quadragesimo quinto ad edictum: *Conditiones, quae contra bonos mores inseruntur, remittendae sunt, veluti 'si ab hostibus patrem suum non redemerit', 'si parentibus suis patronove alimenta non praestiterit'*⁶⁶.

Αιρέσεις που συνάπτονται αντίθετα προς τα χρηστά ήθη, πρέπει να αναιρούνται (ακυρώνονται), έτσι για παράδειγμα η αίρεση «εφόσον δεν λυτρώσει τον πατέρα του από την εξορία», «εφόσον δεν παράσχει διατροφή στους γονείς του ή στον πάτρωνα του».

Τα παραδείγματα που αναφέρει ο Paulus προέρχονται από σχέσεις οικογενειακού δικαίου, χαρακτηριστικές για τη ρωμαϊκή κοινωνία, συγκεκριμένα υποχρεώσεις απέναντι στον πατέρα, τους γονείς, τον πάτρωνα. Η υποχρέωση σεβασμού (*reverentia, obsequium, honor*) προς τους προγόνους δεν θεωρείται νομοθετικά, πηγάζει όμως από τις ρωμαϊκές αντιλήψεις κοινωνικής ηθικής⁶⁷. Έτσι, για παράδειγμα, και η υποχρέωση διατροφής (*alimentum*), εξασφάλισης δηλαδή των αναγκών για την επιβίωση αγαθών που αναφέρει ο Paulus, ξεκίνησε ως ηθική υποχρέωση, για να αναγνωρισθεί το 2^ο αιώνα μ.Χ. ως αγωγή αξίωση κατά την *extra ordinem* διαδικασία⁶⁸.

Στα αισθήματα σεβασμού, υπόληψης και αιδούς αναφέρεται και το χωρίο του Παπινιανού D. 28, 7, 15. Το χωρίο αυτό, παρά το γεγονός ότι σώζεται κατά πάσα πιθανότητα συντομευμένο, είναι κατά κάποιο τρόπο μοναδικό, γιατί κατ' αρχάς περιέχει ορισμό της έννοιας των χρηστών ηθών⁶⁹, πράγμα ασυνήθιστο για το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο που αποφεύγει τους ορισμούς⁷⁰. Πρόκειται άλλωστε, όπως είδαμε, για ένα χωρίο διαχρονικής νομικής αξίας:

D. 28, 7, 15: Papinianus libro sexto decimo quaestionum. *Filius, qui fuit in potestate, sub condicione scriptus heres, quam senatus aut princeps improbant, testamentum infirmet patris, ac si condicio non esset in eius potestate: nam quae facta laedunt pietatem existi-*

65. M. Kaser, ό.π., σε: SZ 60 (1940), σελ. 100, του ιδίου, RPR I ό.π., σελ. 299.

66. B. 35, 12, 9: «Αί παρά τὰ χρηστά ἔθη αἵρέσεις συγχωροῦνται, ὥς τὸ μὴ ἀναρρῶσθαι τὸν πατέρα ἀπὸ αἰχμαλωσίας ἢ μὴ θρέψαι πατέρα ἢ πάτρωνα».

67. M. Kaser, ό.π., σε: SZ 60 (1940), σελ. 124.

68. Ulp. D. 25, 3, 5, 18-26, Paul. eod. 9, C. 5, 25, 1. Erich Sachers, ό.π., σελ. 311 και υποσ. 2, Max Kaser / Karl Hackl, *Das roemische Zivilprozessrecht* (RZR), 2. Auflage, Muenchen 1996, σελ. 455.

69. H. Schmidt, *Die Lehre von der Sittenwidrigkeit der Rechtsgeschaeft in historischer Sicht*, Berlin 1973, σελ. 4 & 21.

70. F. Schulz, ό.π., σελ. 43.

mationem verecundiam nostram et, ut generaliter dixerim, contra bonos mores fiunt, nec facere nos posse credendum est.

Ένας υπεξούσιος που εγκαταστάθηκε κληρονόμος (στην πατρική διαθήκη) υπό αίρεση που αποδοκιμάζεται από τη Σύγκλητο και τον Ηγεμόνα, αναιρεί τη διαθήκη του πατρός, σαν να επρόκειτο (για εγκατάσταση υπό) μη δυνητική αίρεση⁷¹. Επειδή δεν πρέπει να γίνεται δεκτό πως μπορούμε να κάνουμε αυτό που προσβάλλει το αίσθημα σεβασμού, την υπόληψη, την αιδώ, και γενικώς ειπείν ό,τι αντίκειται στα χρηστά ήδη.

Τα πρόσωπα που βρίσκονται υπό πατρική εξουσία είναι αναγκαίοι κληρονόμοι (*suī heredes*) του πατρός τους. Ο *pater familias* είναι υποχρεωμένος να τους εγκαταστήσει κληρονόμους ή να τους αποκληρώσει ονομαστικά. Αν παραλειφθεί ένας υπεξούσιος γιος, η διαθήκη είναι εξ ολοκλήρου άκυρη⁷². Και η υπό αίρεση εγκατάσταση ενός υπεξουσίου γιου καθιστά τη διαθήκη άκυρη, εκτός αν πρόκειται για αίρεση δυνητική (*condicio potestativa*), τέτοια δηλαδή που η εκπλήρωσή της να εξαρτάται από τη βούληση του τετιμημένου⁷³. Κάθε άλλη περίπτωση αίρεσης, δηλαδή αίρεσης τυχαίας (*condicio causalis*) ή μικτής (*mixta*), καθιστά τη διαθήκη άκυρη⁷⁴, εκτός αν υπάρχει ρητή αποκλήρωση για την περίπτωση της μη εκπλήρωσης της αίρεσης. Αυτό γιατί, αν η αίρεση δεν πληρωθεί, τότε ο υπεξούσιος γιος θα είναι σα να έχει παραλειφθεί από τον διαθέτη, πράγμα που όπως είπαμε καθιστά τη διαθήκη εξ ολοκλήρου άκυρη.

Στην προκειμένη περίπτωση, ο διαθέτης εγκατέστησε έναν υπεξούσιο γιο υπό αίρεση με περιεχόμενο προφανώς αμφισβητούμενο. Ο Παπινιανός εξετάζει, αν μπορεί ενδεχομένως να διασώσει την κληρονομική εγκατάσταση, υπαγάγοντας τη συγκεκριμένη αίρεση στην έννοια της 'condicio potestativa' (δυνητικής αίρεσης), φαίνεται όμως πως πιθανή εκπλήρωση της αίρεσης θα κατέληγε σε ενέργεια αποδοκιμαζόμενη από τη Σύγκλητο και τον Ηγεμόνα, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να διασωθεί το κύρος της⁷⁵. Αλλά ακόμα κι αν αυτό δε συνέβαινε, ακόμα κι αν δεν

71. Πρβλ. Βασ. 35, 12, 15: «Ἡ παράνομος αἵρεσις ἐπικλασθεῖσα ὑπεξουσὶν υἱῶν ἀκυροῖ τὴν διαθήκην ὥς μὴ οὖσα ἐξουσιαστική. τὰ γὰρ βλέποντα τὴν εὐσέβειαν ἢ τὴν ὑπόληψιν ἡμῶν ἢ τὴν αἰδῶ, καὶ ἀπλῶς τὰ παρὰ τοὺς ἀγαθοὺς τρόπους οὐδὲ πιστευόμεθα δύνασθαι ποιεῖν».

72. Gai. 2, 123 επ., UE 22, 16, K. Papakonstantinou, *Die Collatio Dotis*, Koeln 1998, σελ. 29.

73. Δημ. Θεοφανόπουλου, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα 1924, σελ. 133.

74. M. Kaser, *RPR I*, ό.π., σελ. 706 και υποσ. 7 με παραπομπές.

75. Theo Mayer-Maly, *Contra bonos mores*, σε: *Iuris Professio, Festgabe fuer Max Kaser*, 1986, σελ. 161 επ. Αδιευκρίνηστο είναι, για ποιο λόγο ο διαθέτης έδεσε τέτοια αίρεση, απαγορευμένη από το νόμο, ακυρώνοντας στην ουσία την κληρονομική

ήταν παράνομη η πλήρωση της αίρεσης, δε σημαίνει απαραίτητως ότι θα μπορούσε να διασωθεί το κύρος της, γιατί υπήρχε και το ενδεχόμενο αντίθεσής της στα χρηστά ήδη.

Στη δεύτερη πρόταση του χωρίου αιτιολογείται η κρίση περί ακυρότητας της διαθήκης, λόγω της παράνομης αίρεσης, μ' έναν παραλληλισμό: Ακριβώς όπως ανεπίτρεπτη είναι η απαγορευμένη από το νόμο ενέργεια, έτσι, ανεπίτρεπτη είναι και η ενέργεια που προσβάλλει τα χρηστά ήδη. Με άλλα λόγια, ακόμα και αν κάτι δεν απαγορεύεται από το νόμο, δε σημαίνει ότι επιτρέπεται: "*non omne quod licet honestum est*"⁷⁶. Και στις δύο περιπτώσεις, τόσο της παράνομης, όσο και της ανήδικης ενέργειας, έννομη συνέπεια είναι η ακυρότητα⁷⁷.

Μέρος της βιβλιογραφίας θεωρεί το χωρίο παρεμβεβλημένο⁷⁸ και υποστηρίζει, ότι ο Παπινιανός εξομοιώνει την παράνομη με την φυσικώς αδύνατη αίρεση (*condicio impossibilis*). Η άποψη αυτή δεν ευσταδεί: Αν ο Παπινιανός εξομοίωνε την παράνομη αίρεση με αδύνατη, θα κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η διαθήκη θα ήταν έγκυρη, γιατί κατά τη *regula Sabiniana*, «αδύνατη αίρεση θεωρείται ως μη γεγραμμένη» (*impossibilis condicio pro non scripto habetur*), οπότε το έγκυρο μέρος της διαθήκης, δηλαδή η εγκατάσταση του υπεξουσίου δε θα επηρεαζόταν από το άκυρο, δηλαδή την παράνομη αίρεση⁷⁹. Αυτό δε συμβαίνει εδώ, η διαθήκη είναι εξ ολοκλήρου άκυρη. Το χωρίο αποδίδει κλασικό δίκαιο.

εγκατάσταση. Ενδεχομένως, να αγνοούσε την απαγόρευσή της από το νόμο. Αν τη γνώριζε, ίσως ήθελε με τον τρόπο αυτό να ειρωνευτεί τον εγκατάστατο: Βλ. Δημ. Θεοφανόπουλου, *ό.π.*, σελ. 114⁷.

76. Βλ. Paul. D. 50, 17, 144 pr., Mod. D. 23, 2, 42 pr. = 50, 17, 197. D. Liebs, *Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprichwoerter*, Muenchen 1991, N 124, σελ. 139.

77. Έτσι Friedrich Carl von Savigny, *System des heutigen Roemischen Rechts*, 3. Band, Berlin 1840-1849, par.122, σελ. 170 που αναφέρει την κυρίαρχη άποψη στη βιβλιογραφία (βλ. σχετικά H. Schmidt, *ό.π.*, σελ. 104 επ.), η οποία εξομοιώνει την αδύνατη με την ανήδικη αίρεση. Κατά τον Savigny, το κοινό σημείο μεταξύ αδύνατης και ανήδικης αίρεσης εντοπίζεται αποκλειστικά και μόνο στην έννομη συνέπεια, δηλαδή την ακυρότητα. Επιχείρημα που ενισχύει την άποψη του Savigny αποτελεί και η τύχη της αδύνατης αίρεσης κατά τη *regula Sabiniana* (βλ. κείμενο).

78. Βλ. M. Kaser, *ό.π.*, σε: SZ 60 (1940), σελ. 149 επ. Ο ίδιος ο Kaser στο έργο του *Das Roemische Privatrecht*, Erster Abschnitt, 2. Auflage, Muenchen 1971 (RPR), σελ. 197²⁷, αναφέρει την άποψή του περί παρεμβεβλημένου χωρίου.

79. Κ. Παπακωνσταντίνου, *Μερική ακυρότητα δικαιοπραξίας στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο*, σε: ΕΕΑρμ 24 (2003), σελ. 145 - 154 (153 επ.).

2. Αδικοπραξίες

2.1. Περίπτωση 'convicium'

Στο χωρίο του Ουλπιανού D. 47, 10, 15, 2, η παραβίαση των χρηστών ηθών αποτελεί στοιχείο του πραγματικού για την τέλεση μιας αξιόποινης πράξης, του λεγόμενου 'convicium'. Σημαντικό είναι, ότι τα χρηστά ήδη αποτελούν ρήτρα του σχετικού edictum, τη διατύπωση του οποίου μεταφέρει ο Ουλπιανός ως εξής:

D. 47, 10, 15, 2 Ulpianus libro septuagensimo septimo ad edictum. "Ait praetor: Qui adversus bonos mores convicium cui fecisse cuiusve opera factum esse dicetur, quo adversus bonos mores convicium fieret: in eum iudicium dabo"⁸⁰.

Ο πραιτορας λέει: «Θα χορηγήσω αγωγή ενάντια σ' αυτόν που αντίθετα προς τα χρηστά ήδη διέπραξε εξύβριση ή ενάντια σ' αυτόν που με τις ενέργειές του προκάλεσε εξύβριση αντίθετα προς τα χρηστά ήδη».

Το 'convicium' είναι είδος ομαδικής εξύβρισης με κραυγές, αλαλαγμούς, ίσως και υβριστικές χειρονομίες και μάλιστα έξω από το σπίτι του θύματος. Πιθανόν αρχικά να περιελάμβανε μαγικά στοιχεία και σταδιακά να εξελίχθηκε σε είδος δημόσιας διαπόμπευσης⁸¹. Στα Βασιλικά αποδίδεται ως «οχλαγώνιον».

Τα χρηστά ήδη αποτελούν το κριτήριο για την υπαγωγή μιας πράξης στην έννοια του αξιόποινου 'convicium': Δεν τιμωρείται κάθε τέτοια πράξη, παρά μόνο αυτή που παραβιάζει τα χρηστά ήδη και αποσκοπεί στην ατίμωση και τη συκοφάντηση ενός προσώπου⁸². Στο σχόλιο των Βασιλικών στη λέξη «οχλαγώνιον»⁸³, γίνεται παραπομπή στον Labeo

80. B. 60, 21, 15, 2: «Ὁ ποιήσας ὀχλαγώνιον ἢ κατὰ δόλον παρασκευάσας γενέσθαι ἐνέχεται· ἔστι δὲ ὀχλαγώνιον πολλῶν τινῶν σύνοδος, ὅτε πολλῶν τινῶν φωναὶ παρὰ τοὺς ἀγαθοὺς τῆς πόλεως τρόπους εἰς ταῦτὸν συντρέχουσιν εἰς φθόνον καὶ ἀτιμίαν τινός».

81. Roland Wittmann, *Die Koerpverletzung an Freien im klassischen Roemischen Recht*, Muenchen 1972, σελ. 29, Theo Mayer-Maly, *The boni mores in historical perspective*, σε: THRHR 50 (1987), σελ. 64. Βλ. και τα επόμενα χωρία Lab. /Ulp. D. 47, 10, 15, 3, Ulp. D. 47, 10, 15, 4.

82. Ulp. D. 47, 10, 15, 5: "Sed quod adicitur a praetore 'adversus bonos mores' ostendit non omnem in unum collatam vociferationem praetorem notare, sed eam, quae bonis moribus improbat quaeque ad infamiam vel invidiam alicuius spectaret".

83. Sch. 43 ad B. 60, 21, 15: «Ἐντεῦθεν εἰς τὴν ἀπὸ κομβικίου τικτομένην ἰνιουριάρου μεταφέρει τὸν λόγον. Κομβίκιον δὲ καλεῖται ἢ διὰ λόγων ὕβρις. Εἶπε τοίνυν ὁ πραιτωρ· ἐάν τις ὑπεναντίον τῶν καλῶν τρόπων, λέγεται πεποιηκέναι τι κομβίκιον ἢ κατὰ σπουδὴν τινος γέγονέ τι κομβίκιον ὑπεναντίον τῶν καλῶν τρόπων, δώσω

(«Ὁ αὐτὸς Λαβεὼν ἔλεγε»). Κατὰ τον Labeo λοιπόν, τα χρηστά ἤδη εξειδικεύονται ὄχι στο πρόσωπο του προσβάλλοντος προσώπου, ἀλλὰ στα γενικῶς αποδεκτά ἀπὸ την κοινότητα χρηστά ἤδη («οὐ πρὸς ἐκεῖνον ἡμᾶς δέχεσθαι τὸν τὴν ὕβριν ποιήσαντα καὶ τοὺς αὐτοῦ τρόπους, ἀλλὰ πρὸς τοὺς καλοὺς γενικοὺς τρόπους ἀναφέρειν ἡμᾶς τὸ εἰρημένον καὶ πρὸς τοὺς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πολιτείᾳ κρατοῦντας»)⁸⁴. Μια ἐνέργεια μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιζήμια μόνο γιὰ τον ἴδιο το δράστη, ὁπότε δὲν ἀπαγορεύεται δια νόμου. Ἡ ἴδια ὁμῶς ἐνέργεια, ὅταν γίνεται δημόσια, μπορεῖ νὰ προσβάλλει τὴν κρατοῦσα κοινωνικὴ ἠθική. Τα χρηστά ἤδη ἐκφράζουν, πότε μια συμπεριφορὰ μπορεῖ νὰ κριθεῖ ὡς κοινωνικὰ ἀνεκτὴ ἢ μὴ. Ὁ πραιτορας ἐνσωματώνει στο *edictum* μια γενικὴ ρήτρα, γιὰ νὰ μὴ χρειαστεῖ νὰ εξειδικεύσει ἐκ των προτέρων τις ἀξιόποινες συμπεριφορές, ἀλλὰ νὰ κρίνει ἀνάλογα με τις γενικότερες συνθήκες που χαρακτηρίζουν τὴν ἐκάστοτε περίπτωσι, ἀν π.χ. ἡ ἐξύβρισις εἶναι αἰτιολογημένη ἢ ὄχι⁸⁵.

2.2. *Edictum 'De iniuriis quae servis fiunt'*

Τα χρηστά ἤδη χρησιμοποιοῦνται ὡς ρήτρα καὶ στο *edictum 'De iniuriis quae servis fiunt'*, ἡ διατύπωση του ὁποῖου σῶζεται ἀπὸ τον Οὐλπιανὸ στο χωρίο D. 47, 10, 15, 34:

D. 47, 10, 15, 34 Ulpianus libro septuagensimo septimo ad edictum: Praetor ait: 'Qui servum alienum adversus bonos mores verberavisse deve eo iniussu domini quaestionem habuisse dicetur, in eum iudicium dabo'. item si quid aliud factum esse dicetur, causa cognita iudicium dabo'⁸⁶.

κατὰ τοῦτου τὴν ἰνιουριάρουμ. Καὶ ἡ διὰ λόγων ὕβρις ποιεῖ τὴν ἰνιουριάρουμ. Ἐκλήθη δὲ τοῦτο κομβίκιον ἢ ἀπὸ τοῦ συγκαλεῖσθαι τινὰς τὸν ὕβρισαντα, ἢ ἀπὸ τῆς συναγωγῆς τῶν φωνῶν, ὅτε γὰρ πολλαὶ φωναὶ εἰς τὸ αὐτὸ συνάγονται, τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ὕβρεως καλεῖται κομβίκιον, ὡσανεὶ κομβοκίουμ. Δι' ὧν δὲ προσέθηκεν ὁ πραιτωρ «ὑπεναντίον τῶν καλῶν τρόπων» ἔδειξεν, ὅτι οὐ πᾶς κατὰ ταῦτόν πολλὰς φωνὰς φθγγόμενος ὕβριζειν δοκεῖ, ἀλλ' ὁ τὰς φωνὰς ἐκεῖνας συνάγων τὰς ἀποδοκιμαζόμενας τοῖς καλοῖς ἔδεσι, καὶ ὅσαι πρὸς ὕβριν τινὸς ἢ πρὸς φθόνον καὶ λοιδορίαν ἀφορῶσι. Ὁ αὐτὸς Λαβεὼν ἔλεγε, τὸ «ὑπεναντίον τῶν καλῶν τρόπων» οὐ πρὸς ἐκεῖνον ἡμᾶς δέχεσθαι τὸν τὴν ὕβριν ποιήσαντα καὶ τοὺς αὐτοῦ τρόπους, ἀλλὰ πρὸς τοὺς καλοὺς γενικοὺς τρόπους ἀναφέρειν ἡμᾶς τὸ εἰρημένον καὶ πρὸς τοὺς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πολιτείᾳ κρατοῦντας».

84. D. 47, 10, 15, 6: "Idem (Labeo) ait 'adversus bonos mores' sic accipiendum non eius qui fecit, sed generaliter accipiendum adversus bonos mores huius civitatis".

85. Βλ. καὶ M. Kaser, ὁ.π., σελ. SZ 60 (1940), σελ. 131, R. Wittmann, *Die Koerpverletzung an Freien im klassischen roemischen Recht*, Muenchen 1972, σελ. 30.

86. B. 60, 21, 15, 34: «Ὁ τὸν ἀλλότριον δοῦλον παρὰ τοὺς ἀγαθοὺς τρόπους μαστίζων ἢ ἀγνοοῦντος τοῦ δεσπότου ἐξετάζων ὑπόκειται τῇ περὶ ὕβρεως ἀγωγῇ».

Ο πραιτόρας λέει: 'Θα χορηγήσω αγωγή ενάντια σ'αυτόν που λέγεται ότι μαστίγωσε ξένο δούλο αντίθετα προς τα χρηστά ήθη ή χωρίς εντολή βασάνισε το δούλο'. 'Κατά τον ίδιο τρόπο, αν λέγεται ότι κάποιος άλλος συνέβη, θα χορηγήσω αγωγή, αφού διαγνώσω την υπόθεση'.

Ο Ουλπιανός λίγα χωρία παρακάτω εξηγεί την έννοια της ρήτηρας των χρηστών ηθών, η οποία χρησιμοποιείται ως κριτήριο για τη διάκριση της τιμωρητέας από τη μη τιμωρητέα μαστίγωση ξένου δούλου:

D. 47, 10, 15, 38 Ulpianus libro septuagensimo septimo ad edictum: Adicitur 'adversus bonos mores', ut non omnis omnino qui verberavit, sed qui adversus bonos mores verberavit, teneatur: ceterum si quis corrigendi animo aut si quis emendandi, non tenetur⁸⁷.

Η ρήτρα «αντίθετα στα χρηστά ήθη» προστέθηκε (ενν. στο edictum), γιατί ευδύνεται, όχι ο καδέννας που μαστίγωσε, αλλά αυτός που μαστίγωσε αντίθετα προς τα χρηστά ήθη. Κατά τα λοιπά, αν κάποιος μαστίγωσε με διάθεση σωφρονισμού ή κολασμού, δεν ευδύνεται.

Το γεγονός, ότι τα χρηστά ήθη αναφέρονται στο edictum, δείχνει ότι στο κλασικό δίκαιο η έννοιά τους είχε αποκρυσταλλωθεί και θετικοποιηθεί ως γενική ρήτρα. Τα χρηστά ήθη δεν παραπέμπουν σ' έναν υπερθετικό ηθικό νόμο, αλλά εκφράζουν την κοινωνική συμπεριφορά, όπως ορίζεται από τα κοινώς αποδεκτά πρότυπα των προγόνων⁸⁸.

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η εφαρμογή δικαίου στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία αφορά ένα μωσαϊκό λαών με ποικίλα ήθη και έθιμα. Με τη θετικοποίηση της ελαστικής έννοιας των χρηστών ηθών, ο πραιτόρας δημιουργεί τη δυνατότητα ρύθμισης της υπό κρίση περίπτωσης, όπως προσιδιάζει στη φύση της, ανάλογα και με τους κοινωνούς –εταίρους της έννομης σχέσης. Έχει έτσι τη δυνατότητα να παρακάμψει την άκαμπτη ομοιομορφία και αποκτά ευελιξία ως προς την εισδοχή «εξωδικαικών στοιχείων» στο δίκαιο. Τα στοιχεία αυτά αποκτούν ρυθμιστικό χαρακτήρα μόνο ενόψει της συγκεκριμένης περίπτωσης. Το ίδιο συμβαίνει και στο ισχύον δίκαιο.

Η έννοια των χρηστών ηθών στο ρωμαϊκό δίκαιο έχει ηθική χροιά, στο μέτρο που για τη συγκεκριμενοποίησή τους συνυπολογίζεται η αποδοχή κοινωνικών συμπεριφορών από ένα ευρύ κοινωνικό σύνολο, την κοινότητα, την πόλη, την επαρχία. Τα χρηστά ήθη αποτελούν στη Ρώμη, όπως και σήμερα, τις αντιλήψεις των κοινωνών για την κοινώς αποδεκτή κοινω-

87. B. 60, 21, 15, 38: «Εάν τις μὴ παρὰ τοὺς ἀγαθοὺς τρόπους τύψη, ἀλλὰ διὰ τὸ διορθώσασθαι, οὐκ ἔχει χώραν ἡ ἀγωγή».

88. M. Kaser, ό.π., σε: SZ 60 (1940), σελ. 139 επ.

νική συμπεριφορά, σύμφωνα με τις παραδόσεις και την επικρατούσα στον κοινωνικό χώρο ιδεολογία. Η ευρύτερη συναίνεση ως προς τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για την κρίση μιας έννομης κατάστασης περιλαμβάνεται στα διαχρονικά αιτήματα της απονομής δικαιοσύνης.

SUMMARY

C. PAPACONSTANTINOU, *The general clause of 'boni mores' – a legal - historical approach*

The present study constitutes a legal – historical approach of the concept of '*boni mores*'. It shows the necessity that led to the inregration of the concept of '*boni mores*' as a general clause in the roman – byzantine, as well as in the current law: the lawgiver discharges himself from the necessity of a rigid case to case regulation. He avoids to integrate into law already formed moral conceptions and gives free space to the judicial judgment for the finding of the more lenient solution. '*Boni mores*' constitute the conceptions of the members of the society for the commonly accepted social behaviour according to the tradition and the prevailing ideology in the social space. The larger consensus as to the criteria used for the judgment of a legal case forms part of the pervasive demands of every system of justice.

Ο ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ*
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2007

Έπετηρίς του Κέντρου Έρευνας τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τόμος 40 (2007)

Παράρτημα VIII: Γεώργιος ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ,
Από το Νόμο Ροδίων στο 53ο Βιβλίο των
Βασιλικών.